

દ્વીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકની પેહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ગ્રંથકર્તાએ એવું લખેલું હતું કે આ વ્યાકરણ સંપૂર્ણ નથી ; વળી, કે અવકારા મળશે તો બીજી આવૃત્તિમાં સુધારો થશે. એ વચન પૂરું કરવા માટે તેણે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યું છે ; કેઈ કેઈ પુનરુક્તિ તથા અતિરાયોક્તિ મટાડેલી છે, કેઈ કેઈ સંક્ષેપે લખાએલી વાતોનો વિસ્તાર કરેલા છે, કેઈ કેઈ સદેહ બાંગીને અર્થ સ્પષ્ટ કરેલા છે, કેઈ કેઈ બૂલ શોધીને નવા વિચારો દર્શાવ્યા છે. તો પણ ઘણાંક વિષયોમાં હજી વ્યાકરણ અકુરું રહ્યું છે, કેમકે સુધારવા સારૂ યથાસ્થિત અવકારો ન મળ્યા, શોધકામ અર્ધ થયું ન થયું એટલામાં શરીરામુખ્યાકારીથી બંધ રાખવું પડ્યું, માટે કેટલાએક વિચારો લખી રાકાયા નહિ. વાચ્યવિન્યાસના બાગમાં કેટલીએક વાતો કાઢીનાંખેલી, તેને સ્થળે બીજી રચવાનો હેતુ હતો, તે પણ થઈ ન શક્યો. છંદવિન્યાસના બાગમાં ધારણાપૂર્વક ન્યૂનાધિક કેઈજ થયું નહિ ; પણ આ વિષય સંબંધી અતિશે ચિંતા નથી, કારણ કે ગુજરાતી બાષામાં કેટલાંક ફિંગળ છે.

કોઈને અકુરો ગ્રંથ છુપાવવો સારો ન લાગે, પરંતુ શરીરના કુખ આગળ નિરૂપાય છિયે. ઘોડા દિવસમાં વિલાપત જવાનો ઠરાવ છે. ભાં પ્રાણની કૃપાથી સુખાકારી થાય તો શોધના કામમાં ફરી વળગીશું ; કદાચિત ત્રીજી આવૃત્તિનો અપ પડે તો તેમાં ધારેલા વિચાર જણાવવામાં આવશે. પરંતુ બવિચ્યનો ભરોસો નથી, એક દિવસમાં શુંજ થવાનું તે કહણ કહી રોકે, માટે સ્વદેશ જતા પેહેલાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીને ચરણે આ બીજી આવૃત્તિ મુકિએ છિયે ; અને આશા છે કે પેહેલી કરતાં આ બીજી આવૃત્તિ ઉપયોગી થશે.*

ગ્રંથકર્તાએ પોતાના દેશી મિત્રોને પેહેલી આવૃત્તિની પ્રતો પોહાંચાડતાં વિનવતી કરી હતી કે આમાં જે બૂલો હોય તે જણાવશો તો મોટો આભાર

* વાંચનારની આગ્રા માગી સૂચના આપીએ છિયે કે બેડુ આવૃત્તિને મેળવી જોતાં, અંક ૨૭, ૪૯, ૧૮, ૧૭૭થી ૧૨૧ સુધી, ૨૨૨ થી ૨૫૬ સુધી, ૨૧૮ થી ૩૨૨ સુધી, ઉપસર્ગ વિશે ૩૩૪થી ૩૪૧ સુધી, પ્રત્યયો વિશે ૩૪૪, અને સમાસ વિશે ૩૪૫થી ૩૬૧ સુધી જોવું.

માન્યિય. આ ઉપરથી કેટલાંકે મિત્રભાવના હેતુથી કોઈ કોઈ બેદ દેખાડયા છે. એમનો ઉપકાર આનંદથી માન્ય કરિએ છિયે. તેઓમાં કવિરાય દલપતરામ ડાહ્યાબાઈનું નામ મુખ્ય છે; આ મુલ કવિએ સાગ સારી વિચાર જણાવ્યા છે, અને વાચનાગ્ના અર્થમાં સાહે કર્યું છે.

કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓએ આ પ્રસ્તુતને આશ્રય આપી એનો ખૂબ પ્રસાર કર્યો છે. આ આશ્રયની આશા પૂર્વે ન હતી. એમનો ઉપકાર અધિકારી આદરથી માન્ય કરે છે.

સાંભળવામાં આવ્યું છે કે નિરાળના વિદ્યાર્થીઓમાં વાદ ચાલે; કેટલાક કહે છે કે ‘આ બ્યાકરણથી અમે સંસ્કૃતમાં મરીગયા.’ એમની સાથે અધિકાર નક્ષતાથી પ્રતિવાદ કરે છે, કે ગુજરાતી તમારી જન્મભાષા સંસ્કૃતની પુત્રી છે, પોતાની માતા સાથે એનો કેવો સંબંધ તે ન જાણે તો એના ખરા રસનો સ્વાદ નહિ જ ચાખનાના, અને તેના અધિકારની ખરી સચા ન સમજનાના; કવિની ઉગ્ર કંપનાને અર્થે કેટલી મધુર વાણી, વક્તાની મનોહર ભાષાને અર્થે કેટલા અલંકારના ભંડાર, તત્ત્વજ્ઞાને અર્થે કેટલી સૂક્ષ્મભેદની સંજ્ઞા, ધર્મમોહકના ઉપદેશને અર્થે સત્યશ્રવ્યક અસત્યવચ્ચક કેટલા વચનો, રાત્ય-નિયમસ્થાપકને અર્થે કેટલાં વ્યવહારીક પદો, ઇતિહાસ સંખ્યાને અર્થે કેટલી સર્વવાચક સામગ્રી, નાટકમાં રંજક, મિત્રાચારમાં મિદ્ધ, બ્યાપારમાં ઉપયોગી, ધરમાં બાળશાળાભાષણ, ઇત્યાદિ વિવિધ વચણ ગુજરાતીમાં ક્યા ક્યા પ્રકારનું છે, તે મૂળ ભાષા સાથેના ખરા સંબંધના જ્ઞાન વિના કેમ સમજશો! “સંસ્કૃતમાં મરીગયા!” ના, ખરું કહો તો સંસ્કૃતમાં સંજીવન થવાના, નવો અવતાર સેવાના અને સુવર્ણોની સાથે સંજીવ ભાષાનો સુવર્ણવર્ચક બ્યાપાર ચલાવવાના.

ગુજરાતી ભાષાનું ખરું બ્યાકરણ જોઈયે તેવું હજી થયું નથી. આ બ્યાકરણના કર્તાએ પોતાના અલ્પ સામર્થ્ય પ્રમાણે કેવળ દિશા દેખાડેલી છે; દર્શ દેશી પડિત નવું બ્યાકરણ રચીને ભાષાને તેજી કરે એવી આશા તે રાખે છે.

सांख्यिकीय

विषय.	अंक.
माकरण शास्त्र.	१-२
॥ साधारण, सामान्य, असाधारण ३-७	
॥ ना भाग	८
क्षरविन्यास	९
॥ नी संप्या	१०
पर. लघु, गुरु	१२-१४
॥ सवर्ण, असवर्ण	१५
॥ शुद्ध, धृष्ट	१६
यंजन. संप्या	१७-२०
॥ स्थान	२१-२२
॥ प्राण	२३
॥ घोषाघोष	२५
अ अनुभांगी. संयुक्त स्वरविन्यास	२६-२७
यंजनविन्यास. अनुस्वार. विसर्ग	२८-३०
अक्षर कौशल	३१
विधि	३२
नोटाक्षर	३३
शब्दविन्यास	३८
शब्द. शुद्ध अपभ्रंश.	३९-४१
॥ नद वर्ग	४२-४४
नाम	४५-४६
॥ विशेष, सामान्य भाषावाचक	४८-४९
॥ शुद्धवाचक	५०
॥ नि नति (लिंग)	५२-५३
॥ उदाहरण.	५४-५८
॥ नु वचन	५९-६३
॥ विभक्ति	७८
॥ नु रूपान्धान.	८१-८२
॥ शुद्धवाचक	८०-८८-९०
॥ नु रूपान्धान	९१
यंजी= विशेषण	९२
विविध विशेषण	९३
सर्पनाम	९४
॥ परंपरागत-तत्त्वविशेषक	९५-९६

विषय.	पृष्ठ.
११ प्रभार्य-भार्य.	... ६६-६६
११ रोक-अनिश्चित.	१०१-१०२
११ रूपाभ्यान् १०३-१०६
भाषाना विकार	... १०७
११ नामना प्रत्यय-	
प्रथमा अनेक वचन...	१०८
११ " " अनेक वचन...	१०८
११ द्वितीया ...	११०
११ तृतीया ...	१११
११ चतुर्थी ...	११२
११ पंचमी ...	११३
११ षष्ठी ...	११४-११५
११ सप्तमी ...	११६
११ अष्टमी ...	११७
सर्वनामना विकार	... ११८-१२१
क्रियापद-सिद्ध, साधित ...	१२२-१२३
११ वल्लु ...	१२४
११ मूल, के धातु	१२५-१२७
११ वल्लु-सकर्मक, अकर्मक,	
उभय ...	१२८-१३४
११ वाचकचैक ...	१३५
आद्य, अत्य, उपान्त, प्रत्यय,	
आगम, प्रकृति...	१३७
क्रियापदना जोड़ ...	१३८-१४१
११ कोष्टक ...	१४५-१४६
११ ना अर्थ के वाच्य ...	१४५-१४६
११ ना काल. शुद्ध. ...	१४७
११ " मिश्र ...	१४८-१४९
११ ना वचन ...	१५१
११ ना पुरुष ...	१५३
११ नु कोष्टक ...	१५४
११ ना कृदन्त ...	१५५
११ ना शुद्ध प्रत्ययनु कोष्टक	१७३
११ नु रूपाभ्यान्-अड ...	१७४
११ " " ह्य ...	१७५

विषय.	पृष्ठ.	विषय.	पृष्ठ.
क्रियापद भिन्नरूपी.	१७६	संयुक्त ...	३७६
११ कर्त्तरि, कर्मणि.	१७७	भानाय ...	३७७
११ निधाय.	१७८	उदाहरण.	३७८
११ लोभये.	१८०	मुष्मवाक्य - उपवाक्य.	३७८
११ संयुक्त ...	१८१	सङ्गत के संगत ...	३८०
११ कर्त्तरि, कर्मणि, क्रियानाय.	१८४	शब्दानुक्रम.	३८१-३८२
११ भूतकाले कर्त्तरि ...	१८८	अन्वय.	३८३
११ ना अथ तथा प्रत्ययभां- विकार.	२२२-२५६	अनेक विशेषण ...	३८४
मध्यम शब्द.	२५७	११ विशेष्य ...	३८५
क्रियाविशेषण ...	२६०-२७७	सर्वनाम.	३८६
संयोग ...	२७८	क्रियापद.	३८७-३८८
नामयोगी ...	२७८-२८३	संयुक्तवाक्य.	४००
वेळित अने नामयोगीभां- संबंध.	२८७	भानार्थशब्द.	४१०-४११
वाक्ययोगी ...	३१८-३२७	क्रियाविशेषण.	४१२
हेतु प्रयोगी ...	३२८-३३४	सामासिक नाम ...	४१३
परस्पर विषय ...	३३५	अ = तृतीया - सप्तमी	४१५
उपसंगी.	३३७	नामनी साधे तत्पदापेक्षक	४१६
पूर्वग. उपसर्ग ...	३३८-३३९	हां - त्यां धं ...	४१७
११ धतर. संस्कृत.	३४१	व्याभां अति हेर...	४१८
११ द्विस्थानी ...	३४२	प्रसार्थ ...	४१९
अनुग.	३४३	अधिकार ...	४२०
प्रत्यय कृत-तद्धितांत समास.	३४४	कर्त्ता = प्रथमा	४२१
११ द्वि.	३४७	कर्म = द्वितीया	४२३-४३३
११ तत्पद.	३४८	कृत = तृतीया	४३३-४४६
११ कर्मधारय.	३४९	संप्रदान = अगुधी...	४४७-४६०
११ द्वि.	३५२	अपारान्न = पञ्चमी.	४६१-४६५
११ मध्यमपरसोपी.	३५३	अधिकरण = सप्तमी.	४६६-४८१
११ अव्ययीभाव.	३५४	संमध = पञ्ची ...	४८२-४८३
११ अकुलीहि ...	३५५	संमोचन ...	४८४
११ संयुक्त के भिन्न ...	३५६	क्रियापद ...	४८५-५०८
११ नु कोष्ठक.	५०४ १५५	क्रियाविशेषण.	५१०
वाक्यविन्यास. वाक्य.	३६७	वाक्ययोगी	५११
विशेष्य - विशेषक.	३६८	विरामचिन्ह.	५१३
अधिक - वधारेलुं...	३७०	लघुविराम.	५१५-५२४
गुह. अत्यन्त अत्यन्त	३७५	गुह - वृद्धिविराम...	५३५-५३८
		अलविराम.	५४०
		गुहरेया.	५४१

વિષય.	ખંડક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
લઘુરેખા ...	૫૪૩	ઠાજક - માત્રાછુદ.	૨૧૭
પ્રમાદિ. ...	૫૪૪ - ૫૫૫	ઠાજક - અક્ષરછુદ.	૨૨૦
ઉંદવિન્યાસ. ...	૫૫૬	રૂપગ્રંથ. બાપાની ઉત્પત્તિ	૨૨૪
પ્રયત્ન ...	૫૫૭ - ૫૬૧	શ્રીમદ્બાપા. ...	૨૨૫
અવધારણ. ...	૫૫૭	આર્યબાપા. ...	૨૨૫
છુદ - વ્રક. ..	૫૬૨	વેદ રચાયા ત્યારે ભરત-	
૫૬ - વર્તિ. ...	૫૬૩	ખંડમાં અક્ષરગાન ન હતું	૨૨૮
પ્રાસાનુપ્રાસ. ...	૫૬૪	બાપામાં વિકાર ...	૨૨૯
મિત્રાક્ષર - ઝડ - ધમક.	૫૬૭	વિકારનાં કારણ ...	૨૨૯
ચોક ...	૫૬૮	ચુન્નરાત્રીમાં બેળ ..	૨૩૦
લાટાનુપ્રાસ. ...	૫૬૯	ચુન્નરાત્રી પૂરીકે અકુરી.	૨૩૩
ગણ ઉપગણ. ...	૫૭૦	સંખ્યાવાચક રાખ્દ.	૨૩૫
પિંગળ. ...	૫૭૧	જૂતકાષિ કર્તારિ ...	૨૩૭
માત્રા - અક્ષર છુદ.	૫૭૨	શુદ્ધિપત્ર. ...	૨૩૮

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

૧ પ્રશ્ન. વ્યાકરણ શાને કહિયે ?

ઉત્તર. ભાષાના નિયમ વિષે જે શાસ્ત્ર, તેને વ્યાકરણ કહિયે.

૨ માણસના મનના વિવિધ વિચાર અને મનોભાવ લોક એક પીઞને જોઈ કરીને જણાવેછે, તેને ભાષા કહિયે. ભાષા જાણીતી અથવા લખેલી હોય છે. જાણતાં, લખતાં, લોક નિયમ પાળીને જાણેછે અને લખેછે. ખરા, તોય પણ, આ નિયમ કેવા કેવા છે, એ તો બધા લોક કહી જણાવી શકતા નથી. વિવેકી વિદ્વાનો એ વિષે શોધ કરીને દેહલાંચ્છિક અને બાંધી શીખવતા આજના છે. એ ઉપરથી જો વિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ, તેને વ્યાકરણવિદ્યા કહિયે છિયે; અને જો શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેને વ્યાકરણશાસ્ત્ર* કહિયે છિયે.

૩ પ્ર. વ્યાકરણના કેટલા પ્રકાર હોય છે ?

ઉ. ત્રણ પ્રકાર; એટલે—સાધારણ, સાન્વય, અને અસાધારણ વ્યાકરણ.

*વ્યાકરણ, આ શબ્દનો મૂળવર્ણીમાં બે ઉત્તર્ગ અને એક કૃદત્ત આવેછે. વિવિધીકરણનો, અને આ મર્યાદાનો અર્થ દેહલાંચ્છિક ઉત્તર્ગ છે; કરણ, કુ ધાતુનું એક કૃદત્તરૂપ છે. એમાં વચ્ચે મોખ, અથવા શબ્દ, આ કૈલનો અર્થ અગાધાર્ય, એટલે સમજેલો છે. માટે “વ્યાકરણ,” આ શબ્દ સામાની, આટલું જુઠું જાણવું, કે શબ્દના અથવા ભાષાના નિયમ કેવા કેવા છે, તે વિષે વિશેષ મર્યાદા, બાંધી ઠરાવી દેહલાંચ્છિક શાસ્ત્ર. સરકૃતમાં એનું વર્ણન એવું કરેલું છે; વ્યાક્રિયંતે શબ્દાઃ અનેનેતિ વ્યાકરણં. અર્થ:—જેને કરીને શબ્દો જોવાપરિયે તે વ્યાકરણ. એથી અતિક પ્રગ કદ સમજવું, એટલે, વાક્યના શબ્દો પોતામાં જે પરસ્પર સ્થિત રાખેછે તે દેહલાંચ્છિક શાસ્ત્ર.

શાસ્ત્ર (શાસ્ત્ર, મર્મ-અનર્થક જાણતી; ત, યવ-સાધન, એ અર્થદર્શક પ્રત્યય,) જેને કરીને મર્મ-સિદ્ધ થાયછે તે.

૪ પ્ર. સાધારણ વ્યાકરણ તે કેવું ?

ઉ. જે નિયમો વધી ભાષાઓને સામાન્ય છે, તે વિષેના શાસ્ત્રને સાધારણ વ્યાકરણ કહિયે.

૫ પ્ર. સાન્વય વ્યાકરણ તે કેવું ?

ઉ. વિવિધ ભાષાઓમા જે ભિન્નાભિન્નતા દેખાયછે, તેના નિયમ વિષેના શાસ્ત્રને સાન્વય વ્યાકરણ કહિયે.

૬. સર્વે ભાષાઓમાં, વિષયપદ, ક્રિયાપદ, વિશેષ્ય, વિશેષણ, ઈત્યાદિના સંબંધથી વાક્ય થાયછે. એના મર્મ વિશે જોડો શોધ થયો છે, તે માધારણ વ્યાકરણમા જણાવેલા છે. પણ ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, ફારસી, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગ્રીક, લાટીન, ગ્રીક, ઈંગ્લેઝ, ફ્રેન્ચ, હેબ્રી, અરબી, ઈત્યાદિક પ્રાચીન અર્ધપ્રાચીન ભાષાઓમા, જે મળતાપણું અને જુદાપણું છે, તે જણી જણાવવાને અર્થે શોધ કરતા જે વિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ, તેનું સાન્વય સાન્વય વ્યાકરણ છે.

૭ પ્ર. અસાધારણ વ્યાકરણ તે કેવું ?

ઉ. જેમા એકજ ભાષાના નિયમો જણાવેલા છે તેને અસાધારણ વ્યાકરણ કહિયે. ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, એવી પ્રસેર ભાષાનું વ્યાકરણ, તે અસાધારણ છે.

ભાષાના મેદ વિષે.

૮ પ્ર. પ્રસેર ભાષામાં કોટલા મેદ ગણેલા છે ?

ઉ. પ્રસેર ભાષામાં, અક્ષર, શબ્દ, તથા વાક્ય, એ ત્રણ છે ; અને કોઈ વેપાકરણો પદ્યનો એક ચોટી મેદ ગણેછે. ભાષામા એવું છે, માટે વ્યાકરણમા એમને મળતા ભાગ રૂપા છે ; એટલે — ૧, અક્ષર-વિન્યાસ ; ૨, શબ્દવિન્યાસ, શબ્દસાધન, અથવા પદમંજન ; ૩, વાક્યવિન્યાસ અથવા વાક્યરચના , અને. કાવ્ય મેત્રવિયે તો, ૪, પદ્યવધ.

અક્ષરવિન્યાસ વિષે.

૯ પ્ર. અક્ષરવિન્યાસના ભાગમા શાનું વર્ણન આવેછે ?

ઉ. અક્ષરવિન્યાસના ભાગમા અક્ષરના સ્થાનાદિનું વર્ણન આવેછે.

અક્ષર ; આપણા વાણીમ્થાન, ઓરે કેક, તાળુ, પ્રકાં, હેલ, દાત, ઈત્યાદિયે કરીને આપણે ૬૫૫ શુદ્ધ શુદ્ધ, ટુંકાં ટુંકાં, યેન ઉચારણો કરી ગણિતો

હિપે; આ ઉચ્ચારણોના અક્ષર^૧ થાયછે. માહોડે કરીને ને ઉચ્ચારણો થાયછે તેઓ કાને કરીને સંભળાયછે; પણ એમને આંખે કરીને નાઈ સમજી શકિયે માટે પત્રાદિક ઉપર લખાય એવાં ફેટલાંએક ચિન્હો ઠરાવેલાં છે; આ લખેલાં ચિન્હોને પણ અક્ષર કહેછે. અક્ષરને વર્ણ પણ કહેછે.

આપણા વાણીયાનથી (અથવા વર્ણસ્થાનથી) અતિ ઘણાં ઉચ્ચારણો ધર્ષ શકેછે, પણ તેઓ બધાં પ્રત્યેક બાપાના કામમાં લીધેલાં નથી—ઘણાં ખરાં વપરાયા વિના રહી જાયછે. વળી, બધી બાપાઓમાં તેનેતેજ ઉચ્ચારણો કામમાં લીધેલાં નથી; ફેટલાંએક ઉચ્ચારણો ગુજરાતીમાં વપરાયછે, પણ ઈંગ્રેજીમાં વપરાતાં નથી, અને ઈંગ્રેજીમાં ઘણાંએક આવેછે ને ગુજરાતીમાં ચાલતાં નથી.

વિન્યાસ (વિ, નિ, વિશ્વપારંધરાંક ઉપસર્ગો; અસ, લપું—આવડું—પ્રગટ થવું. વિન્યસ્ રૂઢાણે લર્ધ આગવું—વર્ણ વર્ગ કરી દેખાડવું—વિચારથી ગોઠવવું), વિચારયુક્ત ગોઠવણી; વળી, ને જગ્યામાં એવી ગોઠવણી કરી દેખાડેલી છે તે. માટે અક્ષરવિન્યાસ = અક્ષરની વિચારયુક્ત ગોઠવણી, અને વ્યાકરણના ને ખડમાં એ કરી દેખાડેલી છે તે.

૧૦ પ્ર. ગુજરાતીમાં કેટલા અક્ષર વપરાયછે?

ઉ. સંસ્કૃતમાં એકાવન અક્ષર છે, ઠ મેઢાવિયે તો, વાવન થાયછે; એટલે, અ આ ઇ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ અં અઃ—

ક ળ ગ ઘ ઙ, ચ છ જ ણ ઝ, ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત થ દ ધ ન, પ ફ વ ભ મ, ય ર લ વ, શ ષ સ હ, ળ, ક્ષ જ્ઞ. પણ એઓમાના ન્દ, લ્ઢ, લ્ઢ, ગુજરાતીમાં વપરાતા નથી; ડ, ઙ, થોઢાજ વપરાય છે; ક્ષ, જ્ઞ, જોઢાઅક્ષર છે; અં, અઃ એ સ્વરની આગળ અનુસ્વાર તથા વિસર્ગ છે. આ નવને નહિ ગણિયે તો ગુજરાતીની સાધારણ લિપિના મૂળાક્ષર ૪૩ થાયછે. સંસ્કૃતમાં નહિ વપરાયલો એક અક્ષર, ઇંગ્રેજી ઇત્યાદિ પરબાષાના શબ્દો લખવા સારૂ, ળ, એવો કરીને વાપરેછે.

૧૧ પ્ર. અક્ષરોનાં વિભાગો કિયે પ્રકારે કરેલા છે?

ઉ. અક્ષરોના બે મુખ્ય વિભાગ છે, એટલે, સ્વરનો એક વિભાગ અને વ્યંજનનો બીજો.

*અક્ષર (અન્ન આપવું, અર પ્રત્યય), વ્યાયક, માપમાં સર્વત્ર ચાલો રહેલું તે. — વર્ણ (વું ટોચ્છવું. વર્ણ રંગાદ્ય) અગિન કરેલું ઇં. ઉચ્ચારી દેખાડેલો, તે અક્ષર, લખી દેખાડેલો, તે વર્ણ, એવો મેદ રાખિયે ને નાલે ?

સ્વર વિષે.

૧૨ પ્ર. સ્વર કોને કહિયે?

ઉ. ઉચ્ચારને લંબાવતા જેના પ્રત્યેકનું ઉચ્ચારણ એકને એકજ પ્રકારનું, અથવા સરસી રીતે, ધાયછે તેને સ્વર કહિયે.

૧૩ પ્ર. ગુજરાતીમા કેટલા સ્વર છે?

ઉ. જેઓ મૂળ સ્વર કહેવાયછે, તેઓ ત્રણ છે; એટલે અ, ઇ, ડ; એઓ ટુંકા ઉચ્ચારના છે, અને હ્રસ્વ કે લઘુ કહેવાય છે. એમના પ્રત્યેકનો ઉચ્ચાર લાઘો કર્યાથી બીજા ત્રણ ધાયછે; એટલે—આ, ઈ, ઊ; એઓ દીર્ઘ કે ગુરુ કહેવાયછે. વળી સંધિસ્વર (બે સ્વરના મળ્યાથી જે ઉત્પન્ન ધાયછે તે) ચાર છે, એટલે એ, એ, ઓ, ઔ; એમનું વર્ણન સંધિપ્રકરણમા જોવું જોઈયે (૩૨-૧-અ. આ)

૩ હ્રસ્વ, ૩ દીર્ઘ, અને ૪ સંધિસ્વર મળીને ૧૦ સ્વર ધાયછે; પણ ઋ, આ નહસ્વ સ્વર પણ ગુજરાતીમા ચાલે છે, માટે ગુજરાતીમા સ્વરોની સંખ્યા ૧૧ ધાયછે.

૧૪. હ્રસ્વ સ્વર બોલતાં ઘોડોજ કાળ ધાયછે, માટે તેઓ અધિકતઃ માત્રાના ગણાયછે.* દીર્ઘ સ્વર બોલતાં હ્રસ્વ કરતાં બમણો કાળ ધાયછે, માટે એઓ બધે માત્રાના ગણાયછે. સંધિસ્વર બધે સ્વરના હોયછે, માટે એઓ પણ દીર્ઘ અને બધે માત્રાના છે. — શતાં, ગાતાં, બોલાવતાં, પેઠારતાં, સ્વરનો ઉચ્ચાર ખૂબ લાંબો ધાયછે, તે ત્રણ અથવા અધિક માત્રાનો ગણેલા છે; અને ખુત કહેછે. ખુતને લખી દેખાડવાની રીતિ નથી.

સર્વળ અસર્વળ વિષે.

૧૫. અક્ષર સવર્ણ અને અસવર્ણ કહેવાયછે. જે અક્ષરો એકજ વર્ણસ્થાનથી ઉત્પન્ન ધાયછે તેઓ સવર્ણ છે; અને જેઓ જૂદા જૂદા સ્થાનથી ધાયછે તેઓ અસવર્ણ. અ અને આ સવર્ણ છે, કેમકે તેઓ બેહ કેમ્થાની છે; ઈ ઈ સર્વર્ણ, કેમકે બેહ તાબુમ્થાની છે; ઊ, ઊ સર્વર્ણ છે, કેમકે બેહ ઝીઝસ્થાની છે; પણ અ, ઈ, ઊ, અસર્વર્ણ છે, કેમકે એક કે, બીજો તાબુ, ને ત્રીજો ઝીઝસ્થાની છે.

* માત્રા (મા, માત્રા; વ, શસ્ત્રાર્થ માત્રા,) માત્ર, મરણ, એક માત્રા=એક માત્ર.

એ, ઐ કંઠાણુસ્થાની છે, કેમકે કંઠ અને તાણુ, આ બેઠુ સ્થાનથી તેઓ થાયછે ; ઓ, ઔ કંઠાણુસ્થાની, કેમકે કંઠ અને હ્રાઃ આ બેઠુથી થાયછે. તોય પણ, કોઈ વૈયાકરણો એ ઐને ઈ ઈના સવર્ણ ; અને ઔ ઔને ઉ ઊના સવર્ણ ગણેછે ; કેમકે એ ઐમાં તાણુનું બળ, અને ઔ ઐમાં હ્રાઃનું બળ વિશેષ છે ; વળી, ગુણ અને વૃદ્ધિમાં ઈના એ ઐ, અને ઉનો ઔ ઔ થાયછે. ઈ ઈનો સવર્ણ અંતઃસ્થ થ, અને ઉ ઉનો સવર્ણ વ છે, માટે સંધિકાર્યમાં ઈ થી થ, અને ઉ થી વ ઉત્પન્ન થાયછે. (૩૨-૧. રૂ. ઉ.)

ત્ર, આ સ્વર મૂર્ધન્ય અથવા મૂર્ધાસ્થાની છે ; એનો સવર્ણ વ્યંજન ૨ છે.

ગુણ તથા વૃદ્ધિ વિષે.

૧૯. રાખ્તો અર્થ વિકાર યતાં, સંસ્કૃતમાં બહુધા, અને ગુજરાતીમાં કોઈ વેળા, સ્વર બદલાયછે. એને સ્વરનાં વૃદ્ધિ તથા ગુણ ; ૫ કહેછે. વિધિશુનું વૈષ્ણવ, અને શિવનું શીવ ; બુદ્ધનું બોધ, બૌદ્ધ, થાયછે. ત્રણ સ્વરનાં ગુણ અને વૃદ્ધિરૂપ તે કેવાં, એ નીચેના કોષક ઉપરથી જાણાવિયે છિયે.

મૂળરૂપ.	૧	ગુણરૂપ	વૃદ્ધિરૂપ.
અ.		અ	આ.
ઈ.		એ	ઐ.
ઉ.		ઊ	ઔ.
ઋ.		અર	આર.

વ્યંજન વિષે.

૧૭ પ્ર. વ્યંજન કોને કહિયે ?

ઉ. જે વર્ણનો ઉચ્ચાર સ્વર વિના થતો નથી, તેને વ્યંજન કહિયે.

વ્યંજન એટલે (જે વિશેષપણાનો અર્થ દેખાડનાર ઉપસર્ગ, અર્થ દેખાડું) સ્વર કરીને જ જાણામાં આવેછે તે.^૧

^૧ કોઈ, વળી, એનો અર્થ એવો કરેછે. વ્યંજનનો અર્થ વ્યંગ : જે સમાન કરીને કહેછે, કે સ્પોટેલું એ સમગ્ર. “ માટે, જે અક્ષર વ્યંજન કહેવાય છે તેઓ સ્પોટેલાં છે, “ જટલે એમનો એક ભાગ વડતો મુકેલો છે, અને જેમ સ્પોટ માળસનો સ્વભાવ એવો “ હોયછે, કે તે સીજાને આધારે-વોદનો ટેકો લઈને-ચાલેછે, તેમ વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર “ સીજા અંશરોને આધારે-સરોનો ટેકો લઈને-થાયછે.”

૧૮. પ્ર. ગુજરાતીમાં કેટલા વ્યંજન છે ?

ઉ. મૂળ ભાષા સંસ્કૃતમાં ૩૩ વ્યંજન ગણેલા છે, એમની સાથે છ મેઝબ્યાથી ૩૪ થાયછે.

૧૯ ખીજ બે અક્ષર, ઐશ્વર્ય, ક્ષ અને ઝ, સાધારણે લખાય છે, અને ઐમને, કૌર્ષ ગુજરાતી મૂળાક્ષરોમાં ગણેછે; પણ તેઓ બિડાક્ષર છે, -ક અને ખ મળીને ક્ષ, જ અને ઝ મળીને ઝ્ઞ થાયછે.

૨૦ હ અને ઞ ગુજરાતીમાં સાધારણે વપરાતા નથી ખરા, અને ધણા ખરા લોક ઐમને ગુજરાતી અક્ષરોમાં ગણવા ઈચ્છતા નથી, તોય પણ, તેમને ખરા ઉચાર બાબતમાં છે, અને કૌર્ષ પ્રાંગમાં તેમને લખિયે નહિ તો શબ્દનો ઉચ્ચાર ધ્રુષ્ઠ થતો નથી; તેમકે, દિશ્નશ્ચ, દિશ્નમત્ર, વાશ્નમય, ઈ.

૨૧ પ્ર. આ યોગીસ વ્યંજનના કોઈ વિભાગ કરેલા છે ?

ઉ. છે; એટલે -

કંઠસ્થાનથી થનારા પાંચ કવર્ગીય; - ક, ઘ, ગ, ઘ, ઙ.

તાલુસ્થાનથી થનારા પાંચ ચર્વર્ગીય; - ચ, છ, જ, ણ, ઙ.

મૂર્દાથી થનારા પાંચ ટર્વર્ગીય; - ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ.

દંતસ્થાનથી થનારા પાંચ તર્વર્ગીય; - ત, થ, દ, ધ, ન.

હોઠથી થનારા પાંચ વર્વર્ગીય; - વ, ફ, બ, મ, મ.

આ ૨૫ તો સર્વર્ગીય, એટલે વર્ગવાળા, કહેવાય છે.

બાકીના નવ અર્વર્ગીય કહેવાય છે, કેમકે તેઓ ઉપરના વર્ગમાં ગણેલા નથી. તોય પણ સ્થાનોમાં લાવવાને કરિયે તો લવાય: કંઠવર્ગમાં, હ; તાલુ-વર્ગમાં, ય, રા; મૂર્દન્યમાં, ર, પ, લ; દંત્યમાં, સ, લ; અને દંતોષ્ઠ, વ.

૨૨. કંઠસ્થાનથી ઉત્પન્ન થનારા, કંઠ્ય અથવા કંઠસ્થાની; તાલુસ્થાનથી, તાલુસ્થ કે તાલુસ્થાની; મૂર્દાથી, મૂર્દા કે મૂર્દાસ્થાની; દંતસ્થાનથી, દંત્ય કે દંતસ્થાની; અને હોઠથી થનારા, આઠ્ય કે આઠસ્થાની કહેવાય છે.

અલ્પપ્રાણી, મહાપ્રાણી, તથા અનુનાસિક અક્ષર ત્રિયે.

૨૩ પ્ર. અલ્પપ્રાણી, મહાપ્રાણી, તથા અનુનાસિક અક્ષર કયા ?

ઉ. જેમનો ઉચાર કરતાં થોડો સ્વાસ જોડાયે તેઓ અલ્પપ્રાણી, જેમને વાન્તે વધારે સ્વાસ જોડાયે તેઓ મહાપ્રાણી, અને જેમનો ઉચાર નાક સ્થલથી પાડાયે તેઓ અનુનાસિક અક્ષર કહેવાય છે.

અત્પ્રાણા— ક, ઘ, ઢ, ત, પ ; ગ, જ, ઢ, ઢ, વ ; ય, ર, લ, વ, ળ.

મહાપ્રાણી— સ, છ, ઠ, ધ, ફ ; ઘ, જ, ઢ, ધ, મ ; શ, પ, ત, દ.

અનુનાસિક—ઠ, જ, ણ, ન, મ.

સ્પર્શ, અંતર્ય, તથા ઝમ્મન્ કે ઝમ્મા વિષે.

૨૪. ક થી તે મ સુધી પચીસ સવર્ગોય ને છે, તેઓ સ્પર્શ કહેવાય છે ; કેમકે તેમનો ઉચ્ચાર ધતાં, વર્ણસ્થાનનો સ્પર્શ પૂરી રીતિએ થાય છે.

ય, ર, લ, વ, ળ, અંતઃસ્થ (અંતરમધ્ય; સ્થ રહેનાર) વચ્ચેના રહેનાર, કે રહી જનાર, કહેવાય છે ; કેમકે સ્પર્શ યથા વિના, વર્ણસ્થાનને અંતરે, કે વચ્ચે નાગે, તેમનો ઉચ્ચાર થાય છે. અંતરસ્થ ઉચ્ચારમાં અંતરનું કંઈ, અને સ્વરનું કંઈ લક્ષણ દેખાય, માટે કંઈ પૈવાકરણો એમને અર્ધસ્વર, અને કંઈ અર્ધ-અંતર કહે.

શ, પ, ત, દ, ઝમ્મન્, કે ઝમ્મા (ઘ, તપનું, — જોડામાં આવતું), કહેવાય છે. કેમકે તેઓમાં મહાપ્રાણીનો જોડા, અને સર્પના સુસ્વાદ જેવા સાદ છે.

ઘોષ અને અઘોષ વિષે.

૨૫ પ્ર. અઘરો કોઈ ઘોષ, અને કોઈ અઘોષ કહેવાય છે, એનું કારણ શું ?

જ. છાતીપર દાઢ રાખ્યા વિના જે અઘરનો ઉચ્ચાર થાય છે તે અઘોષ, અને દાઢ રાખેથી જે થાય છે તે ઘોષ છે.

ઘોષ=સાદ, આ જાતિના ઉચ્ચારમાં છાતીનો સાદ વધારે છે ; અઘોષ=સાદ રહિત, એમાં છાતીનો સાદ નથી. (કાઈ પૈવાકરણો એનું વર્ણન એનું કરે છે : — “ધાતુપાત્રમાં ટકારે મારતાં જેવા રણકારે થાય, તેવા ઉચ્ચાર ઘોષનો ; કાષ્ઠપાત્રમાં ટકારે મારતાં જેવા રણકારે થાય, તેવા ઉચ્ચાર અઘોષનો છે.”)

વળી, ઘોષને સંવાર, અને અઘોષને વિવાર કહે છે. વિવાર (વિ, વિજીવપણાનો અર્થ દેખાડનાર ઉપસર્ગ, વાર લેતું), ખુલ્લા—પોહોળો. છાતીમાંથી જે દ્વારે કરીને સ્વાસ નીકળે છે, તેને ખુલ્લા, કે પોહોળો, રાખીને વર્ણસ્થાનથી ઉચ્ચાર કરિયે, તો વિવાર (અઘોષ) ઉચ્ચાર થાય છે. સંવાર (સં, સાથે; વાર, લેતું) સાથે કરી લીધેલા—સંકડાવેલા. સ્વાસદારને સંકડાવીને વર્ણસ્થાનથી ઉચ્ચાર કરિયે તો સંવાર (ઘોષ) ઉચ્ચાર થાય છે.

વળી, ઘોષને કોમળ, અને અઘોષને કઠોર, પણ કહે છે.

અઘોષ. ક, ચ, ટ, ત, પ; ख, छ, ठ, ध, फ; झ, ष, स. . ૧૩.

ઘોષ. ગ, જ, ઢ, દ, બ; घ, झ, ढ, ष, भ; ढ, ञ, ण, न, म; य, र, ल, व, ह, ळ. ૨૧. ઘોષાક્ષરમાં બધા સ્વર પળ ગણેલા છે.

અ અનુષંગી, તથા સ્વરોનાં સંયુક્તચિન્હો વિષે.

૨૬ પ્ર. અ અનુષંગી જે કહેવાયછે તેનું આપણે શું સમજવું ?

ઉ. મૂળાક્ષરના પાઠમાં વ્યંજનના નામ લેતાં જે સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય છે તે અ છે. એને અ અનુષંગી (અનુ, સાથે; સંગી, મળેલો.) કહેછે. વ્યંજનની સાથે તે એ રીતે મળેલો છે, માટે જેમ બીજા સ્વરોને વાસ્તે સંયુક્તચિન્હો છે તેમ અ ને વાસ્તે નથી. (૨૪).

૨૭ પ્ર. બીજા સ્વરોના સંયુક્તચિન્હો તેઓ કેવાં ?

ઉ. ચારે અ નહિ, પણ બીજો કોઈ સ્વર વ્યંજનની સાથે નોલવો હોય, ચારે વ્યંજનની જોડે આજો સ્વર લખતા નથી, પણ સ્વરનો કોઈ ભાગ લઈને, વ્યંજનના આકારની સાથે સેલી રીતે મેળવી લખાય એવાં ચિન્હો કરેછે. લખતાં આ ચિન્હો વ્યંજનની સાથે સંયુક્ત કરેલાં (મેળવેલાં) છે, માટે તેમને સ્વરોના સંયુક્તચિન્હો કહિયે છિયે. આ સંયુક્તચિન્હોના આકાર તથા તેમના નામ નીચેના કોષ્ટકમાં લખિયેછિયે.

સર. સંયુક્તચિન્હ. નામ દર્શાવે.

અ. — વ્યંજનના અક્ષરમાંજ મળેલો હોયછે—અ અનુષંગી.

આ. િ કાનો = કર્ણ, એટલે કાન; કાનની પેઠે અક્ષરની બાજુએ રહેછે માટે.

ઇ. િ પાંચ કુંડાલી; खं નામ પાંચ કુંડાલી. પૈહલાં, અક્ષરને માથે કેવલ કુંડાલી કરિને इ, ई, देखाडता; જેમકે की = कि, की. પછી હસ્ત દીર્ઘનો ભેદ દેખાડતાં, વ્યંજનાક્ષરને ઢાંચે અંગે (અમ કે) કુંડાલી કરી હસ્ત, અને જમણે અંગે (અમ કી) કરી દીર્ઘ દેખાડતા. અમ, અધિક સ્પષ્ટતાને અર્થે, હસ્તને

માટે ઢાત્રી વાજુએ, અને દીર્ઘને માટે જમણી વાજુએ, કાનાનો ઉમેરો કર્યો. હસ્તતાદર્શક કુંડાળી વ્યંજનની પાછલી ગમ આવી માટે તેનું નામ પાછ, એટલે પાછલી કુંડાળી, એવું પડ્યું ; અને દીર્ઘતા દર્શકનું નામ—

ઈ.	૧	અઙ્ઙુ—અઙ્ઙુ, સ્વરં નામ અગિયું, એટલે આગલું; કેમકે એનું કુંડલ અક્ષરની આગલ આવેછે.
ઉ.	૨	વયદુ—વરદુ. (વઝદુ—અક્ષરની નીચે વઝેલું કે વાઝી દીધેલું?). કાઠીયાવાડમા, લોડે.
ઝ.	૩	નેઝ, એટલે મૂલ; અક્ષરની નીચે જાડનાં મૂલ જેવું દેખાય માટે. કાઠીયાવાડમાં, વદે (વધે હશે).
ઞ.	૪	ઞકાર.
ટ.	૫	માત્રા, એટલે માપ. પેહલા, વધા સ્વરનું સાધારણ નામ માત્રા હતું; પછી, ઇ, ઐ, ઓ, ઔ કરતાં, અક્ષરને માપે જે ચિન્હ લાગેછે તેનુંજ આ નામ રહ્યું.
ઐ.	૬	બે માત્રા.
ઔ.	૭	કાનો માત્રા.
ઔ.	૮	કાનો બે માત્રા.

એમને વ્યંજનની સાથે મેઝવતા નીચે પ્રમાણે લખાય છે :—

ક કા કિ કી કુ કૂ કૃ કે કૈ કો કી. ૩૦

૩ = રૂ અને ૭ = જી : લખવાની ત્રાચી થયલા રૂપો.

ટીકા. સ્વરના સંયુક્ત ચિન્હથી એવું બનેછે, કે જે વ્યંજનની સાથે તે આવે, તેના અનુબંધી અ ઉડી જાયછે ; પછી, વ્યંજનની સાથે બીજા સ્વર વળગીને એક નવા અક્ષર બનેછે ; ક + ઈ, તે કૂ + અ + ઈ, એવું તે બહિ; પણ કૂ + ઈ = કી ; માટે કા, કી, કુ, ઈ, અંકેક એકલ અક્ષર છે.

વ્યંજનચિન્હ, અનુસ્વાર, તથા વિસર્ગ વિષે.

૨૮ પ્ર. વ્યંજનચિન્હ શાને કહિયે ?

ઉ. કોઈ અક્ષરમાંથી અ અનુબંધીનો ત્યાગ કરવો હોય, અને તેને છેડે કોઈ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરવો નહિ એવું દેખાદવાનું હોય, તો તેને

લોહિયે છિયે, એટલે નીચે એવું (૨) કરિયેછિયે; એને વ્યંજનચિન્હ કહિયે છિયે; જેમકે, ક્, - ગ્ - ધ્. આ ચિન્હને હલ, અને વિરામચિન્હ, એવી પણ સંજ્ઞા આપેલી છે.

૨૯ પ્ર. અનુસ્વાર શાને કહિયે ?

ઉ. પાંચ અનુનાસિક અક્ષર જે કહેવાયછે, તેમનાં પૂરાં રૂપને ઠેકાણે વપરાયલું જે લઘુચિન્હ, તેને અનુસ્વાર કહિયે છિયે. અનુસ્વારને થિંદુ (મિંદું) પણ કહેછે, અને (ં) એવું કરીને લલેછે.

(અ) અનુનાસિક અક્ષરને પૂરા લખવાનો શ્રમ મટાડવાને અર્થે અનુસ્વારની પ્રકૃતિ કહેલી છે. માટે જેમ અનુનાસિક અક્ષરનાં પાંચ સ્થાન છે તેમજ અનુસ્વારનાં પણ છે; જેમકે,-

કંઠ્ય,-	અક્ષર ને ઠેકાણે અંક,	અને	અક્ષર ને ઠેકાણે અંગ.
તાલબ્ય;-	પઞ્ચ ... પંચ,	...	અમ્બજ ... અમ્બજ.
મૂર્ધન્ય;-	કણ્ઠ ... કંઠ,	...	અઘડ ... અમ્ઠડ.
દંત્ય;-	દંત ... દંત,	...	અન્ધ ... અમ્ધ,
આધ્ય;-	કમ્પ ... કંપ,	...	કુમ્મ ... કુમ્.

જે અક્ષરની સાથે અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર થાયછે, તે અક્ષરના વર્ગના અનુનાસિકને ઠેકાણે તે વપરાયછે. પણ વરા, અંરા, ઈત્યાદિ રાખ્ડામાં અનુસ્વાર કંઠ્ય અનુનાસિક અક્ષર (ઙ)ના ઉચ્ચાર ઉપર વગરેક આવેલા જણાય છે. (૩૨, ૩.)

(ઈ) રાખ્ડના છેલા અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર આવે તો, કંઠાદિક વર્ણસ્થાનનો કંઈ નિબધ દેખાડયા વિના, ઉચ્ચાર કેવળ અનુનાસિક રણકારા જેવા છે; જેમકે - સાઈ, યાઈ, કર્ક, બ્રાહ્મંધુ. કાંઈના ધાસ્યામાં છે કે ત્યાં આવે ઉચ્ચાર થાયછે ત્યાંજ માથે મિકું લખ્યું; ખીજા ઠેકાણામાં ક, અ, ઇ, ન, મ, લખયા; પણ આ રીતિ સાધારણે માણી નહિ.

૩૦ પ્ર. વિસર્ગ શાને કહિયે ?

ઉ. જ્યારે હરકોઈ સ્વરને છેડે હકાર જેવો થડકગાળો ઉચ્ચાર કરવાનો હોય, ત્યારે તે દેખાડવા માસુ પૂર્વે સ્વરની ઝોડે વે મિઠા (:) એનાં કરીને લલિયે છિયે; જેમકે, અંતઃકરણ, દુઃસ, અઃ, છિઃ, અંતઃસ્થ.

વિસર્ગ (વિ - મૂળ, રૂંછી રૂંડું) રૂંછી રીધેલું; જાણે જાહોડી વાધુકે ઉચ્ચાર રૂંછી રીધો હેત, જેમ માંબળામાં આવે તે.

૧. સ્વરસંધિ. જ્યારે એક શબ્દને છેડે સ્વર આવે, અને તેની આગળ વીજા શબ્દને આરંભે સ્વર હોય, તો તેઓ વેદુ મળી જાયછે ; જેમકે, પરમ, આ શબ્દને છેડે અ આવેછે, એની જોડે અર્થ, આ શબ્દ આવે, તો પેહલા શબ્દના અંત્યસ્વરની સાથે વીજા શબ્દનો આદિસ્વર મળ્યાથી આ થાયછે ; માટે, પરમ + અર્થ = પરમાર્થ.

અ.) અ આની સાથે સવર્ણસ્વર (અ, આ) આવે, તે સંધિમાં આ થાયછે ; એ ઠાઈ અસવર્ણસ્વર (ઇ, ઈ, ઉ, ઊ.) અથવા સંધિસ્વર (ઐ, ઓ, ઈ, ઐ.) આવે, તે સંધિફાર્ષમાં સંધિસ્વર આવેછે ; અને એ નઃ આવે, તે સંધિમાં અઃ દેખાયછે ; નેમકે -

૧ + અ = આ પરમ-અર્થ, પરમાર્થ. લોહ-ભાષ, લોહાષ. [ગોઝાકાર.

૧ " આ = આ દેવ-આલય, દેવાલય. સત્ય-આભાર, સત્યાભાર. ગોઝ-આકાર,

૧ " દુ = દુ દયર-દુઃખ, દયરેષ્ટ. દિવ-દુષ્ટ, દિવેષ્ટ.

૧ " ઈ = ઈ પરમ-ઈશ, પરમેશ. રામ-ઈશ્વર, રામેશ્વર. [મન્ન-ઉદક, મન્નોદક

૧ " ઉ = ઓ સૂર્ય-ઉદય, સૂર્યોદય. જ્ઞાન-ઉદય, જ્ઞાનોદય, દક્ષિણ-ઉત્તર, દક્ષિણોત્તર.

૧ " ઊ = ઓ નવ-ઉદા, નવોદા.

૧ " ઋ = ઋ દેવ-ઋષિ, દેવર્ષિ.

૧ " એ = એ એક-એક, એકેક.

૧ " ઈ = ઈ પરમ-ઈશ્વર્ય, પરમેશ્વર્ય.

૧ " ઓ = ઓ શુભ-ઓષ, શુભોષ.

૧ " ઔ = ઔ પરમ-ઓષ, પરમેશ્વર્ય.

બા.) બા + બ = બા વિદ્યા-બર્ણ, વિદ્યાર્થ.

૧ " બા = બા વિદ્યા-આલય, વિદ્યાલય.

૧ " બુ = બુ મહા-બુદ્ધ, મહેદ્ધ.

૧ " બિ = બિ મહા-ઈશ, મહેશ.

૧ " બુ = બુ મહા-ઉદક, મહોદક.

૧ " બુ = બુ મહા-ઋષિ, મહેર્ષિ.

૧ " બુ = બુ મહા-એશ્વર્ય, મહેશ્વર્ય.

૧ " બુ = બુ મહા-એશ્વર્ય, મહેશ્વર્ય.

૧ " બુ = બુ મહા-એશ્વર્ય, મહેશ્વર્ય.

આ + ઓ = ઓ ગયા-ઓષ, ગમીષ.

૧૧ ૧૧ ઓ = ઓ મહા-ઓષ, મહીષ.

૬ ઈની સાથે અસવર્ણ સ્વર આવે તો સંધિકાર્યમાં અંત સ્થ ય, સવર્ણ આવે તો દીર્ઘ ઈ ઉત્પન્ન થાય છે :-

૬ + અ = ય. પરિ-અત, પર્યત. અતિ-અત, અર્પત. પ્રતિ-અય, પ્રત્યય.
અવિ-અય, અવ્યય. પ્રતિ-અક્ષ, પ્રત્યક્ષ. [અપાહાર.

૧૧ ૧૧ આ = યા હિતિ-આદિ, કયાદિ. વિ-આકુલ, વ્યાકુલ. અધિ-આહાર,

૧૧ ૧૧ ઇ = ઈ અતિ-દક્ષ, અતીક્ષા. અતિ-દન, અતીત. વિ-દત, વીન (વૌત્તુ).

૧૧ ૧૧ ઈ = ઈ કવિ-ઈશ, કવોશ. અતિ-ઈર્ષ, અતીર્ષા. [અત્યુક્તિ.

૧૧ ૧૧ ઉ = યુ પ્રાતિ-ઉત્તર, પ્રત્યુત્તર. પ્રતિ-ઉપકાર, પ્રત્યુપકાર. અતિ-ઉત્કિ,

૧૧ ૧૧ ઊ = યૂ નિ-ઉન, ન્યૂન.

૧૧ ૧૧ ઋ = યુ યુરતિ-ઋતુ, યુરત્યુતુ.

૧૧ ૧૧ ઋ = યે પ્રતિ-ઋક, પ્રત્યેક.

૧૧ ૧૧ ઋ = યે અતિ-ઋશ્ય, અત્યેશ્ય.

૧૧ ૧૧ ઓ = યો પ્રીદિ-ઓષ, પ્રીદોષ (ડાંગેરનો ઢગણ).

૧૧ ૧૧ ઓ = યો અતિ-ઓશ્ય, અત્યોશ્ય. અતિ-ઓશુત્વ, અત્યોશુત્વ.

દીર્ઘ ઇનું સંધિકાર્ય હ્રસ્વ ઇ ની પેઠેજ થાયછે.

૭) ઈની સાથે અસવર્ણ સ્વર આવે તો સંધિકાર્યમાં અંત સ્થ વ, અને સવર્ણ સ્વર આવે તો દીર્ઘ ઈ ઉત્પન્ન થાયછે :-

૭ + અ = વ. મનુ-અય, અન્નય. સાનુ-અય, સાન્નય. વહુ-અર્થ, વર્ફર્થ. મનુ-અતર, મન્નતર.

૧૧ ૧૧ આ = વા મનુ-આશ્ય, અન્વાશ્ય (આસિક આશ). મનુ-આદિ, મન્નાદિ.
લયુ-આકાર, લદ્ધાકાર, મનુ-આશ્વન, મન્નાશ્વન.

૧૧ ૧૧ ઇ = વિ મનુ-દત, માન્વિત. વહુ-દક્ષ, વન્દિક્ષા.

૧૧ ૧૧ ઈ = વી વહુ-ઈશર, વરીશર.

૧૧ ૧૧ ઉ = ડ વહુ-ઉત્કિ, વહ્નક. માનુ-ઉદય, માનૂદય.

૧૧ ૧૧ ઊ = ડ સિધુ-ડાંધ, સિધૂંધિ.

૧૧ ૧૧ ઋ = વૃ મનુ-ઋપિ, મન્વૃપિ.

૧૧ ૧૧ ઋ = યે મનુ-ઋણ, મન્નેવળ (શ્રોષ).

અને વીજાના આદિએ અઘોષ, અથવા પેહલાને અંતે અઘોષ અને વીજાના આદિએ ઘોષ આવે, ત્યારે એક વદલાય; વિશેષે કરીને પેહલા શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવે છે તે વદલાય, અને વીજા શબ્દના આદિએ જે અક્ષર, તેના જેવો પેહલા શબ્દનો અંત્યાક્ષર ઘોષ કે અઘોષ ધાયછે; પણ અક્ષરનું સ્થાન વદલાતું નથી; જેમકે—

વાક્ + પાતિ = વાક્પાતિ	ભગવત્ + પુરાણ = ભગવત્પુરાણ
“ “ દાન = વાદાન	“ “ ગીતા = ભગવદ્ગીતા
સત્ + કર્મ = સત્કર્મ	પટ્ + કર્મ = પટ્કર્મ
“ “ ગુણ = સદ્ગુણ	“ “ ગુણ = ષડ્ગુણ
“ “ વંશ = સદ્વંશ	“ “ રિપુ = ષડ્રિપુ

(૩) સ્વરો ઘોષમાં ગણાય છે, માટે, વીજા શબ્દનો આદ્યાક્ષર સ્ હોય અને પેહલા શબ્દનો અંત્યાક્ષર ક, ચ, ટ, ત, પ હોય, તો તેને અનુ-ક્રમે, = ગ, જ, ઙ, ઢ, ઢ, વ ધાય; જેમકે,—

સત્ + આચાર = સદાચાર. સત્ + ઉત્તર = સદુત્તર.

વાક્ + ઈશ = વાગીશ. જગત્ + ઈશ = જગદીશ.

(૪) પેહલા શબ્દને અંતે દંત્ય હોય, અને વીજાના આદિએ તાલબ્ય, મૂર્દન્ય, અથવા લ આવે તો નીચે પ્રમાણે:—

સત્ + ચિત્ = સચિત્. સત્ + ચરિત્ર = સચરિત્ર.

સત્ + જન = સગ્જન. સત્ + ટીકા = સટીકા.

ઉત્ + લાસ = ઉલ્લાસ. ઉત્ + ચાર = ઉચાર.

(૫) વીજા શબ્દના આદિએ શ આવે, અને પેહલાને અંતે દંત્ય હોય તો દંત્યનો ચ ધાયછે, અને શનો છ ધાયછે; જેમકે,—

સત્ + શાસ્ત્ર = સચ્છાસ્ત્ર. ઉત્ + શર = ઉચ્છર.

(૬) આગલા શબ્દના આદિએ અનુનાસિક અક્ષર હોય તો પૂર્વ શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવેછે તે તેના પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક ધાયછે; જેમકે

વાક્ + માન = વાદ્માન. દિક્ + મૂઢ = દિડ્મૂઢ.

પટ્ + માસ = પન્માસ. જગત્ + નાથ = જગન્નાથ.

ઉત્ + મત્ત = ઉન્મત્ત. ચિત્ + મય = ચિન્મય.

પણ એનો, કોઈ વેળા, વાગ્માત્ર, દિગ્મૂઢ, ઘટ્ટમાસ, એવાં રૂપ પણ થાય; કેમકે અનુનાસિક અક્ષરો ઘોષ છે, માટે ઉપર (૩)માં કહેલું તેમ થાય.

(ઔ) પેહલા શબ્દને અંતે અંતસ્ય અથવા સાનુનાસિક અક્ષર નથી હોય, ને વીજાનો આદ્યાક્ષર હ હોય તો નીચે પ્રમાણે થાયછે.

વાકૂં + હર = વાઘર કે વાઘર, શબ્દને હરનાર. ઉત્ + હાર = ઉદાર
 ષટ્ + હૃદય = ષટ્હૃદય અથવા ષટ્હૃદય.

સાધારણ ગુજરાતીમાં સંધિકાર્ય બહુ ચાલતું નથી; તેપણ, સંસ્કૃત શબ્દો આટલે ધણા વપરાય છે, કે સંધિનું થોડું ધણું વર્ણન કરતું આવશ્ય છે. સંધિકાર્યની સીતિ કેવી છે તે નહિ જાણતા હૃદયે, તે ધણા ખરા શબ્દોનો મૂળાર્થ સમજવામાં નહિ આવે. સંસ્કૃતમાં સંધિના નિયમ અતિ ધણા છે, તેઓમાંથી થોડા કાઢી ડીને, ગુજરાતીને અર્થ જેટલા વિશેષ ઉપયોગના દેખાયા, તેટલા મેં લખ્યા છે.

જોડાક્ષર વિષે.

૩૩ પ્ર. જોડાક્ષર અથવા યુક્તાક્ષર કોને કહિયે ?

ઉ. જ્યારે બે કે આધિક વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર એવો સાથે આવે કે તેમની વચ્ચે કોઈ સ્વર સંભળાતો નથી, ત્યારે જોડાક્ષર (અથવા યુક્તાક્ષર) લખિયે છિયે; જેમકે, પુત્ર, આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા, ત અને ર આ બે અક્ષરની વચ્ચે કોઈ સ્વર સંભળાતો નથી, માટે તેમને જુદા લખતા નથી, પણ એકત્ર કરીને લખિયે છિયે. એમજ -

નક્રકી નહિ પણ નકી.	ઉતતર નહિ પણ ઉત્તર.
બુદધિ " " બુદ્ધિ.	અનન " " અન્ન.
કરમ " " કર્મ.	કલ્પ " " કલ્પ.
યતન " " યત્ન.	અતર " " અત્ર.
શક્તિ " " શક્તિ, શક્તિ.	સવાસ " " સ્વાસ.
સપ્પટ " " સ્પટ.	ઈશ્વર " " ईश्वर.
કરિયા " " ક્રિયા.	પુષ્કલ " " पुष्कल.

કોઈ વેળા પણ વ્યંજનો એકત્ર લખાય. સૂત્રી = સૂત્રી. શાસત્ર = શાસ્ત્ર.
 ઓષ્ટ્ય = ઓષ્ઠ્ય. મૂર્દ્ધન્ય = મૂર્દ્ધન્ય.

વળથી અધિક વ્યંજનો આવે તો એવેજ ધોરણે લખાય. '

૩ + ઇ = એ बहु-ऐश्वर्य, वरैश्वर्य.

૧૧ ૧૧ ઓ = ઓ बहु-गोप, वशेष.

૧૧ ૧૧ ઓ = ઓ बहु-औषधी, वशीयसी.

દીર્ઘ ડ નું સંધિકાર્ય દ્વસ ડ ની પેઠેજ થાયછે.

ક.) ડ ની સાથે સર્વ સ્વર આવે તો તેમના સંધિમાં ત્રદ, અસર્ગ સ્વર આવે તો ૨ ઉત્પન્ન થાયછે. ડ બદલાયા વિના પણ રહેછે.

ક્ર + ડ = દ दि + अर्थ = दिअर्थ

૧૧ ૧૧ ડા = રા दि + भा = दिभा = दिवाधार

૧૧ ૧૧ દ = દિ दि + इच्छा = दिविच्छा

૧૧ ૧૧ દી = રી दि + ईर्ष्या = दिरीर्ष्या

૧૧ ૧૧ ડ = દ दि + उपाय = दिप्रपाय

૧૧ ૧૧ ડ = દ दि + ऊर्ण = दिपूर्ण

૧૧ ૧૧ ક્ર = ક્ર दि + क्रम = दिक्रम

૧૧ ૧૧ દે = દે दि + ऐश्वर्य = दिऐश्वर्य

૧૧ ૧૧ ઓ = રી दि + औषध = दिऔषध

દ.) સંધિસ્વર ઐ ઐ ની સાથે ખીન્ને કોઈ સ્વર કે સંધિસ્વર આવે, તો ઐ નો ઐઐ, અને ઐ નો ઐઐ થાયછે; પછી ય ની સાથે ખીન્ન સ્વર મળે. ગુજરાતીમાં ઐ સંધિકાર્ય બાલ્ય નથી; સંસ્કૃતમાં થતા પછી ગુજરાતીમાં વપરાયલા રાખ્દોમાં દેખાય; જેમકે એ + અન = અયન, નૈ + અક = નાયક, ધ૦.

ઐ.) સંધિસ્વર ઐ ઐ ની સાથે ખીન્ને કોઈ સ્વર કે સંધિસ્વર આવે, તો ઐઐનો અન અને ઐઐનો અપ્ થાયછે. સાધારણ ગુજરાતીમાં ઐ સંધિકાર્ય બાલ્ય નથી, પણ સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા રાખ્દોમાં દેખાય છે; જેમકે, ગૌ + ધૈવર = ગૌધૈવર, નૌ + ધૈક = નૌધૈક, પૌ + અક = પૌધૈક.

૨. વિસર્ગસંધિ. : = રૂ આગલા શબ્દનો આશાસ્તર સ્વર હોય તો; જેમકે, નિઃનો નિર્; નિર્થ, નિરાધાર, નિરિચ્છા, નિરીર્ષા નિરુપાય, નિરુત્તર, નિરેમ (છાનું), નિરોષધ.

: = રૂ આગલા શબ્દનો આદ્યાસ્તર ઘોષ હોય તો; જેમકે—નિર્ગત, નિર્ઘાત, નિર્જલ, નિર્ઘરણ, નિર્દય, નિર્ધન, નિર્બલ, નિર્ભય, નિર્ણય, નિર્મલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ, નિર્મૂલ.

: = શ, આગલ ચ આવે તો ; નિશ્ચય, નિશ્ચલ, નિશ્ચિત, નિશ્ચક્ર.

: = શ, આગલ શ આવે તો ; નિશ્વાસ, જ્યોતિશ્શાસ્ત્ર, નિશ્શંક, નિશ્શક્ત, નિશ્શબ્દ, નિશ્શેષ, પળ કોઈ વેળા વિસર્ગ એમને એમજ રહેછે ; જ્યોતિશ્શાસ્ત્ર, નિશ્વાસ.

: = ષ, આગલ ક, ળ, ષ, ફ, ઢ, ઠ, આવે તો ; નિષ્ક્રુપટ, નિષ્કલંક નિષ્કાર્ય, નિષ્કારણ, નિષ્પાપ, નિષ્કલ, નિષ્પન્ન, નિષ્પુત્ર. પળ કોઈ વેળા વિસર્ગ રહેછે ; જેમકે, દુઃખ, અંતઃકરણ, ૩૦.

: = સ, આગલ ત, ય, સ, (દંત્ય અઘોષ,) આવે તો ; નિસ્તેજ, નિસ્સત, નિસ્સંશય. કોઈ વેળા, ક આવે, તો અઃ = સ્; નમઃકાર = નમસ્કાર.

: = ઓ, :ની પૂર્વે અ, અને આગલ ઘોષાક્ષર આવે તો ; મનઃગત = મનોગત ; એમજ, મનોભાવ, મનોયત્ન, મનોરથ, મનોરમ, મનોહર.

૩. અનુસ્વારસંધિ. અનુસ્વારની પછી સ્વર આવે તો મ થાયછે ; જેમકે સં + આચાર = સમાચાર. એમજ, —સમીપ, સમુદાય, સમૃદ્ધિ.

કંઠ્ય સ્પર્શાક્ષર આવે તો = ઙ ; જેમકે, સદ્ગુણ, સદ્ગમ.

તાલવ્ય આવે તો = ઞ ; સઙ્ગ્રહ, સઙ્ગીવન.

દંત્ય આવે તો = ન ; સન્તાપ, સન્ધાન.

ઓષ્ઠ્ય આવે તો = મ ; સમ્પત, સમ્પન્ન, સમ્ભવ. (૨૯.)

અન્તઃસ્થ તથા ઉષ્મા અક્ષર આવે તો અનુસ્વાર વિદુ રૂપે લખાય છે ; સંયુક્ત, સંરક્ષણ, સંલગ્ન, સંવાદ, સંશય, સંસાર, સંહાર. (૨૯.)

૪. વ્યંજનસંધિ. (અ) વ્યંજન ઘોષ કે અઘોષ હોયછે (૨૯). ઘી માપાનું લક્ષણ એવું છે, કે જ્યારે બે વ્યંજન સાથે કરીને બોલવાં હોય, ત્યારે બેહુ ઘોષ અથવા બેહુ અઘોષ જોડાયે ; એક ઘોષ અને બીજો અઘોષ હોય તો ઉચાર થતો નથી. કૃત (ક) એકઠા કરીને બોલાય, કેમકે બેહુ અઘોષ છે ; ગ્દ (ગ્દ) એકઠા બોલાય, કેમકે બેહુ ઘોષ છે ; ક્દ બોલાય નહિ, કેમકે પેહલો અઘોષ અને બીજો ઘોષ છે ; એમજ ત્ત બોલાય નહિ, કેમકે પેહલો ઘોષ અને બીજો અઘોષ છે.

(૬) માટે, જ્યારે માપામા એવું સંભવે, કે એક શબ્દને છેડે ઘોષ

અને વીજાના આદિએ અઘોષ, અથવા પેહલાને અંતે અઘોષ અને વીજાના આદિયે ઘોષ આવે, ત્યારે એક બદલાય; વિશેષે કરીને પેહલા શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવે છે તે બદલાય, અને વીજા શબ્દના આદિએ જે અક્ષર, તેના જેવો પેહલા શબ્દનો અંત્યાક્ષર ઘોષ કે અઘોષ ધાયછે; પણ અક્ષરનું સ્થાન બદલાતું નથી; જેમકે—

વાકુ + પતિ = વાક્પતિ	ભગવત્ + પુરાણ = ભગવત્પુરાણ
" " દાન = વાગ્દાન	" " ગીતા = ભગવદ્ગીતા
સત્ " કર્મ = સત્કર્મ	ષટ્ " કર્મ = ષટ્કર્મ
" " ગુણ = સદ્ગુણ	" " ગુણ = ષડ્ગુણ
" " વશ = સદ્વશ	" " રિપુ = ષડ્ઘરિપુ

(ક) સ્વરો ઘોષમા ગણાય છે, માટે, વીજા શબ્દનો આદ્યાક્ષર સ્વર હોય અને પેહલા શબ્દનો અંત્યાક્ષર ક, ચ, ટ, ત, પ હોય, તો તેને અનુક્રમે, = ગ, જ, ઢ, દ, વ થાય; જેમકે,—

સત્ + આચાર = સદાચાર. સત્ + ઉત્તર = સદુત્તર.
વાકુ + ઈશ = વાગીશ. જગત્ + ઈશ = જગદીશ.

(ખ) પેહલા શબ્દને અંતે દંત્ય હોય, અને વીજાના આદિએ તાલબ્ધ, મૂર્દન્ય, અથવા લ આવે તો નીચે પ્રમાણે:—

સત્ + ચિત્ = સચિત્. સત્ + ચરિત્ર = સચરિત્ર.
સત્ + જન = સમ્મન. તત્ + ટીકા = તટીકા.
ઉત્ + લાસ = ઉલ્લાસ. ઉત્ + ચાર = ઉચાર.

(ગ) વીજા શબ્દના આદિએ શ આવે, અને પેહલાને અંતે દંત્ય હોય તો દંત્યનો ચ થાયછે, અને શનો હ થાયછે; જેમકે,—

સત્ + શાસ્ત્ર = સચ્શાસ્ત્ર. ઉત્ + શર = ઉચ્શર.

(ઙ) આગલા શબ્દના આદિએ અનુનાસિક અક્ષર હોય તો પૂર્વ શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવેછે તે તેના પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક થાયછે; જેમકે

વાકુ + માત્ર = વાદ્માત્ર. દિઘ્ + મૂઢ = દિઘ્મૂઢ.
પટ્ + માસ = પળ્માસ. જગત્ + નાથ = જગન્નાથ.
ઉત્ + મત્ત = ઉગ્મત્ત. ચિત્ + મય = ચિમય.

પણ એનાં, કોઈ વેળા, વાગ્માવ, ડિગ્મૂદ, પદ્માસ, એવાં રૂપ પણ થાય; કેમકે અનુનાસિક અક્ષરો ઘોષ છે, માટે ઉપર (૩)માં કહેલું તેમ થાય.

(ઔ) પેહલા શબ્દને અંતે અંતસ્ય અથવા સાનુનાસિક અક્ષર નહિ હોય, ને વીજાનો આવાક્ષર હ હોય તો નીચે પ્રમાણે થાયછે.

વાઘૂ + હર = વાઘર કે વાઘર, રાંખ્તને હરનાર. ઉત્ + હાર = ઉદાર.

પદ્ + હ્રદય = પદ્મહ્રદય અથવા પદ્મહ્રદય.

સાધારણ ગુજરાતીમાં સંધિકાર્ય ખડુ ચાલતું નથી; તેપણ, સંસ્કૃત રાખ્તો આઠલા ધણા વપરાય છે, કે સંધિગું થોડું ધણું વર્ણન કરતું આવશ્ય છે; સંધિકાર્યની મીતિ કેવી છે તે નહિ જાણતા હર્ષયે, તે ધણા ખરા રાખ્તોનો મૂળાર્થ સમજવામાં નહિ આવે. સંસ્કૃતમાં સંધિના નિયમ અતિ ધણા છે, તેઓમાંથી થોડા કાઢી-ડીને, ગુજરાતીને અર્થ જોડલા વિશેષ ઉપયોગના રેખાયા, તેટલા મેં લખ્યા છે.

જોડાક્ષર વિષે.

૩૩ પ્ર. જોડાક્ષર અથવા યુક્તાક્ષર કોને કહિયે ?

ઉ. જ્યારે બે કે અધિક વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર એવો સાથે આવે કે તેમની વચ્ચે કોઈ સ્વર સંબંધિતો નથી, ત્યારે જોડાક્ષર (અથવા યુક્તાક્ષર) લખિયે છિયે; જેમકે, પુત્ર, આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતા, ત અને ર આ બે અક્ષરની વચ્ચે કોઈ સ્વર સંબંધિતો નથી, માટે તેમને જૂદા લખતા નથી, પણ એકત્ર કરીને લખિયે છિયે. એમજ -

નકક્રી નહિ પણ નક્કી.

વુદધિ " " વુદ્ધિ.

કરમ " " કર્મ.

યતન " " યત્ન.

શક્તિ " " શક્તિ, શક્તિ.

સપપટ " " સ્પષ્ટ.

કરિયા " " ક્રિયા.

ઉત્તર નહિ પણ ઉત્તર.

અનન " " અન્ન.

કલપ " " કલ્પ.

અતર " " અત્ર.

સવાસ " " સ્વાસ.

ઈશ્વર " " ईश्वर.

પુષ્કલ " " पुष्कल.

કોઈ વેળા ત્રણ વ્યંજનો એકત્ર લખાય. સૂત્રી = છત્રી. શાસત્ર = શાસ્ત્ર. 'ઓષ્ઠ્ય = ઓષ્ઠ. મૂર્દ્ધન્ય = મૂર્દ્ધન્ય.

ઘણથી અધિક વ્યંજનો આવે તો એવેજ ધોરણે લખાય. '

૩૪. સંપૂર્ણતાક્ષરોને જોડવાવાળી યુક્તિ એ છે. ધણાખરા અક્ષરોમાં કાના જેવું એક ચિન્હ આવે છે; જેમકે, ગ, રા, ધ, ચ, તા, ન, ધ૦. કેટલાક અક્ષરોમાં આ કાનો દેખાતો નથી; જેમકે, જ, ક, પણ એમના જૂના આકારમાં, કે ત્રણાકારમાં હોય; જ=જ; ક=ક. વળી કેટલાએક અક્ષરોમાં આ કાનો અર્ધ કાના જેવા થઈને વ્યંજનની ઉપલી બાજુએ લખાય છે; ગુજરાતી લિપિમાં એ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી, પણ બાળમોઢમાં દેખાય છે; જેમકે, ટ, ઠ, ડ, ઢ, દ. આ કાનો (કે અર્ધ કાનો) સ્વર અ નું, એટલે અ અનુબંધીનું, ચિન્હ હોય. ા માથી સ્વર (૧) જય તો વ્યંજન (૦) રહ્યો, એને નની સાથે મળવિયે તો ંન થાય. એકલ સ્વરનો ઉચ્ચાર નને છેડે છે, માટે એકલ સ્વરનું ચિન્હ લખાય છે.

કોઈ અક્ષરને વાસ્તે સહેલથી લખાય એવાં રૂપો યોજેલાં છે; જેમકે, રી ને વાસ્તે ૨; રે ને વાસ્તે, ૨; એએા એ રીને લખાય છે; સ્વ=સ્વ; સર્વ=સર્વ; ચક્ર=ચક્ર. ૨, ૨, આ રૂપો વેપારના ધંધારામાં ખડું સહેલ થઈયા શકે તથા ૨ ના જૂના આકારના કડકા છે.

ઉપરની રીતિએ જોડવાણી સહેલી નહિ આવે તો વ્યંજનચિન્હે કરીને અક્ષરને યોડીએ છિયે; જેમકે, ઉચ્ચાર=ઉર્ચાર; ઉચ્ચાન=ઉર્ચાન.

યુક્તાક્ષરોને વાચવાનો અનુક્રમ એ છે. જે રાખી બાજુએ લખાય છે તે પેહલાં જોલવા; રાખ્દ=રાખ્દ; હસ્ત=હસ્ત. અથવા, ઉપરની બાજુએ જે લખાય તે પેહલાં, અને નીચેનો તે પછી જોલાય; જેમકે, સમાપ્ત=સમાપ્ત; સ્વ=સ્વ; સર્વ=સર્વ; પ્રત=પ્રત; રાક્ષ=રાક્ષસ; શ્રદ્ધ=શ્રદ્ધા. છેલ્લા વ્યંજનની માથે સ્વર ન લખેલા હોય તોય તેને છેલ્લા જોલવા; દ્ર=દ્ર અ.

૩૫. ટીકા. દ્રાવિડના કેટલાએક વૈયાકરણો સ્વરને જવાક્ષર, અને વ્યંજનને રાસીરાક્ષર કહે છે. જેમ રાસીર જવ વિના ફરી ચાલી રાક્ષ નથી, તેમ વ્યંજનો સ્વર વિના ઉચ્ચાતા નથી, માટે તેઓ રાસીરાક્ષર કહેવાય છે; વ્યંજનનાં ચાલવાની શક્તિ સ્વરથી છે, માટે સ્વરને વ્યંજનનો જવ જણાવે તેને જવાક્ષર કહે છે.

૩૬. ટીકા. જૂના સંજો ઉપરથી જાણામાં આવે છે, પેહલાં, વર્ણના આકાર ખડું જૂદા હતા. એ વિશે કઈ લાંબુ વર્ણન હું અહિં કરી શકતો નથી. પણ એટલું તો કેટલું ધટે, કે ધણા ખરા જૂના સંજો હાથમાં

આવેછે, જેમાં માત્રા અક્ષરને માથે નહિ, પણ ડાબી બાજુએ કસેલી હોયછે. જેમકે, ક = કે, ગ = ગે, કા = કેા, ગા = ગેા. જંગાળામાં અને તામલ દેશમાં હજી એ રીતિ ચાલેછે.

હમણાં, આપણે એકજ પ્રકારથી માત્રા લખીએ છીએ; આગળ, બે રીતિ હતી; એક હમણાની, અને બીજી, અવળી માત્રા, - એમ. અવળી માત્રાનો ઉચ્ચાર કંઈ પોહળા સરખો થતો; હોલ, અને કોલ; ગોળ (આકાર), ગોળ (શરડીનો જે થાય તે), એમાં કંઈ ફેર હતો. "

૭૭. દ્વાવિડમાં, બ્યજનને માથે કેવળ કુંડાળી કરીને હ્રસ્વ ઈ દેખાડે છે; કે = કિ; ગે = ગિ; ટે = ટિ; પે = પિ; એટલે, ડાબી બાજુએ કાનો નથી.

બીજો ભાગ.

શબ્દવિન્યાસ, શબ્દસાધન, અથવા પદમંજન.

૩૮. પ્ર. વ્યાકરણના બીજા ભાગને શબ્દવિન્યાસ, શબ્દસાધન, અથવા પદમંજન, એવી સંજ્ઞા આપેલી છે, એનું શું કારણ ?

ઉ. ભાષાના શબ્દો અને તેમનાં વિવિધ રૂપો વિષે વ્યાકરણના આ ભાગમાં ત્રિચાર ચલાવેલો છે, માટે આ ભાગને એવા નામ આપેલાં છે.

૩૯. શબ્દ. - કાને કરીને જે કંઈ ધ્વનિ સાંભળવામાં આવેછે તેને સાધારણ અર્થમાં શબ્દ કહેછે. માટે, કોઈ પદાર્થના પડવા ઘટવા અફળાવાથી - કોઈ પથુ પ્રાણીના પોકારવાથી - કોઈ માનવના બોલવાથી - જે ધ્વનિ સંભળાય, તે બધા, સાધારણ અર્થ પ્રમાણે, શબ્દ છે. એવા તો કોઈ અનર્થ (અર્થરહિત) છે, પણ બીજા (જેઓ અર્થવચ્છેદ્ય કહેવાય છે તેઓ) અર્થવાળા છે. કેવળ અર્થવાળાનો વિચાર વ્યાકરણમાં આવેછે, માટે વ્યાકરણ વિશે શબ્દનું વર્ણન એવું છે કે, - જે કોઈ ધ્વનિથી માનવ વિચારનો કોઈ અર્થ જણાય છે તે શબ્દ છે. લખેલા શબ્દ તે બોલેલાનાં ચિહ્ન છે.

સાધન (સાધૂ, કર - મળન; અન કૃદંત પ્રત્યય), કરવું - મળવવું. માટે શબ્દસાધન = શબ્દ મળવવા. વ્યાકરણના એ ખંડમાં, પ્રત્યય ઇત્યાદિએ કરીને શબ્દો મળવવાની રીતિ વિશે વિચાર ચલાવેલા છે. "

પદમંજન (૫૬ = રાખ્દ, મંજન = માંમંજ), રાખ્દના રૂપને બાગીને, તેનું મૂળ ધ્રી, પ્રકૃતિ શી, અને તેની સાથેના પ્રત્યય ક્રિયા, યિ પ્રયક પ્રયક કરીને રેખાડું.

૪૦. રાખ્દ એકાક્ષી, નેમકે - ફૂં, મૂં, ને, હા; અને અનેકાક્ષી દેાપ, નેમકે - કર, કપટ, કર્પાત, કલકલાટ.

જળી રાખ્દો સિદ્ધ, તથા સાધિત ઠેલવાયછે.

સિદ્ધ, ને જીભ કોઈ રાખ્દથી બુલ્લભ નથી થયો, પણ પોને મૂળ રાખ્દ છે, અથવા નેનું મૂળ જણાત નથી તે. યિવા સિદ્ધ રાખ્દ હકોઈ બાપામાં ઘોડાલ હોય છે. સંસ્કૃતમાં અદી હજાર હોય, ને તેમને ધાત્ર કહેછે. ઉદાહરણ; ક, વદ, ગમ, ચર, વિર, પા, અમ, ઈં. સિદ્ધ રાખ્દોમાં કોઈ આઅયદાયક, અને કોઈ ઉપસંગી છે. આઅયદાયક રાખ્દો, પોનાની સાથે જીભને મંજીલવા કે વળગી રહેવા રહે; અને ઉપસંગી રાખ્દો, આઅયદાયકની સાથે મૂળી વળગી રહેછે, યિવા આઅયવિના તે યિ કદી બાલવામાં આવતા નથી. ઉપસંગીના, કોઈ ઉપસર્ગોદિ પૂર્વરાખ્દ, અને કોઈ વિભક્ત્યાદિ પ્રત્યય છે."

સાધિત, સિદ્ધ રાખ્દ ઉપરથી ને બુલ્લભ થાય છે તે. યિમાંના કોઈ આત્યયિક, અને કોઈ સામાસિક છે. આત્યયિક, યિવા કે ને આઅયદાયક રાખ્દોની સાથે પ્રત્યય મળેથી થાય છે; નેમકે, કૂ ધાત્રની સાથે અન પ્રત્યય મળે કરણ થાયછે. યિવાની પૂર્વ પણ ઉપસર્ગોદિ પૂર્વ રાખ્દ આવે; નેમકે - પ્રકરણ, અધિકરણ, અપકરણ, અવકરણ, ઈં. સામાસિક, યિવા કે બે કે અધિક રાખ્દોના સમાસથી (સાથે આવેથી) થાય છે તે; નેમકે - માખાપ, શુદ્ધેષા, બકિતમાર્ગ, વિવાઆસ, રાજકાર્ય, ઈં. ઉપસર્ગની સાથે પણ સામાસિક રાખ્દ થાય છે; નેમકે, સુવિચાર, સુવિધાઆસ.

સિદ્ધ રાખ્દોની સંખ્યા કંઈ વધતી નથી; બાપામાં તે નેટલી ને નેટલી રહેછે. પણ સાધિત રાખ્દો અતિધણા છે, અને વધતા જાય છે. નેમ નેમ વિદ્યા, વિચાર, વેપાર, શ્રાધ, કળા, કેજાણી, રાજનીતિ, અને સાકવેજારમાં વિવિધ વિકાર થાયછે, તેમ તેમ, દિન દિનના અગત્ય પ્રમાણે, સાધિત રાખ્દો નવા નવા થતા જાયછે. બાપામાં ગુણ, કે શક્તિ, યિવી છે કે અધિક ધાત્ર-માંથી, અપ થડે નો, સો, બસે, તણસે, કે અધિક સાધિત રાખ્દો તે ઉપજવી

*મત્વયો સામાસ્યે રાખ્દોમાં કે ધાત્રમાં મળેલ નથી હોય, તોયજ તેમો મૂળ જન્મ છે.

રહે છે; એમ, એક ફેર ધાનના - કર, કરા, કર્મ, કરણ, કામ, કાર્ય, કારણ, કાર, કારી, અધિકાર, અનુકાર, અવકાર, આકાર, સાકાર, નિરાકાર, અપકાર, ઉપકાર, વિકાર, ઉત્કર, તિરસ્કાર, પ્રકાર, પ્રતિકાર, — કર્ક, કરે, કરિરા, કરિયે, — કામને, કામથી, કામનો, કામે, કરાવ, કરા, કર્મ ધણા વાપરે.

ઉપરની વાતોનો સારાંશ નીચેના કોષ્ટકમાં મળે.

શબ્દ.	{	સિદ્ધ.....	{	આશ્રયદાયક.	
				ઉપસર્ગી.	
	{	સાધિત...	{	પ્રાત્યયિક.	ઉપસર્ગ રહિત.
				સામાસિક.	ઉપસર્ગ સહિત.

૪૧ ગુજરાતી શબ્દો વિશેષકરીને સંસ્કૃત મૂળના છે. એવામાંના ઘેટલાં એક શુદ્ધ રહ્યા છે. ઘેટલાં એકનું થોડું કે વધું રૂપાંતર થયું છે; તોય પણ તેમનું શ્રુણ જાણવામાં આવે છે: એવા શબ્દો આપર્ણશ કરેવાય છે. ખીજા ઘેટલાં એક એવા ફરી ગયા છે, કે તેમનું શ્રુણ જડતાં વાર લાગે છે; તોય પણ, એવા સંસ્કૃત મૂળના, અથવા સંસ્કૃતને નિકટ મળતી કોઈ બાધાના છે, એ વિશે મનમાં સંદેહ રહેતો નથી: એમને અતિ અપર્ણશમાં ગણવા જોઈએ. વળી થોડા એવા છે કે એવા દેશી* કેહેવાય છે; એમનું શ્રુણ સંસ્કૃતમાં નહિ હોય, પણ કંઈ બાધામાં હોય એ અજાણ જણાવું નથી. વળી ગુજરાતીમાં કોઈ પરબાધાના શબ્દો વપરાય છે;—યુસલમાનનું રાત્ર્ય હજુ ત્યારે, ફારશી અને અરબી; અને ઈંગ્લેન્ડનું રાત્ર્ય થયું ત્યારથી, ઈંગ્લેન્ડ શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા. એવા તો વિશેષ કરીને રાજકારભારના શબ્દો, વણજવેપારના પદાર્થોનાં નામો, અને યુરોપમાં થોધી કાહડેલી નવી વિદ્યા કળાની સંવાચ્છા છે. યુસલમાન, તથા ફારશી થોડા થોડાની સાધારણ ખેલીમાં પણ ધણા ફારશી, અરબી શબ્દો વાપરે છે; તેમનું સાંભળીને કોઈ હિંદુ પણ એવા શબ્દો જાણે છે. વળી, ઈંગ્લેન્ડ જાણેલા, અને કોઈ ખીજા પણ, ઈંગ્લેન્ડ શબ્દો કામમાં લાવે છે.

૪૨ પ્ર. શબ્દના કેટલા વર્ગ વ્યાકરણમાં ગણેલા છે ?

ઉ. જૂદા જૂદા વૈયાકરણોએ, જૂદા જૂદા ધોરણથી, શબ્દોના વર્ગ

* 'દેશી,' દેશના મૂળ રહેવાસીઓની બાધા એવું જો નિશ્ચય કરી સમજવું નહિ, પણ દેશમાં પુરાતન કાવથી આવે છે, એટલું જ આ શબ્દ ઉપરથી સમજવું.

પાડ્યા છે. સાધારણ રીતિ એવી છે ; એટલે—આગ્યેય શબ્દના ચાર વર્ગ—નામ, સર્વનામ, ગુણવાચક, અને ક્રિયાપદ ; અવ્યયના ચાર વર્ગ—ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, વાક્યયોગી, અને કેવલપ્રયોગી.

૪૩ આ રીતિ શાખવાનો કસાવ છે. ૫૨૧, તેમ પણ, બ્યાકરણની યથાસ્થિત ગોઠવણીમાં, શાખવાના આ આઠ વર્ગોની જૂદી જૂદી જગ્યાએ કહી કહી છે, એ યોગ્ય રીતિએ દેખાડવા સાર, એમનું વર્ણન કરી જૂદી રીતિથી કર્યું છે. આ રીતિને જાણી લેવાનો શ્રમ શીખનારને આપે. યાવ માટે આ બાજુ પરનું કોષક રચેલું છે. આ કોષકમાં આ બ્યાકરણની ગોઠવણી સંક્ષેપે દેખાડેલી છે, માટે પેહલાથી કોષકમાં જોઈને બ્યાકરણમાં પાંચવું ; અને, જમ જમ બ્યાકરણનાં પ્રકરણો પાંચવામાં આવે, તેમ તેમ, ફરી ફરીથી, કોષકમાં જોવું.

૪૪ भापा वापरता आपणे जे शब्दो बोलिये, तेओ घणुं करीने प्रत्येक वाक्यमा एऊ बीजानी साथे परस्पर संध राखेछे. कोइ शब्द वाक्यमा अर्धनो विशेष भार, અને बीजा शब्दो मध्यम भार झीले छे. विशेष भार झीलनाराने प्रधान शब्द कहवाने धारिये छिये. प्रधान शब्दना कोइ विषयपद, અને कोइ क्रियापद होयछे.

કોઈ પણ વર્ણ, માળો, ગુણ, લક્ષણ, ક્રિયાનો કે વિધાનનો ભાર, યન ભવના નિકાર, દ્રવ્યોદિ વિધે આણી મનિમાં જે કોઈ વિચાર અનુભૂત થયો છે, તે વિષયને વહી જગાવનારા શબ્દને વિષયપદ કહિયે ણિયે.* વિષયપદ કોઈ વેળા વિષયનું નામ (એટલે વર્ણ, માળો, ગુણ, ૬૦ ની સજ્ઞા) રાષ્ટ લેછે. એવું થાયછે સ્વારે તે શબ્દને જાણી કહિયે ણિયે. પણ કોઈ વેળા એવું થયે, કે વિષયપદ, વિષયની સજ્ઞાને રાષ્ટ બેઝા પિના, તેને યોગી કોઈ શબ્દે કરીને જગાવેછે ; એવે સમયે જે શબ્દ બગરાયે તેને સ્વર્ણનામ કહિયે ણિયે.

નામ વિશે.

૪૫. પ્ર. આપણે નામ શાને કહિયે ?

જ. હરકોઈ વિષયની સજ્ઞા સ્પષ્ટ લેતા જે શબ્દ બોલિયેછિયે તેને નામ કહિયે.

*કદાચ કોઈ વિશેષી પુરુષ વિષયપદનું આ વર્ણન વાંચીને કહેઓ, કે એ તો નામનું વર્ણન છે. એ તો સહુ જાણે ; કેમકે વિષયપદમાં ગણેલાં શબ્દો વિશેષ કરીને નામ છે, પણ નામ અને સર્વનામ, આ બે જુદા જુદા શબ્દોને એક વર્ગમાં જોડીને, તેમના સખો સમાન રીતે બોલી શકિયે, એવી સજ્ઞા યોજના, આ કરતાં યોગી કોઈ સારો મલો નથી.

શબ્દ ૧....	વાક્યની રચનામાં એક વીજાની સાથે પરસ્પર સંબંધ રાખનારા.૨	પ્રધાનશબ્દ ૪	પ્રાણીની સજા દેશ, ગામ, પાંચ ઇન્દ્રિયો માંના એક જાણેલા યોગ્યતા, એમો રહેછે તે].
		મધ્યમ શબ્દ ૫....	
	વાક્યના વીજા શબ્દોની સાથે સંબંધ નહિ રાખનારા		

૧. શબ્દ, અર્થવાળો ધ્વનિ (૩૬). શબ્દના બે વિશેષ બા
૨. વાક્યની રચનામાં એક બીજાની સાથે પરસ્પર સંબંધ રાખનાર વાક્યના પ્રકારના છે; અને -
૩. વાક્યના વીજા શબ્દોની સાથે સંબંધ નહિ રાખનારા, એટલે કે વાક્યનો કોઈ એક બીજાની સાથે પરસ્પર સંબંધ રાખનારના બે ભાગ વર્ગ છે - પ્રધાનશબ્દ અને મધ્યમશબ્દ
૪. પ્રધાનશબ્દ વાક્યના અર્થનો વિશેષ બાર ઝીલે છે. પાતળે ઉપર, અને બીજા શબ્દો ઉપર તેઓ અન્યથાધિકારનો સંબંધ રાખેલા કલ્પિત એમનું રૂપાપ્તિ થાય, માટે એઓ પ્રાત્યયિક અથવા આદ્યેય કહે
૫. મધ્યમશબ્દ વાક્યના અર્થનો ઉત્તરનો બાર ઝીલે છે. પ્રધાન બીજાધિકાર, બિનાબિનતા, કામ, સમય, ઈલાદિ દેખાડે છે.
- પ્રધાનશબ્દમાં વિષયપદ અને ક્રિયાપદ આવે છે; -
૬. વિષયપદ કોઈ વિષય - પદાર્થ, પ્રાણી, વિચાર, ધારણ, ગુણ, વગેરે -
૭. ક્રિયાપદ કોઈ ક્રિયા, સ્થિતિ કે સત્ત્વ દેખાડે છે. ગંગા, અનેક
- વિષયપદના કોઈ નામ, કોઈ સર્વનામ છે. ગેલી
૮. નામ વિષયની, એટલે પદાર્થ, પ્રાણી, ગુણાદિકની સંગ સ્પષ્ટ રીતે
૯. સર્વનામ વિષયની સંગ લીધા વિના, બધા ઉપર લાગે એવા સા રાખે કરીને, તેને દેખાડે છે. વેલી
- નામના પણ બે વર્ગ છે, એટલે - સત્ત્વવાચક અને ગુણવાચક. રદ્ધ

૧૦. સત્ત્વવાચક. (સત્ - ને છે તે - છત) જેને આશ્રયે ગ્ગ રૂપાદિ ગુણ [એમનાં કોઈ ઈન્દ્રિયા છે, એટલે પાંચ ઈન્દ્રિયાના એક અનેક કરીને.

એમના તો કેટલાએક એવા છે, કે કોઈ પદાર્થની કે પ્રાણીની સંજ્ઞા દેછે ; જેમકે — ઘર, ઘોડો, ગાય, માણસ, રાજા, પ્રજા, દેશ, ગામ, ગલી, જલ્લ, યલ્લ, વાયુ. આ વધા વિષયો ઇન્દ્રિયજ છે, એટલે પાંચ ઇન્દ્રિયો જે કહેવાયછે (આંખ, નાક, કાન, જીભ, અને ત્વચા), એઓમાના એકે કે અનેકે કરીને જેઓ જાણવામા આવેછે તે. વીજા કેટલાએક એવા છે, કે, જો તેઓ પેહલાના જેવા પદાર્થ પ્રાણીની સંજ્ઞા નહિ હોય, તોય પણ, મનની ભાવનાથી પદાર્થરૂપી ગણેલા છે — તેઓ મનથી જાણેલા વિષયોની સંજ્ઞા છે ; જેમકે — દયા, ઇચ્છા, ઈર્ષા, સત્યતા, યોગ્યતા, સાચાપણું, खोटापणું, નીતિ, ન્યાય, પ્રીતિ, પ્રેમ, દ્વેષ, વૈર, इ०. એઓ મનોજ [મનમા ઉત્પન્ન થયેલા], અથવા મનસ્થ [મનમા જે રહેછે તે], કહેવાયછે.

૪૬. પ્ર. નામના કેટલા વિભાગ છે ?

ઉ. બે વિશેષ વિભાગ છે, — સત્ત્વવાચક, અને ગુણવાચકનામ.

૪૭. પ્ર. સત્ત્વવાચક નામ તે કેવું ?

ઉ. સત્ત્વ, (અસૂ = હો ; ત્વ, ભાવાર્થ પ્રત્યય), જે છે એવો કોઈ ઇન્દ્રિયજ અથવા મનસ્થ વિષય ; — જેને આશ્રયે એકાનેક ગુણ મળી રહ્યાથી, આપણા જાણ્યામા જે આવેછે તે ; — અથવા કોઈ મનકલ્પિત લક્ષણનું આસ્પદ જે છે તે. (સત્ત્વ = હોવાપણું — છત્તપણું.)

૪૮. સત્ત્વવાચક નામની બે જાત છે ; * એટલે —

૧. વિશેષવાચક નામ, એવું કે કોઈ શબ્દ બોલતા, તે ઉપરથી અમુક એકજ પદાર્થ, પ્રાણી, ગુણ, ઇત્યાદિની સંજ્ઞા જાણિયે ; જેમકે — માઈજી, મૂલદાસ, સુરત, અહમદાબાદ, ગુજરાત, વગાળા, હિમાચલ, ગંગા. સામાન્ય નામ એવું કે કોઈ શબ્દ બોલતા, તે ઉપરથી અનેક પદાર્થ કે અનેક પ્રાણીની સંજ્ઞા તે વધાપર સામાન્ય (સરખી) રીતિએ લાગેલી જાણિયે જેમકે — ગાય, ઘેટું, ગામ, ગલી, પાહાડ, પર્વત, ક્ષાહ.

૪૯. હવે, પ્રત્યેક નામ એકની કે અનેકની સંજ્ઞા છે ; આટલે ઉપર વર્ણવેલી બે જાતનાં પદાર્થો નામ આવે, અને બીજા કોઈ વિભાગ કરવાનું કારણ રહ્યું

નહિ.* તોય પણ વૈવાકરણો નામાના ખીજા કેટલાયેક વર્ગ કરી વર્ણવેછે. નેમકે—કારકવાચક, કર્તૃવાચક, ક્રિયાવાચક, કર્મવાચક, કારણવાચક, પ્રાણીવાચક, અપ્રાણીવાચક, સંઘવાચક, જાતિવાચક, ભાવવાચક, ધં. અપ્રાણીમાં બે જાતનાં નામ બહુ વપરાય છે; એટલે—

૧ ભાવવાચક નામ, પદાર્થ પ્રાણીના કોઈ ગુણ વિગે ને રાખે કોઈ પૃથક વિચારે જણાવેછે, (એટલે, કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણીના ગુણને તે પદાર્થ કે પ્રાણીથી જુદા સમજીને તે વિગે બોલેછે), તે સંજ્ઞા ભાવવાચક નામ. છે; જે, સાચાપણું, સત્યતા, ખોટાપણું, હકતા, સત્ય, ધૈર્ય, પૈર, ધં અને —

૨ ક્રિયાવાચક, એટલે ને કોઈ ક્રિયાનું નામ લેછે તે; નેમકે, દોડવું, ચાલવું, સમવું, રમવું, જમવું. ધં.

આ.) કોઈ વૈવાકરણો એક ધીજે ધોરણે વિભાગ કરેછે.

૨ વિશેષ.

- ૧ એક વર્ગાર્થ પ્રાણી સૂચક; ગેભાઘ, સુત, ગુમરાત.
- ૨ સામાન્ય અર્થે એક પ્રાણીભાદિ સૂચક; કાલિદાસ (=કવિ), વ્યાસ (=ત્રયચર્ચા).*
- ૩ વિશેષાર્થે ધાતુ ધાન્ય ગુણાદિના સામાન્ય નામ.
- ૪ વર્ગસૂચક; અ) વર્ગાર્થ—પુલક, મેજ.
બા) પ્રાણી—ગાય, માનસ, સ્ત્રી, પુરુષ.
ક) મનસ્વ વિષય—મુનિ, શોદ, સાધુ.
દ) જ્ઞાનિ—બ્રાહ્મણ, ધર્મી.

૨ સામાન્ય.

- ૧ સપસૂચક; વૈદ્ય, સમુદાય, સૈન્ય.
- ૨ ધાતુધાન્યાદિ સૂચક (સાધારણ અર્થે); સુમુ, ઘોઘા, માળી, હર.
- ૩ પ્રાણિભરણાદિ સૂચક; ઘેર, મગ, શાધ, માંડ, મગ.
- ૪ કર્તૃસૂચક; કર્ત્તા, શ્રોતા, વેત્તા, કરનાર.

૩ ભાવવાચક.

- ૧ સ્થિતિસૂચક; બીર, મૃત્યુ, કષ્ટ.
- ૨ ક્રિયાસૂચક, વિચારનું, વિચાર, આપાર, ચલન.
- ૩ ગુણસૂચક; સત્યતા, સત, શુદ્ધરણુ, સાચાર.
- ૪ વ્યુનાબિકસૂચક; વધ, ઘટ, વૃદ્ધિ, ઓટ, મરતિ.

* કોઈ વેળા એ સમયે કે ક્ષણેક પુરુષને એકજ નામ હોય, જેમકે, કાલિદાસ. નામ દેતાં પૃથક પૃથક પુરુષ સમાજિયે તો તે વિશેષ નામ છે. પણ કાલિદાસ કરો એક વિખ્યાત કવિ ધરણ. હવે, જો આજે વીજા કવિએને માન દેવાડવાને અર્થે તેમને સામાન્ય રીતે કાલિદાસ કહિયે, તો એ સજ્ઞા સામાન્ય નામ જેવો થઈ જાયછે.

૬૦. પ્ર. ગુણવાચક નામ તે કેવું ?

ઉ. જે ગુણવાચક નામ કહેવાયછે તે ગુણની સંજ્ઞા છે. એટલે સત્ત્વવાચકને અર્થે ગુણનું જે નામ તે તો નહિ, પણ વિશેષણાર્થે જે છે તે; જેમકે—ધોડું, કાઝું, સત્ય, સ્વદં ૩૦. એનું વિસ્તાર વર્ણન આગલ આવશે (૮૯).

૬૧. ઉપર જે વિચાર ચલાવેલો છે તે નામ વિષેનો સાધારણ વિચાર છે. હવે, પ્રત્યેક નામ સંબંધી વિચાર કરતાં, તેની જાતિ, વચન, તથા વિભક્તિ વિષે વિચાર ચલાવ્યો.

જાતિ વિષે.

૬૨. પ્ર. નામની જાતિ એટલે શું ?

ઉ. કોઈ સત્ત્વવાચક નામ વિષે વિચાર કરતાં, તે નર જાતિનું, કે નારી જાતિનું, કે જાતિરહિત છે, એ જે સમાજિયે છિયે, તે તેની જાતિ કહેવાયછે.

૬૩. પ્ર. વ્યાકરણમા કેટલી જાતિ ગણેલી છે ?

ઉ. ત્રણ ; એટલે, નર, નારી, અને નાન્યતર.

૬૪. પુરુષ ક્યાદિ નરપ્રાણીની સંજ્ઞા નરજાતિનાં નામ છે; જેમકે—પુરુષ, રાજા, ઘોડો, વાઘ, વછેરો, વાછડો; રામ, સામલદાસ, રુબીર, કુંવર, ૩૦; — એવા નામ પ્રાકૃતિક નરજાતિના નામ કહેવાયછે. કોઈ શબ્દ એવા હોયછે કે જો પણ તેઓ પ્રાણીની સંજ્ઞા નહિ હોય, તોય પણ નરજાતિનામ છે; જેમકે—કૂતો, બેટલો, ધર્મ, પદાર્થ, વિચાર, વેપાર; — એઓ સાંકેતિક નરજાતિનામ છે.

૬૫. સ્ત્રી આદિક માદા પ્રાણીની સંજ્ઞા પ્રાકૃતિક નારી જાતિનાં નામ છે; જેમકે—સ્ત્રી, રાણી, ઘોઢી, માય, રમા.

વઝી કેટલાએક શબ્દ સાંકેતિક નારી જાતિનાં નામ છે; જેમકે—કૂડ, તઝાવડી, ઘઢી, વસ્તુ, કલ્પના, ખાલ, દયા, ૩૦.

૬૬. કોઈ પ્રાણીની પ્રકૃતિ ઉપર વિચાર રાખ્યા વિના સંજ્ઞા કહેલી

હોય, તો તે નામ નાન્યતર છે ; જેમકે—ઘોઢું, વછેરું, વાછડું, માળસ, વરુ, સંભાલ, ઢોર, જનાવર, પશુ, &c.*

વઢી જે વિપયની સંજ્ઞા નર કે નારીમાં ગણેલી નથી તે ; જેમકે—ઘર, શાહ, કામ, વર્ષ, પાળી.

૫૭. પ્રાણીઓમાં નર નારીની વિભિન્ન પ્રકૃતિ છે, માટે બાપામાં પણ જાતિભેદ દર્શક શબ્દો જૂદા જૂદા થયા. પણ જડપદાર્થોમાં બિન્ન જાતિઓની પ્રકૃતિ નથી. એમજ ગુણ, બાવ, ઈત્યાદિ માનસિક વિષયોમાં એવી પ્રકૃતિનો ભેદ નથી. એવું છતાં, જડપદાર્થ ઈત્યાદિ જાતિરહિત વિષયોની સંજ્ઞાઓમાં પણ જાતિભેદ જણાય છે એવું થું કાણુ ! એવું યથાસ્થિત ઉત્તર મારાથી અપાત્ર નથી. પદાર્થ, આ શબ્દ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃતમાં નરજાતિનો છે ; વસ્તુ ગુજરાતીમાં નારીજાતિ, સંસ્કૃતમાં નાન્યતર છે. આખ્ય, ગુજરાતીમાં નારી, સંસ્કૃતમાં એનો મૂળ શબ્દ અસ્તિ નાન્યતર છે ; અને મરાઠીમાં, એજ અર્થનો શબ્દ ડોળી નર છે. અવિન સંસ્કૃતમાં નર, પણ એનો અપભ્રંશ આજ ગુજરાતીમાં તથા મરાઠીમાં નારી. એમ, જૂદા જૂદા બાપાઓની રૂઢિ એક બીજાથી એવી વિપરીત છે, કે એવા શબ્દોમાં જાતિભેદનું અર્થ કારણ દેખાડું, અથવા અરે નિયમ સમજવો, એ કઠિણ છે. અપ્રાણી વિષયોનાં નામોમાં જાતિભેદ શબ્દોની રૂઢિ ગુજરાતી, હિંદવી, મરાઠી, ઈત્યાદિ ઉત્તર હિંદુસ્થાનની અર્વાચીન બાપાઓમાં, વળી સંસ્કૃત, સાદીન, ગ્રીક ઈત્યાદિ પ્રાચીન આર્યવર્ગની બાપાઓમાં, અને દેશીએક બીજી અર્વાચીન અને પ્રાચીન બાપાઓમાં ખૂબ આવે છે. પણ હિંદુ અને અનેક બીજી બાપાઓમાં જુદા જુદા રૂઢિ છે ; નર પ્રાણીનાં નામ નરજાતિનાં, નારી પ્રાણીનાં નામ નારીજાતિનાં, બીજા બધા વિષયોની સંજ્ઞા નાન્યતર છે. તામલ ઈત્યાદિ દ્રાવિડી બાપાઓમાં રૂઢિ વળી એથી જુદી છે—દેવાનાં અને પુરોહિતોનાં નામો નર, દેવીઓનાં અને સ્ત્રીઓનાં નામો નારી, અને બીજી બધી મંત્રા (પથ નર

* લોચ વળ લોહ સ્ત્રીચાવરુ શબ્દ નાન્યતર છે ; વરુ, ઠકરાલ. વઢો, કેટલા—એક પ્રાણી નર કે માદ્રા હોય, લોચ વળ લેવની સંજ્ઞા નર માલિનાં નામ છે ; જૂએ, મચ્છર, મારુણ, લાંચડ, &c.—લોચા કેટલાએક નારી જાતિમાં કહેવાય છે ; લોચકોઢી, જઝો, જૂ, ઘો ;—અને કેટલાએક નાન્યતર લોચાય છે ; ચૈવુ, ધનેરુ.

વઢો આકારના કે ઘોરના કદ ઝરવો, મોગે તે ઉડવો, નાહાની તે ઉડવો, સાધાન તે હેડવું.

કે માત્ર હોય તો પણ) નાન્યતર. હિંદુસ્થાનીમાં બધાં નામ નર કે નારી છે, નાન્યતરનો ખેદ નથી.

૧૮. પ્ર. નામ નર, નારી, કે નાન્યતર છે, એ ભેદ તેમના રૂપઢપરથી જાણ્યામા આવે છે શુ ?

હ. એ વિષે ગુજરાતી નામના વે વર્ગ વાય છે ; —

૧. કેટલાએક નામ એવા છે કે તેમના રૂપ ઢપરથી તેમની જાતિ વિષે કંઈજ જણાતું નથી ; જેમકે —

નર.	વાથ	રાજા	આળ	હાથો	હેશુ	વે(વેદ)	મો,
નારી.	વાન	આશા	પ્રીતિ	વલી	મનુ	વે(વેદ)	દો.
નાન્ય.	પર	..	અસ્થિ	વાળો	વજુ	...	મો. (૬૮)

૨. પણ વીજાને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગેછે :—

અ) જેમને પ્રથમા વિભક્તિમા ઓ પ્રત્યય લાગે, તેઓ નરજાતિ નામ છે ; જેમકે—ઘોડો, વછેરો, પાડો, કોદાલો, પાવડો, ચોપડો. (ઘોડા નામ એવા છે કે જો તેમનો અંત્યાક્ષર ઓ હોય તોય પણ તેઓ નર નથી. ૬૫, ૧૬. ૬૮)

આ.) જેમને પ્રથમા વિભક્તિમા ઈ પ્રત્યય આવે તેઓ વિશેષે કરીને નારી છે ; જેમકે—ઘોડી, વછેરી, પાડી, કોદાલી, ચોપડી. પણ બધા તો એવા નથી, ૬૨મા જોવું.

૩.) જેમને પ્રથમા વિભક્તિમા ડં પ્રત્યય આવેછે તેઓ નાન્યતર છે ; જેમકે—ઘોડું, પાડુ, હંડુ, માથું, ડં. (૬૬.)

૧૯. કેટલાએક નામ એવા છે કે વ્રણ જાતિના ભેદ પ્રમાણે તેમના જાતિદર્શક રૂપ પણ નળ છે ; જેમકે—ઘોડો, ઘોડી, ઘોડુ; વછેરો, વછેરી, વછેરું; પાડો, પાડી, પાડુ. એમને ત્રિજાતિ વિશેષ્ય નામ કહિયે.

પણ કેટલાએકને ફેવલ નરજાતિનું રૂપ છે ; જેમકે—દરવાજો, રસ્તો, હીરો, છાડિયો, ૬૦.

કોડને નારીજાતિનુંજ રૂપ છે ; દાડ, વાડ, છી, રાડ.

કોડને ફેવલ નાન્યતર જાતિનું રૂપ છે ; માતું, જાતુ, માયુ, નામુ.

કોડને નર નારીનાજ રૂપ છે ;—દાદો, દાદી ; દિકરો, દિકરી ;

મામો, મામી; કાકો, કાકી. એમને દ્વિજાતી વિશેષ્ય નામ કહિયે.

૬૦. પ્ર. જેમના નારીજાતિના નામને ફે પ્રસય લાગે, તેમના વધાને નરજાતિનાં રૂપમા ઓ પ્રસય લાગેછે શું ?

ઉ. વગાને નથી;—જેમકે, દેવ, દેવી; રાક્ષસ, રાક્ષસી; બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી; દાસ, દાસી; પુન, પુત્રી; ગોપ, ગોપી. એવા શબ્દને પેહલા નરજાતી દર્શક પ્રસય હતો, પણ પછી ઉડી ગયો.

૬૧. પ્ર. જેમને પ્રથમાના એકવચનમાં ઓ આવેછે, તેઓ વધાં નરજાતિના નામ છે શું ?

ઉ. કોઈ નારી જાતિનાં છે; જેમકે—જાલો, ગાલો ધરો, (ખો), સો, છો, ધો. (આ શબ્દોમાં ઓકાર પ્રસયનો અક્ષર નથી, મૂળેના છે. મો નર૦; મ્હો નાન્ય૦; એમનો અંશાક્ષર પણ પ્રસય નથી.

૬૨. પ્ર. જેમને પ્રથમાની અંતે એકવચનમા ફેકાર આવેછે, તેઓ વધાં નારી જાતિના છે શું ?

ઉ. કેટલાએક નર૦ છે; જેમકે—કોઝી, ધોગી, વાદી, હાથી, પત્તી, પ્રાણી, ઇ૦; કેટલાએક નાન્ય૦ છે; જેમકે—પાણી, ઘી, સોપારી, દહી, મરી.

૬૩. પ્ર. ફે શિવાય નારીજાતિદર્શક કોઈ પ્રસય છે શું ?

ઉ. છે;—અગ, એળ, આળી, ણી, ની, ડ્યાદિં પ્રસયો પણ નારી-જાતિદર્શક છે.

નર૦	નાર૦	નર૦	નાર૦
ધોવી	ધોવણ, ધોવણ્ય.	વાઘ	વાઘેળ, વાઘળ.
કોઝી	કોઝળ, કોઝળ્ય.	પતિ	પત્ની
ગોલો	ગોલળ, મોલેળ.	રાજા	રાણી
વાણિઓ	વાણિઅણ, વાણિઅણ્ય, વાણિઆણિ.	ધણી	ધણીઆણી, ધણિયાણી
મરેટો (મરાટો)	મરેટેળ.	ગુજરાતી,	ગુજરાતેળ, ગુજરાતળ.
		પટેલ	પટેલાણી, પટેલેળ. ડ.

જૂદા જૂદા પ્રગણામા જૂદા જૂદા રૂપ વપરાયછે.

૧૪. હરકોઈ નામ કંઈ જાતિનું છે, એ વિશે કોઈ નિશ્ચય નિયમ દેખાડાય એવું નથી; સાક બોલે છે તે સાંભળીને, અને લખે છે તે જોઈને શીખી લેવું જોઈયે. એવું કરતાં કોઈ માર્ગ સુજે એની આશાએ આ નીચેનું કોષ્ટક રચ્યું છે. નામની જાતિ વિષે પ્રાંત પ્રાંતની અને વર્ણ વર્ણની કુદિમાં ફેર છે.

અ.) નરજાતિનાં નામ.

૧. પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં નરજાતિ દર્શક એા પ્રત્યય આવે તો; જો- ઘોડો, વહેરો, ખડિયા, (૫૮, અ. ૧૮)
૨. નર પ્રાણીની સંજ્ઞા; જો- રામ, વાઘ, બાઈ, હાથી, રાખ.
૩. દિવસની સંજ્ઞા; જો- સોમવાર, મંગળવાર ઇ. (વાર નર છે માટે).
૪. મહિનાની સંજ્ઞા; જો- ચૈત્ર, વૈશાખ; (માસ-મહિનો નર છે માટે).
૫. સૃષ્ટિમાંના મોટા પદાર્થ; જો- સૂર્ય, ચંદ્ર, સમુદ્ર, વાયુ, પાણી, પર્વત, ઇ.
૬. શરીરના અવયવો; જો- હાથ, પગ, હોઠ, દાંત, નખ, ઇ.
૭. દાણાની સંજ્ઞા; જો- મંક, મગ, અડદ, કોરૂ, તલ, બાવટો ઇ.
૮. નદીની સંજ્ઞા જો- ખલપુત્ર, સિંધુ, શેલુભદ્ર, ઇ.
૯. મનના વિકારો; જો- કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, ઇ.
૧૦. કોઈ ઝાડની સંજ્ઞા; જો- વડ, બાવળ, સાદડ, સાગ, આંબો, બીપજો, અરુમો, સરગવો, સીમજો, ઇ.
૧૧. કોઈ ઈકારાંત સંજ્ઞા; જો- ઘાખી, કોળી, કણખી, વાધરી, માળી. (આ નામ શ્રેણી ઈકારાંત નથી, ઈ સંસ્કૃત ઈ, ય, યત્, ઈનિ, આ પ્રત્યયોનો અપભ્રંશ)
૧૨. ક્રિયાપદના મૂળના, કે મૂળને કંઈ મળતા જેવા રૂપના સાધિત થયેલા કોઈ શબ્દો; જો- કર, માગ, ફેર, બોલ, જોર, બાગ, ચાલ, બોધ, ધા, ધાવ, કાપ, માપ, ઇ.;- વળી પ્રકાર, આકાર, વિકાર, ઉપકાર, અપકાર, આધાર, વિચાર, સંકાર, અધ્યાહાર, ઉપાય, અધ્યાય, ઇ. [પણ ચાર, અઠ્ઠી રૂપ આસ્ત્ર, નારી; ચાલ, એ શબ્દ કોઈ પ્રાતમાં નારી; બીજા શબ્દો વિશે પણ કોઈ ગ્રામકૃદિનો ફેર હોય.]

૧૩. કોઈ મોટી જડી સરખી વસ્તુની સંજ્ઞા; જો- કોદાળો, પાવડો, રોટલો ઇ. [જાણે કે નરજાતિમાં બળનું, કઠિણતાનું, આક્રમણનું કંઈ હોય.]

૧૪. આકારાંત નામો; જો- રાજ, આત્મા, મહિમા, પિતા, કર્તા, દાતા, મોતા, વાતા. [એવો શ્રેણી આકારાંત શબ્દો નથી, પણ અનંત

જે-રાજનું, આત્મનું, માલિકનું, — અને તૃત્ત્વ જેમકે, દાતૃ, શ્રેય, ૬૦.]

૬૫. આ.) નારીજાતિનાં નામ.

૧. પ્રથમા વિભક્તિના એક વચનમાં નારીજાતિ દર્શક પ્રત્યય ઈ આવે તો; જે-આલણી, મોડી, દોદાળી, ઈ. [૫૮-૬૦.]

૨. જેમને અણ, એણ ઈ પ્રત્યય લાગે છે; પાળણ, વાણેણ. ઈ. [૬૩.]

૩. નારીપ્રાણીનાં નામો; — રાખા, સામગાઈ, ગાઈ, ગેરા. [૫૫.]

૪. તિથિનાં નામ; — ખીજ, ત્રીજ, ઈ. [ક્રિમકે તિથિ આ નારી રાખે છે; પણ પડવો નર. ગુજરાતની ઉત્તરની ગમ પડવી અને પડવે નારી થાય છે.]

૫. દિવસના વિભાગો; — સાંજ, અવાર, રાત, રાત્ર, ધડી, હેરા, પણ પ્રભાત નામ. મોહાર નર.

૬. નદીનાં નામ; — ગંગા, રેવા, તાપી, મહી, સરસ્વતી, સાત્રમતી, જાંબુવા, જાંબો, જોગાવો, મેઓ.

૭. દેહના અવયવો; — આંખ, જાંઘ, નસ, કીકી, ખાંધ, કીઠ, પાંતી, છાતી, એડી, મુંડી, કુંડી, ઈ.

૮. પૃથ્વીનાં નામો; — પૃથ્વી, ધરા, ધરણી, ધરતી, જમિ, જર્થ, ઈ.

૯. કોઈ દાણાની સંજા; — ખાજરી, ડાંગેર, ગુમર, જર, ઈ.

૧૦. કોઈ આકારનાં નામો; — આશા, દયા, માયા, કાયા, પ્રજા. [આ પ્રત્યય નારીદર્શક છે; પણ માતા જનિતા એનો પ્રત્યય તૃત્ત્વ છે.]

૧૧. આઈ, આરા, ક, ઈ, ગીરી, છી, મણ, પ્રત્યયોએ કરીને યનારા રાખે; — મીઠાઈ, મીઠારા, દડક, પટેલી, શીવણી, મેહતાગીરી, શીખામણ, મુંચવણ, ઈ. પણ વચક, નામ.

૧૨. તા પ્રત્યયથી યનાગં; — સલતા, શુદ્ધતા, દુદ્ધતા, ઈ.

૧૩. ક્રિયાપદના સાધિત યજ્ઞેલા કોઈ એવડા રાખે; — ધકમધકા, હેલમેલા, મારામતી, કુચ્ચ, ગરબડ, ગડબડ, દોડાદોડ, તાણાતાણ, વળી એએમાં — ધાલમેલ, મૂળધાણી, ઉલપાયલ. ઈ.

૧૪. કોઈ ગામનાં નામ; — કાથી, દુરકા, ગયા, મુંબઈ, પાટડી, લીંબડી.

૧૫. ઝાડનાં નામ; — ખોરડી, અજી, કોઠી, આંખતી, પીંપળી, લિંબડી, સમડી, પીંપર, દેધાર, રાણ, રાણ, ઈ.

૧૬. આકાશનાં કોઈ રાખે; — ગજો, જજો, ધરે = પ્રો, જો, સો,

છો, બો [ગંધ], બો. (૧૧) [પણ બો, પો, નર- મ્હો, નાન્ય-].

૧૭. કોઈ અન્યભાષાના શબ્દો ; - ઈજ, આ=ચાહા, જમિન, તસ્દિ, નિમાજ, - કલાક, કલાસ, આગબોટ, પલટણ, રેલવે ; પણ એજિન નાન્ય-

૧૮. કોઈ નહાળી, ઝીણી, નાજુક, સરખી વસ્તુઓ ; - કોદાળી, પાવડી રોટલી, ઈં. નારીમાં અખળતા સૌદર્ય છે માટે. અ.) ૧૩.

૧૯. કોઈ કૃષ્ણનાં નામ ; - કેરી, નાગી, ટેટી, કાકડી, દ્રામ, ઈં.

૬૬. ૬.) નાન્યતર જાતિનાં નામ.

૧. પ્રથમા વિભક્તિના ઐકવચનમાં નાન્યતર જાતિ દર્શક ઉં પ્રત્યય આવે તો ; - મોહું, માણું, (૫૮ ૬. ૫૯.)

૨. કોઈ પ્રાણીનાં સાધારણ નામો ; - માણસ, ઢોર, પપુ, જનાવર-
૩ મૃદિમાંના કેટલાંક મોટા પદાર્થ ; - આદારા (આ શબ્દ નર જાતિએ પણ વપરાય છે), ગગન, વાદળ. પણ, મેઘ નર-.

૪. રાશીરેના કેટલાંક અવયવ ; - મુખ, મોહ, તાળુ, ગેર, ટેગુ, નાક, કપાળ ઈં. પણ, ખુટણ, વિગેરે નાન્ય, કોઈ વેલા નર.

૫. કેટલાંક કૃષ્ણ ; - નાલિયેર, લિંબુ, કોકુ, ખેર, અંજીર, ફણસ, ઈં.

૬. નગર, ગામ, ને કોઈ દેશનાં નામ ; - અહમદાવાદ, મુરત, વાસણું, ખેરસદ, હિંદુસ્થાન, ઈં. પણ ગુજરાત નારી-.

૭. અણ, આણ, પણ, વણ, અણ, આણું, પણું, ઈં. પ્રત્યય આવે તો ; - ચલણ, ઉંડાણ, ઘડપણ, સાંતનણ, ઉધરાણું, ડાહ્યાપણું, અળખા-
મણું, ઈં. અણ, વણ નારીજાતિ પણ હોય.

૮. ત્વ પ્રત્યય આવે તો ; - સત્વ, પ્રરૂપત્વ.

૯. ઈકાગંત નામો ; - વી, પાણી, મરી. (મોપારી નારી પણ).

૧૦. કોઈ પ્રવાહી પદાર્થનાં નામ ; - પાણી, તેલ, ઝી, જળ, દૂધ, આંસુ, (પણ અરસ, કે અર્ધ રસ-). છુટા, ફી. જા. ધી.

એ રીતિએ લખતાં આ પ્રકરણને બહુ લંબાની રાકિયે અગ, પણ જાતિ વિશે કોઈ નિશ્ચય સાધારણ નિયમ ઠપો નથી, માટે હજી એક બે વાનો લખીને જાતિનો વિચાર સમાપ્ત કરીએ.

૧૭. ગુજરાતીની ગ્રંથ ભાષા સંસ્કૃત છે, માટે વિગેરે કરીને સંસ્કૃતમાં કોઈ શબ્દોની જાતિ જોવી છે તેની જ ગુજરાતીમાં પણ છે. જેમકે ; - વચન, શબ્દ, ગ્રંથ, આપ્તમા, મહિમા, દયા, માયા, અગ્નિ, કવિ, નીતિ, રીતિ, ઈં ; પણ કોઈ

જે-રાજન, આત્મન, માદિમન, — અને તૃષ્ણ, ભેદ, દાતૃ, શ્રોતૃ, રૂ.]

૬૫. આ.) નારીજાતિના નામ.

૧. પ્રયગા વિભાજિતના એક વચનમાં નારીજાતિ દર્શક પ્રત્યય ઈ આવે
તો; જે- પ્રાણણી, મોડી, કોણી, ઈ. [૫૮-૬૦.]

૨. જેમને અણ, એણ ઈ. પ્રત્યય લાગે છે; ધાણણ, વાણણ. ઈ. [૬૩.]

૩. નારીપ્રાણીનાં નામો; — રાજા, સામંત, ગાઈ, બેંસ. [૫૫.]

૪. તિથિનાં નામ; — પક્ષ, વીજ, ઈ. [ક્રમકે તિથિ આ નારી
રાખે છે; પણ પડવો નર. ગુરુરાત્રી ઉત્તરની ગમ પડવી અને પડવો
નારી. યાવે.]

૫. દિવસના વિભાગો; — સાંજ, સવાર, રાત, રાત્ર, ધડી, હોરા
પણ પ્રભાત નાન. પોહાર નર.

૬. નદિનાં નામ; — ગંગા, રવા, તાપી, મહી, સરસ્વતી, સાત્રમતી,
જાંજી, જાંજી, જાંજી, જાંજી.

૭. દેહના અવયવો; — આંખ, જાંઘ, નસ, કીકી, આંધ, કીમ,
પાંતી, છાતી, એડી, ધુંડી, ડુંડી, ઈ.

૮. પૃથ્વીનાં નામો; — પૃથ્વી, ધગ, ધરણી, ધરતી, જમિ, જર્થ, ઈ.

૯. કોઈ દાણાની સંવા; — ખાતરી, ડાંગર, ગ્રામર, જાગ, ઈ.

૧૦. કોઈ આકારનાં નામો; — આશા, રવા, માયા, કાયા, પ્રજા. [આ
પ્રત્યય નારીદર્શક છે; પણ માતા જનિતા એનો પ્રત્યય તૃષ્ણ છે.]

૧૧. આઈ, આરા, ક, ઈ, ગીચી, છી, મણ, પ્રત્યયોએ કરીને થનારા
રાખેલા; — મીઠાઈ, મીઠારા, કડક, પટેલી, શીવણી, મહેતાગીરી, શીખામણ,
ધુંચણ, ઈ. પણ વચક, નાન.

૧૨. તા પ્રત્યયથી થનારાં; — સલતા, ધુલતા, દુલતા, ઈ.

૧૩. ક્રિયાપદના સાધિત વચ્ચેલા કોઈ એવડા રાખેલા; — ધકમધકા,
હેલમેલવા, મારામતી, કચકચ, ગરબક, ગડબક, દોડદોડ, તાણાતાણ.
વળી એવામાં — ધાલમેલ, મુજધાણી, ઉથલપાથલ. ઈ.

૧૪. કોઈ ગામનાં નામ; — કાચી, દારકા, ગામ, મુજર્થ, પારડી, લીબડી.

૧૫. ઝાડનાં નામ; — બોરડી, અજી, કોઠી, આમળી, પીંપળી, લિબડી,
સમડી, પીપર, કેધાર, રાણ, રાણ, ઈ.

૧૬. આકારનાં કોઈ રાખેલા; — ગળો, જળો, ધરુ = પ્રો, ખો, રો

ઓકારાંત. નર૦ ંગો, પો = અનુમાન, ખાજી દાવ રમતાં પો નર૦ નાન્ય૦

નારો૦— જો, છે, પો, પો.

નાન્ય૦— ગો, મ્હે = પુખ્ત.

ઔકારાંત. નર૦— રો = બહાત્કાર. નારો. — ગો = ગાય.

વચન વિષે.

૬૯ ઉપર દેખાડવામાં આપ્યું કે માણસમાં સ્ત્રી સંજ્ઞા છે કે કોઈ પણ હોઈ શકે તે મનસ્વી વિષયની સંજ્ઞા તે દર્શાવી શકે છે, અને તેમાં જાતિના બે વિધે દેખાડી શકે છે. હવે વિષય સ્ત્રી કે અનેક છે એ જોઈને સ્ત્રીત્વાર્થ અને અનેકત્વાર્થ-દર્શક પદો અને પ્રત્યયો વાપરે છે તે વિધે જણાવવાનું છે. સ્ત્રીત્વાર્થ વિશેષ કરીને શબ્દમાં જ મળેલા રહે છે; જેમકે— માણસ, ઘર, સ્ત્રી, પુરુષ, વસ્તુ; — આ શબ્દો જોઈતાં આપણે વિશેષ કરીને સ્ત્રીત્વ માણસ, કે ઘર, કે સ્ત્રી, કે પુરુષ, કે વસ્તુ સમજાયે છિયે. પણ અનેકત્વાર્થ દેખાડવા સાથે પુરુષ શબ્દો, તથા પ્રત્યયો વાપરિયે છિયે. અનેક, બહુ, ઘણું, પુરુષ, અતિ, ઈ. અનેક-ત્વાર્થદર્શક પુરુષ શબ્દો છે. હવે, ઘર કે જમીન કોઈ પદાર્થ સ્ત્રીત્વથી અધિક છે એવું કહેવાનું હોય, ત્યાં ઘર અનેક, ઘર બહુ, ઘર પુરુષ, ઘર ઘણું, ઘર અતિ, એવું કહેવાની કૃતિ ભાષામાં આવી હોય, તે અતિરિક્ત ધ્રુવવસ્તુ નહિ થાય; કેમકે સ્ત્રી-ત્વ, પ્રજાદેશી, ઈત્યાદિ ઘણી ભાષામાં અડચણ વિના સ્ત્રી કૃતિ આવે છે. સંસ્કૃતમાં અનેકતા દેખાડવાને પ્રત્યય વાપરે છે. તેજ પ્રત્યય સ્ત્રી, લાટીન, ગ્રીક ઈત્યાદિ આર્ય વર્ગની ભાષાઓમાં છે, સ્ત્રી અસ્ત્ર, જેમ ગુજરાતીમાં નરજાતિ દર્શક પ્રત્યય સ્ત્રી સં. સ્ત્રી આન્યો છે, તેમજ અસ્ત્રો સ્ત્રી કે અસ્ત્રો થયો છે. આર્ય વર્ગની મૂળ ભાષામાં ‘અસ્ત્ર’ અનેકતા દર્શક પુરુષ શબ્દ હોય, કે લોકોએ પ્રથમા વિભક્તિના સ્ત્રી વચનના પ્રત્યયમાં અકાર વધારીને તેમાં અનેકતાનો અર્થ મેળવ્યો કે નહિ, એ નિબધથી કહેવાને કઠિણ છે. સ્ત્રીત્વ તો ઉધાડું છે, કે સં. સ્ત્રી અને અસ્ત્ર, એમનો સફાર ગુજરાતીમાં સ્ત્રી થયેલા છે.

* પોતો, ઘણો, ૬૦ મહારાજ કાન્દ કે; કેમકે ‘અ’ પ્રત્યય છે. • ૬૪ મ ૧.

વેળા જ્ઞતિ બરલાય છે ; - યન્તુ સંસ્કૃતમાં નાન્ય, ગુજરાતીમાં નારી; આદેશ સંસ્કૃતમાં નાન્ય, ગુજરાતીમાં આંખ નારી. વાસ્ત્ય; વાસ્ત્ય, સંસ્કૃતમાં નર નાન્ય, ગુજરાતીમાં પાસ, પારો, નારી. આપ, સંસ્કૃત નર, ગુજરાતી નાન્ય. અક્ષર, મિત્ર, યજ્ઞ; સંસ્કૃતમાં નાન્યતઃ, ગુજરાતીમાં જીમનો અપ-ભગ નર પણ છે. વજ્ર, સંસ્કૃતમાં નાન્ય, ગુજરાતીમાં નર અને નાન્ય.

૬૮. નામના ઉપા અક્ષરને પારછે જ્ઞાતાં જ્ઞતિ જ્ઞાપવાને અર્થે કોઈ નિયમ હરો નથી; હરકોઈ અંત્યાઅક્ષરની સાથે ત્રણે જ્ઞતિતાં નામો મળે; જેમકે, -
અકારાંત.

નર- સોઠ, વાધ, વડ, આકાર, આધાર, ડંખ.

નારો- વાત, બાળ, બાત, બીડ, ફાડ, ફાટર, ખાંડ.

! નાન્ય- ભર, મન, નગર, ડગ, ઢાઢ.

ધાકારાંત.

નર- રાખ, મહિમા, પિતા, ચોતા, (દહ, મ ૧૪. દપ, મ ૨૦).

નારો- ગંગા, માયા, આસા, ઈપાં, દિયા; (માતા, જાનિતા, ટૂંગ).

નાન્ય- સારસા, આ નામનું ક્ષિક નગર.

ફ રીકારાંત.

નર- કલિ, મહધિ, અભિ, મણિ, ગિરિ, હાથી, (પ્રાણી નર, નાન્ય).

નારો- પ્રીતિ, ગતિ, ચીતિ, જ્ઞતિ, બુદ્ધિ, પળી, સાડી, વાડી.

! નાન્ય- વારિ, અમ્મિ, ધી, પાણી, ખી; (મિપાવી નારી, નાન્ય).

વ ઙકારાંત.

નર- હેડ, લાડ, વાડ, રાડ, યુર, બંધ, ધૂલુ, માળુ, માનુ

(ક્રિયાપદનો, નર; સુંગું આદિક, નર નારી).

નારો- નહર, વંચ, સાચ, વહ. નાન્ય- પથ, આરા, રૂ.

એકારાંત.

નર- એ (સપ), યે (ભપ), મે (મેહ, મેપ), જે (જપ), વે (વહ).

નારો- એ (એર = ધૂળ), એ (એહ), યે (યેહ = આગ્રતા), જે, હરે.

એકારાંત અસ રાખ નથી પણ કોઈ અતિ અપર્યાસ આપે છે.

નર- એ (સપ), જે (જપ); સૈ = માપ.

નારો- નૈ (નૈહી - નૈહ = કુધી), લે (લહ). નાન્ય- પૈ (પવડું).

પરથી એવું દેખું, કે પ્રત્યય નહિ છતાં પણ તેનો સંબંધથીક અર્થ રહ્યો, ત્યારે પ્રત્યય વાપરવાનું કારણ નહિ રહ્યું. માટે, કેવળ પ્રત્યયના કારણથી નહિ, અર્થના કારણથી પણ નામની વિભક્તિ રહે છે.*

૭૯. પ્ર. નામની વિભક્તિ શાને કહિયે ?

જ. કોઈ વાક્યમાં વે, વ્રણ, કે અધિક નામ આવે. આ નામોમાં એક વીજાની સાથે જે સંબંધ હોય, તે તેમના પ્રત્યયો ઉપરથી વિશેષે કરીને જણાય છે. એ પ્રત્યયોને નામની વિભક્તિ કહિયે છિયે. અથવા જો પ્રત્યય નહિ હોય, અને માપાની રુઢિ ઉપરથી તે સંબંધ જણાય, તો આ સંબંધના અર્થ પ્રમાણે નામની વિભક્તિ ઠરે છે; જેમકે—“રાજા રાજસભામાં પોતાને હાથે શાલુ લઈને આનંદથી પોતાના ચાકરને આપે છે”. આ વાક્યમાં “રાજસભામાં, પોતાને, હાથે, આનંદથી, પોતાના, ચાકરને,” આ શબ્દોને છેડે જે અક્ષર આવે છે તેઓ વધા સંબંધદર્શક પ્રત્યય છે; તેઓ ઉપરથી આપણે જાણિયે છિયે કે આ શબ્દોમાં પરસ્પર કેવો સંબંધ છે. પણ, ‘રાજા,’ અને ‘શાલુ,’ આ વે નામને પ્રત્યય નથી, તોય- પણ, તેમનો એક વીજાની સાથે કેવો સંબંધ છે એ માપાની રુઢિ ઉપરથી જણાય છે, માટે, તેમના જૂદા જૂદા સંબંધના અર્થ પ્રમાણે, તેમની જૂદી જૂદી વિભક્તિ ગણિયે છિયે.

કોઈ વેદા મૂલે ભિન્ન રૂપના વે પ્રત્યય એક રૂપ થઈ જાય, તેવળ મૂલને ભિન્નાર્થ રહે છે, માટે જો તેઓ ભિન્ન દેખાય તેવળ તેઓ સરા જૂદા પ્રત્યય છે. “મેં મારે હાથે તેને માથે વાગડી બાંધી.” આ વાક્યમાં, ‘માથે - હાથે,’ એમનો પ્રત્યય ‘એ’ વસ્તુ જૂદા જૂદા અર્થના સંબંધ દર્શાવે છે; છત્તે, એક કરળનો, અને ત્રીજો અધિકરળનો. મૂલ શોધતા, કરળાર્થ જે પ્રત્યય તે સરકૂન એન નો અગમ્યશ, - અને અધિકરળાર્થ જે છે તે ‘એ’ નો રહીયલો પ્રત્યય છે. (૧૧૧. ૧૧૬. ૧૦૭ ધ). કોઈના ધારણમાં એવું આવે છે કે તૃતીયાને અર્થે ‘એ’ તે ‘એન’ નો અગમ્યશ છે, માટે માથે અનુસાર લલ્લો જોડાયે; એવું કરે તૃ૦ એ, સપ્ત૦ એ ઠરશે.

* વિભક્તિ, (વિ, વર્ણના; ખજ, માપવું) શબ્દના રૂપનું મૂલન - મૂલ, પ્રકૃતિ, અને પ્રત્યયના ભાગ કરી દેશાડવા. આ રૂપ જે પ્રત્યયોને આવેલી છે, તે તેમના અર્થ ઉપર ધોરણ રાખીને નાંકે, પણ વીજા કારણથી આવેલી છે. અર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સજા શોધિયે, તો સત્યસૂત્રક - સત્યદર્શક, એવી રીત ઠરે.

છે. એમીને અનેક વચનમાં વાપરિયે તો વિશેષપણનો અર્થ થાય છે. ધાન્ય એવું કહિયે તો સાધારણ અર્થ છે, પણ ધાન્યો ક્રિયે તો વિશેષ અર્થ જણાય, જૂદી જૂદી જાતના દાણા વિશે વાત છે એવું સમજવામાં આવે એમના, તે નામને અનેકવર્ણક પ્રત્યય નહિ લગાડિયે, પણ તેની સાથે વાપરેલું વિશેષણ અનેક વચનના રૂપમાં હોય, તો વિશેષપણનો અર્થ પ્રગટ થાય છે. ભેદ - 'તેનુ પાપ ધણું છે' (સાધારણ), 'તેના પાપ ધણું છે' (વિશેષ).

૭૭. ન્યારે ગુજરાતીમાં શબ્દોની સાથે એા પ્રત્યય આવે છે, ત્યારે સંસ્કૃતની રીતિ પ્રમાણે સંધિકાર્ય થતુ નથી (૮૧,*):-

સન્ધિમાં, ષ + ઓ = ઓ વળ ગુજરાતીમાં ષરી તરિ જળ પરી.

॥ ષ + ઓ = ઓ ॥	॥	ચક્રો ॥	॥ રાક્ષાઓ
॥ ષ + ઓ = ઓ ॥	॥	જસો ॥	॥ જાતિઓ, કોઈ જાતિયો.
॥ ષ + ઓ = ઓ ॥	॥	પ્રાગ્યો ॥	॥ પ્રાણોઓ, કોઈ પ્રાણીયો
॥ ષ + ઓ = ઓ ॥	॥	વરણો ॥	॥ વસ્તુઓ.
॥ ષ + ઓ = ઓ ॥	॥	જવો ॥	॥ જુઓ.
॥ ષ + ઓ = ઓ ॥	॥	સ્વો ॥	॥ સ્વોઓ.

એમનું કારણ એ છે કે એા પ્રત્યય શૂણે સ્વર નથી પણ સ્ છે (૧૬); કેમકે અસૂના આગમ એ ઉડી જાય છે. માટે જાતિયો, ધંધાદિમાં શૂળની વિસ્થિતિ હોય.

વિભક્તિ વિશે.

૭૮. ઉપર કહ્યું છે કે માણસ મોતાની મનશક્તિથી વિષયોનું યાન પામીને તેમને સજા આપેછે, ને જાતિ વચન વિશે બે દેખાડે છે. હવે, જૂદા જાદા વિષયો એક જીભની સાથે પરસ્પર કેવો સંબંધ રાખેછે, એ જાણીને તે વિશે જાણેછે, એ કેહેવાનું છે. ન્યારે સંબંધ દેખાડવાના ઉપયોગમાં મુદ્ધક શબ્દ લવાય છે, ત્યારે તેમના જામયોગી કેહેવાય છે (૨૭૬, - ૩૧૭). પૂર્વે તો સંબંધ દેખાડવાને અર્થે કેવળ મુદ્ધક શબ્દો વપરાતા હોય, પણ તેમનામાંના કેટલાક શબ્દ વારંવાર વપરાવાથી ટુકા થઈ જાય, માટે તેમનું શૂળરૂપ જણાવ નથી. તેમના કેવળ પ્રત્યયરૂપે જાણામાં રચા છે. સંસ્કૃતમાં એવા પ્રત્યયો સાત છે. તેમના નામની સાથે મળેછે ત્યારે નામની વિભક્તિ થઈ કેહેવાય છે. ૫ઠી ૫ળ ૫ળના ધણા વેપાળાં કોઈ પ્રત્યયો પડતા મુકાયા, એટલે ન્યારે જાણાની રૂઢિ

પરથી ઓપું ઠરું, કે પ્રત્યય નહિ છતાં પણ તેનો સંબંધદર્શક અર્થ રહ્યો, ત્યારે પ્રત્યય વાપરવાનું કારણ નહિ રહ્યું. માટે, કેવળ પ્રત્યયના કારણથી નહિ, અર્થના કારણથી પણ નામની વિભક્તિ ઠરેછે.*

૭૯. પ્ર. નામની વિભક્તિ શાને કહિયે ?

ઉ. કોઈ વાક્યમાં વે, વળ, કે અધિક નામ આવે. આ નામોમાં એક વીજાની સાથે જે સંબંધ હોય, તે તેમના પ્રત્યયો ઉપરથી વિશેષે કરીને જણાય છે. એ પ્રત્યયોને નામની વિભક્તિ કહિયે છિયે. અથવા જો પ્રત્યય નહિ હોય, અને ભાષાની રુઢિ ઉપરથી તે સંબંધ જણાય, તો આ સંબંધના અર્થ પ્રમાણે નામની વિભક્તિ ઠરેછે ; જેમકે—“રાજા રાજસભામાં પોતાને હાથે શાલ લડને આનંદથી પોતાના ચાકરને આપેછે”. આ વાક્યમાં “રાજસભામાં, પોતાને, હાથે, આનંદથી, પોતાના, ચાકરને,” આ શબ્દોને છેડે જે અક્ષર આવેછે તેઓ વધા સંબંધદર્શક પ્રત્યય છે; તેઓ ઉપરથી આપણે જાણિયે છિયે કે આ શબ્દોમાં પરસ્પર કેવો સંબંધ છે. પણ, ‘રાજા,’ અને ‘શાલ,’ આ વે નામને પ્રત્યય નથી, તોય-પણ, તેમનો એક વીજાની સાથે કેવો સંબંધ છે એ ભાષાની રુઢિ ઉપરથી જણાયછે, માટે, તેમના જૂદા જૂદા સંબંધના અર્થ પ્રમાણે, તેમની જૂદી જૂદી વિભક્તિ ગણિયે છિયે.

કોઈ વેળા મૂળે ભિન્ન રૂપના વે પ્રત્યય એક રૂપ થઈ જાય, તેવળ મૂળનો ભિન્નાર્થ રહેછે, માટે જો તેથી ભિન્ન દેખાય તેવળ તેથી સરા જૂઠા પ્રત્યય છે. “મેં માટે હાથે તેને માથે વાગડી વાગી.” આ વાક્યમાં, ‘માથે—હાથે,’ એનો પ્રત્યય ‘એ’ વહુજ જૂઠા જૂઠા અર્થના સ્વરૂપ દર્શાવેછે ; છતાં, એક કરણનો, અને વીજો અધિકરણનો, મૂળ. શોધના, કરણર્થે જે પ્રત્યય તે સરકૂન એન નો અભ્યન્ન, — અને અધિકરણર્થે જે છે તે ‘એ’ નો રહોગણો પ્રત્યય છે. (૧૧૧૨-૧૧૬-૧૦૭ પ.). કોહના ધારણામાં, એ, આવેછે કે તુનોપાને અને ‘એ’ તે ‘એન’ નો અભ્યન્ન છે, માટે માથે અનુસાર લક્ષ્યો જોાયે ; એક કરે તુ એ, સમગ્ર જ ઠરેજો.

* વિભક્તિ, (વિ, વાસર્થ ; મજ્ઞ, માગદુ) શબ્દના રૂપનું મંત્રન — મૂળ, પ્રકૃતિ, અને પ્રત્યયના ભાગ કરી દેવાડકા. આ રજા જે પ્રત્યયોને આવેલી છે, તે તેમના અર્થ ઉપર મોળ રાણીને નહિ, પણ વીજા કારણથી આવેલી છે. અર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સજા શોધિયે, તો સ્વસ્થચક્ર — સ્વસ્થચક્ર, એવો વોદ ઠરે.

૮૦ પ્ર. ગુજરાતીમાં ફેટલી વિભક્તિ છે ?

ઉ. સાત; —પણ એમની સાથે સંયોધન પણ લણાય છે.

- અ.) ૧. પ્રથમા. કર્તા.* ક્રિયાનો કરનાર.
 ૨. દ્વિતીયા. કર્મ. કરેલું, સાધેલું કર્મ.
 ૩. તૃતીયા. કરણ. જેણે કરીને કરાવ્યું.
 ૪. ચતુર્થી. સંપ્રદાન†. જેને પ્રાપ્ત થયું.
 ૫. પંચમી. અપાદાન. જેથી, જ્યાંથી, જેને મૂકીને નિકળ્યું.
 ૬. ષષ્ઠી. સંબંધ. કંઈ વિશેષ.
 ૭. સત્તમી. અધિકરણ. ઠામ, સમય.
 — — — સંયોધન. નામ લઈ નોલાવ્યું.

આ.) પ્રથમામાં જ્ઞાતિદર્શક પ્રત્યય, ઓ, ઇ, ઉં, આને ; અથવા પ્રત્યય રહિત શબ્દ રહે છે.

દ્વિતીયામાં, પૂર્વે જે પ્રત્યય મ્ ચાલતો તે પડતો મુકાયો (૭૮. ૧૧૦. ૩૦૦), માટે શબ્દ પ્રથમાને રૂપે રહે છે. (એને ઠેકાણે કોઈ વેળા ચતુર્થી વપરાય છે).

તૃતીયાનો પ્રત્યય એ એ છે.

ચતુર્થીનો પ્રત્યય ને છે. (કોઈ વેળા દ્વિતીયાને ઠેકાણે વપરાય).

પંચમીનો પ્રત્યય થી છે.

ષષ્ઠીનો પ્રત્યય નો, ની, નું, ના, ની, ના છે (૮૭. ૯૨).

સત્તમીના પ્રત્યયો એ, અને મા છે. (૮૩).

સંયોધન, એ પ્રથમાનુંજ રૂપ કહેવાય છે. જો પ્રથમામાં ધી મરજાતિ, અને ડં નાન્યતરજાતિ દર્શક પ્રત્યયો હોય, તો તેમને સ્થલે સંયોધનમાં આ દેખાય છે. આ “આ” વિષે ૮૨ માં જોવું.

* પ્રત્યેક વિભક્તિના વિશેષ અર્થ અગર ધ્યન રાણીને આ મંત્રમાં આપેલી છે.

† ચતુર્થીને તાદર્થ્ય પણ કહે છે, અને જ્યારે વાસ્તે, અર્થે, આવા અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે આ વિભક્તિ જુદા કર્મનો સ્વરૂપ દેખાડે છે. —પ્રથમામાં પણ કોઈ વેળા કર્મનો અર્થ હોય છે. આ વાતનો જુલાશો વાવવોગ્યાસમાં આવશે.

૮૧ પ્ર. નામના સંબંધદર્શક પ્રત્યયો શબ્દ સાથે શી રીતિએ મળેછે?
 ૩. જે અક્ષરાંત નામની પ્રયમાએ નરજાતિદર્શક પ્રત્યય ઓ, અથવા નાન્યતરદર્શક હેં નથી, તેવાં નામની અને બીજાં વધાં નામની આગળ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેછે. અનેકવચનમાં શબ્દની અને વિભક્તિના પ્રત્યયની વચ્ચે અનેકત્વાર્થદર્શક પ્રત્યય ઓ આવેછે; જેમકે—

એકવચન.

અ	આ	ઇ	ઈ	ઉ	ઊ	૯	ઓ
મં. રથ	મા.	વનિ	નદી	વરતુ	જુ	વે	લો
દ્વિં. રથ	મા.	વનિ	નદી	વરતુ	જુ	વે	લો
ત્રિં. રથે *	માએ	વનિએ	નદીએ	વરતુર	જુએ	વેએ	લોએ
ચં. રથને	માને	વનિને	નદીને	વરતુને	જુને	વેને	લોને
વં. રથથી	માથી	વનિથી	નદીથી	વરતુથી	જુથી	વેથી	લોથી
પં. રથનો	માનો	વનિનો	નદીનો	વરતુનો	જુનો	વેનો	લોનો
સં. રથે, મા	મામાં	વનિમાં, ૯	નદીએ, મા	વરતુએ, મા	જુમાં	વેમાં	લોએ, મા
સં. રથ	મા.	વનિ	નદી	વરતુ	જુ	વે	લો

અનેકવચન.

મં. રથી	માથી	વનિથી	નદીથી	વરતુથી	જુથી	વેથી	લોથી †
દ્વિં. રથી	માથી	વનિથી	નદીથી	વરતુથી	જુથી	વેથી	લોથી
ત્રિં. રથોએ	માથીએ	વનિથીએ	નદીથીએ	વરતુથીએ	જુથીએ	વેથીએ	લોથીએ
ચં. રથોને	માથીને	વનિથીને	નદીથીને	વરતુથીને	જુથીને	વેથીને	લોથીને
વં. રથોથી	માથીથી	વનિથીથી	નદીથીથી	વરતુથીથી	જુથીથી	વેથીથી	લોથીથી
પં. રથોનો	માથીનો	વનિથીનો	નદીથીનો	વરતુથીનો	જુથીનો	વેથીનો	લોથીનો
સં. રથોએ-માં.	માથીમાં	વનિથીમાં	નદીથીમાં	વરતુથીમાં	જુથીમાં	વેથીમાં	લોથીમાં
સં. રથી	માથી	વનિથી	નદીથી	વરતુથી	જુથી	વેથી	લોથી

* સંસ્કૃતમાં જે સ્વરને સંધિગે સંધિકાર્ય ધાયછે (૨૨), પણ ગુજરાતીના રૂપાં-
 ખ્યાનમાં આ રૂઢિ બહુ ચાલતી નથી. તૃતિયાએ રથે, પિતે, જાતે, નયે,
 વસ્તે, જવે, ખવે, ક્યેવું નહિ પણ રથે, પિતાએ, જાતિએ, નદીએ, વસ્તુએ,
 જૂએ કહેછે (૭૭). ઈ ઉકારાંત શબ્દને 'એ' પ્રત્યય લાગે તો ઠાઈ લખનારા
 યકાર વાપરેછે, જાતિએ, નદીએ અને નરિયે.

† સંખ્યાવાચક શ્રી (૧૦૦) વિશેષ્યાર્થે વપરાય તો એકવચને રૂપાખ્યાન 'જા'
 ના જુવું છે;— શ્રી, શ્રીએ, જાને ઈં; પણ અનેકવચનમાં પ્રત્યય એ લાગેછે;—
 ખરાં, વહુરે ઈં. સં. જાતાં ઉપરથી રાં થયું છે (૧૦૧ રં).

‡ જા આદિ આકારાંત શબ્દને અનેકવચને પ્રત્યય આ ઉડી જાયછે, કેમકે
 'જાઆ' એવું શાબ્દ નથી.

૮૨. પ્ર. અકારાંત શબ્દને ઓ, ડં, પ્રત્યય લાગે, તો તેનાં રૂપ કેવાં થાય?

ઉ. પેહલાં, પ્રત્યય પડતો મૂકાય છે, પછી શબ્દના અંત્યસ્વર અ.ની વૃદ્ધિ થયે આ યાયછે.* આ 'આ' ની આગળ તૃતીયાદિ વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે. એકવચને સંવોધનમાં શબ્દ પ્રત્યય રહિત છે, પણ અંત્યસ્વરની વૃદ્ધિ રહેછે. — અનેકવચને પ્રયમાનાં રૂપો (આ, આં, આઓ, આંઓ,) ની આગળ તૃતીયાદિના પ્રત્યયો લાગેછે.

આ રૂપાલ્પાનમાં એકવચને નરજાતિની અને નાન્યતરજાતિની તૃતીયાદિ વિભક્તિનાં રૂપમાં ફેર નથી.

એકવચન.

અનેકવચન.

નર. નાન્ય.

નર.

નાન્ય.

પ્ર. છોકરો છોકરું.	છાંકરા—'રાઓ	છોકરાં—'રાંઓ(૭૨)
દિ. છોકરો છોકરું.	છોકરા—'રાઓ	છોકરાં—'રાંઓ.
તૃ. છોકરાણ, છાંકરે	છોકરાણ—'રાઓણ	છોકરાંણ—'રાંઓણ.
ચ. છોકરાને	છોકરાને—'રાઓને	છોકરાંને—'રાંઓને.
પં. છોકરાથી	છોકરાથી—'રાઓથી	છોકરાંથી—'રાંઓથી.
પ. છોકરાનો.	છોકરાનો—'રાઓનો	છોકરાંનો—'રાંઓનો
સ. છોકરામા	છોકરામાં—'રાઓમા	છોકરામાં—'રાઓમાં,
સં— છોકરા	છોકરા—'રાઓ	છોકરાં—'રાંઓ.

૮૩. સામગ્રીમાં અધિકરણને અર્થે બે પ્રલય આવેછે. તેઓમાં અર્થ વિશે શ્રુતિ ફેર નથી, તો પણ બધા પ્રસંગમાં એ પ્રલય લાગતો નથી ;— નદીએ પૂર આવ્યું છે ; તે પોતાને નગરે વસેછે ; એ કામ માટે માથે છે ; તે મારી પૂઠે આવેછે;—અર્થ કહિયે છિયે ; પણ “રાખ્યે છે” ; — “છાકરાયે છે ;” અર્થ નથી કહેતા ;— એવા પ્રસંગોમાં માં પ્રત્યય વાપર્યેછિયે (૧૧૬).

૮૪. છાકરા ઈ. નરજાતિનું, અને છોકરું ઈ. નાન્યતર જાતિનું અનેક વચન બે પ્રકારથી થાયછે (૭૩). લાંબુ, અથવા નવું, રૂપ (આર્ય) ને છે તે નરજાતિ વિશે કોઈ વેળા સારા ઉપયોગમાં આવેછે. છાકરાને, અર્થ કહિયે

*અકારાંત નામોમાં અનો આ થવાની રીતિ સંસ્કૃતમાં પણ દેખાય છે ; નમકે — શિવ ; નાન — શિવાય શિરાન્ શિરામ્યાં શિરાન્ શિરાનાં.

તો રૂપ ઉપરથી જાણ્યું નથી કે તે રાખ્દ એક કે અનેક વચનનો છે ; પણ ઊકરાઓને ઠેવળ અનેક વચનનો અર્થ દેખાડેછે. નાન્યતર જાતિનાં રૂપો વિશે આટલા ઉપયોગ નથી ; એક વચનમાં ઊકરાનો, અનેક વચનમાં ઊકરાનો. પણ ઠાઈ એકવચનમાં પણ ઊકરાનો વાપરેછે ; આ રીતને સંસ્કૃતમાં ઠાઈ આધાર મળતો નથી ; અનેકવચનમાં અનુસ્વારનું મૂળ ૧૦૬, ૬ માં કહેલું છે.

૮૫. ઠાઈ વળા બે કે ત્રણ વિભક્તિના પ્રત્યયો એકત્ર આવે ; જેમકે - ધરેથી, હાથેથી, ધરમાંથી, હાથમાંથી ; એટલે અધિકરણની સાથે અપાદાન આવેછે. વળી ધરનામાંથી, તેનામાંથી, ગામનામાંથી, એટલે સંબંધ, અધિકરણ, તથા અપાદાન.

૮૬. વિભક્તિના અર્થને મળતા અર્થના ફેટલાએક પૃથક રાખ્દ છે ; જેમકે - કરણનો સમાન ; કરીને, વડે. મેં હાથે કર્યું = હાથવડે, હાથે કરીને.

સંપ્રદાનને સમાન ; સાર, કાળે, વાસ્તે, અર્થે, માટે. પણ આ રાખ્દને અર્થે અગ્રથી વપરાય છે ત્યારે તેને સંપ્રદાન નહિ, પણ તાદર્થ્ય કહેછે.

અપાદાનને સમાન ; યકી. (પંચમીનો પ્રત્યય થી, તેનો અર્થ ઠાઈ વળા કર્તાને સમાન છે ; જેમકે - ‘મારાથી તે કામ થયું,’ પણ આ અર્થ કરણ (તૃતીયા) ને સમાન પણ ગણાયો.)

અધિકરણને સમાન ; માહે, અંદર, વિશે, મધ્યે, પર, ઉપર, લગ, લગી, ઈ.

૮૭. યજ્ઞી વિભક્તિ વિશે કરમાં જોયું.

ગુણવાચક.

૮૮. ઉપર (૪૬માં) કહેલું છે કે નામના બે વિશેષ ભાગ છે, એટલે સત્વવાચક, અને ગુણવાચક નામ. વળી કહ્યું છે કે માણસ વિવિધ વિષયોનું માન. પામીને તેમને સંચા આપેછે, અને તેમની જાતિ વચન વિભક્તિના બેદ કહી શકેછે. હવે, ઠાઈ વિષયની સંચા કહેતાં, તે વિશે આપણે જે સમજ્યું જોઈયે, તેમાં કંઈ તો શ્રેષ્ઠ (બાકી, અધુરું, અંકિત) રહ્યું હોય, તો તે જાણીને અર્થ પૂરો કરી દેખાડવાની રીતિ વિશે કહેવાનું છે. જે ઠાઈ વિષયની સંચા કહેલી હોય, તો તે વિશે જે અધુરું રહ્યું હોય, તેને પૂરું કરી આપનાર રાખ્દને તેની સાથે વાપરિયે છિયે. આ રાખ્દ તો શ્રેષ્ઠને કહી દેખાડે છે, માટે તેને વિશેષણ [વિ, અધિકતાશ્રયક ઉપસર્ગ ; શિષ્ય, બાકી - અધુરું - અંકિત ; અજ્ઞા દૃષ્ટ

પ્રત્યય.], શ્વે - ખાત્રી રહેણા - અક્ષિત ને અર્થ, તેને કહી દેખાડનાર રાખ્ધ
કહીયે છિયેઃ થોડો, આ સત્તાવાચક નામ વાપરિયે, નો તે સગધી કંઈ કહેવાયુ
ખાત્રી રહ્યું હોય; તે નામો કે ધોળો, જ્ઞાનો કે માટે, ગમના કે કુળનો, ગણપોડો
કે રથપોડો હોય; આ શોભાર્થસમ્યક રાખ્ધો વિશેષણ કહેવાય છે. હરે, બ પામા
અર્થે ખની ગયું છે, કે કેટલાક રાખ્ધો, ને મેં વિશેષ હેતુ, તેઓ, વિશેષ
કરીને, વિશેષણના મમમાં લવાયા. અર્થે ધણું કરીને ગુણના નામો છે,
માટે ગુણવાચક કહેવાયા. ને નામ કેળવ વિશેષણ યર્થ રદા છે, તેઓ આટલાં
ધણા નથી કે માણસના અગણિત કરમના બહા પ્રસંગમાં જોઈયે તેવા રાખ્ધ
તેઓમાં મળે; માટે, વિવિધ પ્રકારથી યનારાં વિશેષણ સગધી કંઈ જાણું નહિયે.

અ. એજ અર્થમાં વપરાનારાં ગણ્ધો; જે - લાન, ચેત, જિત, કાગો,
ધોળો, સાચો, ખોટો, શુદ્ધ, અશુદ્ધ ઇ. અર્થે સાથે કૃત અને તરિત પ્રત્યયો અર્થે
કરીને સાધિત યનારાં રાખ્ધો મળે; જે - ધાર્મિક, નારિતક, સગધક, દાર્ક,
શ્રેયક, સમજીક, દેવી, પ્રેમી, દેશી, આગમ, લાવજી, વિખાસ, ઇ. ઇ. વળી
અર્થે પણ; જે - થનો, થવાનો, થનારો. (રાજસાધનકોષક ૧૪, ૧૫).

અ. સત્વવાચક નામની પછી વિભક્તિથી થનાગ; જે - અર-
જારનું કામ (= સરકારી કામ); કરખારનું માણસ (= કરખારી માણસ);
મુદ્ધવેનો (= મુદ્ધવાન). પછી વિભક્તિ વિશેષણસમાન છે, અર્થે કરીને
હરકોઈ સત્વવાચકનામને વિશેષણના અર્થમાં લવાય. (૬૨.)

અર્થે સાથે સમામમાં વપરાયલા નામ પણ આવે; જેમકે - રાજમાર્ગ =
રાજનો માર્ગ; રણપોડો = રણનો - રણમાં - લાવેલો - રણને વાસ્તે રાજેસા
પોડો; અર્થ - જોડમાર્ગ, શિખાણ, મુખવાયા, લોકાવાર, રાજનીતિ, ઇ. અર્થે
અર્થે સમામમાં પૂર્વપદ ખીજી વિશેષણ સમાન છે. અર્થે વિશેષ અધિક વર્ણન
સમાસના પ્રકરણમાં આવશે.

ટીકા. - પ્રત્યેક સત્તાવાચક નામ કેઈ પણ વિશેષણનો સ્વીકાર કરે. અર્થે
ઉપરથી અર્થ નામને એક ખીજી યેવા આપેલી છે; અર્થે, વિશેષ, = વિશે-
ષણનો સ્વીકાર કરી ગણે અર્થે ગણ. વિશેષણનો સ્વીકાર કરનારા અર્થે
વિશેષ, અને વિશેષની સાથે વળી ગણનાગ તેઓ વિશેષણ. (રાજસાધન-
નગુ કોષક અ. ૨૮, ૨૯.)

૮૯ પ્ર. કોઈ નામને ગુણવાચક કહેવાનું શું કારણ છે?

૩. કોઈ સત્ત્વચક્ર નામ બોલતા, જો કેવલ સંજ્ઞા ઉપરથી સંપૂર્ણ અર્થ જાણ્યામા નહિ આવે, તો જે અર્થ વાકી, કે અધુરો, કે અંકિત છે, તે વિષય જણાવનારું નામ પેટેલાની જોડે વાપરિયે છિયે; જેમકે—ઘોડો, આ સત્ત્વચક્ર નામ વાપરતા તેના રંગ ગુણાદિ વિષે જે કંઈ અધિક સમજાું જાણ્યે તે બીજા શબ્દે કરીને જણાવિયે છિયે; તાલો કે ધોળો, સારો કે ત્વોટો, કટ્યાદિ અધિકાર્થ શબ્દ વાપરિયે છિયે.

૯૦ પ્ર. જેમ સત્ત્વચક્રને જાતિ, વચનાદિ છે, તેમ ગુણચક્રને છે?

૩. જાતિ, વચન, વિભક્તિ વિષે, ગુણચક્રના ત્રે વર્ગ ધાય છે :—

૧. એઓ જાતિ વચન વિભક્તિ દર્શક પ્રત્યયો સ્વીકારતા નથી;—

અ.) અકારાત—લાલ, સાફ, શ્વેત, સ્પષ્ટ, ડંચ, નીચ, શુદ્ધ, યોગ્ય, ૬૦

આ.) ફકારાત—પ્રેમી, લેખી, પાપી, દોષી, અપગમી, ૬૦.

ઇ.) ડકારાત—આલસુ, લાલચુ, વિશ્વાસુ, કૃપાલુ, ૬૦.

જે વિશેષની સાથે એવાં વિશેષણ આવે, તે નામ નર નારી કે નાન્યતર જાતિનું, એક કે અનેક વચનનું, અને ગમે તે વિભક્તિનું હોય, તોપણ વિશેષણને કોઈ પ્રત્યય લાગતો નથી; માટે — લાલ ઘોડો, લાલ ઘોડી લાલ ઘોડું, લાલ ઘોડા, લાલ ઘોડીઓ, લાલ ઘોડા, લાલ ઘોડીએ, ૬૦.

એવાનો સ્વવિકાર થતો નથી, માટે કોઈ એવું ધારે છે, કે એમને અધિકારી કે અવ્યયરૂપી વિશેષણ રહેવા જોડ્યે.

૨. જેમને જાતિદર્શક પ્રત્યયો લાગે છે. આ પ્રત્યયો, કોઈ વિશેષ્ય નામના જેવાજ (૫૯), નરજાતિ થો, નારી ઇ, અને નાન્યતર ડં છે.

આ પ્રત્યયો પ્રથમા દ્વિતીયા વિભક્તિમા દેખાય છે પણ ઇતર વિભક્તિમા, ઓ ઁ પડતા મુકાય છે, પછી શબ્દના અત્યસ્તરની વૃદ્ધિ થઈ અને આ ધાય છે (૮૨). અનેક વચનમા થોને સ્થલે આ, અને ડને સ્થલે આં ધાય છે. નીચેના રૂપાલ્યાનમા એ સ્પષ્ટ જાણ્યામા આવશે આવા વિશેષણો સત્ત્વચક્ર નામની સાથે વપરાય છે, માટે, “સારો,” આ વિશેષણની સાથે, “ઘોડો,” આ વિશેષ્ય નામ રૂપાલ્યાનના કોષ્ટકમા લખેલું છે.

૧૧. એકવચન. નર૦^૧

નાગી૦

નાન્ય૦

પ્ર૦દિ૦ સારો ઘોડો

સારી ઘોડી

સારુ ઘોડું

તૃ૦ સારા ઘોડાએ, સારે ઘોડે

સારી ઘોડીએ

શીઢો શ્વી વિભક્તિઓના

ચ૦ સારા ઘોડાને

સારી ઘોડીને

હા નર જાતિનાં જાત

પં૦ સારા ઘોડાથી^૨

સારી ઘોડીથી

ઉ (૮૨).

પ૦ સારા ઘોડાનો (૯૨)

સારી ઘોડીનો

સ૦ સારા ઘોડામા, 'ઢા'એ

સારી ઘોડીમા

સં૦ સારા ઘોડા

સારી ઘોડી.

અનેકવચન.

પ્ર૦દિ૦સં૦સારા ઘોડા-'ઢા'ઓ

સારી ઘોડીઓ^૩

સારા ઘોડાં

તૃ૦ સારા ઘોડાએ-'ઢા'ઓએ

સારી ઘોડીઓએ

સારા ઘોડાંએ

ચ૦ સારા ઘોડાને-'ઢા'ઓને

સારી ઘોડીઓને

સારા ઘોડાને

પં૦ સારા ઘોડાથી-'ઢા'ઓથી

સારી ઘોડીઓથી

સારા ઘોડાથી

પ૦ સારા ઘોડાનો-'ઢા'ઓનો

સારી ઘોડીઓનો

સારા ઘોડાનો

સ૦ સારા ઘોડામાં-'ઢા'ઓમાં

સારી ઘોડીઓમાં

સારા ઘોડામાં

૬૨. ધડીનો અર્થ વિશેષણને સમાન છે, માટે ગુણવાચી આદિક ઉત્તરે હિતુઆનની ભાષાશ્રીમા શ્રીના પ્રલખને વિશેષણની પેઠે જાતિ વચન વિભક્તિના રૂપ લાગે છે; જે-રાજાનો ઘોડો-રાજાની ઘોડી-રાજાનું ઘોડું; રાજાના ઘોડાએ-રાજાની ઘોડીએ; રાજાના ઘોડાને-રાજાની ઘોડીને-ઈ૦.

આ.) ઠાઈ વેળા, સત્વવાચક નામ વિના શ્લેષુ વિશેષણ વપરાય છે; અર્થે સત્વવાચક નામ અધ્યાહાર્ય છે, અને તેના અર્થ વિશેષણની સાથે ભજે છે. શ્લેષુ સંમલે છે ત્યારે વિશેષણનું રૂપાખ્યાન સત્વવાચક નામની પેઠે જ થાય છે; જેમકે-માટે=નાટે પુરુષ; ત્યારે, પ્ર૦ દિ૦ માટે; તૃ૦, માટેએ-માટે; ચ૦ માટેને; પ૦ માટેથી; ઈ૦.

૬૩. ગુણવાચકમા નીચેના વર્ગના શબ્દો ગણેલા છે.-

૧. સહ્યાર્ય શબ્દો;—શ્લેષ, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, ઈ૦.

^૧ સારીઓ ઘોડીઓ, એવું જ કોઈ કરે છે. ^૨ સારા ઘોડાઓ વળ કોઈ કરે.

૨. સંખ્યાપૂરણાર્થ શબ્દો ;—પેદેસા, ખીન્ને, ત્રીન્ને, ચોણે, છોડા, સાતમો, આઠમો, દસમો. સાતથી ચડતાં ગમે તે સંખ્યાર્થ શબ્દને મોડે લગાડ્યાથી સંખ્યાપૂરણાર્થ શબ્દ થાયછે. સંખ્યાપૂરણાર્થ શબ્દનું રૂપાખ્યાન ઉપરના ઉદાહરણ સારાંશની પેઠે થાયછે.

૩. ચઠ્ઠાપૂરણાર્થ શબ્દો. બહુ, સહુ, સધળું, સંધું, સર્વ, સર્વે, ધણું, ધં. એમાં બહુ, સર્વ, સર્વે, સહુ, અવિભાજી છે (૬૦). વિદ્યેનામ રહિત સર્વેનું રૂપાખ્યાન ને, તે, ધંત્યાદિ સર્વનામોની રીતિ પ્રમાણે કંઈ છે ; પણ ગૃતીયામાં ભુક્કાર નથી, પ્રથમા અને દ્વિતીયાને મળતા રૂપમાં છે. સ્વાર્થ સર્વનામ, પોતે, એનું પણ રૂપ ગૃતીયામાં એજુંલ છે ; પ્રં, દિં, જં, સર્વે-પોતે (૧૦૮). ખીજ બધા સારા, એની રીતિ પ્રમાણે. (૬૧. ૬૨. આ.)

૪. સંખ્યા સંચાર્ય શબ્દો. બેનું (દિતીયં), છોકા (ત્રીક), ચોક (ચતુષ્ક), પંચક (પંચક), છક (ષટ્ક), સાત્ર (સપ્તક), આઠ્ર (અષ્ટક) નવક, દસક ધં. કોડી, ફેડી (=૨૦). શેક, સેકડું (શતક).

૫. અંશ સંખ્યાર્થ. પા (પાદ), અર્ધ (અર્ધ), પોણું (પાદોનં), સવા (સપાદ); દોઢ (), અઢી (), સાડા (સાર્દ) તથા ધં.

૬. આવૃત્તિવાચક. બેવડું, ત્રેવડું, ધં. બમણું, ત્રણગણું-ત્રણગણું, ચારગણું-ચોગણું, ધં. સંખ્યાર્થ હર કોઈ શબ્દને ચાલું લગાડ્યાથી થાયછે.

સર્વનામ વિશે.

૬૪. ને વિષયપદની સ્પષ્ટ સંજ્ઞા નહિ હોતાં પણ તે વિશે ખરી સ્મરના આપેછે, તે સર્વનામ કહેવાય છે, એટલે, ને શબ્દ હા કોઈ નામને ઠેકાણે વપરાય તે. એમ્મા કોઈ પણ વિષયની સંજ્ઞા નથી, નોવપણ, હર કોઈ વિષયની સંજ્ઞાના સ્થાનક યઈ, પોતામાં સર્વે સંજ્ઞાનો અધિકાર રાખેછે, માટે સર્વનામ કહેવાય છે.

૯૬ પ્ર. સર્વનામ કોને કહિયે ?

૩. સત્ત્વગચક્ર નામને ઠેકાણે જે વપરાયછે તેને સર્વનામ કહિયે. એકલ વાક્યમાં તેને તે શબ્દ વારંવાર વાપરિયે, તો બાકી અજ્ઞાનિત થાય

છે. જોમકે, “આજ કાળીદાસ કાળીદાસના ધરમાંથી નીકળતાં, કાળીદાસના ધર પાસે એક ખાડામાં કાળીદાસ પડી ગયો, માટે કાળીદાસને બહુ વાગ્યું, અને કાળીદાસનો પગ પણ બાંગી ગયો. સહિ આવીને કાળીદાસને જોયો, અને લોકને ઘા આવી, માટે લોક કાળીદાસને જીવડીને કાળીદાસને કાળીદાસને ધર સર્ધગયા.” હવે એ વાક્યમાં, “કાળીદાસ” અને “લોક,” આ બે સત્વવાચક નામ ઠેકલી વાર આવેછે, ને તેથી બાપા કેરી અમરિત દેખાયછે ! એજ યીતિએ સર્વદા બાલ્યું પડત, તો લાંબાં વાક્યોમાં અત્યંત ધુમવણ યાત. એનો ઉપાય સર્વનામાએ કેરીને યાગછે, એટલે ઉપરનું વાક્ય નીચેના ન્યું થાયછે. “આજ કાળીદાસ, પોતાના ધરમાંથી નીકળતાં, તેના ધર પાસે એક ખાડામાં તે પડી ગયો, માટે તેને બહુ વાગ્યું, અને તેનો પગ પણ બાંગી ગયો. લોક આવીને તેને જોયો અને તેમને ઘા આવી, માટે તેઓ તેને જીવડીને તેને તેને ધર સર્ધ ગયા.” હવે, પોતાને, તેને, તેમને, તેઓ, આ રાખ્દા કાળીદાસ અને લોક, આ નામોને દેકાણે વપરાયછે-તેથી સર્વનામ છે.-

ગુજરાતીમાં ૬ પ્રકારનાં સર્વનામ છે, -પુરુષવાચક, સત્વદાપેક્ષક, પ્રશ્નાર્થ, સ્વાર્થ, દર્શક, અનિશ્ચિન.

૯૬ પ્ર. પુરુષવાચક સર્વનામ તેઓ ક્રિયા ?

જ. બોલનાર પુરુષ, અને તેની સાથે જે બોલેછે, અને જે વિષે તે બોલેછે, તે નામને ઠેકાણે જે શબ્દો વપરાય છે તેઓ પુરુષવાચક સર્વનામછે.

બોલનાર^૧ જન, તે પ્રથમ પુરુષ છે; તેનું સર્વનામ, હું.

જેની સાથે બોલેછે, તે દ્વિતીય પુરુષ છે; તેનું સર્વનામ, તું.

જે વિષે વાત છે, તે તૃતીય પુરુષ છે; તેનું સર્વનામ, તે.

અ.) પ્રથમ દિતીય પુરુષના અર્થ મળીને એક સર્વનામ થાય છે ; એટલે, આપણે. -બોલનાર જન જેની સાથે બોલેછે, તેને તે પોતાની સાથે મેઝીને બોલે, તો તે પ્રસંગમાં એ સર્વનામ ચલાયછે.

આ) પુરુષવાચકમાં એક માનોક્ત સર્વનામ છે ; એટલે આપ. કોઈને આદરમાન આપોને બોલિયે તો આ સર્વનામ વપરાય છે. તે દ્વિતીય

(અને કોઈ વેળા તૃતીય ?) પુરુષનું છે, અને વહુવચનનું ગણાય*. (૧૦૩.)

૯૭. પ્ર. તત્પદાપેક્ષક સર્વનામ તેઓ ક્રિયા ?

ઉ. પેહલા બોલેલી, કે સમજેલી, કોઈ વાત વિષે જ્યારે ફરીથી વાત ધાય છે, ત્યારે જે સર્વનામ વપરાય તેને તત્પદાપેક્ષક કહિયે. વાક્યના પૂર્વાર્ધને (એટલે વાક્યનો જે અર્થ પેહલો આવેછે તેને) આરંભે “જે,” આ શબ્દ કહિને, ઉત્તરાર્ધને (એટલે પછીના અર્ધને) શારંભે, “તે” આ શબ્દ વાપરવો જોઈયે; જેમકે, ‘જે હું તમને કહું છું, તે હું વધાને કહું છું.’ ‘જે લોક કાલે અહિં આવ્યા હતા, તેઓ આજ પણ આવ્યા છે.’ એવા શબ્દના ભાગને પૂર્વાપર ભાગ કરિયે.

૯૮. પ્ર. પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તેઓ ક્રિયા ?

ઉ. પ્રશ્ન પૂછતાં જેઓ વપરાયછે તેઓ; જે—શો, શી, શું; કિયો, કઈ, કિયું, (કહ્યો, કહી, કહ્યું); કોણ; કોઈ, કંડ.

૯૯. પ્ર. સ્વાર્થ, અથવા સ્વવાચ્ચક, સર્વનામ તે ક્રિયું ?

ઉ. જે જન બોલેછે, તેના પર,—અથવા જેની સાથે વાત ધાયછે, તેના પર,—અથવા જેના સંબંધી વાત ધાયછે, તેના પર, રહેલી વ્યતને ફેરવીને કે ઠસાવીને બોલિયે, તો તે પ્રસંગમા જે શબ્દ વાપરિયે છિયે, તેને સ્વાર્થ અથવા સ્વવાચ્ચક, સર્વનામ કહિયે છિયે! આ શબ્દ પોતે છે. જે વાક્યમા આ સર્વનામ નથી આવતું, તેનો અર્થ કોવો, અને જોમા તે આવેછે તેનો અર્થ કોવો, એ નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી સમજવામા આવે;— હું કહું— હું પોતે કહું; તું ચાલ્યો—તું પોતે ચાલ્યો; તે જશે—તે પોતે જશે.

* એને વહુવચનમા ગણવાનું કારણ એ છે કે માનને અર્થ દ્વારો અનેક વચનમા વપરાયછે.

સામારણ, તું આવ્યો છે. માન્યો તમે, તમે આવ્યા છો, આવ આવ્યા છો.

” તે આવ્યો છે. ” તેઓ આવ્યા છે.

” હું આવીશ. ” અમે, અમો આવીશું.

આપની સાથે જે ક્રિયાવદ કે વિશેષણ આવે તે અનેક વચનનું હોયછે. એ રીતિએ માનને અર્થ અનેક વચન વપરાયછે તે માનિત્ત રૂપ કહેવાય. પણ, ‘આવળે’, આ શબ્દની અથ અનેક વચનનો છે, એનું કારણ બીજું; સસ્કૃત શબ્દ આત્મન્, એના અનેક વચનનું આત્મન એનો આત્મ્વેશ આવળે છે (૧૦૭ મ.).

૧૦૦. ત્યારે આ સર્વનામ બેવડય છે, ત્યારે પૃથકપણાનો અર્થ આવે છે. “તેમ્મા પોતાનો ઘેર ગયા,” આ વાક્યમાં, અને “તેમ્મા પોતા પોતાનો ઘેર ગયા,” એમાં અર્થ જુદો છે. પેરેલા વાક્યનો અર્થ એવો કે તેમ્મા ગયા તેમના બધાનું ઘર એક જ હતું; પણ બીજા વાક્યનો અર્થ એવો છે, કે તેમ્મા ગયા તેમના એકેકનું ઘર જુદું હતું. એમ વપરાય ત્યારે એ રાખીને પૃથકાર્થ સ્વ-વાચક સર્વનામ કહિયે.

૧૦૧ પ્ર. દર્શક સર્વનામ તેઓ ક્રિયા ?

ઉ. જે શબ્દ કોઈ વિષયને વીંચાથી જૂદા કરીને, જાણે, કો તેને આગળીએ દેખાડવાની પેઠે કરીને, તે સંબંધી નિશ્ચય કરી કહેછે, તેને દર્શક સર્વનામ કહિયે છિયે; જેમકે—આ, એ, તે, પેલો, ઓલો.

૧૦૨ પ્ર. અનિશ્ચિત સર્વનામ તેઓ ક્રિયા ?

ઉ. કોઈ અમુકનો નિશ્ચય કરવા વિના, જાણે સંદેહ રાખીને ઘોલિયે, તો તે અનિશ્ચિત સર્વનામ કહેવાયછે; જે—કોઈ, કોઈએક કંઈ, કંઈક, કંઈએક, જેકોઈ, હરકોઈ, અમુક, કલાણું.

સર્વનામોનાં રૂપાલ્યાન વિષે.

૧૦૩. અ). પુરુષવાચક સર્વનામને વચન તથા વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેછે, પણ જાતિભેદ દર્શક પ્રત્યય લાગતો નથી. આપણે, એને એક-વચનનો અર્થ નથી. આપ માનોહત અનેકવચન (૬૬. બા).

બા). તત્પદાધેક્ષકને વચન વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે, પણ જાતિભેદના પ્રત્યય લાગતા નથી.

ક). મુખ્યાર્થ સર્વનામોમાં, આ ?, ક્રિયા ?, એમને જાતિ, વચન, વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે; પણ કોણ ?, એને એકલા વિભક્તિના લાગેછે.

દ). સ્વાર્થ સર્વનામને કેવળ વિભક્તિનાં જ રૂપો છે.

ડ). આ, એ, તે, દર્શક સર્વનામને વચન, વિભક્તિના પ્રત્યયો છે, જાતિભેદ દર્શક નથી. પેણા, એણા, એણાને જાતિના પ્રત્યય લાગેછે.

ઝ). અનિશ્ચિત સર્વનામને એકલા વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે, જાતિ તથા વચનના નથી. પણ ‘કંઈ,’ એમાં નાન્યતરનો અર્થ વિશેષ છે. કલાણે એને જાતિ વચન વિભક્તિના લાગેછે.

૧૦૪. સંસ્કૃતમાં સર્વઃ આ રાખ્દ સર્વનામોમાં ગણેલા છે, અને તેનું રૂપાખ્યાન કેટલાંક સર્વનામના જેવું છે; જેમ પ્રથમા વિભક્તિના અનેક વચનમાં યઃ નો યે, સઃ નો તે ઇં યાય છે, તેમજ સર્વઃ નો સર્વે (૧૦૭, ૭). યજ્ઞ-જાળાની અમર હજી ગુજરાતીમાં લેવાય છે; જેમ યઃ, સઃ, આત્માનઃના ગુજરાતીમાં જે, તે, આપણે ચાલે છે, તેમ સર્વને ઠેકાણે સર્વે સંમળાય છે, અને ઠેકાં એવું લખે છે. પણ ખરા સર્વનું રૂપાખ્યાન “તે” ના જેવું કંઈ છે (૬૩, ૩. ૧૦૬); સર્વનું ‘૨૫’ (૮૧), એના જેવું છે. અર્થ અનેક વચનનો છે :

૧૦૫. જેમ નિપયોની સંગ રાખ્દ શીતિએ કહેનારા રાખ્દોમાં ઠેકાં વિશેષ્ય નામ અને ઠેકાં ગુણવાચક છે, તેમ સર્વનામના ઠેકાં રાખ્દ સર્વનામ (વિશેષ્ય) છે; એટલે—હું, તુ, તે, પુરુષવાચક અને, ઠેકાં વિશેષણ છે; એટલે—તત્પદાગેષ્ટક, પ્રમાર્થ, દરકિ, અને અનિર્મિત. (રાખ્દસાધનના ઠેકાંકના અંક ૬, ૨૮, ૨૯માં જોવું). સ્વાર્થ સર્વનામ વિશેષ્યમાં ગણાય. (૧૨૧).

ન્યારે વિશેષણ સર્વનામ વિશેષ્ય નામની સાથે આવે ત્યારે એનું રૂપાખ્યાન ગુણવાચકના જેવું થાય છે (૬૦, ૬૧). આવા પ્રસંગમાં જે, એ, તે, આ, ઠેકાં, કંઈ, ઠેકાંએક, કંઈએક, અથ્થક, હાણ, એએ, અવિકારી છે (૬૦); ખીજનું રૂપાખ્યાન સાથે, આ રાખ્દના જેવું છે.

ન્યારે એએ નામરહિત વપરાય છે, ત્યારે નામનાં જેવાં એમનાં રૂપ થાય છે; અને એએમાં વિશેષ્યાર્થ બળી જાય છે.

૧૦૬. સર્વનામનું રૂપાખ્યાન ૫૦ ૫૦, ૫૧ માં છે.

એ, આ, જે, તે, કે, આ પાંચના આશ્રયે કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણો સાધિત થાય છે.
 એથી, — એવડો એવો એટલો એમ એઆં—ઈઆં—થાં
 આથી, — આવડો આવો આટલો આમ આં—આંએ—આઈ—અહિ
 જેથી, — જેવડો જેવો જેટલો જેમ—જેમ જાં—જયા—જિઆં જહિ
 તેથી, — તેવડો તેવો તેટલો તેમ—તમ તાં—ત્યાં—તાંહાં—તહિ
 કેથી, — કેવડો કેવો કેટલો કેમ—કમ કા—ક્યાં—કાંહાં—કહિ.

* કે આ શબ્દ હમણાં મામ્મે વપરાય છે; “શુ, એવું કરશો કે?” જૂનો પ્રત્યય શબ્દ છે.

सर्वनामना स्वरव्यननं कोष्ठक.
पुरुषवाचक.

इ.
स्वार्थ.

अनेकवचन.	प्रथम	द्वितीय	प्रथमद्वितीय	द्वितीय माना	तृतीय	
प्र. ३	उ	त	—	—	ते	येने
हि. —	एने केवाणे चतुर्थीं सरण्ये.	वां चतुर्थीं सरण्ये.	—	—	ते	—
वृ. मे-मे	भारे	ते	तारे	—	तेह्ये (तेह्ये न्मे नार.)	येने
अ. भने	भारे	भल्ले	तारे	—	तेने	येताने
पं. ईश्री	भाराथी	भल्लथी	तागथी	—	तेथी, तेनाथी	येताथी
पं. —	भारे.	भल्ल.	तारे	—	तेना.	येताने.
सं. —	भाराभां	भल्लभां	तागभां	—	तेभां (तेह्ये इ)	येताभां
अनेकवचन.						
प्र. अमे	—	अमी	तमे	—	तेह्ये (ते)	येने
हि. —	एने केवाणे चतुर्थीं सरण्ये.	वां चतुर्थीं	आपह्ये	आप	—	—
वृ. अमे	अभारे	अमे	आपह्ये	चतुर्थीं	(ते)	येने
अ. अभने	अभारे	अमेने	तभारे	आपह्ये	तेह्ये न्मे-तेभ्ये	येने
पं. अभथी	अभाराथी	अमेथी	तभारे	आपह्ये न्मे-पह्ये	तेह्ये तेभने	येताने
पं. (अम)	अभारे.	(तमे)	तभारे.	आपह्येथी-कुथी	तेह्येथी-नेभनाथी	येताथी.
सं. अभभां	अभाराभां	अमेभां	तभाराभां	आपह्ये.	तेह्येना-नेभने.	येताने.
				आपह्येभां	तेह्येभा-तेभनाभां	येताभां

* भम, तम, सामान्यरुत ठे ; एहीनो साथ एवजीं सत्य वगरे ठे करे भरि व्हाएल ठे.

૧૦૭. 'સંસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતીના કેવળ રાષ્ટ્ર નહિ (૪૧), પ્રત્યયો પણ બુદ્ધિમંત્ર થયા છે. એક બાપામાથી બીજી નીકળેછે; ત્યારે, વિશેષ કરીને, એવું સંભવે, કે રૂપેાની, કે પ્રત્યયોની, સંખ્યા ઘટે; અને જે રહે તેમના અક્ષર કરે-લાંબુ રૂપે રૂંકે અને, કોઈ વેળા, રૂંક લાંબુ થઈ જાય; અને, બાપારના વિવિધ ધારણે, પ્રયોગો એમ તેમ વખાયા, નવી નવી રૂઢિઓ યાત્રે. સંસ્કૃતના શા શા વિકારથી ગુજરાતી થઈ તે પૂરી રીતિએ હું અહિં દેખાડી શકતો નથી, પણ નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપોનાં યુગ વિગે જે વિશેષ સમાવ્યું નોંધ્યું તે લખિયે છિયે, અને એની સાથે રાષ્ટ્રના કોઈ વિકાર દેખાડિયે છિયે.

અ. વિસર્ગ=સ, એનો ઓ યાય; સારસ-સાર; સારો; દૃષ્ટ-દૃષ્ટ; દીઠા (૧૦૮). વળી, ઓ યાય-ઋ; કે; ય; ને; સ્વતઃ; પાતે; આત્માનઃ; આપણે (૧૨૧).*

આ. હ (વિસર્ગને કંઈ મળતો ઉચ્ચાર) ઓ યાય; -મહત્, મોટું; મહર્ચ; મોષો (૨૩૧).

ઇ. જ, ઘ, ઘ, ઘ, મ, એમનો હ યાય; -મેજ, મેહ; મૂ, હો; (અ)મૂત્, હોત; મધિર. બેહુર (અહિર, કનો યુદ્ધ થયોછે); ગાયા, ગાહા; મુજ, મોહ-મ્હો; કય, કહ, કેહ. પછી, કોઈ વેળા, આ 'હ'નો ઓ યાય; હસય, પ્રાપ્ત હસહ, ગુજરાતી હસો.

ઈ. 'ક, ગ, જ, જ, ત, દ, ધ, વ, વ, ય, એમનો બ્યત્તન ઉડી ગયે સ્વરનો થ યાય, -અથવા સ્વરનું સંધિકાર્ય બીજા સ્વરની સાથે યાય, -અથવા સ્વર વિકાર વિના પૃથક રહે; નિયમ, નિઅમ, નેમ, નીમ। મપૂર, મહર, માર; નગર, નવર, નર્ધર, નેર, (નેમકે ચંપાનગર,

* ઉદાહરણના અમુક શબ્દમાં વિકારના અનેક નિયમ જાણ્યા હોય. પ્રત્યેક વિકારનો સુલાકો, કે વર્ણન, આ સ્વરૂપના જુદા જુદા અક્ષરનો આવજી જોઈ લેવા. જેમ આત્માનઃ=મારો, આનો, તે 'છ'માં કરેલું છે. ન=ન; "મ"માં મારો; સ્=એ, "અ"માં. વળે, પ્રતિપદ્=વડો; -મ=વ, "છ"માં કરેલું છે; ત=દ "ગ"માં, ક નો વિકાર "ક"માં; વ=વ, "ઝ"માં; દૂના લોપ તિયે "ઈ"માં; અલ્પે એના નો રૂઢિ "હ"માં.

ચંપાનેર); વચન, વળણ, વચ્ચણ, વણ ; નયન, નેણ; હસાતિ, હસર્ધ; હો; કુંભકાર, કુંબાર, કુંભાર; કોડપિ, કોર્ધ. ય ઐ કરી લખાયછે, વયળ, વણ; નયન, નેણ; રજની, રચની, રણ;

૩. મ્, ન આદિક સાનુનાસિક અક્ષર અનુસાર યાય; - સારમ્, સાર્ધ; (અ)હમ્, હું; હસામિ, હમું; સારાણિ, સારાં; પંચશતાનિ, પાંચસો (૧૦૮. ૧૦૯.) કિમપિ ક્ષર્ધ; વરમ્, વાર્ધ.

૪. અ નો ઉ; - સારં, સાર્ધ; (અ)હં, હું; હસામિ, હમું.

ય નો ળ; યોગ્ય, જોગ; ય; જ; યમુના, જંમુના; મ(દો)ય, મજ. જોડાક્ષરમાં ય આવે, અને એક વ્યંજન ઉડી ગયા પછી રહેલા ય જ યાય; - અદ્ય આજ (છ); સંખ્યા, સાંજ-સાંજ.

રં નો જ; - હરિદ્રા, હજદર; સુ(કુ)માર; સુમાજો, સુવાજો; અંગુરિ, વ, પ, નો મ; - કવાટ, કપાટ, કમાડ; પ્રાપ, પામ. [આંગળી.

પ નો વ; - કૂપ; કૃષા; મા(તા)વિતરો, માવિતર; પ્રતિપ(દ) પડવા. સપા(દ), સવા.

ત નો જ; - પીતં, પીજું; અતસી, અજસી; સાતવાહન, સાલવાહન. પાશ્ચાત્ય પાછજ; [અપસ્તાત્ હેજ? એટલે, અ સાપ થયે (ઔ), ધ હ થયે (ઈ), સ્ત હ થયે (એ, ગ) અને ત જ થયે]; અવત; આગળ; વિદ્યુત્, વિજળી. [વિજે.

પ નો ખ; - માપતે = માપ(ત)એ, બાજે, બાંજે; હર્ષ, હર્ષ; વિપે, સ નો હ; - સાધારણ ખેલીમાં સાર્ધ=હાર્ધ; સ્નાન, હનાન; (અ)સ્પા, લાં. સ નો ર; - વહિસ્, વાહેર, વાહાર.

હ નો રા; - ક્રિતિમ્, રામખાંડું; હિંદી, ફારસી “શરમ” મળવીને જોવું. ય નો લ; - યાટિ; લ ઠી, લરઠી;

૬. જોડાક્ષરની સાથે કોર્ધ અલ્પપ્રાણી વર્ણ મળી જોડાક્ષર યાય તે રા, ધ, સનો હકાર યાય, પછી અલ્પપ્રાણીની સાથે સંગ કરી તેને મહાપ્રાણી કરી નાંખે - લક્ષ્મી, (લક્ષ્મી) લખમી, એનું વળી લક્ષ્મી યાય; કાઠું કાઠ; ષ્મ, ષ્ઠ; દૃષ્ટ; દિઠા; હસ્ત, હાથ; મસ્તકું, માથું. પશ્ય, પાછ;

પ્રથમાના એકવચને મરજાતિનો પ્રત્યય 'સ.' સંસ્કૃતની સમતીયે શ્રીક, લાટીન, ગ્રીકાદિ આર્ય બાપાઓમાં એજ પ્રત્યય દેખાય છે. એને ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં ઈર્ષ નથ થાય છે, માટે વિમર્શ રૂપે લખાય છે, યુક્ત્ = યુકઃ. બંદમાં આ પ્રત્યય વતો નથ થઈ 'વ' થયો. અકારાંત રાખ્દના અંત્યસ્વરની સાથે 'વ'નો સંધિ થયે ઓ થયો, યુકઃ = વેટ્ક + ઊ, વેટ્કો, વર. જુની પ્રાકૃત બાપામાં પણ ઓ બુધાવ થયો, યુકઃ = વચ્છો, વૃક્ષ. ગુજરાતીમાં પણ સૂનો ઓ થયો છે; ઘોટ; પોટો; સાર; સારો; દૃષ્ટ; દર્શા. કેવળ નરજાતિએ એકવચન પ્રથમામાં નહિ, પણ અનેકવચનમાં, અને ધ્રુવી વિભક્તિમાં, એજ નિયમ લાગુ થયો. આ વિકારનો આધાર શ્રુણ બાપમાં પણ મળે છે, ઓ ની આગળ એ અથવા ઘોષાક્ષર આવે તો ઓ થાય છે; કઃ બન = કોડત, ઢાણ અત્રી; સુતઃ મમ = સુતો મમ, મારો સુત; કઃ ગતઃ = કો ગત; ઢાણ થયો (૧૦૭ મ).

નારીજાતિનો પ્રત્યય. સર્વનામ 'સા,' એની સાથે 'આ' પ્રત્યય મળવો; ઈ પ્રત્યય પણ આધે છે; સુતઃ, સુતા; પણ પુતઃ, પુત્રી. ઈ પ્રત્યય ગુજરાતીમાં સાધારણે આવ્યો. જે રાખ્દમાં 'આ' દેખાય છે તેમ્ની સંસ્કૃતમાંથી એમને એમજ લીધેલા છે; જેમકે, ગંગા, માયા, આરા; અથવા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી ધરેલા હશે; જેમકે કાચઃ — 'યં' ઉપરથી કાચા. - સમતીય શ્રીક લાટીનાદિ બાપાઓમાં આ, ઈ, (એ), પ્રત્યયો આવે છે. મૂળે આ પ્રત્યયોની સાથે સકાર વપરાતો હશે, પણ ઘોઝજ રાખ્દમાં તે રહ્યો છે.

અકારાંત રાખ્દમાં નરજાતિ રૂપને એમ્ની રોય કે ના રોય (૫૮, ૨૦ ૧૦); તેમને નારીજાતિનો પ્રત્યય લાગે તો ઈ આવે છે; પોટો, પોટી; દેવ, દેવી. કોઈએક રાખ્દમાં સંસ્કૃત આ પ્રત્યય રહ્યો છે; સુત, સુતા.

ધણાએક રાખ્દમાં 'ઈ' પ્રત્યયની સાથે નકાર આવે છે. આ નકાર શ્રુણે પ્રત્યયમાં નહિ પણ પ્રકૃતિનો* અલાક્ષર છે. નર - માલી - માલિન્, નારી - માલિની, માલિની - માલન્ - માલણ - માલણ, ઈલાદિ વિધ વિધ અપભ્રંશ. એમજ, વાગુરી - વાગુરિન્, વાગુરિણી, વાગરણ - વાગરણ ઈ.

* પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એ નામે જાણતા જે માવ રોય છે, ઘોટસુ, પોટો, એમાં સુ નો પ્રત્યય, ઘોટ પોટ પ્રકૃતિ ગણાય છે.

ચંપાનેર); વચન, વગણ, વખણ, વણ; નયન, નેણ; હસતિ, હસઈ; હમે; કુંભકાર, કુંભાર, કુંમાર; કોડપિ, કોઈ. ય ઝે કરી લખાયછે, વયળ, વેણ; નયન, નેણ; રજની, રમની, રણ;

૩. મ્, ન આદિક સાનુનાસિક અક્ષર અનુચાર યાય; - સારમ્, સારૈ; (અ)હમ્, હું; હસામિ, હમું; સારાણિ, સારાં; પંચશતાનિ, પાંચસો (૧૦૮. ૧૦૯.) કિમપિ કંઈ; વરમ્, વારૈ.

૪. અ નો ઉ; - સારૈ, સારૈ; (અ)હં, હું; હસામિ, હમું.

ય નો જ; યોગ્ય, જોગ; ય; જ; યમુના, જમુના; મ(દો)ય, મજ. જોડાક્ષરમાં ય આગે, અને એક બંધન ઉડી ગયા પછી રહેલા ય જ યાય; - અગ્ર જાજ (છ); સંખ્યા, સાંજ-સાંજ.

ર નો જ; - હરિદ્રા, હજદર; સુ(ક્રુ)માર; સુખાજો, સુવાજો; અંગુરિ. વ, પ, નો મ; - ક્રુવાટ, કપાટ, કમાડ; પ્રાપ, પામ. [આંગળી.

પ નો વ; - કુપ, કૂવા; મા(તા)પિતરી, માવિતરે; પ્રતિપ(દ) પડવા. સપા(દ), સવા.

ત નો જ; - પીતં, પીજુ; અતસી, અજસી; સાતવાહન, સાલવાહન. પાશ્ચાત્ય પાશુજ; [અપસ્તાત્ હેજ? અટલ, અ ઘાપ થયે (ઔ), ધ હ થયે (દ), સ્ત હ થયે (દ, મ) અને ત જ થયે?]; અગ્રતઃ, આગળ; વિગુત્, વિજળી. [વિજે.

ય નો ખ; - માપતે = માપ(ત)જ, બાજે, બાંજે; હર્ષ, હર્મ; વિપે, સ નો હ; - સાધારણ જોલીમાં સારૈ = હારૈ; સ્નાન, હનાન; (અ)સ્પા, ક્ષા. સ નો ર; - વહિસ્, બાહેર, બાહાર.

હ નો રા; - જિતુમ્, શરમાનું; હિંદી, ફારશી “શરમ” જળવીને જોવું. ય નો લ; - યદિ; લ ઠી, લરઠી;

૫. જોડાક્ષરની સાથે કોઈ અલ્પપ્રાણી વર્ણ મળી જોડાક્ષર યાય તો રા, ય, સ નો હકાર યાય, પછી અલ્પપ્રાણીની સાથે સંગ કરી તેને મહાપ્રાણી કરી નાંજે - લક્ષ્મી, (લહ્મી) લખમી, એગ્રુ વળી લછમી યાય; કાષ્ટ કાઠ; ષ્ઠ, પૂઠ; દૃષ્ટ; દીઠા; હસ્ત, હાય; મસ્તકું, માથું. પથ, પાથ;

પાશ્ચાત્ય, પાછળ. એ રીતે વિકાર થયલા અક્ષરના પૂર્વસ્વરની દીર્ઘતા બહુધા થાયછે (છ).

૧. એક અર્થના બે પ્રત્યયો સંગે મળે; જેમકે, આ+એ=આએ; આં+એ=આંએ (૭૩).

૨. કોઈ નવા પ્રયોગ બાપામાં આવે;—સંસ્કૃતમાં પછીનો પ્રત્યય અથ્વા અર્થમાં ભૂતિએનો અર્થ નથી; પણ એનો ગુણરાતી અપભ્રંશ એવા, એને નરભૂતિનો અર્થ વળે, — પછી એની સાથે નારી અને નાન્યતરભૂતિના પ્રત્યયો, ઈ, ઉ આવ્યા (૧૧૪, ૧૧૫).

૩. રાખ્દની આવે, મધ્યે, અને અક્ષર ઊડી જાય — આવે (અ)હં, હું; (અ)રણ્ય, રાન; (इ)રિण, રણ; (અ)ય, ને.

મધ્યે.—મા(તા)પિતરો, માવિતર; કો(જ)ન, કેણ; મ(દી)ય, મળ (૧૧૮); અગ્રાણિ = અગ્(આપ્)ર, અગ્ર; કોડપિ—કો(પ્ર)ર, કોઈ; પંચશ (તા)નિ, પાંચરો (ઉ); ચત્તાર—ચ (ત્ર) આર, ચાર; એ(વ)મ્, એમ.

અંતે.—શ(ત), શો; પ્રતિપ(દ્), પડવા; તાવ(ત્ર), તેવા; વાવ(ત્ર), જેવા; આત્મ(ન્), આપ; રાજ્ય—રાજ (ય), રાજ; કરિ-પ્યામિ—કરિપ્ (યામિ), કરીશ.

અંતે અને મધ્યે. એ(તા)વ(ત), એવા (૧૨૧); .

૪. પ્રત્યયનો એક ભાગ રાખ્યા બીજો તબયો હોય (૧૦૬); રાખ્દનો કે પ્રત્યયનો અલ્પ સ્વર હ્રસ્વ હોય તો તે વેદણા ઊડી જાય;—સારાણિ—સારાણ(ર), સારા; શિવે(ન) શિવ; હસામિ—હસામ્(ર), હસુ (ઉ); હસતિ—હસ(ત્)ર, હસે (અ+ઈ=એ); હસન્તિ—હસ(ન્ત)ર, હસે.—એજ ધોરણે પ્રીતિ, રીતિ જાતિ, વસ્તુ, હેતુ, ક્રતુ, — પ્રીત, રીત, જાત, વસ્તુ, હેતુ, રત—ક્રત.

૫. બીજા પ્રત્યય કોઈ વળા ઊડી જાય —વાદણ(ત્) વાદણ; દેવ(મ્) દેવ; રાક્ષસ(મ્) રાક્ષસ; વચન(મ્) વચન; ભુવન(મ્) ભુવન.

૬. દંતસ્થાની અક્ષર બહુધા શુદ્ધ થાયછે (આ વિકારની સાથે અવે-

પાક્ષરને સ્થળે ઠાઈ વળા થે પ દેખાયછે ; જ); પત્ત, પડ; દોલ, ડોલ ;
 વર્ત્ત, — વર્ત્તન, વાર; ઝન, જણ; પ્રતિપદ્, પડવા; વૃદ્ધ; વડા ;
 તેન — યેન, તેણે—તેણે ; વચનં, વણ, (૩); નયન, નણ ; રસના,
 રસણા ; આત્મનઃ, આપણે ; [આ રાખ્દમાં વળી વિકાર કરીને,
 અઠસ્ર લુકારનો ડકાર કરીને, ઠાઈ ઘાઠ આપડે કહેછે. અથવા અગ્રુદ્ધ
 વિકાર ખીજ રાખ્દમાં પણ કરતા હશે] ; ઘનઃ, ધણો; આત્મા, આણ.

ઘ. ગૂળનાં બિંબ રૂપો અબિંબ થઈ જાયછે ; સંસ્કૃતમાં ગૃતીયાનો પ્રત્યય
 એન, અને સામીનો એ, બેડુ ગુજરાતીમાં એ યાયછે ; હસ્તેન—હસ્તે, હાથે.

અકારાંત, ઈકારાંત, હંપંતાદિ સંસ્કૃત નામનાં વિવિધ રૂપાખ્યાનો
 યાયછે ; આ બિંબતા ગુજરાતીમાં નથી. વળી, સંસ્કૃતમાં વિભક્તિના
 પ્રત્યય અંકવચનમાં ન્ છે, તેમજ અનેકવચનમાં નથી, ગુજરાતીમાં
 બેડુ વચનમાં તેને તેજ પ્રત્યયો વપરાયછે ; અંકવચને ગૃતીયા અશ્વેન—
 ઘડિ, અનેકવચને અશ્વૈઃ ઘોડાઓએ ; અંકવચને પછી અશ્વસ્ય—
 ઘોડાનો, અનેકવચને અશ્વાનામ્—ઘોડાઓનો.

પ્રથમાના અનેકવચનના એ પ્રત્યયની સાથે ઈતર વિભક્તિના પ્રત્યયો
 ગુજરાતીમાં બોલવામાં આવેછે, પણ અંક રૂઢિ સંસ્કૃતમાં નથી.

અમજ ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં યાયછે ; વર્ષમાનકાળ દ્વિતીય પુરુષ
 સૃજય, રાધ્યાર્થ સૃજેત, આચાર્ય સૃજતુ — સૃજત = ગુજરાતી મૃજા.

સંસ્કૃતમાં વિશેષ્યનામની સાથે વિશેષણ આવેછે, ત્યારે વિશેષ્ય વિશે-
 ષ્યણ, બેડુની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યય વપરાયછે ; ગુજરાતીમાં વિશેષ-
 ણની સાથે પ્રત્યય બોલવાની રૂઢિ બંધ પડી છે ; ધવલાત્ ઘોડાત્,
 ધોળાથી ઘોડાથી, અઠસ્ર ધોળા ઘોડાથી. ૫જ પ્રથમા, ગૃતીયા, અને
 પછીમાં, સંસ્કૃતની રૂઢિ ગુજરાતીમાં ચાલેછે ; ધવલઃ ઘોટઃ ધોળો
 ઘોડો— ધવલેન ઘોટેન — ધવલે ઘોટે, ધોળે ઘોડે; ધવલાનિ અંડાણિ,
 ધોળાં ઈંડાં ; ધવલં અંડં, ધોળું ઈંડું.

ઙ, ઠાઈ રાખ્દમાં સ્વરનો ગુણ કે વૃદ્ધિ યાયછે ; પંચ, પાંચ ; દ્વિ, બે;
 વિક્રીતં, વેચેલું ; પંચશતાનિ, પાંચસો; મુક્તા, મોતી ; મુદ્ગરઃ, મોગરો;
 મૃદ, ધર.

કોઈ રાષ્ટ્રમાં અભ્યાસરતો હોય તથા પછી તેને રૂઝમે સ્વર આવેછે; શત્, શા; પ્રતિપદ, પડવો. અભ્યાસના હોય વિના પણ અતે સ્વર વધે; તેન—યેન, તેછે—જેછે; વિદ્યુત, વિક્રાન્તી.

ચ. કોઈ વેળા બે રાષ્ટ્રો એવા મળીબધ કે તેમનું પ્રયત્નપણું સેહલું ધ્યાનમાં આવતુ નથી; કુંભકાર, કુભાર; દેશાધિકારી, દેશાધ; સ્વતઃ (સ્વ+તઃ) પોતે. સંખ્યાવાચક રાષ્ટ્રોમાં એના ધણા ઉદાહરણ છે; એકાદશ, અબ્યાર; દ્વાદશ, બાર; પોંદશ, સોળ.

છ. જોડાક્ષર અસવર્ણ હોય તો સ્વર્ણ જોડાક્ષર થાયછે; યટિ, લટ્ટી; સત્તદશ, સંતર. પણ વિશેષ કરીને જોડાક્ષરનો એક બ્યજન ઉડી જાયછે, અને તેને સ્વરને પૂર્વસ્વરમાં દીર્ઘતા થાયછે; કર્મ, કામ; સત્ત, સાત; કાર્ય, કાજ; અભિતર્ક, હાડકું; અભિ, આગ; પર્વ, પાકું; સંધ્યા, સાંજ—સાંજ

સ્વરની દીર્ઘતાની સાથે ધણાએક રાષ્ટ્રોમાં મીકું વધેછે; વર્ક, વાંકું; અભિ, આંખ.

જોડાક્ષરનો એક બ્યજન ઉડીજાય; પ્રતિપદ, પડવો. ત્રયોદશ, તેગ.

જોડાક્ષરનો એક અક્ષર ઉડીગયા પછી જે વર્ણ રહ્યો છે, તે નખ ઉચ્ચારનો હોય, તો ધણાએક રાષ્ટ્રોમાં ઉચ્ચાર કંઈ કંઠણ થાયછે; દિ, બે (વનો બ થયો); આત્માન, આપણે (મનો પ થયો); સ્વતઃ, પોતે (વ નો પ થયો); સત્ય, સાચુ (ય નો જ થયા પછી તેનો અ થયો); નૃત્ય, નાચ; તામ્ર, તાંકુ; આમ્ર, આમે, (શ્રુ 'મ્ર' નો મ થયા પછી મૂ નો અનુસ્વાર અને મ નો જી).

કોઈ વેળા એવી કંઠણતા બનતા અક્ષરનું સ્થાન બદલાય; સ્તંભ, ખંભ; સ્તંભાવતી, ખંભાવત, ખંભોત; પર્યાળ, પટ્યાણ, પલાણ; યુગ્મ, જોડ; મત્સ, માડુણું; વત્સકઃ, વડેશ. [એને કંઈ મળ]—સ્તે, છે; સ્પાત, હો; પપ્પ, છ; સત્, છન].

જ. અષોષાક્ષર હોય તથા; મુકુટ, શ્રગટ; એકાદશ, અબ્યાર; દુઃસતા, કુમધા—કુપધા—કુપ્ધા; સકલ, સધણ; કાકિક, કાગડો;

(મક, બગત ; ઉપકાર, ઉપગાર ;) ઘમ, ભર્મ ; વટ, વડ ;
કપાટ, કમા ; ઘોટ ; ઘોડો ; કોડવિ, કોળી (ગ).

સ. ઠાઈ રાખનાં ઘણેનાં ધોવાક્ષર અભોષ થયનાં દેખાયછે ; શુદ્ધ, વચું.
સાર્દ, સાધે. -સાર્યે, એ રાખ પછુ સંસ્કૃતમાં આવેછે.

જ. ઠાઈ વેળા મ નો લ યાયછે ; પ્રયમ ; પેહલા ; દિમયં, ભલું.

ટ. પ્રકૃતિ તથા પ્રત્યય વચે આગમ અક્ષર આવે ; મધુ-ન્-એ, મધુને
=મધ-ન્-એ, મધને ; ઠેટ-હૃ-એ, ઠેટલા, (૧૧૨. ૧૨૧).

નામનાં જાતિ ઘચન વિભક્તિના પ્રત્યય વિષે.

૧૦૮. જાતિ વચન વિભક્તિ આદિના બેદ જણાવવા સારુ જે અક્ષર
રાખને છેડે લખાયછે તે પ્રત્યય (પ્રાતિ, બાલુચ્ચિ ; અય, આવનાર) કહેવા-
ય છે. એએ રાખથી પૃથક પૃથક કરીને વપરાતા નથી ; પૃથક કરી
ખોલિયે કે લખિયે તે અર્થ થતો નથી. તોપપણ એએ અર્થ રહિત નથી ;
રાખની સાથે ખોલતાંજ અર્થ જણાયછે. સંસ્કૃત, હાંધ, શીક, લાટીન, હેબ્રી
આદિક પુરાતન ભાષાઓમાં પ્રત્યયે વપરાયછે. એ ઉપરથી એવું સમજવું
નહિ કે ભાષાની ઉત્પત્તિના સમયથીજ એવું છે. બધા પ્રત્યય ઢળે પૃથક રાખ
હોય, અને બીજા રાખની પંદે જુદા જુદા વપરાતા હોય. પેહલાં તેઓમાં
અક્ષર કંઈ અધિક હોય, પણ પછ પછના ભાષારમાં તેઓનાં રૂપ ફેરફાર થઈ
ગયાં, અને તેમનો પૃથક અધિકાર પડીગયો, માટે તેઓ પ્રત્યય રૂપે ભાષામાં
રહ્યા. ધણીકવાર એવું સંભવે કે પ્રત્યય મૂળ પડીગય ; પણ ત્યાંથી પ્રત્યય
છોપ થયો ત્યાં તેનો અર્થ રહેછે, માટે જે પ્રત્યય નહિ લખાય કે ખોલાય, તોપ
તે હોય એવું સમજવું (૭૮. ૭૯). સંસ્કૃતાદિ પુરાતન ભાષાઓમાં પ્રત્યયની
સંખ્યા ઘણી છે. ભાષાના વિકાર થતાં જુની પ્રાકૃતમાં પ્રત્યયોની સંખ્યા ઘટી.
ગુજરાતીમાં સંખ્યા બહુ જોડી થઈ છે ; વળી, જે પ્રયમો રહ્યા તેમના અક્ષ-
રમાં વિવિધ પ્રકારે ફેર થયો છે.

ઠાઈના ધારવામાં એવું છે કે વિભક્તિ અને વચનના પ્રત્યયો ઢળે સર્વનામ
હતા. આ મતને જોઈયે તેટલાં પ્રમાણ મળ્યાં નહિ હોય, તોપપણ પ્રમાણ
જેવું કંઈ છે. ખરું. સંસ્કૃતમાં પ્રથમાના એકવચને તૃતીયપુરુષનું દર્શકસર્વનામ
સ ; છે ; એના વિકારથી -

પ્રથમાના એકવચ્ચને નરજાતિનો પ્રત્યય 'સ.' સંસ્કૃતની સભતીય શીક, લાટીન, ગ્રીકાદિ આપે બાપાઓમાં અલ્પ પ્રત્યય દેખાય છે. અત્રે ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં ઈર્ષ નમ્ થાય છે, માટે વિસર્ગ રૂપે લખાય છે, શ્વકસ = શ્વકઃ. ૪૬માં આ પ્રત્યય વતો નમ્ થઈ 'ઠ' થયો. અકારાંત શબ્દના અંતસ્થાની સાથે 'ઠ' નો સંધિ થયે ઓ થયો, શ્વકઃ = વેદ્ધક + ષ, વેદ્ધકો, વર. જુની પ્રાકૃત બાપામાં પણ ઓ બુદ્ધન થયો, શ્વઃ = વચ્છો, શ્વ. ગુજરાતીમાં પણ સૂનો ઓ થયો છે; ઘોટ; ઘોડો; સાર; સારો; દૃષ્ટ; દૃષ્ટો. કેવળ નરજાતિએ અલ્પવચન પ્રથમામાં નહિ, પણ અનેકવચનમાં, અને પછી વિવક્ષિતમાં, અલ્પ નિયમ લાગુ થયો. આ વિકારને આધાર મૂળ બાપામાં પણ મળે છે, અઃ ની આગળ અ અથવા ઘોષાક્ષર આવે તો ઓ થાય છે; કઃ અન = કોડન, ઠાણ અત્રી; સુતઃ મમ = સુતો મમ, મારો સુત; કઃ ગતઃ = કો ગત; ઠાણ ગયો (૧૦૭, મ).

નારીજાતિનો પ્રત્યય. સર્વનામ 'સા,' અત્રી સાથે 'આ' પ્રત્યય મળવો. ે પ્રત્યય પણ આવે છે; સુતઃ, સુતા; પણ પુત્ર; પુત્રી. ે પ્રત્યય ગુજરાતીમાં સાધારણે આવ્યો. ન શબ્દમાં 'આ' દેખાય છે તેથી સંસ્કૃતમાંથી અમને અમલ લીધેલા છે; નમકે, ગગા, માયા, આશા; અથવા સંસ્કૃત રૂપ ઉપરથી ધોલા હશે; નમકે કાયઃ—'ય' ઉપરથી કાયા. સભતીય શીક લાટીનાદિ બાપાઓમાં આ, ે, (૬), પ્રત્યય આવે છે. મૂળે આ પ્રત્યયોની સાથે સકાર વપરાતો હશે, પણ ધોડાળ શબ્દમાં ને રહ્યો છે.

અકારાંત શબ્દમાં નરજાતિ રૂપને અિ દોષ કે ના દોષ (૫૮, ૨૦ ૧૦); તેમને નારીજાતિનો પ્રત્યય લાગે તો ે આવે છે; ઘોડો, ઘોડી; દેવ, દેવી. ઈર્ષશબ્દમાં સંસ્કૃત આ પ્રત્યય રહ્યો છે; સુત, સુતા.

ધણાશ્વક શબ્દમાં 'ૈ' પ્રત્યયની સાથે નકાર આવે છે. આ નકાર મૂળે પ્રત્યયમાં નહિ પણ પ્રકૃતિનો અભાસ છે. નર. માલી—માલિન્, નારી. માલિની, માલિની—મોલન્ય—માલણ—માલણ, ઈલાદિ વિધ વિધ અપભ્રંશ. અમલ, વાગુરી—વાગુરિન્, વાગુરિણી, વાગરણ—વાગરણ ઇ.

*પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એ નામે શબ્દના બે ભાગ હોય છે; ઘોટસ, મોટો, જોમાં સ બો પ્રત્યય, ઘોટ ષોડ પ્રકૃતિ ગણાય છે.

(કોલી-કોલિન્ - કોલિની, કોળિય્-કોળિય્ ધં?); રાજા-રાજન્, રાજી, રાજી.

પણ સંસ્કૃતમાં આની પ્રત્યય પણ આવેછે; વ્રજા-વ્રજાણી; રુદ્રઃ-રુદ્રાણી. એ ઉદાહરણ ઉપરથી, કોકર-કકરાણી; ગોર, ગોરાણી.

શૂળમાં ત્યાં નકાર નથી દેખાતો, ત્યાં પણ શુભરાવીમાં કોઈ વળા દેખાયછે. સં. વ્યાધી, શુ. વાપેણ.

‘ઉટ્ટી’ આ રાજ્માં કાર સંસ્કૃત ક નો અપભ્રંશ છે; ઉ.ટ; ઉટ; ઉ.ટી - ઉટિકા, ઉટ્ટી. એમજ રીછડી, પાટડી ધં.

વતી પ્રત્યય પણ આવેછે; સંસ્કૃતમાં એનું નરજતિરૂપ વાન્ અને નાન્ય-તરરૂપ વત્ છે; નર. ગુણવાન્, નારી. ગુણવતી, નાન્ય. ગુણવત્. વતીને સ્થળે કોઈ વત્તી કહેછે; રૂપવંતી.

નાન્યતરજાતિનો પ્રત્યય. સંસ્કૃતમાં દરેક સર્વનામ સઃનું નપુંસકરૂપ તદ્દ છે. ઝંદ, લાઠીન, ગોથીક આદિ સજ્જતીય બાપાઆમાં પ્રત્યયરૂપે તકાર છે; પણ આ રૂપ ઘોડું દેખાયછે. ધણંકરીને સંસ્કૃતમાં પ્રત્યય મકારથી ધાયછે; લાઠીન અને શીકમાં પણ સાધારણ પ્રત્યય અનુનાસિકાક્ષર છે. શૂળનો મકાર શુભરાવીમાં અનુસ્વાર ધાયછે, વળી પૂર્વસ્વર અ નો ઉ ધાયછે; સારમ્ સાર્ઃ; દૃષ્ટમ્, દીર્ઘ. (૧૦૭ વ, ૩)

ટીકા. ધણાએક રાજ્માં એકવચને પ્રથમાનો પ્રત્યય સમૂળ ઉડી જાયછે; દેવઃ, દેવ; રાક્ષસઃ, રાક્ષસ; શિવઃ, શિવ; શબ્દઃ, રાજ્; ગુરુઃ, ગુરુ; મૂઃ, મૂ; — કુલમ્, કુલ; ગૃહમ્, ઘર; મૂલમ્, શૂળ. પ્રત્યયની સાથે રાજ્નો અંત્યાક્ષર કોઈ વળા પડી જાયછે; અગ્નિઃ, અગ્નિ-આગ; રીતિઃ, રીતિ - રીત; પ્રીતિઃ, પ્રીતિ-પ્રીત; ક્રતુઃ, ન્ત્ર - રત; જાતિઃ, જાતિ-જાત; નિત્યમ્, નિત્ય-નિત. પ્રથમાનો પ્રત્યય ઉડી જયો તો પણ પ્રથમાના સંજ્ઞાનો અર્થ રહેછે (૭૮); આ અર્થ દર્શકાર્થ છે, કોઈ ર્દર્શ પ્રાણીનું નામ લઈને તેને દેખાડતા હર્ષએ એવો અર્થ ધાયછે. પ્રથમાનો પ્રત્યય શૂળે દરેક સર્વનામ હોય એવું ધારનારા આ અર્થ ઉપર વિચાર ચલાવીને પ્રમાણ દેખાડવાનું કરેછે.

કોઈ વળા ને રાજ્માં શૂળે પ્રત્યય નથી તેને શુભરાવીમાં પ્રત્યય લગાડેલો છે; પ્રતિપદ્, પડવો.

૧૦૯. ધ્વનિકવચન, પ્રથમા બ). અનેકતા દેખાડવા સારૂ એક વચનના સૂ પ્રલયની પૂર્વે અકારની વૃદ્ધિ થઈ; એકવચન સૂ, અનેકવચન અસૂ, અથ્વા: ઘોડો; અથ્વાસૂ, ઘોડાઓ. આ પ્રલય એજ અર્થે બીજી સગલીય બાપાઓ - શ્રીક, લાઠીન, મોઢિયક આદિમાં વિવિધ રીતે દેખાયછે. અહમાં એકવચનમાં થત તેમ અનેકવચનમાં પણ ધણીક શબ્દોમાં એા; ગુજરાતીમાં પણ એા (૮૧, ઠોળક, ૧૦૭ મ).

આ, પણ જે શબ્દને એકવચનમાં એા નરખતિ પ્રલય લાગેછે તેમના અનેકવચનમાં એા પ્રલય નથી લાગતો, પ્રકૃતિના અલસ્યરની વૃદ્ધિએ કરીને અનેકતા દર્શવાયછે; ઘોડો-ઘોડા. આ બુની રીતિ છે, અને પ્રાકૃતમાં અકારાત નામમાં આવેછે; એકવચન વચ્છો, અનેકવચન વચ્છા; પણ 'આ' ની સાથે ગુજરાતીમાં 'એા' પણ વાપરવામાં આવ્યો છે, ઘોડા-ઘોડાઓ (૭૩). આ ની વૃદ્ધિ સંસ્કૃતની સાથે સંબંધ દેખાયછે; ઘોટ + અસૂ = ઘોડ + અઓ - ઘોડાઓ.

૨. નરખતિએ વિશ્વખની સાથે વિશ્વપણ આવે તો તેને એા નથી લાગતો; સારા ઘોડા, સારા ઘોડાઓ.

નારી જતિ પ્રલય ઈની સાથે 'એા' આવે, ઘોડીઓ. વિશ્વપણ દોષ તેા ઓ બેલાય અથવા પડતો પકાય, સારી ઘોડીએા, અથવા સારીએા ઘોડીએા.

૩. જે શબ્દને ઉ નાન્યતરજાતિનો પ્રલય લાગે તેને રથસે અનેકવચનમાં રાં કે આં આવેછે; ઈંડું-ઈંડાં. સંસ્કૃતમાં નાન્યતરજાતિનો પ્રલય ઈ, એની સાથે આગમ, અન્ આઆથી બનિ થાયછે; એકવચન વચનમૂ, અનેકવચન વચનમનિ. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત પ્રલયનો અલસ્યર ઉડીજાયછે, પછી નકાર અનુસ્વાર થઈ અને માથે લખાયછે; એમ ઈડ + અન્ઈડાં (૧૦૭ ડ).

શતમૂ, શો, આ શબ્દ સંસ્કૃતમાં નાન્યતર છે; અનેકવચનમાં શતાનિ થાયછે, શીણિ શતાનિ, પણ શે. ગુજરાતીમાં જતાનિ નો અપભ્રંશ નામની રીતિ પ્રમાણે થતો નથી, અલસ્યર ઉડી જતો નથી પણ તેનો ગુણ-ઈનો એ- થાયછે, જ્ઞા નો લાપ થાયછે (૧૦૭ કે), નકાર અનુસ્વાર થઈ શે ને માથે લખાયછે, એમ શતાનિ = શે (૧૦૭ ડ), શેને સ્થલે કાઈ લોક શો વાપરછે, પાંચ શે, કે પાંચ શો. — પંચ શતાનિ = પ્રાકૃતમાં પંચ સઓઈ.

અરેતરમાં ઘણાએક અકારાત નાન્યતર નામને એકવચનમાં ઉ પ્રલય નહિ

હોય તો પણ અનેકગમનમાં અં લાગેછે; ગીતાં, ગ્રંથાં, એતરાં, પાત્રાં, ધરાં, ઈં. આ રાખેના એકગમનનો પ્રત્યક્ષ ઉડી ગયો હોય, તોય પણ જૂની ગુજરાતીમાં દેખાયછે, “ગીત્ર, ગ્રંથુ” ઈં; એમ પ્રસાંતરે ભાષામાં અધિક અધિક વિકાર થતો જાયછે, પણ કોઈ કોઈ પ્રાંતની ભાષામાં જૂની ભાષાનો અને ગૂંજની સાથેનો સંબંધ વધારે રહેછે.

૩. અં પ્રત્યક્ષ મૂળે નાન્યતર જાતિનો, અને એા નર અને નારી જાતિનો છે. પણ એા પ્રત્યક્ષ ગુજરાતીમાં સાધારણ જોવા થયો છે, માટે એને અં ની સાથે કોઈ સાક મળતીને જોાયછે; જે ઉાકરાંઆ (૮૨). એવું કરવામાં ઉપયોગ જણાતો નથી.

કોઈ સાક, વળી, એકગમનમાં અં વાપરેછે, “એક ઉાકરાંઆ ખાપ.” નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં રૂપમાં બેદ દેખાડવા સાર તેઆ એવું કરતા હશે, પણ ગૂંજભાષામાં એનો કશો આધાર મળતો નથી. સંસ્કૃતાદિ ઘણી ભાષાઓમાં નાન્યતરજાતિનાં રૂપો નરજાતિનાં જોવાં છે. એ કારણથી, હિંદુસ્થાની ભાષામાં ગૂંજની અસર આટની લાગી કે તેમાં કેવલ નર નારીનો બેદ દર્શાવાય છે, નાન્યતરનો બેદ સત્ત્વ ઉડી ગયો છે.

. ૧૧૦. દ્વિતીયા. સંસ્કૃતમાં એનો પ્રત્યક્ષ નાન્યતર જાતિની પ્રથમાના પ્રત્યક્ષ જોવાજ છે, એટલે મ્; નાન્યતર પ્ર૦, નર અને નાન્યતર દ્વિં સારમ્; નારી પ્ર૦ ગંગા; દ્વિં ગંગામ્. ગુજરાતીના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે એનો ઉં થવા જોઈયે. પણ ‘ઉં’ કેવળ નાન્યતરને અર્થે ભાષામાં રહ્યો; નરજાતિમાં અને નારીજાતિમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યક્ષ ઉડીજ ગયો. તોયપણ દ્વિતીયાને અર્થે કેવળ પ્રકૃતિ આપી નહિ પ્રથમાનું રૂપ દ્વિતીયાને અર્થે વાપરવામાં આંયું (૧૦૭ જ). સંસ્કૃતમાં પણ ઘણીવાર પ્રથમા દ્વિતીયા એકજ રૂપની થાયછે.

કોઈના ધારવામાં એવું આવેછે કે દ્વિતીયાનો પ્રત્યક્ષ જો છે. પણ આ પ્રત્યક્ષ અત્યંતીનો છે. અત્યંતીમાં ઘણીક વાર કર્મનો અર્થ બળેછે, માટે દ્વિતીયાને સ્થળે અત્યંતી વપરાયછે; જેમકે ‘તગ્વાં ફેરવ,’ કે ‘તરવારને ફેરવ;’ ‘પથર ફેંકછું,’ કે ‘પથરને ફેંકછું,’ ‘માણસ મોકળુ’ કે ‘માણસને મોકળુ.’ ‘ને’ પ્રત્યક્ષની સાથે કર્મનો અર્થ બળેછે, માટે તે દ્વિતીયાનો પ્રત્યક્ષ થયો એવું કહિયે તો બ્યાકરણમાં યોગ થાયછે. ઘણાક પ્રસંગમાં દ્વિતીયાને સ્થળે ‘ને’

પ્રત્યય વપરાનો નથી ; નિમોઁ - કયા કહું, ગીત ગાઈ, કામ કરું, વિચાર કરું, રહો પકડું, વાઢ નેઈ ; એવામાં નામની સાથે 'ને' પ્રત્યય વપરાય નહિ ; કયાને કહું ધં. અશુદ્ધ છે.

૧૧૧ તૃતીયા. સંસ્કૃત અકારાત રાખ્દમાં તૃતીયાનો પ્રત્યય દન, સંધિ થયે એન છે ; શિવ+દન, શિવેન, શિવ આ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં એણ, ના, એ, દ, આવા રૂપમાં દેખાયછે ; વચ્છેણ, અગિણા, માલાદ, માલાદ, - વૃત્તે, અગિન્ય, માલાન્ય

ગુજરાતી ને, તે આદિ સર્વનામાં આ દેખાયછે ; નેણે, તેણે ધં = સંસ્કૃત તેન, મેન, દં. આહિ ગુજરાતીમાં પત્યયનો અત્યસ્વર એ થયો છે. કોઈ પ્રસંગમાં શ્રુતનો અત્યસ્વર ઉડીગયો, અને રહેલા નકારનો અનુસ્વાર થયો છે. કોઈ પ્રાતમાં - ધણ કપીને કાઠિયાવાડમાં - જરવાડે, બેસે, ધં કહેછે. વળી ન્યા શ્રુત બાધામાં નકાર નથી ત્યાં પણ ગુજરાતીમાં મિત્ર આવે ; નિમોઁ મે, (કોઈ મ) ને, સં. મયા, ત્વયા

તૃતીયાનો સાધારણ પ્રત્યય 'એ' છે. શ્રુતનો અત્યાક્ષર 'ન' ઉડીગયો, - રહેલા દ નો ગુણ થયો ; અથવા અકારાત રાખ્દના અત્યસ્વરની સાથે સંધિ થયે (શિવ+દ(ન), શિવે) ને એ થયો, તે બાધામાં સાધારણે આ-નો (૭૬, ૮૧, ૮૨)

નિ વિશેષણને પ્રથમાં આ, ઉ, પ્રત્યય લાગેછે તેમને તૃતીયામાં એ લાગે ; ધાને ધોડે, ધાને ઈડે ; એ સંસ્કૃત રીતિ પ્રમાણે છે, ધવલેન ઘોટેન, ધવલેન બહેન (૧૦૭, ૪) વિશેષ્યનું તૃતીયામાં એક રૂપ આએ છે ; ને. ધોડાએ, આ રૂપની સાથે વિશેષણને 'એ' પ્રત્યય લાગેનો નથી, પણ પ્રકૃતિના અત્યસ્વરની વૃદ્ધિ થાયછે ; ધાળા ધોડાએ.

['તેણે કપીન' આ રાખ્દે તૃતીયાને સમાનાર્થે આસેછે. એ તેન કરણેન, એનો અપધરા હશે ?]

૧૧૨. ચતુર્થો સંસ્કૃત અકારાત રાખ્દને ચતુર્થોમાં ય પ્રત્યય લાગેછે, પ્રં શિવ. ચં શિવાય, સાધારણ પ્રત્યય ણ છે, પ્રકૃતિ પિતૃ, ચં પિત્રે, પ્રકૃતિ વાચ, ચં વાચે આ રીતિ ગુજરાતીમાં આપી હેત તે ચતુર્થી તૃતીા નેવી યાત્ર માટે પ્રકૃતિ અને 'એ' પ્રત્યય વચે "ન" આગમ અક્ષર લેવામાં

આઁયો છે; પુત્ર-ન-અં=પુત્રને. અંયું ક્રવાનો આધાર સંસ્કૃતમાં ઇ ઉકારાત નાન્યતર શબ્દમાં મળેછે; વારિ-ન્-અં=વારિને મધુ-ન્-અં=મધુને—પાણીને, મધને.

હિંદીઆદિ સંદેશીય ભાષાઓમાં પણ એ પ્રત્યયની સાથે વિવિધ આગમ આવેછે;— હિંદીમાં હ (न्ह); “મોહે (મને) મિલી ચુંબન ન દીના;”— “કૃપાદૃષ્ટિ કર તિહે (તને) નિહોરા;” ચરિત્ર. ૧૧૨. સિંધીમાં લે, અને બંગાળીમાં રે, તે, અંતે, અંવા પ્રત્યય હોય અંયું દેખાયછે. ગમે તે આગમોક્ષર વપરાય, પણ ચૂંબનો પ્રત્યય ‘અં’ રહેછે.

પ્રાકૃતમાં ચતુર્થીને સ્થમે પછી વાપરેછે; ચ. ૫. અગ્નિણો, અગ્નિસ્સ = આગનો, આગને. આ ઉપરથી કદાચ સભન્ધુ હશે, કે હિંદુસ્થાનીમાં ચતુર્થીનો પ્રત્યય કુ, કો, પછીના કા ને કંઈ મળતા ઉચ્ચારના છે. વળી, પ્રાકૃત સ્સ (અગ્નિસ્સ, આગનો—ને) આ ઉપરથી મરાઠી ચતુર્થીનો પ્રત્યય સ આઁયો હોય? ને રૂપ પ્રાકૃતમાં કોઈ વેળા પછીને અર્થે અને કોઈ વેળા ચતુર્થીને અર્થે આલટ; તે મરાઠીમાં કેવળ ચતુર્થીનેજ અર્થે રહ્યું. [મરાઠીમાં ચતુર્થીનો ખીન્નો પ્રત્યય લા છે, તે જૂની મરાઠીમાં પૃથક શબ્દ નેવા દેખાયછે; લાગી લગીણું—લગી, અંતો અપભ્રંશ. ઘડોખાનુ બાકરણ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬].

ટીકા. મારે અંક દેશી મિત્ર મને સચના આપતા અંયું લખેછે, “મને તો ‘ને’ પછીના પ્રત્યયને સમ્પ્રદાયો મળેલા લાગેછે; ને. ‘દેવને અર્થે આપ્ય,’ તેનું ‘દેવને આપ્ય.’” ચતુર્થીનો અને પછીનો લાગુ થયેલા સમ્પ્રદાયો પ્રત્યય બેહુ ‘ને’ છે ખરા; અને ત્યારે ચતુર્થી તાદર્થ્ય છે ત્યારે તેમના અર્થ પણ મળી જાય અંવા દેખાય; પણ ખીજ પ્રસંગમાં અંવા ખુલાસો લાગુ થતો નથી; ‘હું તેને ચલાવુંછું,’ ‘હું તેને બદલાવુંછું,’ ‘હું તેને ફેરવુંછું,’ ‘હું તેને બેસાડું છું.’ અંવા અંવા વાચ્યમાં આ ખુલાસો સ્વયં લાગે?

૧૧૩ પંચમી. સંસ્કૃતમાં અંતો પ્રત્યય અસ્ (અં), અત્ છે; અં પ્રત્યયને મળતા અર્થનો નામયોગી તસૂ (ત.) છે. રૂળે અંઅંમાં કોઈ સખધ હોતો કે નહિ અં હું કહિ શકતો નથી, પણ ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે પ્રત્યયને સ્થમે નામયોગી ચાલેછે; બલાત્—બલતઃ, બળથી; અર્થાત્—અર્થતઃ, અર્થથી. અં ઉપરથી ચુન્નરાત્રી પ્રત્યય ‘થી.’

પ્રાકૃતમાં દો, સો, હિ, દુ આવે, વચ્છતો વચ્છાદો, વચ્છાદિ, વચ્છાદુ = વૃક્ષપી. પ્રાકૃતનાં આ વિવિધ રૂપ ઉપરથી ધ્યુ દેાય કે કાઈ પ્રગ-
ણામાં યો, ધી, ધું, વિરૂપાક્ષના ઇલગ પ્રમાણે, આવેછે ?

તકારનો સકાર ધયે, અને સૂ (.) નો ય્મે (૧૦૭ મ) ધયે, હિંદુસ્થાનીમાં
સે, અર્થતઃ, આસે. પણ ગાખનો આગળ 'તે' (અર્થ તે) આવે.

૧૧૪. પછી. સંસ્કૃતમાં ય્મેનો પ્રત્યય અસ (સઃ), અને આકારાત
નામમાં સ્વ છે; આત્મનસ (ન) આત્માનો; શિવસ્ય = શિવનો. શ્રીક,
લાટીન, ગ્રીક, જદ વ્યાદિ સંજતીય ભાષાઓમાં આ પ્રત્યય દેખાય છે.
જેમ પ્રથમ વિભક્તિ દિો ખાલતા કહ્યુ (૮), કે જદમાં સ્ નો ઓ ધયો તેમજ
અર્ધે પણ સ્ નો ઓ ધણાક રાખ્યા ધાય છે; સંઃ આત્મનસ, જંઃ
આત્મનો; સંઃ નામનસ, જંઃ નામનો; સંઃ વાચસ, જંઃ વાચો;
સંઃ भरतस, જંઃ भरतो — રતો.

ય્મેમજ પ્રાકૃતમાં રસ ની સાથે યો દેખાયછે, પણ ય્મેની પૂર્વે આગમ
ણ આવે; સંઃ અમેસ પ્રાકૃત અગિસ્સ, અગિણો, આગનો. આ ય્મેકાર-
ની સાથે પ્રાકૃતમાં નજીબતિનો બોલ નથી.

શુભરાતીમાં જ આગમ વાપરવાની રીતિ સંઃ કે ડં આગત નામના રાખ્યાની
પેઠે (જેઃ મધુનસ, વારિણસ), અને જૂની પ્રાકૃતની પેઠે ચાલી. અને
ય્મેની સાથે મૂળના સકારનો યો થો. આ 'યો' ની સાથે જાતિબોદનો
અર્થ કારે ભણ્યા ય્મે હુ કહી શકતો નથી, પણ આ અર્થ ભળતાનુ કારણ
સમજતા કેઈ કંઈ નથી; પછીનો અર્થ વિશેષણ સમાન છે, માટે જેમ ધણા-
ય્મેકે વિશેષણને જાતિબોદ કર્કિ ઈત્યાદિ પ્રત્યય લાગે, તેમ ય્મેને પણ લાગ્યા.
પછીનો યો પ્રત્યય-જેમ મુજે જાતિબોદનો અર્થ નહોતો — તે નજીબતિને વાસ્તે
કસો; પછી, વિશેષણના નથુના પ્રમાણે, નાનીને વાસ્તે ઈ, નાન્યતરને વાસ્તે
ઉ' મળવી લેવામાં આવ્યા (૧૧૫. ટીકા).

ય્મેક નીચ્છુ રૂપ તાણો આવે; સંજતણે = સંજનો. ય્મેમાં 'તણ' આગમ
દેાય ય્મેનુ અને લાગે.

પ્રથમ દ્વિતીય પ્રરૂપના સર્વનામમાં પછીનું ય્મેક નીચ્છુ રૂપ, 'અરે, કે ચારો'
છે; ય્મેનો પણ 'અર' કે 'ચાર' આગમ હશે. ય્મેમજ નામનુ ય્મેક ચોથું રૂપ

‘કેર’ છે, એમાં ‘કેર’ આગમ હોય. ‘અર’ કે ‘આર’ માં પછીનો અર્થ નથી, પણ તે દેવળ આગમ છે. એનું પ્રમાણ એ ઉપરથી દેખાય છે, કે આ અક્ષર દેવળ પછીના અર્થમાં વપરાતા નથી, વૃત્તીયા તથા ચતુર્થીમાં પણ આવે છે ; ૧૦ ‘તારે કરવું જોઈયે;’ ચ. ‘તારે આવવું પડશે.’

૧૧૫. પણ ઉપરનું ગત બદલાને ગમતું નથી. મારો એક મિત્ર લખીને એવી ક્ષયના આપે છે, કે “સં. દેવાના (અનેકવચને પછી) તેથી દેવનાં—’ની—’નું થયું હશે.” એના વિશે મેં ધણો વિચાર કર્યો છે, પણ અર પ્રમાણ જેનું કંઈ ભાસતું નથી. ખરું છે, કે સંસ્કૃતમાં અનેકવચને નકાર આવે છે; લાટીન ગ્રીકાદિમાં પણ અનેકવચને પછીના રૂપમાં અનુનાસિક અક્ષર છે; ઈંગ્લેન્ડમાં પણ, સર્વનામનાં રૂપમાં આવે છે, જે. Mine, Thine. વળી પછીને મળતા અર્થના વિરોધાણના પ્રત્યય દ્વન માં પણ નકાર છે, કુલીન: = કુળનો. એવાં એવાં અનેક કારણ ઉપરથી ટોઈ ગ્રાધકને ભાસે કે આ વિભક્તિના નકારમાં પછીનો અર્થ હશે; તોયપણ પૂરી રીતિએ મન હાંવાળતું નથી. પછીના નકારના અર પ્રમાણના સાથે ‘તણ’ એનો પણ જોઈએ, અને એની સાથે ‘ગમ’ આ શબ્દની જોડે, નાસીજાતિના અર્થમાં કોઈ સર્વનામનું અસાધારણ રૂપ ‘છી’ (નેછીગમ, એછીગમ, જોછીગમ, ઈ.), એનો ખુલાયો થશે.

વળી, કોઈ ધારે છે કે ‘કેર, આર—અર,’ આ રૂપો કદાચ સંસ્કૃત ક, કીન ની સાથે મળે; મામક:; મામકીન: = અમારો, અમકેરો. એની સાથે વળી હિંદુસ્થાની ‘કા’ [ઘરકા, ડસકા] મળવાને કરે છે. વળી સભતીય ભાષામાં પછીના પ્રત્યયમાં નકાર આવે છે; જેમકે ઈંગ્લેન્ડ Your, Their. પણ આ બદલામાં જોઈએ તેનું પ્રમાણ મળતું નથી.

પછીના નકાર વિશે એક બીજી ક્ષયના છે દકારનો ધણીકવાર નકાર થાય છે; દ્વાદ(શ) બાર, ત્રયોદ(શ) તેર, સપ્તદ(શ) સત્તર; એમજ મદીય:; ત્વદીય: થી મારો, તારો (૧૧૮). હવે, જે વાત વિશે બિજા બિજા મત છે, તેમાં જુદી જુદી ક્ષયના જણાવતાં, મારું મત ઉપર, ૧૧૪ માં, દેખાડેલું છે.

મારવાડી અને ખંગાળીના પછીના પ્રત્યયમાં નકાર આવે છે —

ગુજરાતી, કુતરાનો — કુતરાકેરો; ખંગાળી, કુકરો; આરવાડી, કુતરાનો.

” હાથનો — હાથકેરો; ” હાનેર; ” હાથનો.

” — — મારો; ” આમારો; ” આમારો

ગુજરાતી, કુતગનો-કેતરકેશ; ખંગાની, કુકર; ખારવાડી, કુતરાદો.

" તેનો - તેકેશ; " તેનાર " તેરો.

" - - તોગ; " તોમાર " યોગ.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં પહેલાં, એક ખીન્નો વિકાર જણાવવાનો છે. જાણનાં વિકાર થાય છે તારે ધણીકાર એનું સંભવે છે કે હાઈ પ્રત્યયના ખરા અર્થનું સ્મરણ રહેતું નથી, માટે એક અર્થના બે પ્રત્યય સાથે કરી વર્ણાય છે. એમ ગુજરાતીનાં અનેકવચનાર્થ દૂરો બેવડાંબાંથી 'આ એ, આ એ,' થયા છે (૭૩). હિંગેજીમાં પદ્યવર્ણ પ્રત્યય એ શ્રીતિએ બોલાવેને You are, I have, થાય છે. હવે, સ્મારનો રકા હાઈ થળા થાય છે, માટે ગુજરાતી 'કેર' સંસ્કૃત કમ્ ઉપરથી થયો હોય, સુસ્મારતા તમો; પછી, એને 'એ' મળી, તમકેર નામની સાથે આનનાર પ્રત્યય ગણ, એનો 'અ' થઈ, પ્રથમા દ્વિતીયાના સર્વનામની સાથે આખો હોય, પછી એની સાથે એ વળે. એ માનવાને આ હરકત લાગે છે કે તુલીયા તથા ચરધોમાં 'અ' છે - 'મારે;' માટે આ અક્ષરને કેવળ આગમ ગણવાને મન વળુ થાય છે.

પછીનો અર્થ વિશેષણ સમાન છે, અને વિશેષણની જે એને ભતિ થયત વિભક્તિના પ્રત્યય લાગે છે (૬૨). પછીનો પ્રત્યય પદ્યમાના નિવા છે, અને હાઈ પેલાકુલો પારે છે કે બેટુ દુષ એકજ સર્વનામથી બુદ્ધિ થયાં છે, એટલે જ થી એનું હોય તો એક ખીન્ન મતને છે આધાર મળે, કે ત્યાર પછીની સાથે લોક ભતિમત્ત વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવા લાગ્યા, ત્યારે તેના ત્રણ સર્વનામના લક્ષણ પ્રમાણે તેઓએ કાઢ્યું. સ સર્વનામને ભલાદિના બે લાગે છે, એનું સ્મરણ લોકમાં રહ્યું હોય, માટે તેઓએ તેથી બુદ્ધિ થઈ પછીને વિશેષણના પ્રત્યયો લગાડ્યા.

૧૧૬. સજ્જમી સંસ્કૃતમાં એનો પ્રત્યય ॥ છે. અમાગત નામના અત્યારના સાથે સધિ થયે એ, શિવ+ઈ, શિવે; એ ઉપરથી, ત્રણનો ગુણ થયે ગુજરાતી પ્રમાણ 'એ' આખો છે. સંસ્કૃત સર્વનામને એક ખીન્નો પ્રત્યય સ્મિન્ (ઇન્) લાગે છે, ત+સ્મિન્ = તસ્મિન્, તેમાં પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં એ તથા સ્મિન્ બેટુ પ્રત્યયો નામને લાગે છે; વચ્ચે-વચ્છમિ, હલ્લે-હલ્લમા

સ્મિન્ નો વિકાર પ્રાકૃતમાં અને પ્રકારે થયો; ન્નો સાધ થયે (૧૦૭ ૪),

અને નિઝાક્ષર હિત્વ યથે (૧૦૭ ઇ), સ્મિ નાં સ્મિ, મ્મિ, ઝ્યેવાં બે રૂપ યથાં. વળી, અંત્યાક્ષર 'ન' નો અનુસ્વાર યથે (૧૦૭ ઘ) અને સ્મિ ને માયે લગે, સ્મિ, મ્મિ, બીજાં બે રૂપ યથાં. પછી, સ્મિ નો ઉચ્ચાર નક્કર યથે (સ નો હ યથે ૧૦૭. જ) હિ, પાચમું રૂપ યથું વળી, સ્મિ નો ઉચ્ચાર કઠણ યથે (૧૦૭ ઇ) ત્ય, છું રૂપ યથું. માટે સંસ્કૃત કસ્મિન્ ના પ્રાકૃત, કસ્મિ—કમ્મિ—કાર્મિ—કાર્મ—કાહિ—કત્ય. પાખીમાં વળી મ્મિન્ ના, મ્મિ, મ્મા, ઝ્યેવાં રૂપ યથા. આ છેલાનો સંબંધ ગુજરાતી માં ની માથે દેખાય છે. મ્મિ ના સ્વરનો ગુણ યથે, હિંદી મેં યથો. પ્રાકૃત હિં ઉપરથી ગુજરાતી કહિ, તહિ, અહિ ઈં બાલે છે. વળી, પ્રાકૃત ત્ય રૂપ ઉપરથી દક્ષિણ ગુજરાતી કેયે, અને મારવાડી કહે, અહે બાલે છે.

સંસ્કૃત નારીબતીનાં નામને ઝ્મિક બીજો પ્રત્યય 'આ' લાગે છે, ગંગાયા = ગંગામાં. આ પ્રત્યય ઉપરથી કાં, ક્યાં, જ્યાં, જ્યાં, જ્યાં, ઈં; વળી વર્તમાન-કૃતનું ઝ્મિક રૂપ, કરતાં, ચાલતાં, બાલતાં.

સામગ્રીને અર્થે માહે, અર, ઈત્યાદિ રાખ્દ વપરાય છે. 'માહે' મધ્યે નો અર્થ-ભરા છે; ધનો હ યથો (૧૦૭ ઈ), નિઝાક્ષરનો ઝ્મિક બ્યજન ઉડીગયે પૂર્વસ્વરની દીર્ઘતા ધર્ષ (૧૦૭ ઈ). અર = અંતર (વગરો અષોષાક્ષર ઘોષ યથો). આ રાખ્દો વપરાય છે ત્યારે પૂર્વ રાખ્દ પછીમાં આવે, તેની માહે; તેની અંર. મરાઠીમાં અંતર થી આત બાલે છે, અને ધણીક વાર પ્રત્યય રૂપે વપરાય છે; આંત = આચ્યાંત (આચા—આત) = તેની માહે.

૧૧૭. સંયોધન. સંયોધનને દેશી વેવાકરણો વિભક્તિમાં ગણતા નથી. યુરોપના વેવાકરણો ઝ્મિને વિભક્તિમાં લખે છે, અને કહે છે કે બાલાવ-નાર અને બાલાવેલો જણ, ઝ્મિમળી વચેનો સંબંધ આ વિભક્તિઝ્મિ કરીને દર્શાવાય છે. ધણી બાબાઝ્મિમાં સંયોધનની પૂર્વ ઉચ્ચાર વપરાય છે; અર, ર, ઝ્મિ, હે માણસ. ઝ્મિકવચનમાં સંયોધનને પ્રત્યય લાગતો નથી (૮૧); જે રાખ્દને પ્રથમામાં ઝ્મિ નરખતિનો, અને હિં નાન્યારનો પ્રત્યય લાગે છે, તેનો પ્રત્યય ઉડી જાય છે, અને પ્રકૃતિના અલ્પસ્વરની વૃદ્ધિ યાય છે; પ્રથમા છોકરો—છોકરું,

“તને વરતા આવડે છે.” “તને વરતા મોળે શિખરુ.” જગા પ્રયોગમાં 'તા' પ્રત્યયન મૂળ થોડું છે, પણે મરફુન નુ; કર્તુ, કર્તા—કર્મ.

અને નિઃશ્વર દિત્વ યથે (૧૦૭ ઇ), સ્મિ નાં સ્મિ, મ્મિ, ય્મિવાં બે રૂપ યથાં. વળી, અંત્યાક્ષર 'ન' નો અનુસ્વાર યથે (૧૦૭ ડ) અને સ્મિ, મ્મિ ને માયે લગે, સ્મિ, મ્મિ, ખીનાં બે રૂપ યથાં. પછી, સ્મિ નો ઉચ્ચાર નમ્ યથે (સ નો હ યથે ૧૦૭. ક) હિં, પાચ્યં રૂપ યથું વળી, સ્મિ નો ઉચ્ચાર ક્કલ્ યથે (૧૦૭ ઇ) ત્ય, છુડું રૂપ યથું. માટે સંસ્કૃત કસ્મિન્ ના પ્રાકૃત, કસ્મિ—કમ્મિ—કરિસ—કાર્મિ—કાર્મિ—કાર્મિ—કત્ય. પાણીમાં વળી રિમિન્ ના, મ્મિ, મ્મિ, ય્મિવાં રૂપ યથા. આ છેલાનો સંબંધ ગુજરાતી માં ની સાથે દેખાય છે. મ્મિ ના સ્વરનો ગુણ યથે, હિંદી મેં યથો. પ્રાકૃત હિં ઉપરથી ગુજરાતી ક્કલ્, તલ્લિ, અલ્લિ ઈ. બાલિ છે. વળી, પ્રાકૃત ત્ય રૂપ ઉપરથી દક્ષિણ ગુજરાતી કેયે, અને મારવાડી ક્કે, અલ્લે ચાલે છે.

સંસ્કૃત નારીજાતીનાં નામને એક ખીન્ને પ્રત્યય 'ઓ' લાગે છે, ગંગાયાં = ગંગામાં. આ પ્રત્યય ઉપરથી કાં, ક્યાં, જાં, જાંજાં, જ્યાં, ઈ. વળી વર્તમાન-કૃતનું એક રૂપ, કરેનાં, ચાલનાં, બાલનાં.

સમગ્રીને અર્થે માહે, અંદર, ઈત્યાદિ રાખ્દ વપરાય છે. 'માહે' મધ્યે ના અપ-જરા છે; ધનો હ યથો (૧૦૭ ઈ), નિઃશ્વરનો એક વ્યંજન ઉડીગયે પૂર્વસ્વરની દીર્ઘતા ધર્ષ (૧૦૭ ઇ). અંદર = અંતર (વચસા અધોપાક્ષર ધોય યથો). આ રાખ્દો વપરાય છે ત્યારે પૂર્વ રાખ્દ પછીમાં આવે; તેની માહે; તેની અંદર. મરાઠીમાં અંતર થી આત ચાલે છે, અને ધણીક વાર પ્રત્યય રૂપે વપરાય છે; આંત = આચ્યાંત (આચા—આંત) = તેની માહે.

૧૧૭. સંવોધન. સંવોધનને દેશી વૈવાકરણો વિભક્તિમાં ગણતા નથી. ધુરોપના વૈવાકરણો એને વિભક્તિમાં લખે છે, અને કહે છે કે બોલાવનાર અને બોલાવેલો જણ, એમની વચેનો સંબંધ આ વિભક્તિએ કરીને દર્શાવાય છે. ધણી ભાષાઓમાં સંવોધનની પૂર્વ ઉદ્ગાર વપરાય છે; અરે, રે, યો, હે માણસ. એકવચનમાં સંવોધનને પ્રત્યય લાગતો નથી (૮૧); ને રાખ્દને પ્રથમામાં એ નરખતિનો, અને ઉ નાન્યારનો પ્રત્યય લાગે છે, તેનો પ્રત્યય ઉડી જાય છે, અને પ્રકૃતિના અંત્યસ્વરની શુદ્ધિ યાય છે; પ્રથમા છોકરો—છોકરું,

* 'તને કરતા આવડે છે.' 'તને કરતા કોણે ગિલ્લ્યું.' જાણ પ્રયોગમાં 'તાં' પ્રત્યયનં મૂળ થોડું છે, જરૂરે મરફૂન નું; કર્નું, કર્નો—કર્ના.

શુભરાત્રી, કૃતરાત્રો—કૃતરાત્રેશ; જગાલી, કૃકરેશ; આરવાડી, કૃતગરેશ.

” તેનો — તેકેશ; ” તેનાર; ” તેશ.

” — — તારેશ; ” તોમાર; ” યારેશ.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતા પહેલાં, એક બીજા વિગાર જણાવવાનો છે. બાપાનો વિકાર થાયછે તારે ઘણીકવાર એનું સંભવછે કે કોઈ પ્રત્યયના ખરા અર્થનું સ્મરણ રેહ્યું નથી, માટે એક અર્થના બે પ્રત્યય સાથે કરી વપરાયછે. એમ ગુજરાતીના અનેકવચનાર્થ રૂપો બેવડાંબાધી ‘આ એા, આં એા,’ થયાછે (૭૭). ઈંગ્લેન્ડમા પદ્યર્થ પ્રત્યય એ ઇતિએ બેવડાંને Yours, Theirs, થાય છે. હવે, સ્મરણનો રકા કોઈ વળા થાયછે, માટે ગુજરાતી ‘કેર’ સંસ્કૃત કસૂ ઉપરથી થયેા હોય, યુષ્માકસ તમોઃ; પછી, એને ‘એા’ મળી, તમકેર નામની સાથે આવનાર પ્રત્યય અસૂ, એનો ‘અા’ થઈ, પથમા દ્વિતીયાના સર્વનામની સાથે આંબોા હોય, પછી એની સાથે એા વળગેા. એ માનવાને આ હકત લાગેછે કે તૃતીયા તથા ચતુર્થીમા ‘અર’ છે — ‘માર;’ માટે આ અક્ષરને કેવળ આગમ ગણવાને મન વણ થાય છે.

પછીનો અર્થ વિશેષણ સમાન છે, અને વિશેષણની થેડે એને જાતિ વચન વિભક્તિના પ્રત્યય લાગેછે (૬૦). પછીનો પ્રત્યય પ્રથમાના નેવા ક્ષં છે, અને કોઈ વૈયાકરણો ધારેછે કે એક રૂપ એકજ સર્વનામથી બ્યુત્પન્ન થયા છે, એટલે સ થી એપુ હોય તો એક બીજા મતને ક્ષં આધાર મળે, કે ત્યારે પછીની સાથે લોક જાતિવચન વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવા લાગ્યા, ત્યારે તેના મૂળ સર્વનામના લક્ષણ પ્રમાણે તેઓએ કરચું. જ સર્વનામને જાત્યાદિના બે લાગેછે, એનું સ્મરણ લોકમા મધુ હોય, માટે તેઓએ તેથી બ્યુત્પન્ન અક્ષી પછીને વિશેષણના પ્રત્યયો લગાડ્યા.

૧૧૬. સસર્ગી સંસ્કૃતમા એનો પ્રત્યય ઇ છે. અમાગત નામના અત્તાસાની સાથે સધિ થયેા, શિવ+ઈ, શિવે; એ ઉપરથી, રજનો ગુણ થયેા ગુજરાતી પ્રથમ ‘એ’ આંબોા છે. સંસ્કૃત સર્વનામને એક બીજા પ્રત્યય સ્મિન્ (ઇન્) લાગેછે; ત+સ્મિન્, = તસ્મિન્, તેમા પ્રાચીન પ્રાકૃતમા એ તથા સ્મિન્ એક પ્રત્યયો નામને લાગેછે; ચચ્છે—વચ્છમિ, હો—હમમા

સ્મિન્ નો વિકાર પ્રાકૃતમા અને પકારે થયો; ન્નો લોય થયે (૧૦૭ ક),

તૃતીયાનો સાધારણ પ્રત્યય ઐ-ઐ આવે. મે-મે=સંસ્કૃત મય, -પ્રાકૃત મહ-મે-મણ. ઐની સાથે ઐક ણીણુ રૂપ 'મારે' ચાલે છે. મારા ધારવામાં ઐયું આવે છે કે આ રૂપમાં 'આર' કે 'અર' આગમ હશે; મ (અર) ઐ-મારે=પ્રાકૃત મણ, સંસ્કૃત મય (૧૦૭ કે, ૧૧૧).

ચતુર્થો. સંસ્કૃતમાં ઐનુ ઐક રૂપ મે છે- (=મ્+એ). પ્રત્યયની પૂર્વે ગુજરાતીમાં આગમ ન આવે ને યાય છે; મ(ત્)ઐ =મને. પ્રત્યય અને પ્રકૃતિની વચ્ચે આગમ 'અર' આવેથી 'મારે.' (૧૧૨).

પંચમી. મ ની સાથે ત્-ત્તઃ આવે સંસ્કૃત મત્-મત્તઃ; ઐનો ગુજરાતીમાં મથી યાત, પણ પ્રત્યયની પૂર્વે આગમ અર લીધાથી મારાથી, =મ(અરા)થી, ચાલે છે. પ્રાકૃત મત્તો, મહિત્તો, મમાદો-દુ-હિ (૧૧૩).

'હુંથી,' આ રૂપ કોઈ વળા સાંભળવામાં ને લખવામાં આવે છે; શુદ્ધ છે ઐનું નહિ કહેવાય, કેમકે પ્રથમાના પ્રત્યયની સાથે અંચીનો સાધારણે આવતો નથી.

પટ્વી. ઐનાં રૂપો સંસ્કૃતમાં મમ-મે; ઝંદ, મન, મે, મોદ; શ્રીક, મૌ; લાઠીન, મેહ; શેષીક, મૈના, ઐના પરથી અંગેશ મૈન-Mine; પ્રાકૃત, મમ, મે, મહ; (મજ્ઞ વિગે વિચાર આગળ આવશે). આઐના કોઈ રૂપ ઉપરથી 'મારો' નહિ થયો હોય. પણ 'મારો' કહીથી આવ્યો? મને દેખાય છે કે નામમાં પછીનો પ્રત્યય મૂળે અસૂ, અપભ્રંશ ઐ, ઐની પૂર્વે આગમ 'અર' લીધાથી, મ(અર)ઐ, મારો થયો.

પણ આ 'અર' આગમ વિગે હવે શોડા શોધ કરવો જોઈયે. અનેકવચનમાં સંસ્કૃત ઐક રૂપ અસ્માકં, ઝંદ અઘાકૈમ્ છે; ઐનો પ્રાકૃતમાં (ક નો ન થયે) અઘાકં ચાલે છે. હવે, કદાચ, અઘાકં ના જુદાકરનો રકાર થયે ગુજરાતી 'અમારું' થયું હોય, અને પછી અનેકવચનના રૂપ ઉપરથી ઐકવચનમાં પણ 'મારો' આવ્યો હોય. કકાર અને જુદાકરનો રકાર થવાનાં ઉદાહરણ આર્ય વર્ગની બાપાઐમાં અનેક મળે છે; સંસ્કૃત અસ્માકંનુ ગોપિક બાપામાં ઉત્સાર યાય છે.

હવે, આ સંસ્કૃત અક, પ્રાકૃત અણ, ગુજરાતી અર, બધા ઐક મૂળના હોય તો તે વિગે પૂછું પડે છે, કે શું તેઐમાં પછીનો અર્થ છે; કે તેઐ શું કેવળ આગમ છે? કોઈ માને કે તેમાં પદ્યર્થ છે. ઐયું હોય તો ગુજરાતી રૂપ આરો માં

સંબોધન, છેાકરા (૮૨). અનેકવચનમાં સંબોધન પ્રથમાનાજ રૂપમાં મળે છે (૮૧, ૮૨).

ધણી સમતીય બાપાઓમાં સંબોધન પ્રત્યય સંહિત રહે છે ; પ્રકૃતિના સ્વરમાં કોઈ વેળા દીર્ઘતા, કોઈ વેળા ઘસવા યાચ, તોપણ અંગે પ્રત્યય નથી. જ્યાં પ્રથમાને દૂબે સંબોધન વપરાય છે, ત્યાં પ્રથમાના મૂળ દર્શકાર્થની વિમ્બૃતિ હોય. મરાઠીમાં અનેકવચને સંબોધનને મો, હો, યિવા પ્રત્યય જેવા દેખાનાર અક્ષર આવે છે, મનુષ્યાનો—'હો; પણ યિચ્છિ કવળ વીલા અક્ષર કેલ્યાય.

ગુજરાતીમાં સંબોધનના ઉચ્ચારમાં પ્રયત્ન ધણીકવાર અને લાગે છે; પ્ર^મ અર્થમાં છે; 'સંબોધન 'હે રાજા.' અથવા ઉચ્ચારમાં જે ફેર ચાલે તેને પ્રયત્ન નહિ ગણિયે, તો ધાંટાનો લગારેક ઉગ્ર માદ માનવો જોઈયે. અલ્પસ્વર મ હોય તો ઉપાંત અક્ષરે આ પ્રયત્ન, કે ઉચ્ચ માદ આવે.

પ્રાચીન પ્રાકૃતની રૂઢિ અનેકવચનમાં ગુજરાતીની જેવી છે; પણ યિકવચનમાં લગારેક જુદી; પ્રથમા વચ્છો, વણમ્, અગ્ગી, દાહિ, માલા, સંબોધન વચ્છ, વણ, અગિ, દહિ, માલે.

સર્વનામ.

૧૧૮. પ્રથમ પુરુષ, એકવચન, પ્રથમાશિભક્તિ. હું=સંસ્કૃત અહમ્ (૧૦૭ ગો, ડ, ઝ). એમાં પ્રકૃતિ અહ—અહ, અને પ્રત્યય અમ્—મ્ (=નાન્યતાનો પ્રત્યય) છે. અહમા, અહમ્; ગોકમાં ઈંગોન્, પ્રત્યય નચ થયે ઈંગો; લાગીન, અંગો; ગાથિક, અને જુની અમેજીમાં પ્રત્યય ઉડી ગયે, હર્—હલ્; વ્યજન નમ થયે આવતી અમેજી (I) અડ—આડ; જુની પ્રાકૃતમાં, અહ—હ—અહઅં—અહમ્મિ.

દ્વિતીયા. સંસ્કૃતમાં મા—મા; પ્રાકૃતમાં મમં—મં. અહં નો હું થયો (૧૦૭ ગો—ડ—ઝ), તે પ્રમાણે દ્વિતીયાનો વિકાર થયો હેાત, નો મા—મ નો ગુજરાતીમાં મું, મહેં થાત, પણ મૂળનો કોઈ વિકાર ગુજરાતીમાં આવ્યો નહિ, તેને સ્વયં ગ્રાંથી વિભક્તિ વાપરવામાં આવી.

૪૮૦ વિભક્તિઓમાં બીજી પ્રકૃતિ 'મ' વપરાય છે. સંસ્કૃતાદિ પુરાતન પ્રાચીન સમતીય બાપાઓમાં આ 'મ' આવે છે. યેની સાથે—

પ્રકૃતિ 'અમ' ને, અને 'અમા' ને વૃ, ચ, ધં, અને સ ના સાધારણ પ્રત્યય લાગેછે; અમે - અમાએ, અમને - અમાને, અમથી - અમાથી, અમમાં - અમામાં. પ્રકૃતિ "અમ" સાધારણાર્થે વપરાયછે, અને અમજ 'તમ' (૫૦ ૫૦) "તમ દીઠે," = તમને દીઠે, 'તમ કાજે' = તમારે કાજે, 'અમ ઘેર' = અમારે ઘેર.

તૃતીયા, ચતુર્થી, પચમી, સાષમી, અને વિશેષે કરીને પાઠીમાં આગમ અર - અરા આવેછે; અમારે, અમારાથી, અમારાં, અમારામાં.

કોઈ લોક અહમ લખેછે, એ અથુહ છે. અમ્હે, અલે માં જૂળની સાથે સંબંધ દેખાયછે. મરાઠી અહીં; હિંદી, હમ.

૧૧૯. દ્વિતીયપુરુષ. એકવચન. જૂળ પ્રકૃતિ તુ કે ત્વ; એ નાન્યતરના પ્રત્યય મળે તમ્; આનો પ્રાકૃત તં - તુમ્; એ ઉપરથી ગુજરાતી પ્રથમા તું (૧૦૭ ૪૪). ઈતર વિભક્તિમાં ઉકાર-ઉડી જાયછે, અને 'ત' ની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યયો લખાયછે. તે, તને, તમારે, ઈ. પંચમીમાં, અને કોઈ વેળાં સાષમીમાં, પ્રથમા 'તું' ની સાથે પ્રત્યય આવે; તુંથી, તમાં. પ્રત્યયના અને આગમના નિયમ વિશે પ્રથમ અને દ્વિતીય પુરુષના રૂપમાં અંતર નથી.

અનેકવચન. સંસ્કૃત પ્ર. યુયં (દ્વિગુણ Ye, You). આ રૂપ ગુજરાતીમાં આવ્યું નહિ. પણ વેદમાં એક ખીજી રૂપ યુષ્મે છે; એનું મૂળ તુમ્ (તુમ્ + એ = સ્) હશે. એના ઉપરથી પ્રાકૃત તુમ્હે થયો; એના ઉકારનેા અકાર થયે, ષ (=સ) નો હ થયે, અને ઝ ની આગળ આવે, તમ્હે - તમ્હો (૧૧૮), અને હ ઉડી ગયે, તમે - તમો.

તમ - તમો ને વિભક્તિના પ્રત્યયો સાધારણ શીતિએ લાગેછે; ત્યાં પ્રથમ પુરુષમાં "અર" આગમ આવે ત્યાં દ્વિતીયામાં પણ આવેછે. અને જ્યેષ્ઠ પ્રથમ પુરુષની પ્રકૃતિ "અ.મ" તેમજ દ્વિતીયને અર્થે "તમ" વપરાયછે.

૧૨૦ તૃતીયપુરુષ. સંસ્કૃતમાં. તૃતીયપુરુષને અર્થે દરકિર્સાનામ સ વપરાયછે; પ્રથમા નરં સ, નારી સા; પણ નાન્યતરમાં અને ઈતર વિભક્તિમાં સકારને સ્થળે તકાર આવેછે. જૂળની પ્રાકૃત, અને હિંદી સિધીમાં, સ: નો સો થાયછે. (૧૦૭ ૪); નારીને અર્થે પ્રાકૃત અને સિધીમાં સા. મરાઠી અને ગુજરાતીમાં પ્રથમાની વિભક્તિએ જૂળના સકારને અથ્થે તકાર આવેછે. આ

પણીનો પ્રત્યય બેવડાવાયો છે, અર + યિ. ૧૯૫ વળી એ ઠાઈ એવું પાડે છે, સંસ્કૃત મમ ઉપરથી, ક વધાડીને, મામરુ^૧ થયો છે, તે અસને આગમ જેવો જ ગણાય. હવે, એ, એ “અર” કેવળ પછીનાજ રૂપમાં દેખાતો હોત, તે તેમાં પછીનો અર્થ છે, એ માનવાને મરું હોત, પણ વૃત્તીવામાં ચતુર્થીમાં અને સપ્તમીમાં આવે છે, માટે એ ૧૯૫ એમાં મૂળે પછીનો અર્થ હોત તે ૧૯૫ ગુન્થાનીમાં કેવળ આગમ જેવા થઈ રહ્યો છે. (૧૧૪, ૧૧૫).

પ્રાકૃતમાં પછીને અર્થ એક બીજું રૂપ મળેલ આવે છે. એનો સંબંધ સંસ્કૃત વિશેષણ મદીયની સાથે છે : મૂળનો મધ્યાક્ષર યાવ થયે અને યનો જ થયે ગુન્થાની ‘મજ.’ એનો મૂળાર્થ વિદ્યેયમ્ અને પછીને સમાન છે. પણ ચતુર્થી, પંચમી, અને સપ્તમીના પ્રત્યય એને લાગે છે. એવું સંભવે. ત્યારે મૂળના અર્થની નિશ્ચયિત છે. કેવળ મજ વપરાય છે ત્યારે વિશેષણનો, કે પછીનો અર્થ રહે છે, પણ ઠાઈ બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય એની સાથે આવે ત્યારે એમાં વિશેષણનો અર્થ બળે છે.

સપ્તમી માં પણ આગમ અર આવે છે; મ(અરા)માં, ગારામાં— પંચમીમાં અને સપ્તમીમાં આગમના અંતરક્ષારની ઘર્ષતા થાય છે.

સંસ્કૃતમાં સપ્તમી માયે છે : એના ઉપર પ્રાકૃત મદ, મદ, આવે છે. ૧૯૫ વૃત્તીય પ્રાપ્તના સર્વનામનું રૂપ ઇન્-સ્મિન્ ઉપરથી (૧૧૬૦) મમમિ ગણે છે. એના ઉપરથી ગુન્થાની ‘મી,’ મ(અરા)માં, મારામાં. (૧૧૮).

અનેકવચન. સંસ્કૃતમાં પ્રથમા વર્ષ, એનો અપચર જૂની પ્રાકૃતમાં વર્ષ (ઈજેછ, IV૦) છે. એકવચનના મ નો ઉચ્ચાર નથ થયે સંસ્કૃતમાં, અને બીજી આવી વર્ગની બાળાઓમાં આ રૂપ આવ્યું હશે. એમાં એક બીજું રૂપ અમે છે (જોપનું સાન્ન્ય વ્યાકરણ ૬ ૩૨૨); એના ઉપરથી જૂની પ્રાકૃત (સંકારનો હકાર થયે ૧૦૦ ક, અને મૂની આગળ થયે) અમે; એથી ગુન્થાની ‘અમે.’ આ રૂપમાં અમ્, અમ્, અમ, પ્રકૃતિ; અને એ અને-કનાનો પ્રત્યય ગણાય. મૂળે આ પ્રત્યય સ્ હશે (૧૦૦ ધ); ગ્રીકમાં અર્મેસ, એક રૂપ છે (સાધારણ, હુમૈસ). એનો (નામના અનેકવચનની રીતિ પ્રમાણે), ગુન્થાની ‘એ,’ અમા.

“જેમકે શબ્દ ઉપરથી શબ્દક અર્થના ફેર વિના થયો છે. જોપનું વ્યાકરણ પૃષ્ઠ ૪૭૪.

જન = કોજન (જ હડી ગયે અને 'ન'નો છુ યયે) = કોણ. જૂની ગુજરાતીમાં કોજન ઉપરથી કોઝન યર્ષ, સંધિકર્ષથી અને નકાર છકાર યયે, કવણ; (૧૦૭ ર્). "કોણ"ને વિભક્તિ લાગે છુ ઘાપ યાય છે, કાને, કાનો, કાથી, કામાં.

સંસ્કૃત કતરઃ (તનો ચ યયે, રનો હ યયે, સ્નો ઝો યયે.) = કલો. ઝેનો ઉચ્ચાર નમ્ યયે, કયો - કિયો - (કહે). ઝેને ત્રણે જાતિના પ્રત્યયો લાગેછે, કિયો, કર્ષ - કર્ષ, કિયું, ધં. કઃ, કા, કિ = કો, કી, કું; કનો શ યયો, પછી ઝેને સાધારણ નિયમ પ્રમાણે પ્રત્યયો લાગ્યા. કકાર શકારમાં સંબંધ ગુજરાતીમાં અસાધારણ જોવા દેખાય, તોયપણ સાન્વય વ્યાકરણના શોધ-કોને ધણાય ઉદાહરણ મળેછે; શ્રીક, કુર્નોમ્ = સંસ્કૃત, શુનસુ, શ્વાનનો (કુતરાનો); શ્રીક, કાકું, લાટીન લાકિ(મા), સંસ્કૃત અશ્વ, આંશુ; વળી સંસ્કૃત કિન્ નો દિશા, ધં યાયછે. સાધારણ ખોલીમાં 'શો' નો 'હો' કરેછે, તેનાં ઉદાહરણ ઘણાં મળેછે; શ્વાન = ઈંગ્લેન્ડ હૉન્ડ (Hound); કની સાથે હ નો સંબંધ લાટીન કોર - કોર્ડ (Cor-Cord), સંસ્કૃત હૃદય માં, અને ઈંગ્લેન્ડ હૃત (Heart) માં દેખાય.

કલાણો, ફારસી રાખ્દ છે.

પોતે. સ્વાર્થ કે સ્વચાચક સર્વનામનો પૂર્વાર્ધ 'પો' સંસ્કૃત સ્વ છે. મૂળ ભાષામાં ઝેને ત્રણે જાતિનાં રૂપો છે, નરં સ્વઃ, નારીં સ્વા, નાન્યં સ્વં. આ બેદ ગુજરાતીમાં નથી. આ સર્વનામ સંસ્કૃતમાં વિશેષણ, પણ ગુજરાતીમાં વિશેષ્ય છે; માટે ન્યાં સંસ્કૃતમાં સ્વ વપરાયછે ત્યાં ગુજરાતીમાં આ સર્વનામની પછી આવેછે; સ્વઃ પુત્રઃ, પોતાનો પુત્ર; સ્વા પુત્રી, પોતાની પુત્રી; સ્વર્ગૃહં - સ્વગૃહં, પોતાનું ઘર.

આ રાખ્દનો ઉત્તરાર્ધ 'તે' તઃ (તસૂ) નો અપભ્રંશ છે. (૧૦૭ અ); માટે ઝેનો ખરો અર્થ પંચમીનો છે; પોતે = સ્વતઃ = સ્વાત્-સ્વસ્માત્. પણ ઝેનો અપભ્રંશ ગુજરાતીમાં પ્રથમાને અર્થે વપરાય છે, અને પચાસમા પૃષ્ઠમાં દેખાડવાની પેઠે ઝેનું રૂપાખ્યાન યાય છે. ઝેની પછીમાં વિશેષ કરીને ન આગમ આવેછે, - પોતાનો; પણ કોઈ લોક દર્ક આગમ કરેછે, પોતીકોં; સંસ્કૃત સ્વક્રીપઃ સ્વક્રઃ મેળવીને જોવું

આપ, આપણે. ઝેઝે મૂળે સર્વનામ નથી પણ આત્મનૂનાં અપભ્રંશ

રાખ્યામાં મરાઠી ત્રણ જાતિનો બેદ દર્શાવેછે; ૧૨૦ સો, નાચી સીં. નાન્યો તે. ગુજરાતીમાં અથવા બેદ નથી, ત્રણે જાતિને અર્થે 'ને.' વૃત્તીયામાં તેા એક નાચી જાતિનું રૂપ આણેછે 'તેણીએ,' પણ એ અર્થે તેણે પણ કહેડે.

'ને'નું રૂપાખ્યાન એકાસત નામના જેવું છે. (૮૧); પણ વૃત્તીયામાં સંસ્કૃત તેન પરથી તેણે; પંચનીમાં કારણર્થે તેથી, અને માણસ વિગે બાલતાં નિશ્ચય કચીને તેનાથી; પંખીમાં (અમ, બાજુ, અથવા રાખ્દની સાથે) નકારનો છુદાર થાયછે, તેણીઅમ, ઈં.

અલેક વચનમાં ને-નેઓ, બે રૂપ છે. 'ને' જૂનું છે, = સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સિંધી, સો. આ જૂના રૂપની સાથે અનેક વચનનો સાધારણ પ્રત્યય મેળવ્યાથી 'નેઓ' થયો છે. 'નેઓ'ને ઈતર વિભક્તિના પ્રત્યયો સાધારણ રીતિએ લાગેડે; 'ને' અને પ્રત્યયો વચે આગમ 'મ્, ભૂ, મ્, મ્, મ્' આવેછે; ૧૦ તેમણે, ૨૦ તેમને, ૫૦ તેમનાથી, ૫૦ તેમનો, ૬૦ તેમનામાં.

દર્શક અને તત્વદાણેશક. જે, ને, એ, આ, આખ્યાન રૂપાખ્યાન નોના જેવું છે (૫ ૫૧). સંસ્કૃત, યઃ = પ્રાકૃત, હિંદી, સિંધી, પંજાબી, મરાઠી જો, = ગુજરાતી જે (જેહ).-સં સઃ, = પ્રાકૃત, હિંદી, સિંધી, પંજાબી, સો; મરાઠી તો; ગુજરાતી ને (નેહ).-સસ્ટ ૧ એઃ = પ્રાકૃત एसो; હિંદી यह, ए; સિંધી હી, હે, હિંડ; પંજાબી ईह, एह; ગુજરાતીએ (એહ).-સંસ્કૃત अयं; પંજાબી अह; મરાઠી हा; -૩૧નો અભાસર ઉડી ગયે અને 'અ'ની વૃદ્ધિ થયે ગુજરાતી આ.

પેલો, કે પેહેલો. એના મૂળ વિશે કંઈ કંઈ નિશ્ચય કહી શકતો નથી. સંખ્યાપૂર્ણાર્થ રાખ્દ પેહેલો = પ્રથમ; એ ના જેવા દેખાય છે. એનું હોય તેા ઘનો હ ધયે (૧૦૭ ક), ને પછી ઉડી ગયે, અને મનો લ ધયે, આ રાખ્દ બુલ્લભ થયો હશે. મકારનો લકાર યયનુ ઉદાહરણ દ્વિમય = બેણે, એમા પણ દેખાય છે.

ઓલો = પેલો, પનો વ ધયે અને પછી વનો આ ધયે ?

૧.૨.૧. અનિશ્ચિત-પ્રશ્ન ૨૦. સંસ્કૃત, કઃ; પ્રાકૃત, કો; ગુજરાતી કે અવિચિત વપરાય છે, 'તમે આવશો કે?' વળી કોઈ લોક કહે, કેને, કેથી કહેડે. કોઈ, કંઈ, કોણ, કથો, ગો, આ બધા એજ મૂળથી થયા છે. કઃ+અપિ = કોડપિ = કોઈ; કિ (નાનવત)+અપિ = કંઈ; કઃ+

પછી ગુજરાતીમાં સાધારણે ગાસેલા કિ, ને, તે'ની સામે મળતાં, અને ભતિ દરોંક પ્રત્યયો લાગતાં, આગમ લ પેઠા. મરાઠીમાં આગમ ક પેઠા; કિતકા, તિતકા ; અને હિંદીમાં આગમ ન કિતના, રતના.

દમ—એમ, કેમ—ક્યમ, સંસ્કૃત इत्यम्—एवम्, कथम् ઉપરથી યયા છે ; અને આ ઉદાહરણો પ્રમાણે જેમ—જ્યમ, તેમ—ત્યમ સંસ્કૃત યયા, તયા ના યયા.

તરયાં, કમ્પાં, ધરયાં, યરયાં, નારી ભતિમાં સખમીનાં રૂપ છે. તસ્યા ધંત્યાદિના જૂની પ્રાકૃત ભાષામાં જદઆ—જાદિ ધં. ગાસે છે. ગુજરાતીમાં વિવિધ અપરંશ (તલાં), તિયાં, તિચાં, ત્યાં, તાંહીં, તાં. એજ ધારણે ક્યાં ધં; ત્યાં ધં.—પણ સંસ્કૃતના નરભતિએ સખમી તસ્મિન્ યસ્મિન્ ધં. ઉપરથી પ્રાકૃતમાં એક રૂપ તાદે, જાદે, ધં છે, એના ઉપરથી ગુજરાતી તાંહિં, કાંહિં, આંહિં, જાંહિં. (૧૧૬.)

ક્રિયાપદ વિધે.

૧૨૨. નામ, સર્વનામ, ગુણવાચક, અસ્થિ બધા વિષયદર્શક છે (૪૪, ૬૪). હવે ગોપાળ, દયા, સારો, કું, તે, ધં રાખ્ડો, કોઈ વિષયની સ્થિતિના આપતાં, તેનાં સ્થિતિ ગતિ બ્યાપાર વિશે કશું સ્થાવતા નથી. સ્થિતિગતિબ્યાપારશબ્દ જુદા છે, તેમને વૈયાકરણે ક્રિયાપદ કહે છે [કૃ. કર્તુ; યા, કૃદત પ્રત્યય; ૫૬, રાખ્ડ] ને યાવ, કરાવ, તે વિશે કહેનાર રાખ્ડ; ઉદાહરણો—કર, ચાલ, કર, રહે, હો, યા; કરાવ, ચલાવ, રંગાવ, ધાખાવ, ધં.

જે પ્રધાન રાખ્ડ કહેવાય છે, તેમાં વિષયપદનો એક વર્ગ, અને ક્રિયાપદનો ખીજો છે.* વિષયોનાં નામ તથા તેમનો બ્યાપાર કહી જણાવ્યા વિના બાપા

* કોઈ વૈયાકરણો પ્રધાન શબ્દનો વિભાગ થીતે ધોરણે કરે છે;—

પ્રધાન શબ્દ	{ પરિણમદર્શક	{ ક્રિયાપદ
	{ સત્ત્વદર્શક	{ ગુણવાચક
		— નામ

ગુણવાચકને પરિણમદર્શકમાં ગણવાનું કારણ એ છે, કે તેઓ વિચાર કરનારના મન ઉપર કોઈ વદાર્થ ધાળી (સત્ત્વદર્શકનામ) વિશે કદ બસર કરે છે.

રૂપો છે. સંસ્કૃતમાં પણ સર્વનામનો કંઈક અર્થ શબ્દમાં છે, તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં આશ્યો. ‘આપ’ મુજે એક વચન છે; આત્મનું માં ત્વના પ થયે, અને અંત્યાધર ઉડી ગયે આપ થયો. વિશેષ કરીને માનોદન દ્વિતીય પુરુષના અર્થમાં વપરાય છે (૯૧). પણ કોઈ વેળા તૃતીય પુરુષને અર્થે આવે છે; “આપ ગેર એક નોળનું જન્મું તરફનું તે આંગણ વરું.” ‘આપ વડાઈ આપ મુખ ગંડક હોય તે ગાય.’ આ અર્થે, ‘આપ’=પોતાનું.

આપણેનો અર્થ અનેકવચનનો છે, સંસ્કૃત આત્માનઃ નો અપભ્રંશ (૧૦૭, ગ). એમાં ગુજરાતીની રૂઢિ પ્રમાણે પ્રથમ દ્વિતીયપુરુષનો અર્થ બળે છે. શ્રુણ બાપામાં એવું નથી; ત્રણે પુરુષના અર્થમાં વપરાય છે. અને એમજ મરાઠી આદિ બાપાઓમાં આપણ થાય છે.

આત્મા—આત્મનૂ પ્રાકૃતમાં અપ્પા—અપ્પાણો (આત્માનઃ?) છે, મુજે એનો અર્થ=સ્વ, કે પોતે.

તેવઢો, જેવઢો, એવઢો, કેવઢો : વત્, યત્-પ્રત્યયનો અંત્યાધર ૩ થયે (૧૦૭ ગ), પછી ને, ને, એ, કેની સાથે મળે, અને છેડે જાતિરસક પ્રત્યય આવે, તાવત્ = તેવડું; યાવત્ = જેવડું; એતાવત્—ઇયત્ = એવડું; કિપત્ ઢેવડું. કોઈના ધારણામાં એવું આવે છે, કે આ શબ્દોમાં ‘વડું,’ તે સંસ્કૃત વૃદ્ધ નો અપભ્રંશ છે; તેવડું=તાવડું, ધં. એની સાથે મરાઠી તેવઢા ધં. મળીને જોવા. અર્થને ધારણે જોતાં વડ પ્રત્યયનો અર્થ વૃદ્ધ ને સમાન છે. જો વડ પ્રત્યય વત્—યત્ નો અપભ્રંશ ગણિયે, તો શ્રુણના અર્થમાં વિકાર થયો છે; સંસ્કૃતમાં યાવત્ અર્થ=જેવડું.

તેવો, જેવો, એવો, કેવો. મને બાણે છે કે આ શબ્દોનો પ્રત્યય ‘વો’ પણ વત્—યત્ નો અપભ્રંશ છે. અંત્યાધર ઉડી ગયો, પછી રહેલા થના સાથે જાતિરસક પ્રત્યયો વળખ્યા, એમ ‘તેવો’ ધં. (૧૦૭ ઓ, ક). એમાં પણ અર્થનો વિકાર થયો છે; કેમકે સં. તાવત્ = તેવડું; પણ ગુજરાતી નેવડું = સં. તાવડું. માટે કોઈના ધારણામાં એવું આવે છે, કે ગુજરાતી ‘વો’ પ્રત્યય સંસ્કૃત ઇવ ઉપરથી થયો હોય, કેમકે આ શબ્દના અર્થની સાથે ગુજરાતી ‘વો’ પ્રત્યયનો અર્થ ઠીક મળે છે.

કેટલો, જોટલો, તેટલો, સસ્તલો, યતિ, તાતિ ઉપરથી થયેલા છે. અંત્યસ્વરનો ઘાપ થયો (૧૦૭ ઓ ક), તકારનો ટકાર થયો (૧૦૭, ગ.)

सावित; १) सिद्ध क्रियापदने प्रत्यय लगाइयाथी; न्भके, वणथी-

वाण, वणाव, वणा. पडथी-पाड, पडाव, पडा, पडावा, धं (१४५-१४८).

२.) सिद्ध क्रियापदने उपसर्ग लगाइयाथी; न्भके, हरथी-प्रहार, संहार-स्मरथी, विस्मर=विसर. सरथी, अपसर=आसर.

३.) विषयपदने क्रियापदना प्रत्ययो लगाइयाथी; रंगथी, रंगाव^४; धोणाथी, धोणाव.

४.) अनुकरण क्रियापद; न्भके-यक्यके, वरवरे, अमअम, अणअणे, उकउक्युं-उगउग्युं.

५.) संयुक्त क्रियापद, भ.) जे क्रियापदनां; आवडी गथुं, यडी गयो. भ.) नाम तथा क्रियापदनां; - काम कर्युं, रान्मक र्युं (१८१, १८५).

१२४. प्र. क्रियापद कोने कहिये?

उ. कोइ पदार्थ के प्राणीं शुं करेछे, अथवा केवी स्थितिमा छे, ए कही जणावनार शब्दने क्रियापद कहिये.

१२५. प्र. कोइ क्रियापदनो शोध करता, पेहलुं शुं खोळवुं?

उ. तेनुं मूळ, अथवा धातु, ए खोळवुं.

१२६. प्र. क्रियापदनुं मूळ, अथवा धातु, एटले शुं?

उ. प्रत्यय आगमादि अक्षर जूदा कर्या पछी शब्दनुं जे रहे ते.

१२७. संस्कृतमा न् धातु कहेवायछे, ते शब्दना भूणार्थ लक्ष्मावनाई अिक अति हुंङ् रूप छे. गुल्बरातीमा ते रूप वपराय नथी, भाटे आ भाषामा वपरायसुं सहुथी हुंङ् रूप तेने क्रियापदनुं भूण कहिये छिये. कर क्रियापदना धातु संस्कृतमा कृ छे. आ रूप गुल्बरातीमा नथी, भाटे कर आ रूप न आविछे, तेने भूण कहिये. “धातु” आ शब्द वापरिये, त्यारे संस्कृतमा न सहुथी हुंङ् रूप ते समझनुं; ‘भूण’ आ शब्द वापरिये त्यारे गुल्बरातीमा न सहुथी हुंङ् रूप, ते समझनुं.

^४ एवा शब्दोमा जेभो आक्षेप कहेवायछे तेभो आवेउ [आक्षेप, ताणवु-आकर्षण-लेह लेव], एटले बीजा शब्दनो अर्थ ताणो लेनाए; जेभके, दुखेउ=दुख छे-दुख थायछे; धोआव=धोळु कर; पचोरवु=पांच वर्षनु थवु.

† क्रियापद-क्रिया, जे कराय त् कहैनाह पद; ए नामना मुख्यार्थ उतरथी एवु नहि भारवु के क्रियापद केर क्रियानो अर्थ देखाउं, स्थितिनो (सत्तार्थ) एण दर्शावै.

ચાલે નહિ. જેમ માણસના ચાલવામાં જેહું પણ સમાન ઉપયોગના છે, તેમ બાપાના ચલનમાં નિપવનાં તથા ક્રિયાના પદો જેહું જોઈએ. બીજા શબ્દ ઐમની સાથે વળગીને - ઐમને આમયે રહીને - ચાલે છે ; માટે પેહલા પ્રધાન, ને બીજા બધા મધ્યમ, એટલે ઉત્તરતા અધિકારના શબ્દ છે.

હવે વિષય, આ શબ્દનો છોડો અર્થ કરિયે, તો, કદાચ, બાસે કે ક્રિયાપદ પણ વિષયદર્શક શબ્દ છે ; એટલે સ્થિતિ, ગતિ, વ્યાપાર વિગે મનસ્થવિચાર જણાવનાર શબ્દ. એ વાત તો એક અર્થ ખરી છે ; અને જ્યારે કોઈ સ્થિતિગતિવ્યાપારદર્શક શબ્દને વાપરતાં, તેના બાવના અર્થ ઉપર મનનુ ધારણ શખીને વાપરિયે, તો, તે નામ ચાયછે, અને અર્થ પ્રમાણે, વિશેષ અથવા વિશેષણ કેહવાયછે ; જોકે -

વિશેષ્ય. મૂળરૂપ ; ચાલ, માર, જાવ, ફરવ, ફેર. વિદે.
એા પ્રલયની સાથે; ચરો, મરો, તરો, ધારો, ચારો, પાજો,
લું પ્રલય ; ચરવું, મરવું, તરવું, ધારવું, ચારવું, પાજવું, ધેરવું.
અન પ્ર૦; મરણ, ધારણ, પાજણ, પોપણ, ધારણ.

ઈ પ્ર૦; ચોરી, બોધી.

હૂરિ પ્ર૦; વાવણી, ચાગણી, કાપણી, તાપણી.

નાર પ્ર૦, ચાલનાર, જાવનાર, વાનનાર.

ત્રી (ત્ર) પ્ર૦; દાતા, ત્રાતા, એતા, યાતા - ઈ બીજા ધણા.

વિશેષણ. તો પ્રલય; ચાલતો - 'તી' - 'તું'.

વાનો પ્ર૦; ચાલવાનો - 'ની' - 'નું'.

એલો પ્ર૦; ચાલેલો - 'લી' - 'લું'. ઈત્યાદિ.

ઐચ્છીમાં, અને ઐમના જેવા શબ્દમાં, ક્રિયાનો અર્થ હાય, તોય પણ ક્રિયાર્થ ઉપર વિચાર ન રાખતા, તેમના બાવાર્થ ઉપર ધારણ શખીને વાપરિયે છિયે, માટે તેમ્ના વિષયપદમાં ગણાય છે. પણ ઐચ્છી જો ક્રિયાપદ છે, માટે ઐમને વૈભાકરજો કૃત્ત કરેછે. કૃત્તને ક્રિયાપદમાં, કે તેના રૂપમાં પણ, ગણાય નહિ. જે શબ્દ વિષયોના સ્થિતિગતિવ્યાપાર વિગે કહેછે તેમ્ના માત્ર ક્રિયાપદ છે.

૧૨૩. કોઈ ક્રિયાપદ સિદ્ધ, અને કોઈ સાધિત હોયછે (૪૦) -

સિદ્ધ; ફર, ચાલ, ચડ, રડ, યા, આ, પી, બી, લે, દે, હો, ધો, ઈ.

સાધિત; ૧) મિદ્ ક્રિયાપદને પ્રત્યય લગાડ્યાથી; જ્ઞેમકે, વળથી-
વાળ, વળાવ, વળા. પડથી-પાડ, પડાવ, પડા, પડાવા, ઈ. (૧૪૫-૧૪૮).

૨.) મિદ્ ક્રિયાપદને ઉપસર્ગ લગાડ્યાથી; જ્ઞેમકે, હરથી-પ્રહાર, સંહાર.
સ્મરથી, વિસ્મર = વિમર. સરથી, અપસર = અસાર.

૩.) વિપયપદને ક્રિયાપદના પ્રત્યયો લગાડ્યાથી; રંગથી, રંગાવ^૧;
ધાળાથી, ધાળાવ.

૪.) અનુકરણ ક્રિયાપદ; જ્ઞેમકે-ચકચકે, વરવરે, ચમચમી, ચળચળે,
ડકડકું-ડગડગું.*

૫.) સંયુક્ત ક્રિયાપદો, અ.) બે ક્રિયાપદનાં;—આવડી ગયું, ચડી ગયો.
ખ.) નામ તથા ક્રિયાપદનાં;—કામ કરવું, રાત્ર્યક રવું (૧૮૧, ૧૮૫).

૧૨૪. પ્ર. મિયાપદ કોને કહિયે?

ઉ. કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણી શું કરેછે, અથવા કેવી સ્થિતિમા
છે, એ કહી જણાવનાર શબ્દને ક્રિયાપદ^૧ કહિયે.

૧૨૫. પ્ર. કોઈ મિયાપદનો શોધ કરતાં, પેહલું શું खોલવું?

ઉ. તેનું મૂલ, અથવા ધાતુ, એ खોલવું.

૧૨૬. પ્ર. ક્રિયાપદનું મૂલ, અથવા ધાતુ, એટલે શું?

ઉ. પ્રત્યય આગમાદિ અક્ષર જૂદા કર્યા પછી શબ્દનું જે રહે તે,

૧૨૭. સંસ્કૃતમાં જે ધાતુ કહેવાયછે, તે શબ્દનો મૂળાર્થ જણાવનારું એક
અતિ ટુંકૂ રૂપ છે. ગુજરાતીમાં તે રૂપ વપરાતુ નથી, માટે આ ભાષામાં
વપરાયેલું સહુથી ટુંકૂ રૂપ તેને ક્રિયાપદનું મૂળ કહિયે છિયે. કર ક્રિયાપદનો
ધાતુ સંસ્કૃતમાં ક છે. આ રૂપ ગુજરાતીમાં નથી, માટે કર આ રૂપ જે
આવેછે, તેને મૂળ કહિયે. “ધાતુ” આ શબ્દ વાપરિયે, ત્યારે સંસ્કૃતમાં જે
સહુથી ટુંકૂ રૂપ તે સમજવું; ‘મૂળ’ આ શબ્દ વાપરિયે ત્યારે ગુજરાતીમાં જે
સહુથી ટુંકૂ રૂપ, તે સમજવું.

‘ એવા શબ્દોમાં જેમો આક્ષેપ કહેવાયછે તેમો જાયેછે [ખામેય, તાણુ—આકર્ષણ—લેદ
લેવું], એટલે વીમા શબ્દનો અર્થ તાણી લેનાર; જેમકે, દુઃખેછે = દુઃખ છે—દુઃખ થાયછે;
ધોળાવ = બોલુ કર; પનોરવુ = પાંચ વર્ષનું થવું.

† ક્રિયાપદ—ક્રિયા, જે કરાવ તેજી કહેનારું પદ; એ નામના મૂળાર્થ ઉપરથી એવું નહિ
ખારવું કે ક્રિયાપદ કેવલ ક્રિયાનો અર્થ દેતાંછે, સ્થિતિનો (સત્વાર્થ) પણ દર્શાવેછે.

ક્રિયાપદનું મૂલ, કે ધાતુ, જાણ્યા પછી તેનાં વર્ણ, મેદ, અર્થ, કાલ, વચન, પુરુષ, તથા કૃદંત, એ વિષે વિચાર ચલાવવો.

૧૨૮. વર્ણ પ્ર० ક્રિયાપદનો વર્ણ કહિયે તે શું?

૩. ક્રિયાપદ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. કોઈ કેવળ કર્તા વિષે સત્તાર્થ, કે ગત્યર્થ, કે સ્થિતિવિકાર જણાવેછે;—વીજા કર્તાનું કોઈ કાર્ય સાધેલું, કે કોઈ પદાર્થ કે પ્રાણી ઉપર ચલાવેલી અસર દેખાડેછે. આ ભેદ ઉપરથી ક્રિયાપદના બે વર્ણ (કે વિધ) ઠરેછે, એટલે અકર્મક અને સકર્મક.

૧૩૦. અકર્મક. જેમાં કર્તા વિષે કંઈ સત્તાર્થ જણાવેછે તેમાં અકર્મક છે; એમની સાથે સાધેલા કર્મનું કોઈ નામ આવતુ નથી, માટે તેમાં અકર્મક એટલે કર્મ વિનાનાં, કહેવાયછે.

૧૩૧. અકર્મક ક્રિયાપદમાં અનેક વર્ગ થાય —કોઈ કેવળ સત્તાર્થ દર્શાવેછે; હો, રહે; કોઈ સ્થિત્યર્થ;—ઉઘ, જીવ, ખળ;—કોઈ સ્થિતિવિકારાર્થ; થા, થય, પળળ, ખુડ, ફુંજ;—કોઈ ગત્યર્થ; ચાલ, દોડ, ફર, વળ, ચડ, ઉતર. બીજા વર્ગ પણ કરાય.

૧૩૨. સકર્મક. જે ક્રિયાપદ પોતાના કર્તાનું કંઈ સાધેલું, કે કોઈ પદાર્થ પ્રાણી ઉપર કોઈ અસર કરે તેમાં તેમાં સકર્મક છે. ક્રિયાપદના બાપારમાં જે સાધેલું છે, કે જે પદાર્થ કે પ્રાણી ઉપર કોઈ અસર લાગેછે, તે તેનું કર્મ કહેવાયછે. આ કર્મવાચક શબ્દ ક્રિયાપદની સાથે વપરાય છે માટે તેમાં સકર્મક, એટલે કર્મ સાધેના, ક્રિયાપદ કહેવાયછે.

૧૩૩. એમના વર્ગ કરીયે, તો કોઈ વિષયસાધક, કે વિષયોત્પાદક કરે, એટલે તેમાં દેખાડેછે કે ક્રિયાના બાપારમાં કોઈ વિષય સાધેના કે બનેલા છે; હું કામ કરુંછું, પુતળી ધડુંછું, ઘર બાંધું, કવિતા રચું;—કોઈ વિષયધારક, એટલે કોઈ વિષયને (પદાર્થ પ્રાણીઆદિને) કામમાં લાવેલા કે વાપરેલા દેખાડે; હું તરવાર ફેરવું, વિદ્યા શીખું, માન મેળવું, ગાડી હાંકું, રાજ ચલાવું, કમાઈ વાવું, નિયમ પાળું;—કોઈ પ્રદાયક, એટલે જે એક વિષયને બીજાને ત્યાં પોહાડેલા દેખાડેછે; હું તને રૂપયો આપું હું તને માન પમાડું, તને વિદ્યા શીખવું, તને અન્ન ખવડાવું, તને વિચાર જણાવું, તને વાત કરું. પ્રદાયક ક્રિયાપદને બે કર્મદર્શક શબ્દ લાગેછે;—એક ઉપદાય કર્મનો (દ્વિતીયા વિભક્તિમાં), અને બીજો અનુપદાય કર્મનો (અનુષ્ટીમાં).

૧૩૪ ઉભયવર્ણ. જો કોઈ ક્રિયાપદ, તેનેતેજ અર્થમાં, કોઈ વળા સકર્મક, અને કોઈ વળા અકર્મક હોય, તો તે ઉભય (બિહુ) વર્ણનું, કે ઉભય-વિધ ક્રિયાપદ કહેવાયછે; જે, 'રમ.' 'હું આજ રમતો હતો,' અહિં ક્રિયાપદ અકર્મક છે; પણ "હું આજ રમત ચાલું;" અહિં સકર્મક છે. 'હસ,' 'બસ,' આ ક્રિયાપદ ઉભયવર્ણમાં કદાચ આવે. "કુતરો બસેછે, છોકરો હસેછે," અકર્મક;—કુતરો તેને બમેછે, "છોકરો તેને હસેછે;" સકર્મક. પણ અહિં નામ ચોથી વિગિભમાં ઉપસ્ય કર્મ છે. 'આ,' 'બી,' સકર્મ છે. તેઓ કોઈ વળા કર્મ વિના વપરાય છે, માટે ઉભયવર્ણનાં જેવાં દેખાય; જેમકે, "તેઓ આંધ્ર પીને ઉઠ્યા." આ વાક્યમાં કર્મ—અણ, જળ—અધ્યાહાર્ય છે. "હું આવીને જોઈશ," 'તહિં જઈ તપાસીશ,' 'હું તો પરિપૂર્ણ." ઈમાં કર્મ અધ્યાહાર્ય છે.

૧૩૫. વર્ણ વર્તવાની રીતિ. જે ક્રિયાપદની સાથે કેવળ કર્તાનું નામ આવે તે અકર્મક; જેની સાથે કર્તા તથા કર્મનું નામ આવે તે સકર્મક. કોણ—શું, આ બે પ્રશ્ન રાખેલાં કરીને પ્રશ્ન પૂછાયે, અને બેહુના ઉત્તર આવે તો ક્રિયાપદ સકર્મક, પણ એકનુંજ ઉત્તર આવે તો ક્રિયાપદ અકર્મક છે. 'ચાલેછે,' એ વિશે પૂછાયે, કે કોણ—શું ચાલેછે? તો એકનુંજ ઉત્તર આવે; છોકરો ચાલેછે, અથવા કામ ચાલેછે. 'કરેછે,' એ વિશે પૂછાયે, કે કોણ—શું કરેછે? તો બેહુના ઉત્તર આવે. રાજા રાજ્ય કરેછે; કોણ? રાજા, અને શું? રાજ્ય. ચાલ અકર્મક, કર સકર્મક છે.

સકર્મક અકર્મકનો બિંદુ બીજી રીતિયે જણાવેલો છે; "ફળ તથા વ્યાપાર" "ધાતુના અર્થો છે; ફળ તે કર્મને આશ્રયે છે, અને વ્યાપાર કર્તૃને આશ્રયે છે; જેમકે 'દેવદત્ત ચોખ્ખો રાધેછે.' એ વાક્યમાં રાધવાનો વ્યાપાર, તે દેવદત્તને આશ્રયે છે; અને રાધાનું, એ જ ફળ, તે ચોખ્ખાને આશ્રયે છે. એવું સકર્મક "પ્રયોગમાં યાયછે."

"અકર્મક વિશે કર્મનો પ્રયોગ નથી, માટે ફળ તથા વ્યાપાર, બેહુ કર્તાને આશ્રય કરેછે; જેમકે, 'દેવદત્ત જીવેછે.' એ વાક્યમાં જીવવું, એ વ્યાપાર, અને જીવવાથી થયેલું જ ફળ, એ બેહુ દેવદત્તને આશ્રયે છે."

૧૩૬. મારકર્તૃક ક્રિયાપદ. જ્યારે ક્રિયાનો વ્યાપાર ચલાવનાર કર્તાનું નામ નથી, પણ જાણે કે ક્રિયાનો બાવાર્ય કર્તાને સ્થળે દેખાય, ત્યારે ક્રિયાપદ ભાવકર્તૃક કહેવાયછે; જેમકે—'મને જુએછે,' 'આજ બહુ

વધ્યું; 'જાણે કે તે રાજ હોય'; 'ધણી ધણીઆણીને જાનતું નથી'; 'તેમ કૃષ્ણે તેમ'; 'ભાણે તેમ' (૨૦૧^મ). પાછું ક્રમે સકર્મક કે અકર્મક હોય, કોઈ વળા, બાવકર્તૃકને અર્થ વપરાય. બાવકર્તૃક = અકર્તૃક.

૧૩૭. કેટલાએક રાખદના અર્થ વિષે સૂચના:-

આદ્યાર. રાખદનો પેહેસા અક્ષર.

અંત્યાકાર. રાખદનો છેસા અક્ષર.

ઉપાત. (ઉપ પાસે, અંત છેડા). છેલાની પાસેનો કે પૂર્વનો અક્ષર.

'કપટ'માં "પ," અથવા તેનો અંગુલગી "અ" ઉપાંત છે.

પ્રત્યય. (પ્રતિ બાજુએ, અથવા આવનાર) પ્રકૃતિની બાજુએ આવનાર- જાતિ, વચન, વિભક્તિ, ભેદ, અર્થ, કાલ, પ્રશ્ન, કૃદંત, ઈ. દેખાડનાર અક્ષર.

પ્રકૃતિ. રાખદનો તે બાગ ન્હોતે પ્રત્યયો લાગે છે.

આગમ. ખરા પ્રત્યય અને પ્રકૃતિની વચ્ચે (અથવા રાખદના કોઈ પણ ભાગમાં) આવનાર કે પેસી જનાર અક્ષર, 'કેટલો'માં, 'લ' આગમ છે.

ભેદ વિશે.

૧૩૮. પ્ર. ક્રિયાપદનો ભેદ કહિયે એટલે શું ?

ઉ. જ્યારે ક્રિયાપદને કોઈ પ્રત્યય લગાડવાથી, અથવા તેના રૂપમાં કંઈ ફેર કરવાથી, બીજા ક્રિયાપદ સાધિત થાય, ત્યારે તેનો ભેદ થયો એવું કહિયે; જેમકે, મૂળ ક્રિયાપદ "વળ," એને પ્રત્યય આવ લગાડિયે, તો વળાવ, અને આવ લગાડિયે, તો વળાય થાય છે; અથવા તેનો ઉપાત સ્વર 'મ', એની વૃદ્ધિ આગમ અંત કરિને કરિયે, તો વાળ થાય છે. ક્રિયાપદના મૂળને મૂળભેદ ગણિયે; એમના કોઈ અકર્મક કોઈ સકર્મક છે. મૂળે અકર્મક ક્રિયાપદ ઉપરથી બીજા ત્રણ ભેદના ક્રિયાપદ સાધિત થાય છે; કર્મક, પ્રેરક, તથા સહ્ય ભેદ. મૂળે સકર્મક ઉપરથી બીજા ત્રણ ભેદ, પ્રેરક તથા સહ્ય, થાય છે.

૧૩૯. પ્ર. અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્મકભેદ શી રીતિયે થાય છે ?

ઉ. અ.) રૂપ. આગમ અંત કરીને ઉપાત સ્વરની વૃદ્ધિ

કરચાધી; જેમકે—પઢનો, પાઢ; વઝનો, વાઝ; તપનો, તાપ; વઝનો, વાલ; ૬૦. કોઈ ક્રિયાપદને ઉપાતે એ આવેછે; જેમકે, ઉછર—ઉછેર (૧૬૦).

આ. અર્થ. આ ભેદનાં ક્રિયાપદ સકર્મક છે. જે મૂળે અકર્મક તેઓ આ ભેદમા સકર્મક થાય છે; માટે એની સંજ્ઞા કર્મકભેદ કરી છે.

૧૪૦. પ્ર. પ્રેરકભેદ તે કેવો ?

ઉ. અ.) રૂપ. મૂળને આવ, આઢ, વાઢ, પ્રત્યય, લગાડચાધી ; જેમકે—આવ ; પઢ—પઢાવ, વઝ—વઝાવ, તપ—તપાવ :—આઢ ; ધાવ—ધવાઢ, ચાવ—ચવાઢ, લાવ—લવાઢ :—વાઢ ; મુ—મુવાઢ, જો—જોવાઢ.

* ઘણાએક લોક ‘આઢ—ગઢ’ ના આર—ઢાર કરીને તેને અંતે આવ મેલવે છે ; ચાવ—ચવરાવ, લે—લેવરાવ, જો—જોવરાવ, ગા—ગવરાવ. ક્રિયાપદમા કે પૂર્વ પ્રત્યયમા ‘આ’ આવે તો તેનો અ થાય છે. અરાવ, વરાવ = દ્વિત્વપ્રેરક ભેદ (૧૪૨. ૧૦૭ એ).

આ.) અર્થ. આ ભેદનાં ક્રિયાપદ ગપાં સકર્મક છે, અને અર્થ એવો છે કે કર્તા બીજા કોઈને હાથે કાર્યનું સાધન કરેછે ; “હું કરુંછું” પોતે મારે હાથે ; પણ “હું કરાવુંછું,” કોઈ બીજાને કહિને—તે તે કામપર તેને મોકલીને કરાવુંછું. (પ્રેરક, પ્રેર = મોકલ).

૧૪૧. પ્ર. સહાભેદ તે કેવો ?

ઉ. અ.) રૂપ. મૂળને આ પ્રત્યય લગાડચાધી ; જેમકે, તપ—તપા, પઢ—પઢા, વઝ—વઝા. જો મૂળમા આ આવે તો તે હ્રસ્વ થાયછે ; જેમકે, આળ—અળા (૧૪૭, ૧૪૮,).

વઝી, જો મૂળનો અંત્યાક્ષર આ, ઇ, ઉ, એ, ઓ, હોય તો પ્રત્યયની તથા મૂળની વચ્ચે આગમ વ આવે ; (“આ” પહેલા હ્રસ્વ થાયછે); જેમકે—આ—આ (વ) આ = આવા ; ધી (વ) આ = ધીવા ; મુ (વ) આ = મુવા ; દે(વ)આ = દેવા ; સેહ(વ)આ = સેહવા ; ધો(વ)આ = ધોવા.

આ.) અર્થ. જે વિષય ક્રિયાના વ્યાપારનું સહન કરેછે, તે વિષયને આગળ કરીને વાત કરતા એ ભેદ વપરાય છે. રાવળે રામના મારનું સહન કર્યું, માટે કહેવાય કે “રામથી રાવળ મરાયો” (= માર્યો ગયો). “રામથી રાવળ હરાયો” (= હાર્યો ગયો). “મારાથી આ વાત કહેવાડ”

૧૪૪. સંસ્કૃતમાં પ્રેરકભેદના રૂપમાં ૬ (અ) છે; કારયતિ કરાવે. ય્વિની સાથે ધણાએક ધાતુમાં આગમ વ આવે; જાપયતિ, જાણાવે. આપય નું પ્રાકૃતમાં આવે યયું; આજાપયતિ = આજાવેદ. જ્યાં સંસ્કૃતમાં પકાર નથી ત્યાં પણ કોઈ વેળા પ્રાકૃતમાં આવે દેખાય; સં હાસયતિ—કારયતિ, પ્રા. હસવેદ—કરાવેદ. ય્વિ ઉપરથી ગુજરાતી આપ, ‘અલાવ’. મૂળ જોતાં આ રૂપમાં પકાર ને આગમ દેખાય છે; ય્વિની ય્વિની પ્રેરકનાં બીજા રૂપ ભાષામાં આપ્યાં હશે.

સહ્યભેદનાં રૂપ વિષે ૧૪૩ માં જોયું.

ક્રિયાપદના ભેદનું કોષ્ટક.

૧૪૫. ૧. ઠરલાંચેક ક્રિયાપદને પ્રેરકભેદમાં આજ અને સહ્યભેદમાં આ લાગે છે. ય્વિ ય્વિ બધા આકારાંત છે, પણ છેલ્લા અક્ષર બ દોષ નહિ. ય્વિમના બે વર્ગ છે:—

૧૪૬. ૧ જો. જ્વિમના મૂળમાં આ નથી; જ્વિમકે.—

મૂળ		કર્મકભેદ	પ્રેરકભેદ	સહ્યભેદ.
અકર્મક	સકર્મક			
પડ	—	પાડ	પડાવ	પડા.
દખ	—	દાખ	દખાવ	દખા.
—	કર	—	કરાવ	કરા.
—	શીખ	—	શીખાવ-શીખવ	શીખા.

૧૪૭. ૨ જો. મૂળમાં આ નો અ થાય છે.

વાંચ	વાંચાવ	વાંચા.
આંક	આંકાવ	આંકા.
સાંભળ	સાંભળાવ	સાંભળા.

૧૪૮. ૨. પ્રેરકભેદમાં આડ, અને સહ્યભેદમાં આ. મૂળમાં આ આવે તો તેનો અ થાય છે.

—	ધાવ	—	ધવાડ*	ધવા.
—	શીવ	—	શીવાડ*	શીવા.
—	વાગ	—	વાગાડ*	વાગા.

* ધવરાવ, શીવરાવ, ગવરાવ, સ્વરાવ, બીહોવરાવ, જોવરાવ, જ્વિ રૂનો વળ થાય છે (૧૪૭). ડકારનો રકાર કરવામાં પ્રાંત પ્રાંતની જાલમાં ફેર છે; જગડ = જગાર.

૧૪૯. ૩. ઠેકાંચીક્રિયાપદમાં ચૂનની તથા બિંદુરત્ન પ્રત્યયની વચ્ચે આગમ વ આવેછે; એમનો અલ્પસ્વર આ, ઈ, ઉ, એ, ઝો દેાયછે. અત્યાક્ષર હ પણ છે, એમ કોઈ કહે. ચૂનમાં આ આવે તો તેનો અ યાય.

ચૂન		કર્મકર્મેદ	પ્રેરકર્મેદ	મહુર્મેદ.
અકર્મક	સકર્મક			
યા	-	-	ચવાડ	ચવા.
નહા	-	-	નહવાડ	નહવા.
-	ખા	-	ખવાડ ^૧	ખવા
ખીલી	-	-	ખીલીવાડ ^૨	ખીલીવા.
અ	-	-	અવાડ	અવા
-	જો	-	જોવાડ ^૩	જોવા.
કોહો	-	-	કોહોવાડ ^૪	કોહોવા.
કોહ	-	-	કોહવાડ	કોહવા.
-	દે	-	દેવાડ	દેવા.
-	કહે, કહે, કહ	-	કહેવાડ, કહવાડ	કહેવા-કહવા.
-	સ, લહ	-	સવાડ, લહવાડ	સવા-લહવા.
-	સેહ, મહ	-	સેહવાડ, મહવાડ	સેહવા, મહવા.

૧૫૦. ૪. ઠેકાંચીક્રિયાપદને બિંદુરત્ન ક્રિયામાં એ લાગેછે.

ઉછેર	-	ઉછેર	ઉછેરાવ	ઉછેરા.†
”	-	-	ઉછેરાવ	ઉછેરા.
-	ધસ	ધસેડ	ધસેડાવ	ધસેડા.†
-	-	ધસડ	ધસડાવ	ધસડા
ઠર	-	-	ઠેરવ	ઠેરવા-વ આગમ†
”	-	-	ઠેરાવ	ઠેરાવા-વ આગમ.
ફર	-	-	ફેરવ	ફેરવા-વ આગમ†
”	-	-	-	ફેરા

^૧ ધારાવ, ઝોરરાવ, સ્વરાવ, પોરીરાવ, જોરાવ, કોહોરાવ વળ યાયછે (૧૪૦),
 † ક્રિયાનો રકાર કરવામાં માત્ર પ્રાતની ચાલમાં ફેર છે સ્વાસ્થ્યસાર.

† વડો સ્વને પ્રેરણર્થે મધ વળ મળાય.

મૂળ	કર્મક્રબિદ	પ્રેરક્રબિદ	સહક્રબિદ.
અકર્મક સકર્મક.			
બર	—	બરવ	બરવા.
ગ	—	ગરાવ	ગરા.
બળ	—	બળવ	બળા.
મળ	—	મળવ	મળા.

૧૫૨. પ. કેટલાંએક ક્રિયાપદ ઉપર દેખાડેલા નિયમ પ્રમાણે બિદ્ધાંકિ પ્રત્યયો લેતા નથી. તેમનાં રૂપોમાં લગારેક સંસ્કૃતગી રીતિ રહી દેખાય છે.

પી — પા પીવા - પવા.

પીચ્ચિ = પિવતિ — પાપ = પાવયતિ

હર — હાર હરાવ — હરા.

હરે = હરતિ હારે = હારયતિ.

૧૫૩. અર્થાં ક્રિયાપદ સઘળા બિદ્ધાં રૂપનો સ્વીકાર કરતાં નથી. કોઈ મૂળ બિદ્ધાંજ વપરાય છે ; જેમકે, હો. કોઈને કર્મક્રબિદ નથી ; જેમકે, ચડ, યા, જ્હા. ઘણી અરી વાર કર્મક્રબિદને સ્થળે પ્રેરક્રબિદ વપરાય છે. કોઈ સહક્રબિદનો ત્યાગ કરે ; પાક. પકાય અર્થ નહિ કહેતા હોય, અર્થને સ્થળે પાકે, અથવા પકાય.

૧૫૪. બિદ્ધાંકિ રૂપો લેતાં કોઈ ક્રિયાપદ અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં અર્થમાં છે, કે તેમનાં મૂળથી તેઓ જૂદા અર્થનાં ભવા લેવાય ; જેમકે, બોલ અને બોલાવ ; મર અને માર ; ધર અને ધાર ; હર અને હાર.

૧૫૫. અર્થ અથવા વાચ. પ્ર. ક્રિયાપદના અર્થ અથવા વાચ તે શું ?

ઉ. ક્રિયાપદના કર્તા વિષે મનમાં જે ધારણા (નિશ્ચયતાની, સંશયની, કે આજ્ઞાની) છે, એ તે ક્રિયાપદનો અર્થ, કે વાચ, છે.

૧૫૬. પ્ર. ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના અર્થ, અથવા વાચ, કેટલા છે ?

ઉ. ત્રણ :— ૧. નિશ્ચયાર્થ—નિશ્ચયવાચ ; હું છું ; હું કરું ; કરીશ ; કરવાનો છું ; મેં કર્યું ; કરેલું છે ; ૨. સંશયાર્થ—સંશયવાચ ; હું હોઉં, કરતો હોઉં ; મેં કર્યું હોય, કર્યું હોય ૩. આજ્ઞાર્થ—આજ્ઞાવાચ ; તું કર, કરજે ; તમે કરો, કરજો.

૧૫૭. કાલ. પ્ર. ક્રિયાપદના કાલ કહિયે એટલે શું?

ઉ. કાલ, આ શબ્દનો અર્થ સમય અથવા વેળા છે. જે ક્રિયા અગ્રી થઈ નથી, તેનો કાલ ભવિષ્ય (એટલે થાના) છે એવું કહિયે;— ક્રિયાના વ્યાપારમાં કર્તા વ્યક્તિ હોય, તો તેનો કાલ વર્તમાન (એટલે ચાલતો) કાલ કહિયે;— જે ક્રિયા નવી રહી, તેનો કાલ ભૂત (એટલે થયલો) કહિયે છિયે.

૧૫૮. માટે ગુજરાતીમાં ત્રણ વિશેષ કાલ ગણિયે છિયે, એટલે— વર્તમાનકાલ; જે—હું છું, હું કરું, તે ચાલેછે, તે હોય, ૩૦. ભવિષ્યકાલ; જે—હું યજ્ઞ, હું કરીશ, તે ચાલેછે, તે હોશે. ૩૦. ભૂતકાલ; જે—હું હતો, હું ગયો, મેં રયું, તે ચાલ્યો, તે હતો, ૩૦.

૧૫૯. ઉપર દેવાડેલા ઘણા કાલ અમિશ્ર, અથવા શુદ્ધ, કહેવાયછે. ક્રિયાપદને કેવળ પ્રત્યયો લગાડ્યાથી તેઓ દર્શાય છે. પણ બીજા કેટલાંક છે, જેઓ મિશ્ર કહેવાયછે, તેઓ સહાયકારક ક્રિયાપદના સહાયથી બને છે.

૧૬૦. હો આ ક્રિયાપદ ગુજરાતીમાં સહાયકારક છે. સહાયને અર્થે એ વપરાયછે સારે તે બીજા ક્રિયાપદના કૃદંતની સાથે આવે છે. સહાયકારકની સાથે જે કૃદંત આવેછે તે મુખ્ય ક્રિયાપદ કહેવાય. મિશ્ર રૂપના ચાર ગણ, કે, જથા, છે:—

મુખ્ય. સહાયકારક. મિશ્રરૂપનુંનામ. નિયુત્તર. સંશુત્તર.

૧. વર્તમાન + વર્તમાન = દ્વિત્વવર્તમાન; કરે છે. કરેતા હોય.
- " + ભૂત = ભવિષ્યભૂત; કરેતા હોતા. કરેતા હોત.
૨. ભવિષ્ય + વર્તમાન = ભવિષ્યવર્તમાન; કરવાનો છે. કરવાનો હોય.
- " + ભૂત = ભવિષ્યભૂત; કરવાનો હતો. કરવાનો હોત.
૩. ભૂત + વર્તમાન = ભૂતવર્તમાન; કર્યો છે. કર્યો હોય.
- " + ભૂત = દ્વિત્વભૂત; કર્યો હતો. કર્યો હોત.
૪. વિશેષભૂ + વર્તમાન = વિશેષ ભૂ. વર્તમાન; કરેલા છે. કરેલા હોય.
- " + ભૂત = દ્વિત્વ વિશેષ ભૂ; કરેલા હોતા. કરેલા હોત.

૧૬૧. વચન પ્ર ક્રિયાપદનું વચન એટલે શું ?

ઉ. કોઈ ક્રિયાપદના રૂપમા એકપણાનો, કે અનેકપણાનો અર્થ છે, એના ઉપર ક્રિયાપદના વચન ઠરેછે.

૧૬૨. નામની પેઠે ક્રિયાપદને બે વચન છે ; એટલે એકવચન અને અનેકવચન. (સંસ્કૃત, ગ્રીક, અને ફેટેલીએક વીજી ભાષાઓમા દ્વિવચનના પણ રૂપ છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનની પ્રાકૃતોમા અને દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની ભાષાઓમા દ્વિવચનના રૂપ નથી)

૧૬૩. પુરુષ પ્ર ક્રિયાપદના પુરુષ એટલે શું ?

ઉ. બોલનાર તે પ્રથમ પુરુષ, જેની સાથે તે બોલેછે તે દ્વિતીય પુરુષ ; અને જેના સમ્પ્રી બોલેછે તે તૃતીય પુરુષ છે

૧૬૪ આ ત્રણે પુરુષના પ્રયયો ક્રિયાપદના મૂળની જોડે આવેછે એકવચનમા અને અનેકવચનમા પુરુષદર્શક પ્રયયો ભિન્ન ભિન્ન છે ; વઢી ભરિષ્ય તથા વર્તમાનકાલમા પુરુષના રૂપો એક વીજાથી કહી ભિન્ન છે ; જેમકે—

	વર્તમાન	ભવિષ્યકાલ	ભૂતકાલ	આજ્ઞાર્થ.
એકવચન, પ્ર૦	પુ૦ હુ કરુ	હુ કરીશ	(૧૬૮)	— —
દ્વિ૦	પુ૦ તુ કરે	તુ કરશે	—	તુ કર કરજે
તૃ૦	પુ૦ તે કરે	તે કરશે	—	— —
અનેકવચન પ્ર૦	પુ૦ અમે કરીયે	અમે કરીશુ	—	— —
દ્વિ૦	પુ૦ તમે કરો	તમે કરશો	—	તમે કરો-કરજો
તૃ૦	પુ૦ તેઓ કરે	તેઓ કરશે	—	— —

૧૬૫ કૃદત પ્ર કૃદત શાને કહિયે ? (૧૨૨)

ઉ. પ્રયયે કરીને ક્રિયાપદથી સાધિત થયેલા વિષયપદને કૃદત કહેછે સંસ્કૃતમા કૃદત ઘણા છે, અને ગુજરાતીમા પણ એમની સંખ્યા થોડી નથી તેમનો વિચાર એક જૂદા પ્રકરણમા કરવાને પારિયે છિયે. પણ ફેટેલાએક તો ગુજરાતી ક્રિયાપદના રૂપાવ્યાનમા આવેછે, માટે તેમનું વર્ણન નીચે કરેલું છે

૧૬૬. કૃદંતોમા, કંદ ક્રિયાનો અને કંદ વિષયપદનો અર્થ આવેછે, એટલે, તેમના મૂળનો અર્થ અને જોડેલા પ્રત્યયોનો અર્થ મળી આવેછે. પ્રત્યય પ્રમાણે કૃદંત વિશેષ્ય કે વિશેષણ હોય છે (૧૨૨).

૧૬૭. જે કૃદંત ક્રિયાપદના રૂપાસ્થાનમા આવેછે, તેમાના કેટલાકમા કાલનો અર્થ છે. કર ક્રિયાપદના નિચે દેખાડિયે છિયે.

વર્તમાન કૃદંત કરતો. વિશેષ્ય, ટીકા. એકલા મારક ભૂતને

ભવિષ્ય " કરાનો. " જાતિ, વચન, મિત્રિકા પ્રત્યયો

ભૂત " કર્યો. " લાગના નથી; ક્રીડા વગેરે વિશેષ

વિશેષભૂત " કરેલો. " થાકના જેવા લાગે.

સંવંધકભૂત " કરી-કરને. શરિરારો.

સામાન્ય-ભાવેદ્ય. કરાં. વિશેષ્ય.

કારક-કર્તૃવાચક. કરનાર-કરનારો.

૧૬૮. ગુજરાતીમા નિશ્ચયાર્થે ભૂતકાલના શુદ્ધ રૂપો નથી, તેને સ્થળે ભૂત કૃદંત સહાયકારક ક્રિયાપદ રહિત વપરાય છે (૧૭૭).

૧૬૯. વર્તમાન, ભવિષ્ય, ભૂત, તથા વિશેષભૂતના કૃદંતો, હો સહાયકારક ક્રિયાપદની સાથે મળીને, ભિન્ન ભિન્ન કાલનો અર્થ દેખાડે છે (૧૬૦, ૧૭૬), એટલે, એમનાથી મિશ્રકાલના રૂપો થાયછે.

૧૭૦. સંવંધક કૃદંતનો ઉપયોગ એ છે; ત્યારે એકજ વાક્યમાં એવા બે ક્રિયાપદ આવે કે તેમના મન્થાથી કોઈ સંયુક્ત અર્થ થાયછે, ત્યારે જે ક્રિયાપદ પેહલું આવેછે, તે ભૂતકાલના અર્થમા સંવંધક કૃદંતના પ્રત્યયને સ્વીકારે છે; જેમકે, "હું ચઢી વેઠો, (૧૮૧.૧૮૪.૨૧૩).

૧૭૧. સામાન્ય કૃદંતમા કાલનો ભેદ નથી, ભાવાર્થે તે ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે છે, માટે કોઈ વૈયાકરણો એને અકાલ કૃદંત કહેછે. વઢી કોઈ એને માવવાચકનામ, અને કોઈ ક્રિયાવાચકનામ કહેછે; બન્ની એમ. એવો ભેદ કોઈ દેખાડે છે, કે ધાતુ અકર્મક હોય, તો કૃદંત ભાવે છે, અને સકર્મક હોય, તો કૃદંત ક્રિયાવાચક અથવા કર્મણ છે.

૧૭૨. જે કૃદંત કર્તૃર્થ દેખાડે છે તે કારક અથવા કર્તૃવાચક છે. એનો, એક અવિકારી એટલે જાતિ વચનના પ્રત્યય રહિત; કરનાર; —અને એક આ પ્રત્યયો સહિત; કરનારો, રી, રં—રા, રી, રા,

૧૭૩.

પ્રત્યયોનું કોષ્ટક.

વર્તમાનકાલ. નિશ્ચયાર્થ. સંશયાર્થ. આજ્ઞાર્થ. કૃદંત.

એકવચન	૧ પુ. ડં	ડં	—	}	નર. નારી. નાન્ય.
	૨ પુ. એ.યં.* (ડા) એ. યં.	એ. યં.	યં*		તો. તી. તું.
	૩ પુ. એ.યં.*	એ. યં*	—		
અનેકવચન	૧ પુ. હયે.	હયે.	—	}	તા. તી. તાં.
	૨ પુ. ઓ.	ઓ.	ઓ		
	૩ પુ. એ.યં.*	એ. યં.*	—		

ભવિષ્યકાલ.

એકવચન	૧ પુ. ઈશ.	ઈશ.	—	}	વાંનો. ની. નું.
	૨ પુ. ઈશ. શો.	ઈશ. શો.	જો		
	૩ પુ. ઈશ.	શો.	—		
અનેકવચન	૧ પુ. ઈશું.	ઈશું.	—	}	વાના. ની. ના.
	૨ પુ. શો.	શો.	જો.		
	૩ પુ. શો.	શો.	—		

ભૂતકાલ (૧૬૮)	ત. અત.	યો. ફે. યું.
વિશોધભૂત	એલો. લી. લું
સામાન્ય, અથવા ભાવેરુપ....	વો. ઘી. વું.
કારક, અથવા કર્તૃક.	નાર-નારો. નારી ઇં.
સંયોધકભૂત.	હ. હને.

* મૂળનો અવાક્ષર આ, ઈ, ઉ, હોય તો પ્રત્યય ઐ વપરાય; જો—કરે, ઠરે, પીએ, શીએ, ભૂએ, હૂએ. અવાક્ષર આ, ઐ, હોય તો પ્રત્યય ય વપરાય; જો—યાય, યરાય, હોય, હોય : અવાક્ષર ઐ હોય તો તે એમને એમજ રહેડે, જો—દે, લે, =દેએ, લેએ. આ પ્રત્યયનું લઘુ રૂપ ઈ છે, માટે અનિ લઘુ પ્રત્યયથી વેનો ઉચ્ચાર થાયડે.

† આ રૂપ મામ્યે વપરાય; તુ છે =તુ ડું, અને કોઈ જ્યો, તુ ડું (મનુષ્યાર યિના) વેલે.
‡ કોઈ વેળા, તો તો તુ—થો થી ધુ—ઘે થી ડું આવેડે (૨૪૬).
** ગુજરાતનો ઉચ્ચર માગમાં આજ્ઞાર્થ પ્રત્યય ય વપરાય છે; જો—કર્વે, શેય, ચાય; પણ દક્ષિણ ભાગમાં પ્રત્યયરહિત કેવળ મૂળ વપરાય જો—કર, શેલ, ચાલ.

૧૭૫. શુદ્ધ (સહાયકારક વિના) રૂપો.

મૂળ, અકર્મક તથા સહાયકારક ક્રિયાપદ હો.

વર્તમાન નિશ્ચયાર્થ. સંશયાર્થ. આશય. કદંત.

એકવ.	પ્ર. હું છું	હું હોઈ	—	} હોતો
	દ્વિ. તું છે	તું હોય	તું હોઈ	
	૩. તે છે	તે હોય	—	
અનેક.	પ્ર. અમે છીએ	અમે હઈએ	—	} હોતા
	દ્વિ. તમે છે	તમે હો, હોઆ.	તમે હોઈ	
	૩. તેઓ છે	તેઓ હોય	—	

ભવિષ્યકાલ.

એકવ.	પ્ર. હું હોઈશ, હઈશ	હું હોઈશ, હઈશ	—	} હોવાનો.
	દ્વિ. તું હોઈ, હઈ.*	તું હોઈ, હઈ.*	તું હોઈ	
	૩. તે હોઈ, હઈ.	તે હોઈ, હઈ.	—	
અનેક.	પ્ર. અમે હોઈશું, હઈશું	અમે હોઈશું, હઈશું	—	} હોવાના
	દ્વિ. તમે હોશો, હશો.	તમે હોશો, હશો.	હોશો	
	૩. તેઓ હોઈ, હઈ.	તેઓ હોઈ, હઈ.	—	

ભૂતકાલ.

એકવ.	પ્ર. (૧૧૮, ૧૭૭)	હું હોત.**	—	} હતો.
	દ્વિ. "	તું હોત.	—	
	૩. "	તે હોત.	—	
અનેક.	પ્ર. "	અમે હોત.	—	} હતા.
	દ્વિ. "	તમે હોત.	—	
	૩. "	તેઓ હોત.	—	

વિશેષમૂત. એકવચન. હોયછોઈ

અનેકવચન. હોયલા

સામાન્ય અથવા ભાવે રૂપ, એકવચન. હોવાઈ

અનેકવચન. હોવા

કારક. હોનાર... .. એકવચન. હોનારો

અનેકવચન. હોનારા

સંવંધકમૂત. હોઈ. હોઈને.

* જ રથલે દર્શાવે, હર્શ, વળ વપરાય છે. † છનો આ જૂનો કદંત 'હતા', 'હત'માં છે.

‡ આ રૂપોને ક્ષણે હો ક્રિયાપદને વડનું મૂકીને ધા ગારે છે; એ - થા, યમે, ધર્શ, ધરાનો, યદ્યો ૪૦. ** કોઈ હોને કરે.

૧૭૬ અ.) મિત્ર (સહાયકારકથી ધનારા) રૂપો. મૂલ,
અર્કમ્મ ક્રિયાપદ ચંડ.

૧. દ્વિત્વ વર્તમાનકાલ (મુખ્ય તથા સહાયકારક બેહુના વર્તમાન રૂપો)
નિશ્ચાયર્ય, સંશયાર્ય.

અક્ષવ.	પ્ર.	હું	અહું છું	અડો	તી	ડ	હોડ, હૃષ
	દિ.	તુ	અડે છે	અડો	તી	ડ	હોપ, હોથ
	તુ.	તે	અડે છે	અડો	તી	ડ	હોપ, હોથ
અનેક.	પ્ર.	અમે	અડિયે છિયે	અડતા	તી	તાં	હૃષમે, હૃષધ
	દિ.	તમે	અડો છે	અડતા	તી	તાં	હો, હોથ
	તુ.	તેઓ	અડે છે	અડતા	તી	તાં	હોપ, હોથ

વર્તમાનભૂત (મુખ્યનો વર્તમાન કદંત તથા સહાયકારકનો ભૂત કાલ).

ગત કાલે કાર્ય ચાલતું હતું પણ પુરું થયું નહતુ એવો અર્થ દેસાડે છે.*

અક્ષવ.	હું	તુ	તે	{	અડો	હો.	અડો	હોત
				{	અડવી	હવી.	અડવી	હોત
				{	અડતુ	હોત	અડતુ	હોત
અનેક.	અમે	તમે	તેઓ	{	અડતા	હતા.	અડતા	હોત
				{	અડવી	હવી.	અડવી	હોત
				{	અડતાં	હતાં.	અડતાં	હોત

૨. ભવિષ્યવર્તમાન (મુખ્યનો ભવિષ્ય કદંત, સહાયકારકનો વર્તમાન કાલ).

ક્રિયા થવાની છે, તેનો ઠરાવ થઈ ચૂકેલો છે, એવો અર્થ દેસાડે છે.

અક્ષવ.	હું	અડવાનો	ની	નું	છું	અડવાનો	ની	નું	હોડ, હૃષ
	તુ	"	"	"	છે	"	"	"	હોપ, હોથ
	તે	"	"	"	છે	"	"	"	હોપ, હોથ
અનેક.	અમે	અડવાના	ની	ના	છિયે	અડવાનાં	ની	નાં	હૃષમે, હૃષધ
	તમે	"	"	"	છે	"	"	"	હો, હોથ
	તેઓ	"	"	"	છે	"	"	"	હોપ, હોથ

ભવિષ્યભૂત (મુખ્યનો ભવિષ્ય કદંત અને સહાયકારકનો ભૂત કાલ).

ગત કાલમાં ક્રિયા થવાની હતી એવો અર્થ દેસાડે છે.

અક્ષવ.	હું, તુ, તે	{	અડવાનો	હો.	અડવાનો	ની	નું	હોત
		{	અડવાની	હવી	"	"	"	હોત
		{	અડવાનું	હત	"	"	"	હોત
અનેક.	અમે, તમે, તેઓ	{	અડવાના	હતા	અડવાના	ની	નાં	હોત
		{	અડવાની	હવી	"	"	"	હોત
		{	અડવાનાં	હતા	"	"	"	હોત

* કોઈ દેસા સહાયકારક જગદાર્ય હોય, પણ એવી અર્થ કરતો નથી.

૩. ભૂતવર્ત્તમાન (મુખ્યનો ભૂત ક્રદંત અને સહાયકારકનું વર્ત્તમાનરૂપ). (ક્રિયા તરતજ થઈ છે, એ અર્થ દેખાડે છે.

અકૃપ૦	હું	અડખો	ડી	ડયું	છું.	અડખો, ડી, ડયું	હોડ, હોઈશ	
	■	"	"	"	છે.	"	"	હોય, હોય
	તે	"	"	"	છે.	"	"	હોય, હોય
અનેક૦	અમે	અડખા,	ડી,	ડયાં	છિયે.	અડખા, ડી, ડયું	હોઈયે, હોઈયું	
	તમે	"	"	"	છે.	"	"	હો, હોય
	તેઓ	"	"	"	છે.	"	"	હોય, હોય.

દ્વિત્વભૂત (મુખ્યનો અને સહાયકારકનો ભૂત ક્રદંત). ગતકાલે (યદ્ રહેલી ક્રિયાનો અર્થ દેખાડે છે.

અકૃપ૦	હું	તું	તે	{	અડખો હતા	હું	અડખો, ડી, ડયું	હોત
				{	અડી હતી	તું	"	હોત
				{	અડયું હતું	તે	"	હોત
અ. અનેક૦	અમે	તમે	તેઓ	{	અડખા હતા	અમે	અડખા, ડી, ડયાં	હોત
				{	અડી હતી. અડીઓ હતીઓ	તમે	"	હોત
				{	અડયાં હતા	તેઓ	"	હોત

૪. વિશેષભૂતવર્ત્તમાન (મુખ્યનો વિશેષભૂત ક્રદંત અને સહાયકારક ક્રિયાપદનો વર્ત્તમાનકાલ). કાર્ય તરતજ કરેલું છે એવો અર્થ દેખાડે છે.

અકૃપ૦	હું	અડેલા	હી	હું	હું	હું	અડેલા	હી	હું	હોડ	હોઈશ
	■	"	"	"	છે	તું	"	"	"	હોય, હોય	
	તે	"	"	"	છે	તે	"	"	"	હોય, હોય	
અનેક૦	અમે	અડેલા	હી	હાં	છિયે	અમે	અડેલા	હી	હાં	હોઈયે, હોઈયું	
	તમે	"	"	"	છે.	તમે	"	"	"	હો, હોય	
	તેઓ	"	"	"	છે	તેઓ	"	"	"	હોય, હોય	

વિશેષ દ્વિત્વભૂત (મુખ્ય ક્રિયાપદનો વિશેષભૂત ક્રદંત ને સહાયકારકનો ભૂતકાલ). ગતકાલે વિશેષભૂતને અર્થે યદ્ રહેલી ક્રિયા દેખાડે છે.

અકૃ૦	હું	■	તે	{	અડેલા હતા	હું	અડેલા	હી	હું	હોત
				{	અડેલી હતી	તું	"	"	"	હોત
				{	અડેલું હતું	તે	"	"	"	હોત
અનેક૦	અમે	તમે	તેઓ	{	અડેલા હતા	અમે	અડેલા	હી	હાં	હોત
				{	અડેલી હતી	તમે	"	"	"	હોત
				{	અડેલું હતું	તેઓ	"	"	"	હોત

૧૭૬. આ). હો ક્રિયાપદનાં પણ કેટલાંક મિશ્રરૂપો છે.

દિવવર્તમાન. હું હોજી છું. તું હોય છે. ધં.

વર્તમાનભૂત. હું હોતો હતો, હોતી હતી ધં. હોતો હવા, હોતી હવી ધં.

અવિધ્યવર્તમાન. હું હોવાનો—'ગી'—'નુ' છું ધં.

અવિધ્યભૂત. હું હોવાનો હતો. ધં.

હો ક્રિયાપદનાં મિશ્રરૂપો કોઈ વળા સહાયકારક જ્યાં વપરાય છે;—
'થય હોયછે,' 'કરવાનું હોયછે,' 'કરેલું હોયછે.'

૧૭૭. ક્રિયાપદ સકર્મક હોય, પણ જો તેનો કર્તા પૃતીયામાં (કરણ વિભક્તિમાં), અને કર્મ પ્રથમામાં આવે, તો કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે; 'મેં કામ કરયું;' 'મારે કામ કરવું.' શુભરાત્રીમાં પૃતીયાનો કરણાર્થ પચમીને પણ વળગ્યો, માટે સ્વાયંદેશ સકર્મક ક્રિયાપદ આવે, તો કર્મ પ્રથમામાં અને કર્તા કરણાર્થ પચમીમાં આવેછે; 'મારાથી કામ કરાયું;' 'તેનાથી ચાર પકડાયો.'

ક્રિયાપદ અકર્મક હોય, અને કર્તા પૃતીયામાં અથવા કરણાર્થ પચમીમાં આવે, તો માર્ગે પ્રયોગ થાયછે; 'મારે આવવું;' 'મારે રહેવું;' 'મારાથી ચલાયછે;' 'મારાથી રહેવાય.' અકર્મકને કર્મ નથી માટે તેનો કર્મણિ પ્રયોગ થતો નથી.

કર્તા પ્રથમામાં હોય છે ત્યારે પ્રયોગ કર્ત્તરિ છે, માટે જ્યારે કર્તા કરણાર્થ પૃતીયામાં કે પચમીમાં આવે, તો પ્રયોગને કરણે કરી કહ્યે તેા નીચે પ્રમાણે ગોઠવણી થાય—

કર્ત્તરિ અકર્મક—હું આતું, હું જઈ, હું આપ્યો, ગયો.

„ સકર્મક—હું કરું, શીખું, ખાતું; હું શીખ્યો, ખાધ્યો.

કરણે, અકર્મક = મારે પ્રયોગ;

અ). મારાથી (=મેં) અવાય, જવાય, ચલાય, રહેવાય.

- આ). મારે (=મેં) આવવું, જવું, ચાલવું, રહેવું.

„ સકર્મક = કર્મણિ પ્રયોગ.

*સંસ્કૃતમાં કરણાર્થ તુલીયજ્ઞ વપરાય છે, માટે જોઈ શુભરાત્રીમાં એ માર્ગે પચમી મારે કે તાર્કે પૃતીયા મારે. ચરોતરમાં મૂળની રીત મનો ચાલેછે;—'મેં થયું' = મારાથી થયું; 'મેં કેમ કેરવાય' = મારાથી કેમ કેરવાય. સકર્મક ક્રિયાપદના મતજાહે મૂળની રીતે મને સાધારણે જાતો, 'મેં કર્યું'.

અ) મેં કર્યું, કર્યું, વાળ્યું, ચડાવ્યું.

આ) મારાથી (=મેં) કરાય, હેલવાય, ચડાવાય.

ઇ) મારે (=મેં) કર્યું, હેલ્યું, વાળ્યું, ચડાવ્યું.

ધણે કરીને સકર્મક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ જ્વતકાસે કર્મણિ, કરણે, છે. 'ચડ' આ અકર્મક ક્રિયાપદનું કર્તરિ રૂપાખ્યાન લખીને, જામણી ખામૂચી તેના પ્રેરક-બીરનાં કર્મણિ, કે કરણે, પ્રયોગનાં રૂપ દેખાડેલાં છે.*

કર્તરિ પ્રયોગ. મૂલ ચદ. કર્મણિ પ્રયોગ. જામણી પ્રેરક.

ભૂતકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું	મેં		
તું	તેણે	અડાબે	વી બું.
તે	અમે	અડાબે	વી બાં.
અમે	તમે		
તમે	તેઓએ		
તેઓ			

ભૂતવર્તમાનકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું	મેં		
તું	તેણે	અડાબે	વી બું છે.
તે	અમે	અડાબે	વી બાં છે.
અમે	તમે		
તમે	તેઓએ		
તેઓ			

સંશયાર્થ.

હું	મેં		
તું	તેણે	અડાબે	વી બું હોય.
તે	અમે	અડાબે	વી બાં હોય.
અમે	તમે		
તમે	તેઓએ		
તેઓ			

દ્વિત્વભૂતકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું	મેં		
તું	તેણે	અડાબે	હતે.
તે	અમે	અડાબે	હતી
	તેણે	અડાબું	હત

*કરને સકર્મક, કે કર્મણિ, પ્રયોગ = Passive Voice.

અમે તમે તેઓ { અડચા હતા અમે } અડચા હતા
 { અડી હતી તમે } અડાવી હતી
 { અડચાં હતાં તેઓએ } અડાચાં હતાં

સંશયાર્થ.

અમે } અડચો ડી ડું હોત મેં
 તે } અડચો વી બું હોત
 અમે } અડચો ડી ડું હોત અમે
 તમે } અડચો વી બ્યાં હોત
 તેઓ } અડચો ડી ડું હોત તેઓએ

વિશેષભૂતવર્તમાનકાલ. નિશ્ચયાર્થ.

હું અડેલા ધી લું છે. મેં
 તું " " " છે. તે
 તે " " " છે. તેણે
 અમે અડેલા ધી લાં છીએ. અમે
 તમે " " " છો. તમે
 તેઓ " " " છે. તેઓએ

સંશયાર્થ.

હું અડેલા ધી લું હોય મેં
 તું " " " હોય તે
 તે " " " હોય તેણે
 અમે અડેલા ધી લાં હોઈએ અમે
 તમે " " " હોઈએ તમે
 તેઓ " " " હોય તેઓએ

વિશેષદ્વિત્વભૂત. નિશ્ચયાર્થ.

હું તું તે { અડેલા હતા મેં
 { અડેલી હતી તે
 { અડેલું હતું તેણે
 અમે તમે તેઓ { અડેલા હતા અમે
 { અડેલી હતી તમે
 { અડેલાં હતાં તેઓએ

સંશયાર્થ.

હું } અડેલા ધી લું હોત મેં
 તું } અડેલા વી લું હોત તે
 તે } અડેલા ધી લું હોત તેણે

અમે }
તમે } એલા લી લાં હોત
તેમ્મા }

અમે }
તમે } અગવેલા લી લું હોત ધં.
તેમ્માઅમે }

નકારવાચક ક્રિયાપદ, અથવા નિપેધાર્થ સ્પો.

૧૭૮. નકાર અથવા નિપેધાર્થ શબ્દ ન, ના, નવ, નહિ, અને આજાર્થમા મા, છે. ક્રિયાપદની સાથે આ શબ્દને મેલવવાની એક રીતિ નીચે છે; —

શુદ્ધ સ્પો. હો ક્રિયાપદ.

નિશ્ચયાર્થ. વર્ત્તમાનકાલ. હું નથી. તું નથી. તે નથી.

અમે નથી. તમે નથી. તેઓ નથી.*

ભવિષ્યકાલ. હું ન હશ. તું ન દશે. તે ન હશે ૩૦.

ભૂતકાલ. હું ન હતો તી તું. તું ન હતો તી તું. તે ન હતો તી તું.

અમે ન હતા તી તાં. તમે ન હતા તી તાં. તેઓ ન હતા તી તાં.

સંશયાર્થ. વર્ત્તમાનકાલ. હું ન હોઝં. તું ન હોય. તે ન હોય.

અમે ન હડયે. તમે ન હો. તેઓ ન હોય.

ભવિષ્યકાલ. હું ન હશ ૩૦. નિશ્ચયાર્થના સ્પો પ્રમાણે.

ભૂતકાલ. હું ન હતો. તું ન હતો. તે ન હતો ૩૦.

આજ્ઞાર્થ. વર્ત્તમાન. હોતો ના, ન હો ૩૦; ૧૧ અને ઢેકાળે થા ક્રિયાપદના સ્પો.

ભવિષ્ય. ન હોજે, હોડશ ના, હોડશ મા; યાના સ્પો કરાવ.

કૃદંત. વર્ત્તમાન. ન છતા. ન હોતો ૩૦. યાના સ્પો કરાવ.

ભૂત. ન હતો. ન હવો ૩૦.

વિશેષભૂત. ન હોઇલું ૩૦. ન યઇલું ૩૦.

સંબંધકભૂત. ન હોઇ. ન હોઇને.

સામાન્ય કે માવેસ્વ. ન હોવો, બી, બું ૩૦.

કારક. ન હોનારો, રી, રું ૩૦. ન હોનાર.

* નથી, નાલિ (ન છે), જાનો અશ્વશ. મજ માણમાં આ શબ્દ એકવચન તુનીય પુરુષનો છે, ૧૧ ગુજરાતીમાં બેહુ વચને અને ઘણે પુરુષમાં કરાવ છે.

નિશ્ચયાર્થ. દ્વિત્વવર્ત્તમાન. હું હતો તી તું નથી. (૨૦૮).

વર્ત્તમાનભૂત. યા ધાતુના રૂપો લીધેલા છે; હું થતો ન હતો ૩૦.
ભવિષ્યવર્ત્તમાન. હુ હોવાનો ની નું નથી, ૩૦.

ભવિષ્યભૂત. હું હોવાનો ન હતો. 'ધા'નાં રૂપો લીધેલા છે.

સંશયાર્થ. દ્વિત્વવર્ત્તમાન. હું હતો ન હોઈ ૩૦.

વર્ત્તમાનભૂત. યા ધાતુના રૂપો લીધેલા છે.

ભવિષ્યવર્ત્તમાન. હું હોવાનો ની નું હોઈ ૩૦, થવાનો ૩૦.

ભવિષ્યભૂત. યા ક્રિયાપદના રૂપો વપરાય છે.

કર ક્રિયાપદના નિષેધાર્થ રૂપો.

૧૭૧. શુદ્ધ રૂપો. નિશ્ચયાર્થ. વર્ત્તમાન. હું ન કરું ૩૦.

એને ટેકાણે દ્વિત્વ વર્ત્તમાનકાલનાં રૂપો વપરાય છે.

ભવિષ્ય. હુ ન કરીશ, હું કરીશ નહિ ૩૦ [તું ન કરીશ, કરીશના, ૩૦.

દ્વિતીય પુરુષનું રૂપ ઘણું કરીને આજ્ઞાર્થમા વપરાય છે, માટે એને ટેકાણે ભવિષ્ય વર્ત્તમાન કાલનું મિશ્ર રૂપ આવેછે.]

ભૂત. મેં ન કર્યો. કર્યો નહિ ૩૦.

સંશયાર્થ. વર્ત્તમાન. હું ન કરું. હું કરું નહિ ૩૦.

ભવિષ્ય. હું ન કરીશ, હુ કરીશ નહિ. અમે ન કરીયે, કરીયે નહિ ૩.

ભૂત. હું ન કરત, તું ન કરત, હું કરત નહિ, તું કરત નહિ ૩૦.

આજ્ઞાર્થ. વર્ત્તમાન. તુ કર ના, તુ ના કર; કરતો-તી તું-ના;

કર મા; કરતો તી તુ મા; તમે કરો ના; કરતા તી તાં મા.

ભવિષ્ય. તું કરીશ ના, ના કરીશ, કરશે મા, મા કરશે ૩૦.

કૃદંતો. ન, ના, નહિ, ધાના અર્થના શબ્દો કૃદંતોની સાથે ચોળ્યાથી નિષેધાર્થ થાયછે.

નિશ્ચયાર્થ. દ્વિત્વવર્ત્તમાન. હું કરતો નથી, કરતી નથી ૩૦.

વર્ત્તમાનભૂત. હું કરતો ન હતો, કરતી ન હતી ૩૦.

ભવિષ્યવર્ત્તમાન. હું કરવાનો ની નું નથી.

ભવિષ્યભૂત. હું નહિ કરવાનો હતો, હું કરવાનો ન હતો ૩૦.

ભૂતવર્ત્તમાન. મેં, તેં ૩૦ કર્યો નથી, કરી નથી, કર્યું નથી.

દ્વિત્વભૂત. મેં, તેં ૩૦ કર્યો ન હતો. કરી ન હતી.

વિશેષભૂતવર્તમાન. મેં ૬૦ કરેલો નથી, કરેલી નથી ૬.

દ્વિત્વવિશેષભૂત. મેં ૬૦ કરેલો નહતો, કરેલી નહતી ૬૦.

સંશયાર્થ. દ્વિત્વવર્તમાન. હું ન કરતો તો તું હોત.

વર્તમાનભૂત. હું ન કરતો તો તું હોત. હું કરતો તો તું ન હોત ૬૦.

ભવિષ્યવર્તમાન. હું ન કરવાનો ની નું હોત. હું કરવાનો ની નું

ન હોત ૬૦.

ભવિષ્યભૂત. હું ન કરવાનો ની નું હોત. હું કરવાનો ની નું ન હોત.

• ભૂતવર્તમાન. મેં ૬૦ ન કર્યો રી યું હોય. કર્યો રી યું ન હોય.

• દ્વિત્વભૂત. મેં ૬૦ ન કર્યો રી યું હોત. કર્યો રી યું ન હોત.

વિં ભૂં વર્તં. મેં ન કરેલો લી લું હોય.

દ્વિત્વ વિં ભૂત. મેં ન કરેલો લી લું હોત.

૧૮૦. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ. પ્ર. અપૂર્ણ ક્રિયાપદ એટલે શું ?

ઉ. જેને ઘણાં રૂપ લાગતાં નથી તે અપૂર્ણ ક્રિયાપદ કહેવાય છે; માટે હો અપૂર્ણ છે. સૂ, વેહ, મર, ૬૦ કર્મક્રમેદના રૂપમાં વપરાતા નથી, માટે તેમને અધુરાં ગણાય, પણ એમના વિષે કંઈ વિશેષ વર્ણન કરવું અગત્ય નથી; ક્રમેક્રમે તેમનાં રૂપો સાધારણ રીતિએ ચાલે છે. પણ જોડવે, કે જોડા, આ ક્રિયાપદ કંઈ ભિન્ન છે. યુગ પાતુનો સહ્યમેદ યુગ્યતે, એનો અપધંશ એ છે. [ય = જ (૧૦૭ ક), એનો ગુણ થયે ઓ, માટે યુ = જો; જ્યનો જ્ઞ ઉઢી ગયો, અને રહેલી ધનો લઘુ પ્રયત્ન ઉચ્ચાર થયે સર્વળ ૬ થયો; પછી છેલ્લો પ્રયત્ન 'તે,' એનો ધે કે એ થયો, ૧૦૭ ઈ, ક. ૨૨૬].

શુદ્ધ રૂપો. નિશ્ચયાર્થ. વર્તમાનકાલ. જોડા*.

સંશયાર્થ. ભવિષ્યકાલ. જોડશે*.

*જોડ "જોડા" થયે, "જોડશુ," રહે છે; એમાં મૂળની વિસ્મૃતિ છે; મયા તદ્ યુગ્યતે, માટે તે જોડા. આ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કર્યો છે, માટે જ્ઞનો સાથે નૂનોના નિર્માણ, અને નૂનોના નૂનો છે; તેને કરવું જોડા, તેથી જ્ઞ કરવું જોડા.

સંશયાર્થ.	ભૂતકાલ.	જોડાંબંધ.
જૂદંત.	વર્તમાન.	જોડાંબંધ તો તું.
		જોડાંબંધ તો તા.
મિશ્ર રૂપો. નિશ્ચયાર્થ.	દ્વિત્વવર્તમાન.	જોડાંબંધ છે.
	વર્તમાનભૂત.	જોડાંબંધ હતો, જોડાંબંધ હતી.
		જોડાંબંધ હતું, જોડાંબંધ હતા ૩૦
સંશયાર્થ.	દ્વિત્વવર્તમાન.	જોડાંબંધ તો તું હોય.
		જોડાંબંધ તો તા હોય.
	વર્તમાનભૂત.	જોડાંબંધ તો તું હોત,
		જોડાંબંધ તો તા હોત.

ટીકા. યુગ ધાતુથી ગુણરાત્રી જેઃ આપો છે, મારે જોમાં તથા જોડાં-
 મેમાં મૂળે સકર્મક ક્રિયાપદનો તથા તેના સહયોગનો સંબંધ છે. પણ આપે
 તેનું એ અર્થ જોડાંબંધમાં ગણે નહિ. ખીજા અર્થો, એકલ, બાપ છે, ધંધા
 , અગત્ય છે, ધર્યા છે, એવા સંસ્કૃતમાં પણ સહરૂપ યુગ્યતે ની સારો કંઈ
 વળાગવા લાગ્યા, અને તેથી ગુણરાત્રીમાં આગ્યા. એવું સીતિએ હિંદીમાં પણ
 ધાતુથી ચાલે, અને મરાઠીમાં પણ (દૂર) ધાતુથી પાડા અને પાડાને ?

સંયુક્ત ક્રિયાપદ વિષે.

૧૮૧. ઠેકલાંબંધ ક્રિયાપદ ખીજાની સાથે એવા સંબંધ રાખે છે કે
 તેમનાથી સંયુક્ત અર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અર્થની દૃષ્ટિ, તે ખીજા વિકાર
 થાય છે. એ સીતે મળેલાં સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહિયે છિયે. જોડાં
 પહેલાંને વિકૃત, એકલે બદલાવતું, કહિયે; કેમકે તેના અર્થનો વિકાર વિશે
 થાય છે; અને ખીજાને વિકાસક, એકલે બદલાવનાર, કહિયે, કેમકે તેથી
 ખીજાનો અર્થ બદલાય છે. જા, આપ, ચૂક, નામ, લાખ, રાક, લાગ,
 માંડ, કર, સ, દે, મુક, રાખ, રહ, ધંધાદિ વિકારક થઈ વિકૃતના અર્થને
 ફેરવે છે. વિકારકને કાલ, વચન, પ્રકાર ધંધાદિના દૂષ લાગે, અને વિકૃત
 કાઈ દૃષ્ટાંતના દૂષમાં રહે છે. સમયક જન દૃષ્ટાંત વિકારક કશીને એવા કામમાં

૧૮૩. વિકૃતના વર્તમાન કૃદંતની સાથે મળનાર વિકારક. જા, આવ, રહે, થા, એઆથી વિકૃતના વર્તમાન અર્થને ટેકો મળે છે.

જા ગતિવાચક અકર્મક. વિકારકના વર્ણ પ્રમાણે સંયુક્તનો છે. વિકૃતની ક્રિયા વિરે અભ્યાસ, કે અણુપણુ દર્શાવે છે; જેમકે - લખ, લખતો જા; વાચ, વાચતો જા; બગડે છે, બગડતુ જાય છે; આલ્યું, આલતુ મધુ (૧૮૨. ૧૬૨).

આવ, અકર્મક ક્રિયાપદ. જા, એનો ઉલટો અર્થ - ગતિની સામી દિશા દેખાડે છે; બગડતુ આવવું. આલતુ આલ્યું. લખતો આવ.

રહે. અકર્મક ક્રિયાપદ. વિકારના વર્ણ પ્રમાણે સંયુક્તનો થાય છે. સ્થિરતાનો અર્થ દેખાડે છે, અને વિકૃતની ક્રિયાની સંપૂર્ણતા દર્શાવે છે; ગયો, જતો રહ્યો; ચડે છે, ચડતો રહે છે.

થા. સ્થિતિ વિકારવાચક અકર્મક. નવી સ્થિતિમા આવવું. વિકૃતની ક્રિયાના અર્થનો વધારો દેખાડે છે; આન્યો, આલતો થયો.

૧૮૪. જૂતકૃદંતની સાથે મળીને સંયુક્ત ક્રિયાપદજેવાં કોઈ થાય છે. તેઓ ખરા સંયુક્ત ક્રિયાપદમા ગણાય નહિ ખરા, પણ તેમની સાથે કંઈ મળે એવા છે, માટે તેમને સંભારવા જોઈએ.

કર. સકર્મક વિકૃતના જૂતકૃદંતની સાથે મળે તો અભ્યાસનો અથવા નાણુપણુનો અર્થ દેખાડે છે; કરવું, કર્યા કરવું; વાચવું, વાચ્યા કરવું.

જા, વિકારક થઈ સદર્શ દેખાડે છે. મારવું, માર્યા ગયા; લખવું, લખ્યા-લખ્યું જવું (૧૮૩. ૧૬૨).

૧૮૫. સામાન્ય રૂપની સાથે ખીજી ક્રિયાપદ મળે તો ખરું સંયુક્ત ક્રિયાપદ થતુ નથી ખરું, પણ કોઈ વેળા સંયુક્ત જેવા કંઈ દેખાય છે.

આવ. સિદ્ધતાનો - પૂરા સમયનો અર્થ દેખાડે છે; જેમકે - “એના દિવસ યવા આન્યા.” “અજ ચડવા પર આન્યું,” “ફળ પાકવા પર આન્યા.”

કર યતન, અથવા ઈચ્છા દેખાડે છે, જેમકે - “તે પેસવા કરે છે,” “તે મને મારવા કરે છે,” એટલે પેસવા - મારવા વિરે ઈચ્છા કે પ્રયત્ન કરે છે.

લાગ, પાસે હોવું - વળગ્યું રહવું કોઈ ક્રિયાની સાથે વળગીને તેનો આગળ કરવો, “મારવા લાગવું,” “પાડવા લાગવું,” “શીખવા લાગવું.”

માઠ, નોપયું-ચકયું. કોઈ ક્રિયા વિષે પ્રયત્ન કરાવી આરંભ કરવો; કરવા માંડયું, શીખવા માંડયું. આ ક્રિયાપદ સકર્મક છે. ય્યેનો અકર્મક ચૂળ મંડ છે; તેનું સંપૂર્ણ પણ અકર્મક છે; તે કરવા મડ્યો.

૧૮૬. વિષયપદથી સાધિત ક્રિયાપદ; નામની સાથે કર ક્રિયા-પદ વાપરવાથી; ને-વિચાર કરવો, રાત્રી કરવું. કોઈ વેળા શુદ્ધ ક્રિયા-પદ છૂતાં પણ, તેના ધાત્રથી સાધિત થયલા નામની સાથે કરે ક્રિયાપદ મેળવ્યાથી તેના મળના અર્થનું એક પુરત ક્રિયાપદ થાયછે; ને, ગાયું=ગાયન કરવું, વિચાર્યું=વિચાર કરવો, પસ્તાયું=પસ્તાવો કરવો. ય્યેવામાં કોઈ વેળા અર્થનો કોઈ ફેર થાયછે; નેમકે-માનયું, અને માન્ય કરવું; ધાર્યું, અને ધારણ કરવું. *કર ક્રિયાપદને આ અર્થમાં વાપરવાની રૂઢિ સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવી. સઃ વિશ્વાસં કરોતિ, તે વિશ્વાસ કરે; તે દયાં કુર્વન્તિ, તેઓ દયા કરે. ૭). નામની સાથે થા ક્રિયાપદ વાપરવાથી; ને-તે માટે થાય. સંસ્કૃતમાં મૂં ધાત્ર ય્યેનાંજ કામમાંલવાય છે. સા માતા મરતિ, તે મા થાયછે.

સહ્યાર્થ, ય્યેષ્ઠ સેહવાનો અર્થ, અનેક પ્રકારે દર્શાવાય છે:—

૧૮૮. સહ્યમેદે કરીને;—કરાયું; અરચ્યું; લખાયું (૧૪૧. ૧૮૩).

૧૮૯. આ ક્રિયાપદને નામની સાથે મોલવાથી;—‘માર ખાયછે,’ ‘સોઠી ખાયછે,’ ‘જૂની ખાયછે.’

૧૯૦. જા ક્રિયાપદથી (૧૮૪); ‘તેઓ મારવા જાયછે,’ ‘પાને લખ્યા જાય જાય શ્રી ગણેશના ગુણગ્રામ.’ ય્યેખાહરણ. ૧.

૧૯૨. સામાન્ય રૂપની સત્તમી સાથે આવ ક્રિયાપદથી; નેવામાં આવે.

૧૯૩. સદ્યમેદનો પ્રત્યય આ, અને સદ્યાર્થદર્શક ક્રિયાપદ જી, બેડુ એકજ ચૂળનાં છે. સંસ્કૃત સદ્યાર્થ પ્રત્યય ‘ય’નાં પ્રાકૃતમાં બે રૂપ ર્ઐઞ—રજ્ઞ’ આપ્યાં. ‘ર્ઐઞ’ને ગુજરાતીમાં આ, ‘રજ્ઞ’નો જા થયો; સંસ્કૃત પઠ્ય = પ્રાકૃત પઢિઞ-પઢિજ્ઞ = પંચા-વાંચોજ. સંસ્કૃત પ્રત્યય ‘ય,’ યા ધાત્ર ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, માટે ય્યેનો ચૂળાર્થ જ છે. ય્યેનું સંમયું છે કે ‘ય’ પ્રત્યયનું અપભ્રંશ રૂપ ‘જ,’ ચૂળના ક્રિયાપદના અર્થની સાથે ફરી મળીગયું છે; યા ક્રિયાપદનો ય પ્રત્યય,—યનો રજ્ઞ,—રજ્ઞનો જા થયો.

કર્ત્તરિ, કર્મણિ, ભાવે, કરણે પ્રયોગ.* ક્રિયાનાથ.

૧૮૮. કર્મણિ પ્રયોગ નો ખરો અર્થ સદ્ય છે; સકર્મકના સદ્યબદ્ધનો પ્રયોગ કર્મણિ છે, માટે તેણે—તેનાથી હું બંધાયો, તું બંધાયો, ઈ. સ્થિતિમાં કર્ત્તરિની વિભક્તિ ગુણવા—કરણ, અથવા કરણને અર્થ પેગમી છે, અને કર્મની પ્રથમા છે. પણ ખરાં સકર્મક ક્રિયાપદો જતકાસે કર્મણિ પ્રયોગ આણે છે (૧૬૧. ૨૦૦), પણ, તેણે હું કર્યો, અર્થુ બોલવાની રૂઢિ ગુજરાતીમાં નથી, સંસ્કૃતમાં તેને અહં કૃતઃ કહ્યો, પણ અંતે સ્થિતિ ગુજરાતીમાં તેણે મને કર્યો, અર્થુ કર્યો.

૧૮૫. કર્ત્તરિ કર્મણિમાં અર્થનો ફેર નથી; “હું તે વાપરું છું,” અર્થમાં, અને “મારાથી તે વપરાય છે,” અર્થમાં, અર્થાંતરરહિત પ્રયોગીતર છે. સંસ્કૃતમાં તઃ તદ્ અકરોત્, કર્ત્તરિ, અને તેને તત્ કૃત્, કર્મણિ (તેણે તે કર્યું), બેહુ આણે છે. પણ કર્મણિ પ્રયોગ વધારે આશ્ચર્ય હોય, માટે અર્થાત્મીન પ્રાકૃતમાં વધારે દેખાય છે. સંસ્કૃત જતકાવનાં શુદ્ધ રૂપો †, અથવા તેમનાં અપર્યંક રૂપો ગુજરાતીમાં આવાં નહિ, કેવળ જતકૃત્તથી વેળવાર આશ્ચર્યઃ અર્થ દર્શન પ્રમે સંધાર્થનો છે, માટે તેનાં સાધિત વચ્ચેનાં રૂપો પણ સંધ છે, અને સંધાર્થનો પ્રયોગ, અંતરે કર્મણિ, તેમનાં વિશેષ આરો.

૧૮૬. સકર્મક ધાતુથી સાધિત થનારાં સદ્યબદ્ધનાં બધાં રૂપો કર્મણિ છે. મારાથી કામ કરાય, કરાયો, કરાયું, કરાત ઈ. કાર્થ અંતે કર્મણિવાચક પણ કહેણે. (૧૭૭. ૨૦૧.) આર્થ કર્મ પ્રથમા છે, માટે પ્રયોગ કર્મણિ છે.

૧૮૭. સંગપાર્થમાં જતકાવનું શુદ્ધ રૂપ કર્ત્તરિ છે; જ્યેષ્ઠ, હું કરત; પણ મિથ્ય રૂપોમાં સંગપાર્થનાં જતકાવનાં રૂપો કર્મણિ છે; જ્યેષ્ઠ, મેં કર્યું હોત,

* કર્ત્તરિ, કર્ત્તરિ ગમ્યો; કર્મણિ, કર્મનુની છમ્યો; ભાવે, માગી છમ્યો; કરણે (૧૭૭), કરણનો છમ્યો.

† સરવૃત્તમાં મૂળાવનાં દુદ્ધ રૂપો, આપોક્તિ કરોતે, દરલે શબ્દની પૂર્વ કોર બહર વચાવેને યાગ છે; જેમકે, મૂળાવનાં—અમૂત, અમવત, અમૂવ; કુળાવનાં અકરોત, અકાર્પીત, અકાર. મૂળાવનાં વર્ણાવ નામરવાનો રીતિ ગુજરાતીમાં નહિ ચાલી. સંગપાર્થ અમૂતનો આશ્ચર્ય હોત, અને અકરોતનો કરત, ના-યુ (૧૨૭), માટે એનો પ્રયોગ કર્ત્તરિ છે.

મેં કરેલું હોત. કારણ એ છે, કે ‘હું કરત’, એ રૂપ કૃદંતનો અપભ્રંશ નથી, પણ યુક્ત રૂપનો છે (૧૯૫૧); મેં કર્યું હોત, મેં કરેલું હોત, એવામાં સહાર્થનો કૃદંત આવેછે, માટે કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાય છે.

૧૯૮. અર્ધાં સકર્મક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ જૂતકાણે કર્મણિ, નથી;

જેમકે-અડ, અડક, ચૂક, જમ, પામ, ખાલ, બણ, લાવ, વળગ, શીખ, સમજ, અને બીજાં કોઈ હશે; હું જમ્યો, હું ખાલ્યો, હું પામ્યો, શીખ્યો કહેછે; પણ મેં જમ્યો, મેં ખાલ્યો, ઈ. નથી કહેતા. એમાં સહાર્થની વિસ્મૃતિ હશે.

આચ્ચર, કરડ, જણ, જીત, ડરા, તજ, પરણ, ભાખ, જલ, રમ, ભૂપ, વિસર, સાંખ, હાર, અને બીજાં હશે, જેમનો પ્રયોગ જૂતકાણે કોઈ વંજા કર્મણિ, અને કોઈ વંજા કર્તારિ છે. કાંઈમાં એવું આવે છે.

૧૯૯. કર આદિક ક્રિયાપદ, જેમને જૂતકાણે કર્મણિ આવેછે, એ કાસનાં અર્ધાં રૂપમાં કર્મણિનો ખીકાર નથી કરતા; - હું કરતો હતો, હું કરવાનો હતો, એમાં કર્તારિ પ્રયોગ આવેછે; કેમકે ‘કરતો’ એ વર્તમાન, અને ‘કરવાનો’ એ ભવિષ્ય કૃદંત છે; એમાં સહાર્થ નથી.

૨૦૦. માવે પ્રયોગ. અકર્મક ક્રિયાપદ કર્મરહિત છે, માટે તેનો કર્મણિ પ્રયોગ થાય નહિ. ન્યારે અકર્મકનો કર્તા તુલીયામાં, કરણ વિભક્તિમાં, કે કરણને અર્થ પંચમીમાં આવે, ત્યારે એનો પ્રયોગ બાવે કહેવાય છે (૧૭૭). કર્મણિ પ્રયોગને, કરણે સકર્મક, અને બાવે પ્રયોગને, કરણે અકર્મક કહેવાને ધારિયે છિયે (૨૦૧૨).

૨૦૧. ક્રિયાનાય. “ક્રિયાપદની જાતિ, વચન, કે પ્રશ્ન, જેના પ્રમાણે બદલાય છે, તેનું નામ ક્રિયાનાય પાડ્યું છે; જેમ, ઊકરો ચોપડી “વાંચતો હતો. આ વાક્યમાં ‘વાંચતો’ આ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાય ‘ઊકરો’ છે. વળી, ઊકરો પાઠી લખી, આ વાક્યમાં ‘લખી’ આ ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાય ‘પાઠી’ છે.” હોપ સાહેબનું વ્યાકરણ. પૃષ્ઠ ૨૨.

“ન્યારે ક્રિયાનાય કર્તા હોયછે, ત્યારે કર્તારિ પ્રયોગ થાયછે; જેમ, હું “ખાલુંછું; તે લખતો; ઊકરો બણતાં હતાં. - ન્યારે ક્રિયાનાય કર્મ છે, “ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ થાયછે; જેમ, મેં ચોપડી વાંચી; તેણે કાગળ લખ્યો. “ન્યારે કર્તા અવગા કર્મ ક્રિયાનાય ન હતો, ક્રિયાપદનો બાવ ક્રિયાનાય.

“ યાપ છે, ભારે ભાવે પ્રયોગ કહેવા; નેમ, મારે બેસતું; મારાથી બેસાણું.
 “ ભાવે પ્રયોગમાંના ક્રિયાપદનાં રૂપને હંમેશાં નાન્યતર જાતિનું ઓક્ષયનજી
 “ લાગેછે.” હોય બ્યા. ૦ ૬૪-૬૬. (૧૩૬)⁴.

૨૦૨ થી તે ૨૨૦ સુધીમાં જે વિષયો પેહલી આજ્ઞામાં હતા, તે અમલ્યા
 વાક્યવિન્યાસના બાગમાં આણેલા છે.

ક્રિયાપદના પ્રત્યયાદિ વિષે.

૨૨૨. સંસ્કૃત ધાતુમાં અને ગુજરાતી ક્રિયાપદના મૂળમાં (૧૨૭) કંઈ ફેર
 હોય છે. સંસ્કૃત ધાતુ ક્રં, મૂ, દા, દૃશ, યા, રુદ્, = ગુજરાતી થૂળ કર,
 હો, દે, દેખ, જા, રડ. ક્રિયાપદના અર્થ, કાળ, વચનાદિના પ્રત્યય મૂળને
 સામતા ધણું કરીને તેના અક્ષરમાં કંઈ વિકાર થતો નથી; નેમકે, ‘ચડ’,

“કરણે પ્રયોગ,” એ નામ વાગારે પો જાણુ, જે કરણે સકર્મકની ક્રિયાનાથ કર્મ
 છે; કરણે અકર્મકની ક્રિયાનાથ ક્રિયાપદનો આવે છે. માર્થ એવચને જાવિરરિત છે,
 માટે કરણે અકર્મકમાં ક્રિયાપદ નાન્યતર એવચનમાંજ આવે. કરણે સકર્મક; એ
 પ્રથ કરણો; મારાથી પ્રથ કરાચો;—આમાં કર્મની જાણ વચન પ્રમાણે કૃતવના અમલ
 કરે. કરણે અકર્મક; ‘મારાથી રહેવાતુ નથી,’ એલે રહેવુ એ થતુ નથી; ‘રહેવુ’
 એ નાન્યતર એવચન છે, તેના પ્રમાણે કૃતવગુ રૂપ જોરવે.

વચમી વિભક્તિમાં વર્ત્તનો અર્થ છે, એ માનવાને કલા રાજી નથી. પણ સમારતુ,
 કે તૃતીયા તથા વચમી વાચનાં તે મેદ ગુજરાતીમાં ચાલેછે, તે મૂળમાં નથી. મયા કૃતં,
 મેં કર્ણુ—મેં કરેલુ; મયા ક્રિયતે, મેં કરાય (છે); મયા કર્ત્તવ્યં, મેં કરવુ; મયા
 ભૂતં, મેં થવુ—સદ્ગતમાં ચાલે. પણ ગુજરાતીમાં અકર્મકની સાથે, તથા વચ્ચેબેદનો
 સાથે વચમી વપરાય છે;—“મારાથી થવુ,” “મારાથી કરાવુ” વચમીએ તૃતીયાને—
 એલે નાં રૂટીએ જૂનીને—દલાવી દોષો છે. તોયગ કોદ વચમ પ્રયકર્ત્તો મૂળમાં
 જોરો વિભક્તિ વાચરેછે;—

‘વિદ્યાધન સૌ જન વિષે સલાચન જે’મય;—

અભય, અમુન્ય, ને કલો ચોરે નવ ચોરાય.’

શ્લોકપદેજ, રણબોડમાંદ વડવરામ.

મૂળનો રીતે પ્રમાણે તૃતીયા વાચનાનો રૂટિ વચેતરમાં વધુ ચાલેછે (૧૭૭).

આ ગ્રજાને ગમે તે પ્રત્યય લાગે પણ તે યિમને યિમજ રહેછે ; ચકુ, ચડે, ચડશે, ચડતો, ચડવાનો, ઇ. પણ ફેટલાય્મિક ક્રિયાપદના ગ્રજામાં વિકાર થાયછે ; નેમકે—

ધાતુ	ગુ. મૂળ.	મૂળમાં વિકાર.	વધાહરણ.
અસ્ }	છ (૧૦૭ ઇ)	—	છિ
મૂ* }	હા (૧૦૭ ઈઝ)	હ	હા, હાત, હથે
અસ્	થા	થ	થાય, થથે.
ક	કર (૧૦૭ હ)	કી	કરે, કરથે, કીપું.
કપ	કહ (૧૦૭ ઈ)	કેહ (કેહે?)	કહું, કહે, કેહશી, (કેહેથે?)
દા	દે	દી (દી)	દથે, દીપું, (દહે, કાબમાં).
દૃશ	દેખ (૧૦૭ ઝ)	દી	દેખે, દીકો.
મૃ	મર (૧૦૭ ઙ)	મૂ	મરે, મરથે, મૂચ્છા.
પા† }	જા (૧૦૭ ઙ)	જ	જા, જાય, જથે
ગમ્ }	ગ (૧૦૭ ઞી)	—	ગયો.
મુજૂ	જા (૧૦૭ ઙ, ઙ, ઞી)	જુ	જાવું, જુચ્છે.
લા }	લ	લી, (લ).	લવું, લીકે, (લકેશી).
(લમ્?) }	લહ (૧૦૭ ઈ)	—	લહે— કવિતામાં.

૨૨૩ ક્રિયાપદના પ્રશ્નર્થક પ્રલપ્તિ ગ્રજા પ્રશ્નવાચક સર્વનામ છે. સંસ્કૃત પ્રથમ પુરુષના સર્વનામની યિક પ્રકૃતિ મ છે (૧૧૮); તે મિ પ્રત્યયમાં દેખાય છે. યિનો અત્યસ્વ ઉડી ગયે (૧૦૭ ક), જ અનુસ્વાર થયે (૧૦૭ ઘ), મિની પૂર્વેના અ નો ઉ થયે (૧૦૭ ઙ), સંસ્કૃત અમિ = યુજ્જાતી ઉ (૨૨૧)

૨૨૪. દ્વિતીય પુરુષનું સર્વનામ જનો વિકાર નમ્ થયે, અને તકારનો

* અસ્—મૂ, જા જે ધાતુ મઝ માયામાં મઝતા અર્થના છે., મુજપતીમાં 'હા' ના રુગાપાનમાં કોઈ રુ અસ્ના, અને કોઈ રુ મૂના સાન્નિત થયલાં છે.

† પા—ગમ્, જા જે ધાતુ મઝમાં મઝતા અર્થના છે. મુજરાતીમાં 'જા' મઝના કોઈ રુ 'પા' ગાળી, અને જીજા 'ગમ્' ગવરથી લેખેલાં છે.

સકાર થયે, સંમૃત પ્રલય સિ. પછી ઐનો સકાર ઉડી ગયે (૧૦૭ ર), અને ઈન્નું ઠાઈ વેળા સંધિકાર્ય, અને ઠાઈ વેળા ગુણ* થયે, ગુણ. એ (૨૨૧).[†]

૨૨૫ તૃતીય પુરુષનું સર્વનામ તદ્, ઐનો સંમૃત પ્રલય તિ થયે. તકાર ઉડી ગયે, અને ઈકારનું સંધિકાર્ય, કે ગુણ* થયે ગુણગી એ. (૨૨૪).

૨૨૬. સંસ્કૃતમાં પદ્યને તથા આત્મને પદનાં રૂપ છે. જૂની પ્રાકૃતમાં એ બે કંઈ અનિખિત થયો; ગુણગીમાં સરજ ઉડી ગયો.

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુણગી.
હસામિ	હસામિ. હસમિ. હસમિહ.	હમું (૨૨૩)
હસસિ—સે	હસસિ—સે	હસે (૨૨૪)
હસતિ—સે	હસાદે—દે. હસડ—'દે.	હસે (૨૨૫)

૨૨૭. દ્વિતીય પુરુષમાં ઠાઈ વેળા ઉ, ઉ, વાપડે છે; ડ હુ-હુ = છે. ડ સર્વનામના ઉચ્ચાર ઉપરથી એ રૂપ આપ્યું હશે.

૨૨૮ ઠાઈ વેળા આ વાપડે છે; ડ હુ = છે. સાંભળવામાં આવે છે કે ગડનગરા નાગરામાં એ વિશેષ આવે છે.

૨૨૯ ઉકારાંત ક્રિયાપદમાં આગમ બ લગે છે; જ્ઞ. રૂવે, રૂવે; વળી ઠાઈ થાયે, રાયે, કરે. ઈકારાંત ક્રિયાપદમાં આગમ થ આવે, પીયે—અથવા ઈનો ગુણ થાય, પામ્મિ.

૨૩૦ અનેકવચન. પ્રથમ પુરુષના સર્વનામના સકાર (૧૧૮) ની સાથે, અનેકતાર્ય પ્રલય થત્ (૧૦૮) ગળવે, સં. ગમૂ પ્રલય થાય છે. આત્મને પદમાં મટે † છે; ઐની ગુણગી ઈએ. પ્રાકૃતમાં (આ)મા, (ઈ)મા ઈં (૨૩૩).

૨૩૧ ત્રિતીય પુરુષનું સર્વનામ ત્વ, તેના અનેકવચન પરસ્મે પદમાં થ, અને આત્મને પદમાં જ્ઞે, સંમૃત પ્રલયો થયા. ઐના પ્રાકૃતમાં ત્થ, ત્થા, ધા, હ. આ છેલ્લાનો ગુણગી જ્ઞે (૧૦૭ આર). એવા વિકારનાં ઉદાહરણો ઘણાં મળે છે; વમ્ વડુ; વરિ, વહિ; વચિર, બેહેર; પ્રલ, પેર; મલ્, મોટું, મર્ય, મોખ. (૨૩૩. ૨૪૦).

* સંધિકાર્ય થયે, હમ + હસે;—ગુણ થયે, ગી + હ—૯ = પીમ્મિ.

† પાદન મમે, ગુણગી થયે, એમની સાથે 'મહે' નો મેઝ દેલાવે (૧૧૮).

‡ પાદન મમે—નુમે, ગુણગી તમે, એમની સાથે 'ધે' નો મેઝ દેલાવે. (૧૧૯).

૨૩૨. તૃતીય પુરુષના સર્વનામ તદ્દની સાથે, અનેકતાનો અર્થ દર્શાવવા સારૂ, આગમ ન મેળવ્યાથી સંસ્કૃત પ્રત્યય ન્તિ. જૂની પ્રાકૃતમાં એ પ્રત્યય રહ્યો, પણ ગુજરાતીમાં પુકત વ્યજન ઉડી ગયો, પછી સ્વરનું સંધિકાર્મ થયે, અથવા ગુણ થયે, એ. (૨૩૪). કાવ્યમાં ન આવે ; કરત, વદત.

૨૩૩. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતીમાં અનેકવચને પ્ર૦, દ્વિ૦, વૃ૦ પુરુષનાં રૂપ -

સંસ્કૃત. પ્રાકૃત. ગુજરાતી.

હસામસ્—'મહે હસામો હસિમો હસમ્હે ૩૦ હસિયે—' એ (૨૩૦)
હસથ—'થે હસત હસિત્યા હસથ હસહ૦ ૩. હસો (૨૩૧)
હસન્તિ—'ન્તે હસન્તિ હસે—હસંત (૨૩૨)

૨૩૪. ક્રિયાપદનો અલ્પસ્વર આ એા હોય, ત્યારે એકવચને દ્વિ૦ વૃ૦, અને અનેકવચને વૃ૦ પુરુષમાં થ આવેછે, તે ઇને સ્થલે છે. ત્રણ સ્વર હ્રસ્વ છે, માટે યનો ઉચ્ચાર લઘુ પ્રયત્નથી છે. અમત્ત પીઅે રૂઅે પ્રુઅે ધ૦ માં એનો ઉચ્ચાર લઘુ પ્રયત્નથી છે, માટે હ્રસ્વ. ધને સ્થલે ધ કાર્ધ વળા પીળી શબ્દમાં પણ આવે ; કાર્ધ = કાય, તોર્ધ = તોય.

૨૩૫. ત્રણ જોતા હું કહું, ૬ કહે, ધંલાદિમાં સર્વનામની પુનરુક્તિ છે ; હું કહું = હું કહું હું ; તે કહે = તે કહું તે (૨૨૭). પ્રત્યયનો ત્રણાર્થ વિસર્પાથી તેની સ પે પૃથક સર્વનામ વાપરવાની રૂઢિ ચાલી. સંસ્કૃતમાં પૃથક સર્વનામ ક્રિયાપદની સાથે ભાષ્યે વપરાય છે, કેમકે પ્રત્યયના ત્રણાર્થનું સ્મરણ રહ્યું.

'૨૩૬. ' મરિચકાલમાં પુરુષ દર્શક પ્રત્યયો સંસ્કૃતમાં વર્તમાનકાળના ન્વા છે. પણ તેમની તથા ક્રિયાની વચ્ચે, સ્વ-શ્વ આવેછે. પ્રાકૃતમાં બવિધને અર્થે વિવિધ રૂપો છે -

સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	ગુજરાતી.
કરિષ્યામિ —' વ્યે	કરિસ્સામિ. કરિસ્સં	કરીશ
કરિષ્યસિ —' વ્યસે	કરિસ્સસિ	કરશે
કરિષ્યતિ —' વ્યતે	કરિસ્સદિ	કરશે
કરિષ્યામસ્—' વ્યામહે	કરિસ્સમો	કરીશું—'શા—'શે
કરિષ્યવ —' વ્યવ્હે	કરિસ્સવ. કરિસ્સહ	કરશો
કરિષ્યાન્તિ —' વ્યતે	કરિસ્સંતિ	કરશે

સં. વ્ય = પ્રા. સ્સ = ગુ. મ. ગુજરાતી પ્રથમ પુંના બેડુ વચનમાં રહેલો, એકવચન પ્રથમ પુ. માં, પ્રથમ દર્શક પ્રલય ઉડી ગયો. [સં. આત્મને ૫૧માં મકાર ઉડી ગયો, અને પ્રા. કારિસ્સંમાં મ અનુસ્વાર થયો.] ગુજરાતી અનેકવચને પ્ર. પ્રથમમાં અને અનુસ્વાર (૧૦૭૩), અને અનેા ઉ (૧૦૭૪) થયા. બેડુ વચનમાં પ્રથમ દર્શક રૂપો વર્તમાનકાળનાં ભ્યાં છે.

૨૩૭. કરિશ નહિ, પણ કરીશ લખિયે ; કેમકે શકાર બોડાકરને ટકાણે છે, માટે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય. કરીયુંને સ્થળે, કોઈ વેળા, કરીશાં સંજ્ઞાય છે ; એમાં મૂળ કારિવ્યામસના સંજ્ઞા વતો દેખાય છે. કરીશો અતિ અપભ્રંશ છે. $इष्य = इ - स्य$; એમાં સકાર અસૂ ધાતુનો અગ છે, અને મકારમાંલ બિખ્યાય છે ; પણ $य = या = ल$; માટે કારિવ્યાતિ = કરવા ભય. ઈંગેઈ "He is going to do" ની સાથે મળવું.

૨૩૮. મૂતકાલ. નિશ્ચયાર્થમાં એનું યુક્ત રૂપ નથી (૨૪૬).

૨૩૯ સંશયાર્થ સંસ્કૃતમાં જૂતકાલ આત્મેત્તિએ કરીને, એકસ પૂર્વ અક્ષર વધારીને, થાય છે, પણ પ્રથમ દર્શક પ્રલયો પણ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં અતિશયિત સરળ ઉડી ગઈ, અને કેવળ ગૃતીય પ્રથમો પ્રલય ત રહેલો ; અસૂમત્ મૂળત, અયાત્ ભત, અકરોત્ કરત, અમૂત્ હેત. ગુજરાતી ક્રિયાપદનો અંત્યસ્વર ઈ હોય, તે પ્રલય અત થાય છે ; અયુજ્યત્ ભોઈઅત (ઈ + અ = ય ભોયત) અભિમેત - બીઅત, બીયત. (૧૬૫૧).

૨૪૦ આ પ્રલય ગૃતીય પુ. એકવચનનો હોય, તેમપણ તે ત્રણે પ્રથમ અને બેડુવચનમાં વપરાય. નથી = નાસ્તિ વિદે એવીજ રૂઢિ ચાલી (૧૭૮).

૨૪૧. આજ્ઞામાં ત્વરા, જડપ છે ; માટે એ અર્થનાં રૂપો સેહને ટુંકા થઈ જાય છે ; વિશેષ એમ્વચન દ્વિતીય પ્રથમમાં એવું થાત, સૂઝ, મૂઝ, જપ, છત, રૂચ્છ, ઈચ્છ. કોઈ સંસ્કૃત ક્રિયાપદને પ્રલય હિ લાગે છે ; તે ઉપરથી ઉત્તર ગુજરાતમાં, થ ; જાનીહિ, જાણ ; દોહિ, દેઈ ; બ્રૂહિ, બોલ્યું પ્રાકૃતમાં પણ હસસુ—હસાહિ—હસ = હસ્ય—હસ. [હિ = ત્વ, નરમ પડેલું સર્વનામ]

૨૪૨. અનેકવચનમાં, સંસ્કૃત હસત નો પ્રાકૃત હસહ થયો ; એથી ગુ. હોમ. એમ સંસ્કૃત કરત, પ્રાકૃત કરહ, કરી. (૨૩૧, ૨૩૭).

૨૪૩. વિનંતિ, આશિરા, ઈલાદિ અર્થમાં, ઐ પ્રત્યય બેહુ વચનના, અને તૃતીય પુરુષના અર્થમાં વપરાય. એવા પ્રસંગમાં તે સંસ્કૃત પ્રત્યય તુ, ત્તુ નો અપભ્રંશ હશે. સઃકરોતુ, તે કરે (અિક્ષેમન); તે કુર્વન્તુ, તેઓ કરે; ઉદાહરણ “પ્રથુ તમારૂં સારૂં કરે;” “તમારા લોક ધણો થાઓ.”

બિન બિન શ્રુતી અભિન અપભ્રંશ ધણી વાર યાયછે (૧૦૭ વ).

૨૪૪. આત્તાર્થ. મવિષ્ય. ગુજરાતી ભવિષ્યાર્થ પ્રત્યય ‘શ’, સં સ્વથી આઓ (૨૩૧). તેજ શ્રુતી, સકાર ઉડી ગયે, અને થં નો જ થયે, ગું પ્રત્યય જ (૧૦૭ ક). અભિન શ્રુતી થયલા બિન બિન અપભ્રંશના અિક્ષે રૂપને અિક્ષે અર્થ, ખીજા રૂપને ખીજો અર્થ વળજે; એમ સ્વથી આવેલા શ ને સાધારણ ભવિષ્યાર્થ, અને જ ને આગાનો ભવિષ્યાર્થ વળગ્યો.

૨૪૫. પ્રાકૃતમાં જ્ઞ-જ્ઞા પ્રત્યય આગાર્થ, ભવિષ્યાર્થ, તથા વર્તમાનાર્થ વપરાય; હોજ-હોજ્ઞા=હોયછે, હોશે, હોજો. (હિંદુઆની ગા, એજ શ્રુતી હોય). હોજ્ઞા, આ રૂપ ગુજરાતી સંયુક્ત ક્રિયાપદ, “હોઈ જત, થઈ જા,” જેનું દેખાયછે; શ્રુતે જા યા અને ભવિષ્યાર્થ પ્રત્યય ય માં, સંમધ છે (૨૩૭).

૨૪૬. જંગી સાથે ઐ, ઐ (કરો-જો) દ્વિં પુનના પ્રત્યયો આવેછે.

૨૪૭. કૃદંત. વર્તમાન. એનો પ્રત્યય પ્રાચીન આર્થ બાપામાં ન્તસૂ; એનો સંસ્કૃતમાં નરજાતિએ નૃ, નારીજાતિએ ન્તી, નાન્યતર ત્; યાચન્-યાચન્તી-યાચત્ = શું યાયતો-યતીન્તુ. શ્રુતન્ત્ લાઠીન શ્રીકાદિ બાપામાં દેખાય છે. શ્રુતો ન લોપ થયે, અને સ્ ઐ થયે (૧૦૭ બ), ગુજરાતી નો. આ પ્રત્યયનો પૃથકાર્થ હસિક સર્વનામનો છે; યાચન્તસૂ (યાચ + ન્તસૂ) = ને યાયે ને.

૨૪૮. મવિષ્ય = સામાન્ય રૂપની ૫થી (૨૫૧).

૨૪૯. ભૂત. સંસ્કૃત ત્-ઇત્; = ઈંગેજી ડ્-ઇડ્ (ર્ત-ed); = લાઠીન ત્ (fac-t-us). અતિદૂરક પ્રત્યયની સાથે સંસ્કૃતમાં નરં તઃ નારીં તા, નાન્યં તં; હસિતઃ - 'તા - 'તં. પ્રાકૃતમાં 'ત્' ઉડીગયે હસિઅઓ-હસિયો, હસિમા, હસિઅં-હસિયં, એ ઉપરથી ગુજરાતી હસ્યો, હસી (=હસિ-ઈ), હસ્યું. (૧૬૫)

આ વિકાર સાધારણે આપો, પણ કોઈ ક્રિયાપદમાં યજના તકારની અમર હજી દેખાય છે, માટે જૂતકાલે ત, ધ, ઠ, આવે છે ;— પીતઃ પીધા :

મૂતઃ મૂતો કાયતઃ કાયી-ક્યો દૃષ્ટઃ દૃષ્ટી

સુતઃ સુતો દત્તઃ દીધા (પ્ર)વિષ્ટઃ પેકો

સાદિતઃ આપી મીતઃ પીધા (નિ)વિષ્ટઃ બેસો

કૃતઃ કીધા લઘ્વઃ લીધા નષ્ટઃ નઠિા

આ પ્રલય પણ યજે દરોડ સર્વનામ છે; હસિતઃ = ને હસ્ય(મિ) તે, સંકૃતમાં આ કૃદન સહાયે આવે છે, માટે કર્મણિ પ્રયોગમાં આવે છે (૧૬૪)

૨૫૦. સંકૃત તં — ઇતનો પીળો વિકાર [તનો જ યમે (૧૦૭ ક), અતો ઇનો ગુણ યમે (૧૦૭ ડ)] વિશેષ જૂતના પ્રલય એકમા દેખાય છે; હસિતઃ હસેસા. ને ક્રિયાપદને અલ્પે સ્વર સંબંધાય છે તેમાં એકનો થલ દક્ષિણ ગુજરાતમાં થાય છે; યચ્ચિલું, ગચ્ચિલું, પાચ્ચિલું = યચલું, ગચલું, પાચલું, ઈ.

ને ક્રિયાપદના જૂત કૃદનમાં ત, ધ, ઠ (૨૪૬) આવે છે તેમાં આ પ્રલયની સાથે વિશેષ જૂતનો પ્રલય પણ લાગે છે; એતેસા, આપેસા, કીપેસા, દીપેસા, પીપેસા, લીપેસા, દોષેસા, બેષેસા, નોષેસા; એમાં પ્રલય પિવડો છે; ત, ધ, ઠ + અચ્ચ (૧૦૭ દે). પણ હોત ઉપરથી હોતેસા યતો નથી.

ત—ઇતનો કોઈ વાર નકાર થાય છે; મીતઃ, પીતઃ. એમજ હિંદીમાં દત્તઃ, દીના; કૃતઃ, કીના (૨૫૨)

સંકૃત જૂતકાલે આન પ્રલય આવે છે; યુગુધાન્. એના નકારનો છુકાર કીને (૧૦૭ ગ), છુપાણો, દીકાણો, બધાણો, ધવાણો = છુપાવો, દેખાવો, બધાવો, ધવાવો, ઈ. ઉપર ગુજરાતીમાં આવે છે.

ઉપજ, નિપજ ના જૂતકાલમાં ઉપચ્યું = ઉપચ્ય, નિપચ્યું = નિપચ્ય આવે છે, તે સંકૃત ઉત્પન્ન, નિપન્ન ઉપરથી આન્ય છે.

૨૫૧. સામાન્ય સ્વ — માવે સ્વ; એ રૂપ અઘાત કૃદન પણ કહેવાય છે. એમાં ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના બાળાને વિશેષ રૂપે આવે છે. એનો પ્રલય ગુજરાતીમાં લું; સંકૃતમાં તચ્ચ; પ્રાકૃતમાં અચ્ચ છે. સંકૃત હસિતચ્ચ, = પ્રા. હસિઅચ્ચ — હસેઅચ્ચ (૧૦૭ ઘ) = ગુ. હસલું. યજના

પામાં આ પ્રત્યયને બળિઆર્થ, અવગાર્થ, અને સહાર્થ લાગે છે. ગુજરાતીમાં એના અર્થ ઠેકા છે તે વાક્યવિન્યાસમાં વર્ણવાયે.

ગૂણના બળિઆર્થની અસર વિશેષે કરી એમાં દેખાય છે, કે એની વાંછી ગુજરાતીમાં બળિઅ કૃદંતના અર્થમાં વપરાય છે; હસવાનો - 'ની - 'નું. - -

૨૬૨. તો, હૈ પ્રત્યય સામાન્ય કૃદંતને અર્થે અસાધરણે માત્ર છે. શિખવ, આવડ, આ બે ક્રિયાપદની પૂર્વ બીજું ક્રિયાપદ આવે તો પૂર્વેનાને તાં પ્રત્યય લાગે; કરતાં શીખવું; કરતાં આવડે. આહિ કરતાં = કરવા. રૂપજ નોતાં એવું બાસે કે 'તાં' વર્તમાન કૃદંતની નારી ભતિએ પુરાતન સપ્તમી હાય (૧૧૫) ; કોઈ પ્રસંગમાં એવું છે ખરું; આદે આવતાં = મારા આવતામાં-આવતી વેળાએ. પણ, કરતાં શિખવું, કરતાં આવડે, આ પ્રસંગમાં સપ્તમીનો અર્થ લાગુ પડે નથી. માટે મને બાસે છે, કે સંસ્કૃત સામાન્ય કૃદંત તુંનો અપભ્રંશ (હિ નો આ યયે) તાં છે; કર્તું અવગુચ્યતે = કરતાં આવડે છે; કર્તું શિક્ષયતિ = કરતાં શીખવે છે.

૨૬૩. જાણ, આ ક્રિયાપદની પૂર્વ બીજું ક્રિયાપદ આવે તો પૂર્વેનાને હૈ પ્રત્યય લાગે છે; કરી રહે; કરી જાણે. આહિ કરીનો અર્થ = કરવા. મરાઠીમાં હિ સ્થળે હં છે; તો બોલું શકતો = તે બોલી રહે છે. હં સંસ્કૃત તુંનો અપભ્રંશ છે; સંસ્કૃત હસિતું = પ્રાકૃત હસેહં = મરાઠી હસું; અનુસ્વાર ઉડીગયે, હિ નઅ યધને હૈ યયે, ગુરાલી 'હુસી.' એવા વિકારનું બીજું ઉદાહરણ આંક ૨૫૬ માં છે.

૨૫૩. કારક - કર્તૃવાચક. સંસ્કૃત ધાતુ તુંનો અર્થ પાર બ્યું ન પાર યયું, એવા છે. એના ઉપરથી સંસ્કૃત પ્રત્યય તૃ - તા યયો દેખાય છે. માટે, કર્તૃ - કર્તા = કાર્યને પાર પાડે તે. પૂર્વ એવુ રૂપ કર્તૃસ્ કે કર્તારસ્ હશે. પછી લકારનો નકાર યયે (૨૫૦), અને સ્ત્રો એ યયે (૧૦૭ મ), ગુજરાતી કરનારો; ભતિ દરૂંક પ્રત્યય ઉડી ગયે કરનાર. એમ કર્તૃ - કર્તા = કર્તારસ્ = કરનારો - કરનાર.

૨૫૪. આ પ્રત્યય નામને અર્થે વપરાય છે; પિતૃ (= પાળનાર), માતૃ, જનિતૃ (= જન્મનારી), મર્તૃ (મરેલો બાર સહનર). પ્રાકૃતમાં મર્તૃ = મટ્ટારો જાણે કે = પૂર્વજાણના મર્તારસ્. પુરોષની બાળાએમા આ પ્રત્યય અર, તોર, યર (ex, tor, thes) ને રૂપે માસે છે; Say-er, Do-er, Crea-tor, Fac-tor, Fa-ther, Mo-ther

૨૫૫ સંવધકમૂત સંસ્કૃતમા ઐના બે પ્રત્યય છે, ત્વા — ય. ઐમના અર્થમા ફેર નથી. ત્યારે પૂર્વરાખ્દ વિના ક્રિયાપદ આવેછે ત્યારે ત્વા પ્રત્યય વપરાય છે, જેમકે, જિત્વા, જીતી; અને ત્યારે ઉપસર્ગાદિ પૂર્વરાખ્દ આવેછે ત્યારે ય પ્રત્યય આવેછે, જેમકે, પરિજિત્ય, જીતી. ય નો ઉચ્ચાર નમ પડી ગુણરાત્રી પ્રત્યય ઈ આવે; (પરિ)જિત્ય, જીતી; (પ્ર)ગાય, ગાય. ય પ્રત્યય પ્રાકૃતમા = ઇઅ; (પ્ર)હસ્ય = હસિઅ, હસી. પૂર્વરાખ્દ નહિ હોય તોયપણુ પ્રાકૃતમા બહુધા ત્વા ને સ્થળે ઇઅ આવે; મૂત્વા = હોદઅ, હોઈ; જુત્વા = સુણિઅ, સુણી.

આ પ્રત્યયે કરીને બે ક્રિયાપદની વચ્ચે ને સંવધ હોય તે દર્શાવાય છે. ઐક ક્રિયા થઈ ગયા પછી તેને આશ્રયે બીજી ક્રિયા આવી, આવો સંયુક્તાર્થ ઐ પ્રત્યયે કરીને દેખાડેલો છે, માટે ઐને સંવધકમૂત કૃદંત કહિયે છિયે. કોઈ ધારેછે કે પેહલા ગુણરાત્રીમા આ અર્થ કેવળ ઈ પ્રત્યય વપરાતો હતો. પછી ઐનો સંવધક અર્થ ઠીકા પડ્યો, માટે ઈ પ્રત્યયની સાથે તેના સમાન અર્થનો વાચયોગી, ને, બાલવામા આવ્યો, કરી + ને = કરીને.

૨૫૬. પણ ઐક બીજી મત છે. સંસ્કૃત ત્વા ને સ્થળે બહુધા પ્રાકૃતમા તૂળ — કૂળ આવેછે; રુદિત્વા = રોતૂળ; કૃત્વા = કાતૂળ — કાકૂળ; દત્વા = દાકૂળ. આ ઉપરથી મરાઠી કન; પ્રાકૃત દાકૂળ = મરાઠી દેકન. કૂળ — કૂળને આદિસ્વર નમ પડીને ઈ થયાથી, અને અત્યસ્વર વધ્યાથી (૧૦૦ હ), ગુણરાત્રી ઈને; ઐ રીતિએ સંસ્કૃત દત્વા, = પ્રાકૃત દાકૂળ, = મરાઠી દેકન, = ગુણરાત્રી દેકન. જૂની મરાઠીમા કની, ઓનિ, કનિયા, ઓનિયા, એવા રૂપ પણ આવેછે.

મધ્યમ શબ્દ વિશે.

૨૫૭ કેવળ પ્રધાન રાખ્દથી વાક્ય બને, પણ કેવળ મધ્યમ રાખ્દથી બને નહિ.* પ્રધાન રાખ્દના અધિકાર તળે મધ્યમ રાખ્દ પોતાનો અધિકાર ચલાવેછે.

* કોઈ વેળા કાવ્ય એકત્ર શબ્દથી બનેલ જેમ દેવાય, પણ તેમાં દર કે બેક વડ મનાઈ હોય છે; — કેવલ ક્રિયાપદથી — ‘ગા;’ ‘આવ;’ ‘એસ;’ — કેવલ તામ કે

૨૫૮. સાધારણે મધ્યમ રાખ્દ અલ્પચય કહેવાય છે, એટલે એવા કે નેમને ભતિ, વચન, વિભક્તિના પ્રત્યય લાગતા નથી. તોપણ આ રાખ્દે કેવળ ધાતુને રૂપે વપરાતા નથી; તેઓ વિવિધ પ્રકારના પ્રત્યયોએ કરીને સાધિત થયેલા છે. મૂળે તેઓ પ્રધાન રાખ્દ હશે, અને હજી પણ, કોઈ વળા, પ્રધાન રાખ્દને અર્થ આપે; ત્યારે મધ્યમના ઉત્તરતા અર્થમાં વપરાય છે, ત્યારે તેઓ વિભક્ત્યાદિકના પ્રત્યયોને સ્વીકારતા નથી. ગુજરાતી બાપાની રૂઢિ એવી રીતે છે, કે કોઈ મધ્યમ રાખ્દ વાક્યના ક્રિયાનાયની ભતિ વચન પ્રમાણે પ્રત્યયોને સ્વીકારે છે (૨૭૧), તોપણ તેઓનું ભૂદ્ રૂપાખ્યાન થતું નથી.

૨૫૯. મધ્યમ રાખ્દના બે વર્ગ છે; ૧ યા ક્રિયાવિશેષણ; ૨ નો સંયોજકશબ્દ; વળી સંયોજકના બે વર્ગ છે, નામયોગી અને યાવ્યયોગી. (કાખ્દક. આંક ૫. ૨૦-૨૩.)

ક્રિયાવિશેષણ.

૨૬૦. પ્ર. ક્રિયા શબ્દને ક્રિયાવિશેષણ કહિયે ?

ઉ. ક્રિયાના સમય, સ્થલ, રીતિ, સ્થિતિ, સંસ્થા, ૬૦ વિષે જે શબ્દ કોઈ વાકી કે અંકિત અર્થ દેખાડે તેને ક્રિયાવિશેષણ કહિયે.

૨૬૧. ‘હું આવું,’ એવું કહિયે, તો ક્રિયાનો અર્થ છૂટો, કશા પ્રકારની મિતિ રહિત છે. એને વિશેષણ લાગે તો ક્રિયા વિષે કંઈ પણ અંકિત અર્થ મળે; જેમકે, હું હવડાં, કે કાલે, કે ગરુડા, કે મોડા, કે નિલ, કે હાં, કે આણિગમ, કે અતીત, કે નાન આવું.

૨૬૨. પ્ર. કોઈ બીજા પ્રકારના ક્રિયાવિશેષણ છે ?

ઉ. છે; જ્યારે કોઈ શબ્દ ગુણવાચકની સાથે, અથવા બીજા ક્રિયાવિશેષણની સાથે આવીને, તેના સાધારણ અર્થ વિષે કોઈ બીજો અંકિત અર્થ દર્શાવે, તો તે પણ ક્રિયાવિશેષણ છે; — “એ વિદ્વાન શાસ્ત્રી છે;” આ વાક્યમાં ‘વિદ્વાન’, આ ગુણવાચકની સાથે ક્રિયાવિશેષણ વપરાય; જેમકે — મહા, કે બહુ, વિદ્વાન.

મર્નામથી, ‘યુ?’ ‘હુ?’ કામ!; — કેવલ ક્રિયાવિશેષણથી પણ થાય, ‘આગળ;’ ‘પાછા;’ = અગમ જા, પાછો જા.

૨૧૩. ક્રિયાપદનો વિભાગ અર્થને ધારણે, અને ગ્રણને ધારણે થાય છે.
અર્થને ધારણે:—

૨૬૪. કાલવાચક. અ.) સમયદર્શક. અમણાં, હવડાં, અત્યારે, સ્વારે, ઠાંઈ વેળા, વહણું, મારું, તત્કાલ, તત્સણ, પલકમાં, પળમાં, હવે, આજ, કાલે, સાંજે, સવારે, બપોરે, મધરાતે, નાહણે, આણ, પોર, પેહલે દાહડે, પેહલે વર્ષે, કદી, હાલ, હાલમાં, વળી, વળતી, હજી, હજી, તરત, ઈ.

આ.) ગતિદર્શક. નિત્ય, નિત, જાણ, સદા, સર્વદા, સર્વકાલ, હંમેશાં, રાજ.

૩.) કાલનું પુનઃપુનઃપણું. નિતનિત, કદિકદિ, રાજ રાજ, હાડે હાડે, ધડી ધડી, પલે પલે, વાર વાર, વારંવાર, વારાફરતી, ઘણી વાર, ફરી ફરીથી, ઈ.

૬.) કાલસંબંધદર્શક. વચગાળે, મધ્યકાલે, અંતરે, અંતરમાં, આગળથી, પછીથી, પૂર્વ, ક્ષયિત, છેડે, છેડથી.

૨૬૫. સ્થલવાચક. અ.) અમુકસ્થલ. હાં, ત્યાં, જ્યાં, જ્યાં, પહે, હાં આગળ, ત્યાં આગળ ઈ. પાસે, નજીક, યડમાં, લગભગ, ઉપર, ઉચ્ચ, ઉડળ, નીચે, તળે, તળિયે, દૂર, વેગળે, મરંધે, વચે, અંદર, ઉઠ, ઈ.

આ.) દિશાદર્શક. આણીગમ, પેચીગમ, નેણીગમ, ફેણીગમ, આમ, તેમ, જેમ, આણીપાસ, પેચીપાસ, દક્ષિણાત, કિનારાત, ઉગમણે, આધમણે ઈ.

૩.) અનુક્રમદર્શક. પેહલે, બીજે, ત્રીજે, ઈ. પછી, પહે, પછુવડે, છેલ્લે, પેહલાંથી, પછીથી, પછુવડે, પ્રથમે, અંતે, ઈ.

૨૬૬. રીતિવાચક. અ.) ગુણદર્શક. બસે, જુડે, ઠીક, અરે, આરું, વાજબી, સાહે, ઠીકઠીક, આપથી, અન્યાયથી, ઈ.

આ.) પ્રકારદર્શક. બળે બળે (જેર જેર), બળાત્કારે, જારબેર, ધીમે, ધીરે, આસ્થે, અમતેમ, જમતેમ, બળસેજ, ગજતેમ, આશિતે, અકસ્માત, જેમને જેમ, તેમને તેમ, અમચો, અર્થ, ફાકડે, ફકત ઈ.

૩.) સ્વીકારવાચક. હા, હાથે, અરે, અચીત, તમે કહેા તેમ, વાહે, મુકરર, અવગ, જરૂર, —જ.

૬.) નિપેષાર્થ. ન, ના, નો, નહિ, નવ, મા, મા.

૭.) સંશયાર્થ. કદાચિત, કદાચ, કદાપ, કદાપિ, ઈ.

૮.) કારણદર્શક. તે, માટે, તેથી તેપ, અપર, શા વાસ્તે? શા માટે?

૧૬૭. સ્થિતિવાચક. ન્યૂનાધિકદર્શક. થોડું, ઘોડું, અધ, ઘણું, અતિ, અતિશય, અધિક, પૂર્ણ, ઘણું, ઘણે, ઘણેરું, વગુ, બહુ, બધી, બધું.

અ. તુલિતદર્શક. બસ, ઘેટલું, બરાબર, યુદ્ધ, અશુદ્ધ, ઘણું.

૨૬૮. સંખ્યાવાચક. એકવાર, બેવાર ઈ., ત્રીસવાર, ઘણીવાર, એકપડું, બેપડું, ત્રણગણું ઈ..

૨૬૯. પ્રશ્નવાચક. કેમ? ક્યાં? કઈ રીતે? ખરું? - કેટલાએક પ્રશ્નવાચક શબ્દો જુદા જુદા બાગોમાં ઉપર આપ્યા છે.

મૂળને ધોરણે :-

૨૭૦. વિષયપદના કેટલાંક થાય છે. વિશેષ્યની કોઈ વિભક્તિઓ.

અ.) તુલીયા. તેણે મોહડે કહ્યું; તે પગે ચાલી આવે.

આ.) પંચમી. જુદીથી આવ; વિચારથી બાલ; પંજીથી આવ

ઇ.) પદ્મી. આઠ ઘણાં વર્ષનું પડેલું છે; તે રાતનો મારો છે; વસ્તુકરની આણેલી છે, ધારા પોરનો બદલાયો છે, કામ પેહલાનું કરેલું છે.

ઈ.) સમમી. વગળે; ધાગે રાહડે; ઈ..

૨૭૧. ગુણવાચક. અ.) પ્રથમા. સાચી ખગે બણેલા છે;

નાત ખુલ્લી દેખાય છે; આ સાક ધીર શુધર છે. (કર્તાની સાથે સંબધ).

આ.) દ્વિતીયા. તમે ખરું બોલો છો; બાદશાહએ રાજાના હુકમ ઉઘાડે કર્યાં. (કર્મની સાથે સંબધ).

ઇ.) સમમી. તમે ભલે પધાયા.

૨૭૨. સર્વનામ. હાં, ત્યાં, જ્યાં, જ્યાં, એથી, તેથી, જ્યાં, કેથી, સાથી; એમ તેમ, કેમ, જેમ. ઈ..

૨૭૩ કુદંત ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાય. (૧૭૬)

રળી ખપીને નર સહુ નવા ધડાવે ધાર;

હુ રાખ્યું, 'ગુજ' જીવને, અનતણા ઉઘાટ.

તે કારણે હું કલિપને, સંપ લક્ષ્મી સંવાદ;

ગુણના સન્નન સમજશે; તમને તે વિખવાદ

૨૭૪. કેટલાએક સંસ્કૃતમાંથી લિખેલાં છે.

શુદ્ધ. સદા સર્વથા નિત્ય અત્ર તત્ર અંકત્ર સર્વત્ર અતિ કદાચિત કદાપિ નિષ્પન્ન નાના પુનઃ અતિ પૂર્વે ન નહિ નો મા અતઃપર બહુ અનુક્રમે પ્રથમ અક્ષમાત સાક્ષાત અલક્ષ નિદાન ધૃં.

અપૂર્વશઃ. આત્મ, હૃદય, ઘઘ. જગ જાનુ. અમણા હમણા મધુના. આહણ મધુના. પેાર વદત્. કાષે કાન્ય. કદારા કદામ કદાચિન. કેમ કથમ્. અમથું અવથાં વુથા. બાહેર શરિ શરિદ્, આરાદે આધવે. મીડે મરે, બાઈં વર. સામાણે ઇન્મુલ. સાંજે. સાંજરે સખ્યાકાલે. વેગળુ વિગલિત. ધીમ ધીરે.

૨૭૫. કારણી, અર્ચી, દસ્યાદિ; જૂર હમરા હમિસાં કંઈત બેહુ બેહુ બેહુસાક બસ તરત સાંક જગ જરાક જુમસે કિનારે સુમારે કુકરર.

૨૭૬. એકથી અધિક શબ્દનાં પણ ક્રિયાવિશેષણ થાય છે.

વેવઢાપલા શબ્દો. બાચનો બોલનો, બાચતાં બોલતાં, રહેને રહેને, યને યને; અંધે રીને હમોઈ ક્રિયાપદના વર્તમાન કૃદન વપરાય. અમન થત સંમધક કૃદન; કહી કહી, વળી વળી, ફરી ફરી.

નામ પણ બેવડાય છે; પલ પલ, પસ પસ, દિને દિન, દિન દિને, દિનપર દિન, ધડી ધડી, ધડીએ ધડીએ, વારે વારે, રાત રાત, દમ દમ, વર્ષો વર્ષ, ગામ ગામ, દેશ દેશ, રાતો રાત, રાતની રાત, અમને અમ, જમને જમ, અંધાને અંધા, જમ તેમ, અમ તેમ, જીજ સેજ, જીજ મેજ, અંધા અંધ, અંધે અંધે, સામા સામી, ઘોડામાં ઘોડું, ધંધાદિ.

સામા અર્ચના શબ્દો. રાતદિન, અહો નિશ, રાત ઘણે, આગળ પાછળ, ધંધર દિધર, આકું અવળુ.

ઘીજા પ્રકારની જોડો. સાચી પેઢે, બધી રીતે, ખરા મનથી, અંધે આત, દોડ ઘેર, યુવા ઘેર, બળ કચીને, મન લગાડી, સુન્ને તેમ, કહે તેમ, આહો તેમ, ધીરે અમીને, અમા રાખીને, ધંધાદિ.

ચોથી અધિક શબ્દો પણ ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાય છે. આખા બાજ્ય અને ઉપવજ્ય ક્રિયા વિશેષણને અર્થે વપરાય. (૨૭૭).

“જા તુ, વણિક, (ત્યાં પ્રજા વાસ) । હું (ધરિ પૂણ) પૂરિશ આરા.”

દેવ દિશે સોળી (મનમાઝી) । કોડી ધરની કાણે નાઈ. ૧૧ સં. લા

(તેમ પાણી વાસ્તે હરણ, બહુ તરખવા લાગ છે;
તેમ) મારું અતરણ, ઈશ્વરને માગે છે. વ્યાસગી.

૨૭૭. “ત્યારે પોતાના ખરા અર્થનેા પૃથક અધિકાર મૂકીને, ક્રિયાપદાદિ ખીજી રાખ્દના અર્થમાં સમય સ્થલ ઈત્યાદિના ફેરફાર કોઈ પણ રાખ્દથી થાય, તો તે રાખ્દ ક્રિયાવિશેષણને કામ નહીં ઉઠા રહેછે,”-અર્થ એ તે ક્રિયા-વિશેષણના વર્ગમાં બળી જાય છે.

સયોજક.

૨૭૮. પ્ર. સયોજક શબ્દ ક્રિયા ?

જ. સંયોગ, કે સાધન, કરવાના કામયા જે આવેછે તે સંયો-જક કહેવાય છે. એમના બે વર્ગ છે; નામયોગી, તથા વાક્યયોગી (કોષ્ઠક ૨૧, ૨૨, ૨૩).

૨૭૯. પ્ર. નામયોગી ક્રિયા ?

જ. વિશેષ્ય નામની સાથે બીજા પદનો સંબંધ દર્શાવનાર શબ્દ નામયોગી છે.

૨૮૦. અગ્નિઃ કૃતિને જુદાં જુદાં વિશેષ્યનામ અંક વાક્યમાં આવી શકે છે. ધર, માણસ, આ એ વિશેષ્યનામ છે. અગ્નિને અંક વાક્યમાં લાવવાને કરિયે, અને “ધર માણસ છે,” અર્થ કહિયે તો અર્થ એસનો નથી - તેમની વચ્ચે શા સંબંધ છે અગ્નિ કહેલું નથી પણ કોઈ નામયોગી રાખ્દ વાપરિયે, તો સંબંધ દેખાય. ધરની માહે, કે બાહાર, કે પછુવાડે, કે આગળ, કે નીચે, કે ઉપર માણસ છે, અર્થ કહિયે, તો વચ્ચે રાખ્દના અર્થ પ્રમાણે આ એ નામની વચ્ચે જ સંબંધ છે અગ્નિ સમન્વિયે છિયે.

ટીકા. નામયોગીને કોઈ રાખ્દયોગી કહેછે. પણ અગ્નિઃ કૃતિને બધા પ્રકારના રાખ્દ સંધાતા નથી. વિશેષ્યે કૃતિને વિષયપદ સંધાય છે. નો ખીજી પ્રકારના રાખ્દ સંધાય તો જોડનો અંક રાખ્દ નામ હોય અગ્નિ અવસ્થા છે (નામ+ગુણવાચક ‘તેને વાસ્તે ઉપયોગી,’ નામ+ક્રિયાપદ; ‘તે મારા ઉપર પડ્યો’). વિશેષ્યાર્થને ધારણે આ પ્રકારના રાખ્દને નામયોગી, કે વિષયપદ-યોગી, કહેલું સારું દેખાય છે.

૨૮૧. અર્થને ધોરણે વિભાગ. અ.) સ્વલ્લવાચક ; પાસે સમીપ સાથે જોડે કને સહ સહિત સોત સુદા માટે મોઝાર મઝાર વચે અદર, બદાર દેહે હેઠળ પૂઠે પૂઠળ તમે પર ઉપર ઉપરાંત સામુ સામા સામણે સન્મુખ આમ્પાસ પર્યંત લગી સુધી આગળ અગાડી.

આ.) કાલવાચક ; અગાઉ પછી પછે આગળ અગાડી.

ઇ.) દિશાવાચક ; બણી ગમ તરફ લગી લગણ લગિણ પૂઠે પછપાડે પાછળ પાર આરપાર.

ઉ.) કારણવાચક, તથા કરણવાચક ; કારણે કાળે કરીને લીધે વડે માટે વાસ્તે સારે દેસે દેસી થકી હસ્તક મારફત વને બદલે.

ઝ.) વિવિધ ; વગર વિના વિણ વણ રિવાય ઉપરાંત સુદ સુદાંત સમેત વિડે સંજધી પ્રતિ પ્રત્યે પામે = વિના.

ટીકા. ઉપરના કોષક્રમા જ્યોત્સ્વ્ય સ્થળવાચક છે, તેજ્યો કોઈ પ્રસંગમા કાલવાચક, કોઈમા દિશાવાચક છે ; અને દિશાવાચકના કેટલાએક કોઈ વળાક લવાચક કે સ્થળવાચક થાય છે. ક્રિયાવિશેષણને અર્થ પણ કોઈ વપરાય.

૨૮૨. મૂલને ધોરણે વિભાગ. 'કેટલાએક વિશેષ્યનામના યાયછે ; જેમકે, - જોડે તમે બદલે કાળે પૂઠે પૂઠળ ઈં.

ગુણવાચકના ; નીચે હેઠે હેઠળ પેલ્લાં ઈં.

કેટલાએક ક્રિયાપદયી ; કરીને લીધે ગમ લગી લગિણ.

કેટલાએક સરૂત માપના છે ; અ.) શુદ્ધ ; સમીપ સહ સહિત મધ્યે સન્મુખ કારણે હસ્તક વિના સંજધી પ્રતિ પ્રત્યે સમેત સંધાને.

બા.) અપભ્રંશ. સોત સહિત ; સાથે સાર્થે ; માટે, માગ્યે, મળે ; વિડે વળે બાહાર તરિ તરિ ; પર ઉપર વગરિ, ઉપરાંત વગરિ મત, સામુ સામા સામણે સામે સામે સન્મુલ ; પછી પછે પાછળ પછપાડે વધાણ ; સારે સારે સાર ; કાળે કંઈ ; વિણ વણા વણ વિના ; આગે આગળ અગાઉ અગાડી અગન - બચે ; ગમ ગમ-ગમન ; સુદાં સહિત્વા-સત્તા ; પાસે માર્થે ; આસપાસ વા-માવાઈ ; વાસે વાસલ મચે, વચત, મઝાર મોઝાર મજામાર ; કને જિજ્ઞાસી મુજરાલી કંદેઈ કંદે ; હેઠે હેઠળ અથ ; થકી ; મને મને મને મળા

૨૮૩. જે વિયવપદના કે ક્રિયાપદના છે, તેમના કેટલાએક મૂળે સમૂત છે સમૂત મૂળના કેટલાએક વિયવપદના કે ક્રિયાપદના થયલા છે.

૨૮૪. અરવી, ફારસી, હિંદુસ્થાનીમાંથી આવેલા કોટલાએક છે ; જેમકે, વાસ્તે દોસ્તે દોસ્તી માર્ફત વગર બાબત સિવાય તરફ.

ટીકા. એમના કોટલાએક પોતાની મુજબાપામાં વિષયપદ કે ક્રિયાપદ હશે.

૨૮૫. અનિશ્ચિત મૂલના કોટલાએક છે ; જે-વચે (નિશ્ચય), વડે વને, બહુ.

૨૮૬. કોઈ રાખે શ્રુતે વિષયપદ અથવા ક્રિયાપદ હશે, તેાય, ત્યારે પોતાનો મુજબાધિકાર કેઈકે શ્રુતીને વિષયપદનો સંબંધ દેખાડવાનો અધિકાર સ્વીકારે, ત્યારે તે નામયોગી થાયછે.

૨૮૭. કોઈ કોઈ બાપામાં નામયોગીને અર્થ વધરાવતા રાખેશું શ્રુત સરળે મજબૂત નથી, પણ ગુજરાતીમાં એ વિશે કેઈ બારે ધુમવણ નથી ; પણ ખરાશું શ્રુત સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૨૮૮. ગુજરાતીમાં નામયોગી શ્રુતે નામ છે, માટે નામનો અધિકાર રાખીને, જે નામની સાથે તેઓ આવે, તેને ધબી વિબક્તિમાં લાવે છે ; માટે એમની બતિ કેવી છે તે સંભારવું.

૨૮૯. કોઈ નારી જાતિના જેવા છે ; માટે જે નામ એમની સાથે આવે તે ની પ્રત્યયને સ્વીકારે છે ; જેમકે, રાજની જોડે, તેની પુત્રે. — જોડે, પુત્રે, પુત્રી પુત્ર મધ્યે માટે વચે પછવડે પાછળ આસ્થાસ પાર આર-પાર બાહાર પેહલાં અગાઉ આગળ અગાડી સન્મુખ સામ સામા સામણે પામે કને ગમ તરફ નીચે હેઠળ થેડે વાંમે વાંસવ માર્ફત ઈલાહિ. (પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય ; ધરની મધ્યે, કે ધરમધ્યે.)

૨૯૦. કોઈ નર કે નાન્યતરજાતીનામજેવા —

અ.) ના પ્રત્યય માગેછે ; સહિત સમેત સાત સુધાં સમીપ સંબંધ સુધી વિશે પા ઉપર હસ્તક બહુ. (નામનો પ્રત્યય કોઈ વળા પડેનો શ્રુતાય છે. જેમકે — ધર સુધી, ધર સંમધી, ધર ઉપર ઈ..)

આ.) જે પ્રત્યય માગેછે ; કાળે લીધે વાસ્તે દોસ્તી દોસ્તે સાથે કારણે માટે વને બદલે. (પ્રત્યય કોઈ વળા અધ્યાહાર્ય હોય).

૨૯૧. કરીને, એની સાથે ત્રીજી વિબક્તિ આવે* — તેણે કરીને.

* કેવલ રૂપ ગરથી જોતા 'કરિને' એ કર ક્રિયાપદનો સત્ત્વક કૃદન છે ; તથા, કરાવ, કરણ એ નામની શ્રોત્રીની અગ્રજા ગળ હોય (૧૨૨).

૨૯૩ સાધારણ નિયમ એવો છે કે “ નામયોગીની સાથેના વિવિધપદની વિભક્તિ પડી છે;” પણ કોઈ વેળા પડીનો પ્રત્યય પડતો રૂઝાવ; સર્વનામ વપરાય તો પડીનો પ્રત્યય બાળ્યે અધ્યાત્મર હેતુ. — પ્રાત્ર પ્રાત્રની રૂઢિ પ્રમાણે, કોઈ તેની ઉપર, કોઈ તેના ઉપર ઈ. કહે.

વિભક્તિમાં તથા નામયોગીમાં સંબંધ.

૨૯૭. નામની વિભક્તિનો તથા નામયોગીનો ઉપરોચ્ચ એકત્વ છે પેહુમાં બાપામા વિભક્તિના પ્રત્યય ન હતા. કેટલાકે નામયોગી રાજ્ય પણ પળતા બપારમા ટુંક સંધ ગયાથી પ્રત્યય રૂપે આત્મા (૭૮). કોઈ બાપામા ધણી વિભક્તિ, કોઈમાં થોડી છે. એવું બાલેડે કે જે બાપામા વિભક્તિનીના પ્રત્યય વાપરવાનો આવરણ વળે થયો, તેમા પૃથક નામયોગી વાપરવાનો આવરણ થોડો આત્મા. બાપાબાપામા જે બિગતા દેખાએ આત્મ એક વિશેષ કારણ એ છે, કે કોઈ કોઈ પ્રત્યય રૂપે, ને કોઈએ પૃથક રૂપે નામયોગી વાપરવાનું ચલાવ્યું.

કોઈના ધારણામા એવું છે કે આ બાપાએનું લક્ષણ એવું હશે કે પ્રત્યયોએ કરીને મનઃય વિધયોનો સંબધ, અને પૃથક નામયોગીએ કરીને બીજા વિધયોનો સંબધ દર્શાવાય છે. વળી, એવું હશે કે જે નામયોગી સર્વનામ ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયા, તેઓ વિશેષ કરીને પ્રત્યય રૂપે આત્મા (૧૦૮); પણ બીજા રાજ્ય ઉપરથી જે બ્યુત્પન્ન થયા તેઓ પૃથક નામયોગી કર્યા.

વિભક્તિની તથા નામયોગીના મળતા અધિકારમા કઈ ભેદ કરીને કોઈ કહે કે ક્રિયાપદસાથે નામયોગી થોડો, ને વિભક્તિ વધારે સંબધ રાખે છે. માટે કેટલીએક વિભક્તિ કારક કહેવાય છે; એ ઉપરથી વિભક્તિને કર્તા, કર્મ, કરણ, સપ્રદાન, અપાદાન, અને અધિકરણ, એવી સજા આપેલી છે; અર્થાત, ક્રિયાનો કરનાર, નેથી જે બનેલું, જેણે કરીને ક્રિયા ચાલે, ત્યાં સુધી તે પોહયે છે, ત્યાંથી તે નીકળે, અને ત્યાં તે થયે છે, એ દર્શાવનાર પ્રત્યયો. પડી સાધારણ સંબધ દેખાડે છે, માટે તે કારકમા નહિ, પણ વિશેષમા ગણાય છે.

ગુજરાતીમા કોઈ વેળા જે વિભક્તિ સાથે આવે (૮૫), એમજ કેટલાક નામયોગીની સાથે વિભક્તિના પ્રત્યય આવે; માહેથી, ઉપરથી, અવરથી, ઈ. ; ગુજરાતી નામયોગી વિશેષ કરીને વિવિધ છે, માટે એવું હશે.

પૂર્વ આસક્તિ ઠોઈ વાતની સાથે ખીજાં વાક્યનો સંબંધ દેખાડવાનો હોય તો તે સમય દેખાડનાર શબ્દને વાક્યયોગી ગણવો; જળી, હવે, ખીજી, પછી, એપર, ઈત્યાદિ શબ્દ એવા ઉપયોગમાં આવેછે.

૬.) કારણદર્શક. એક વાક્યના વિચારનું કારણ ખીજા વાક્યમાં દેખાડેલું હોય, તો તેમને સાધનાર શબ્દ કારણદર્શક વાક્યયોગી છે; 'તમે છે. ખાટે મને ઘરેસો આવેછે.' 'તે આવે તો તમે ના આવશો.' કારણ નિશ્ચયથી કહેલું હોય તો - કેમકે, ખાટે, વાસ્તે, તે કાલે, એથી, ઈ. વગરાય; - પણ કારણ સંશયથી હોય તો - તો, કદાચિ, ઈ..

સાધાયલા વાક્યમાં પેહલું જે આવે તેને પૂર્વવાક્ય અને પછી જે આવે તેને અપરવાક્ય કહિયે. ઠેકલાએક વાક્યયોગી એવા છે કે જોડ જોડ યદ્યપે વગરાય છે. તે જોડનો એક શબ્દ પૂર્વવાક્યને આગળ, અને બીજો અપરવાક્યને આગળ જાય, 'જો મારી પામે હોય તો હું આપીશ.' એવા વાક્યયોગી -

૬.) પૂર્વાપર કહેવાય છે. 'જો - તો, જો, જોઆ - તોઆ.

જો, જોય, જોપણ; જો કદાચિ, જો કદાચ,	} તોય, તોઆ, તોપણ, તથાધિ."
જો કદાચ, જો કદાચિત	
જો નથી, જો ન હોય.	

૩૨૧ મિન્નાર્ય દર્શક - સામા વિચારના સંબંધમાં (૩૧૬) -

અ.) વિકલ્પ સૂચક; 'કે, અથવા, વા, અગર; જે એવું હોય કે ન હોય

આ.) વિશ્વદાર્ય સૂચક; પણ, પરંતુ, સાથ. એ અર્થમાં તો અનુગ (ખીજા શબ્દની આગળ આવનાર) વપરાયછે; 'તમારે તો એવું નહિ કરવું.'

૩૨૨. પૂર્વાપર વાક્યયોગી ઠોઈ વેળા સમાનાર્થ દર્શક, ઠોઈ વેળા બિન્નાર્ય દર્શક છે. અને ધણીએકવાર કારણસર્યક અર્થ તેઓમાં હોયછે.

૩૨૩. ખાટે, વાસ્તે, ઈત્યાદિ નામયોગીને અર્થ પણ વપરાય છે. હવે, પછી, ઈ. ક્રિયાવિશિષ્ટને અર્થ આવે. જે શબ્દ નામનો સમય જણાવે તે નામયોગી; જે બે કે અધિક વાક્યમાં સમય દર્શાવે તે વાક્યયોગી; ક્રિયા વિરે કંઈ દેખાડે તે ક્રિયાવિશિષ્ટ.

* ઠોઈ વેળા જોડનો જેહસો શબ્દ અધ્યાહાર્ય હોય છે. 'હું આનું (= જો હું આનું) તો તમે આવશો.'

૩૨૪. ગુજરાતી વાક્યયોગી વિશેષ કચીને સંસ્કૃત ગ્રંથના છે. શુદ્ધ ; કદાપિ, કદાચિત, તથાપિ, તથા, અર્થાત્, પરંતુ, અથવા, વા. અપભ્રંશ ; ને અને, મન્ય ; પણ, તુન ; ને-તો, ય-સ ; નેમ-તોમ, ઘર્ષ-તર્ષ ; કદારા કદાચ, કદાચિત્ ; અવે હવે, મયગા ; તો (અનુગ), તુ ; ય અપે ધં (અનુગ), ય ; ખી, અરિ ; કે, ક કિ. — અગર, ફારસી શબ્દ, અને વાંચે અરખી છે.

ગ્રંથે અપેના કોઈ સર્વનામના અપેલા છે ; ને-તો, કે ; — કોઈ વિશેષણના, અન્ય ; — કોઈ સંસ્કૃત પ્રત્યયના, જેમકે અપિ = ખી ; અથવા સંસ્કૃત અન્યથાના ; જેમકે તથાપિ, કદાચત, ધં.

૩૨૫. જે વાક્યનાં ક્રિયાપદમાં ને અર્થ આવે, તેમને વાક્યયોગી સાધે છે ; માટે તેમને ક્રિયાયોગી (કે ક્રિયાપદયોગી) કહેવાને કોઈ ધાર.

૩૨૬. પણ કોઈ કહે, કે વાક્યયોગી તો કેવળ ક્રિયાયોગી પદ નથી, કેમકે તેઓ કોઈ વગર જે વિષયપદને પણ સાધે છે ; જેમકે, “ સંપ અને લક્ષ્મી વચ્ચે સંવાદ ; ” “ અમદાવાદ અને ખેડા વચ્ચે, ગામ લાખી આવે, ” “ બાપુ અથવા ગોપાળ આંખો હતો. ” પણ અનુ ઉત્તર વાળના ખીજા કહે, કે ઉપનાં વાક્ય સંલિપમા લાવેલાં બંને વાક્ય છે. ‘ સંપ અને લક્ષ્મીની સાથે ને વાદ ચલાવ્યો, અને લક્ષ્મીએ સંપની સાથે ને ચલાવ્યો, તે = “ સંપ અને લક્ષ્મી વચ્ચે સંવાદ. ” અમદાવાદથી નીકળિયે, અને ખેડા બહુ નજીક, તો માર્ગની વચ્ચે ગામ લાખી આવે, = “ અમદાવાદ અને ખેડા વચ્ચે ” ધં. બાપુ આંખો હતો, અથવા ગોપાળ આંખો હતો, = “ બાપુ અથવા ગોપાળ આંખો હતો. ” ને બાપુનું વલણ અર્થુ દેખ, કે વાક્ય અર્થુ સંલેપ થાય કે તેનો બધો અર્થ અિકત શબ્દમા આવે, તો તે કેવળ અિક શબ્દ નહિ, પણ વાક્ય છે (૨૫૦), માટે આવા વાક્યરૂપી નામને સાધનાર પદ વાક્યયોગી છે.

કેવળ પ્રયોગી, અથવા ઉદગાર.

૩૨૮. ‘ વાચ્યેના ખીજા શબ્દની સાથેના સંબધ વિના ને પદ વપરાય, તે કેવળપ્રયોગી (અિકલા આવનાર) છે. ખીજા શબ્દના ઉચ્ચાર કરતા અપેના ઉચ્ચાર ઉચે સાર, અને ઝડપથી મોહોમાથી કાઢાડી નાખેલાની પેઠે છે, માટે અપેના ઉદગાર (જ ઉપર, મૂ કાઢાડી નાં પાં, અ પત્ય) કહેવાય છે.

૩૨૯. પ્ર. જે શબ્દ કેવલપ્રયોગી, કે ઉદગાર કહેવાયછે તેઓ ક્રિયા? ઉ. સુખ, દુઃખ, શોક, તર્પ, આનંદ, ઉલ્લાસ, દૃષ્ટા, આશા, ચીદેહ, પ્રાપ્તિ, આશ્વર્ય, ગમરાટ, રસાદિ મનનાં વિચારો અકસ્માત ધપાપી, જે ઉચ્ચારણ થાયછે, તે કેવલપ્રયોગી, અથવા ઉદગાર કહેવાયછે.

ઉદગારના ત્રણ વર્ગ થાય છે -

૩૩૦. અ.) પ્રત્યુદગાર. ખીખને ખાવાતળાં, કે કહેતાં જે વપરાય છે તે; જેમકે- હે, ઝી, ઝી, રે, અરે, અહ્યા, અપી, અહ્યાઝી, ઝીય, ઝીરે; - અપ, છાન, ખાપરદાર, સમજ, ચોઈસ; - વા, બહા, બહાવા, બહારે બા, સાખાર; - ધન ધન, વાર, વાર વાર, સાપ્ત, સ્વસ્તિ, ધિક ધિક; - હો, હોને, હો સ્તુ, હત, હેડ, ને, ને; - છી, છી છી, ધં.

આ.) રોદગાર. કોઈ પાસે ન હોય ને ને જાણ્યામા આવે તે; અ, આ, આ આ, જી, જી, હું, ઝી, ઝી, અધધધ.

ક.) મિત્રોદગાર. કોઈની સાથે ખેલતા, અથવા ઝીકસા છુતા પણ, ને ખેલવામા આવે છે; જેમકે- કા, ખરે, ખરેખર, ખરેખાત, સાથે, પું, બસ, બસબસ, ધણું, બસ, અરે બાપ, બાપરે, બાઈરે, હાસ, હાં, હો, હા, હાહા, અહા, અહાહા - નસીબ, કિસ્મત, કપાળ, ભાગ, લખ્યું તે.

૩૩૧. કોઈ ખીખે પેરાણે વર્ગ કરેછે; જેમકે- શકિદગાર, ૬ ખોદગાર, બખોદગાર, વિશ્વખોદગાર, આખોદગાર, આનંદોદગાર, સુખોદગાર, ૩૨- છોદગાર, કોપોદગાર, ઈત્યાદિ. નામ ઉપરથીજ એમનો અર્થ લહેવાયછે.

ખીખને ધોરણે વિભાગ -

૩૩૨. અ.) કેટલાએક કેવલ મનવિકારદર્શક ઉચ્ચારણો છે; જેમકે- અ, આ, જી, હું, ઝી, ઝી, ઝો, હે, હો, વા, બહા, છી, અત, હત, હડ, ઈત્યાદિ. ઝીઝી, અને ઝીમના જેવા ખીખ, શુદ્ધ તથા ખરા ઉદગાર કહેવાય છે.

આ.) કેટલાએક વિશેષ નામના થાયછે; બાપરે, કપાળ, કિસ્મત, ધન ધન, ભાગ, ઈં.

ક.) કેટલાએક ગુણવાચકના; ખરેખાત, બપું, સાપ્ત, ઈં.

ઈ.) કેટલાએક પ્રિયાપદના, સમજ, હો, રજુ, છોને, ઈં.

૩) કેટલાએક સંસ્કૃત ભાષાના લિપેલા છે; જેમકે - સ્વરિત, સાંધુ, આલી, હે, રે, અરે, હા, હાહા.

૪) કેટલાએક ફારસી ફારસી પરમાણના છે; બસ, બરાબર, ખબરદાર, ધંધાદિ.

ટીકા. નામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદના જે ચલ્યા છે, તેમના ખરા ઉદ્દગાર નથી; પણ, ઉદ્દગાર જેવા વપરાયછે, માટે કેવળપ્રયોગીમા ગણાય છે.

૩૩૩. ઠાઈ કહેછે, કે જેમ પણ પક્ષી પોકારે, જેમ છાકરાં રડતા રમતા ધાટો કાઢે, જેમ દુદી કગણે, જેમ માણસને ચુટી ખણિયે અને તે ચીસ પાડે, તેમ આ ઉદ્દગાર થાયછે, માટે એમને રાખ્દમા ગણવા નહિ. પણ બીજા કહેછે, કે એક માણસના મનમાં કેવા વિકારો અર્થિયતા થાયછે, તે આ ઉદ્દગારોથી સાચા માણસ સમજી શકેછે, માટે એમને રાખ્દમા ગણવા નિર્ધાર્ય.

૩૩૪. ઠેકઠાએક ધારેછે, કે ઉદ્દગારોથી ભાષાના બધા રાખ્દ ઉત્પન્ન થયા છે. તેમના કહેછે કે બધા ઉદ્દગારો શ્રેણે નિર્ધાર્ય હતા, પછી, જેમ જેમ સુધારો થતો ગયો, તેમ તેમ જૂદા જૂદા ઉદ્દગારો વિશે જૂદા જૂદા અર્થ ઠરાયા, અને એમ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ પણ આ મતને હા પાડવા વિશે એ હરકત છે, કે જે સંકુળી જૂની ભાષાઓ છે, તેમની રચના, પછીથી થયેલી ભાષાઓની રચના કરતા, બહુ વિરતારેલી અને વિચારપૂર્ણ છે. હેમિ, સંસ્કૃત, શીક, ધંધાદિ બહુ પ્રાચીન ભાષાઓ સંપૂર્ણ જેવી છે. એ રીતિ પ્રમાણે ભાષા ઉત્પન્ન થઈ હતી, એવું ઠાઈ ઇતિહાસ ઉપરથી, કે દંતકથા ઉપરથી પણ, બહુમાર્ગે આશય નથી.

પરચૂરણ વાતો.

૩૩૬ અનુકરણ. ઠાઈ પ્રાણીના પોકારો ઉપરથી, કે પદાર્થના પડખા અડખાયાની ધ્વનિ ઉપરથી, ઘણી ભાષાઓમાં ઠાઈ ઠાઈ રાખ્દ ચલ્યા હોયછે; એમને અનુકરણ રાખ્દ કહેછે, જેમકે - કૂકડો, કાગડો, બેસ, ગે (ગા), બમરો, બગ્ગ, રણકારો, ધમકારો, કુક, વેહ, વા, ધં. ઘણાખરા બેવડાવલા હોયછે; ધમધમાટ, ખડખડ, ગડગડ, બડબડ, - રણુણુ, બણુણુ. વળી એવા પણ અનુકરણ કહેવાયછે; ને હડડડ, હરરર, ચતચતતત. ઠાઈ ધારે કે એવા ઉદ્દગારોથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ; એ મતના પ્રમાણ બેસતા નથી.

કચકારો — મુચકારો ગુજરાતીમાં નિર્ધારંગમાં એક ડચકારો, અને હાના અર્થમાં એક મુચકારો, કે જુચકારો આવેછે. એમના લખાતા નથી, પણ ધણાના બોલવામાં આવેછે. ખીજી ભાષાઓમાં પણ એવા કોઈ ઉચ્ચારણો આવે આફ્રિકાખંડમાં હાઈટાટ કરીને એક ભતના સાક છે, તેમની બધી ભાષા એવા ઉચ્ચારણોથી ઘાય છે, તેમના પટ્ટારામાં જુમાન સાક છે, તેમની ભાષાના અર્ધાએક રાખ્ડ એવા છે.

ઉપસંગી

૩૩૦ આક ૪૦ મા કહેવું છે, કે કેટલાએક રાખ્ડ આશ્રયદાયક અને કેટલાએક ઉપસંગી છે. ધાતુઆદિક ગ્રૂપ રાખ્ડ આશ્રયદાયક છે, તેમને આશ્રયે ઉપસંગી રહેછે. ઉપસંગીના કોઈ સૂચક, કોઈ મનુષ્ય, અને કોઈ પ્રયય છે.

૩૩૮. પૂર્વગ, આશ્રયદાયકને પૂર્વ આવનારા. એમને વિશે ભાગ ઉપસર્ગ કહેવાયછે; અને ખીજા પણ છે.

ઉપસર્ગનો ઉપયોગ એ છે, કે ધાતુ આદિક રાખ્ડની પૂર્વ આવીને તેનો વિવિધ અર્થ ઉપજાવેછે. હ આ ધાતુનો સાધિત થયેલા એક રાખ્ડ શર છે એની પૂર્વ ઉપસર્ગ આવેથી અર્થ ફરેછે; જે—મનુષ્ય, પછીથી નોંધને કરવું, ઉતારી, મરણ, લઈવેવું, ખાઈ; મરણ, સુટ; મરણ, મોર; મરણ, ખાતુ. મરણ, તારણ; મરણ, દાન—અધિક દેવ, નિર્ધાર, કોલ્લ-વુ, પરિણામ, અરે મરણ, છુટકો, તારણ, મરણ માર; મરણ, નજરનધ, મારણ, તિહાર, મુખ્યભાગ; મરણ, માર, નાશ.

૩૩૬ સંસ્કૃતમાં એકવીસ ઉપસર્ગ ગણેલા છે —

અતિ,— બહુ, અધિક, મહા અતિ—કુપ (= બહુ—મહા કુપ), અતિપાતક, અતિક્રમ, અતિપ્રય, અતિસ્નેહ, અત્યત (અતિ અત), અલુકિત
અધિ,— ઉપર. અધિ—કારી (ઉપરીપાટ્ટ કરનાર), અધિપતિ, અધ્યક્ષ (જેની અક્ષિ-આખ કોઈ જગ્યા, કામ, સભા ઉપર છે તે), અધિકરણ
અનુ,— પછી, મળત અનુ—જ (પછી જાણે તે), અનુકરણ, અનુકારી, અનુકૂળ (મળત), અનુપ્રાસ, અનુમાન, અનુપાત, અનુભવ

અંતરુ;—વચ્ચે, માંહે, અદ્ધ. — અંતર્ધાન (મનમાંહેનું ઉંડું ધ્યાન), અંતરુકરણ, અંતરુપર, અંતર્ગૃહ, અંતર્દ્વાર, અંતરુચીર (આત્મા), અંતરુપાત, અંતરુ સ્થ — અંતરુસ્થ. [લાતીન, inter].

અપ;—ઉતરણું, નીચું, ખોટું. અપમાન, અપકાર, અપક્રમ, અપકર્ષણ, અપરાધન. અપેના અપભ્રંશ = અપા, અપસરણું = અપાસરણું. [ગ્રીક apo, અપૌ; લાતીન ab, અબ્; ઈંગ્લેશ off, of, ઓફ.]

અપિ;—ઉપર. અપિ - ધાન (ઉપર ધરણું — અપો - ટાંકણું). [ગ્રીક epi, અપિ; ઈંગ્લેશ up, up-on, ઉપ.]

અભિ;—બહી, યોગમ. અભેના રાખના અર્થમાં સંપૂર્ણતા કરાવેછે. અભિમાન, અભિગ્ધાન, અભિચાર, અભિચેક, અભિગ્ધાપ્તિ, અભિસંધિ, અભિધાન, અભિસ્નેહ [ગ્રીક amphi, અંધિ; લાતીન ob, ઓબ; ઈંગ્લેશ by.]

અવ;—નિચુ, ઉતરણું (જાની સામા અર્થ). અવકાળા (ઉતરતી કાળા), અવદર્શા, અવતાર. અવેના અપભ્રંશ = અવા; અવતાર, અવાવારે (પાણીનો).

આ;—મુખી, પર્યંત, મિતિ, પૂર્ણતા. આકાર, આગ્રહ, આધાર, આવૃત્તિ, આસન, આચા, આકર્ષ. આને યોગે કોઈ ધાતુનો અર્થ સામા અર્થમાં ફરી જાયછે; ગમન = જવું, 'આગમન = આવવું; દાન = આપવું, આદાન = લેવું.

ઉત્ત;—અડગ, ઉપર, ઉંચું. ઉત્કૃષ્ટ, ઉત્તમ, ઉત્તેજન, ઉત્પન્ન, ઉત્સાહ, ઉત્થાન (ઉઠવું), ઉત્થાપન, ઉદ્ગાર, ઉદ્ધાર, ઉત્કર (ઉત્કરડો), ઉન્મત્ત. અવેના અપભ્રંશ ઉ.

ઉપ;—સમીપ, નાહીનું. ઉપશુર, ઉપવેદ, ઉપસર્ગ, ઉપવાસ, ઉપપદ, ઉપાક્ષર, ઉપગ્રંથ, ઉપદેશ, ઉપકાર. [ગ્રીક hupo, લાતીન sub; ઈંગ્લેશ up]

દુસ્—દુર;—ખોટું. દુષ્કર્મ, દુ સહ, દુર્ગુણ, દુર્ગુણિ, દુરાચાર, દુર્બલ (અપભ્રંશ, દુબલું). [ગ્રીક dus.]

નિ;—માહેલું, બાહાર, નીચળું, સાથેનું. રાખના અર્થની વિશેષતા દેખાડે. નિધિ, નિધાન, નિદેશ, નિગમન. [ઈંગ્લેશ the thier]

નિસ્;—વિના, નહિ, બાહાર. નિસ્સત (સતવિના), નિશ્ચલ, નિશ્ચલંક, નિર્દોષ, નિર્ધમ, નિર્ધન, નિર્મલ (અપભ્રંશ, નબળું).

પરા;—પ્રહ. પરાક્રમ. સાથેના ગાન્ધનો અર્થ ઉલટાવી નાંખે; પરાતપ, પરાચીત. [ગ્રીક *para*, પરા; ઇંગ્લેશ *for*, *for-bid*]

પરિ;—પ્રહ. યોગમ. પરિશ્રમ, પર્યટન (બધે-દેશાવર ફરવું), પરિધિ. સાથેના ગાન્ધનો અર્થમાં સંપૂર્ણતા જણાવે છે; પરિહાર, પરિણા, પરિવાર. [ગ્રીક *peri*, પેરિ; લાટીન *per*, પેર]

પ્ર;—અધિકતા, વિશેષ. પ્રત્યુ, પ્રવચન, પ્રતાપ, પ્રધાન. [ગ્રીક *pro*; લાટીન *pro*, ઇંગ્લેશ *for*.]

પ્રતિ;—ફરી, સાથું. પ્રતિવાદ, પ્રત્યુત્તર, પ્રતિબાધા, પ્રતિકાર, પ્રત્યક્ષ, પ્રતિકૂલ, પ્રતિપદ (પડવો), પ્રતિબિંબ, પ્રતિદિન, પ્રતિજ્ઞા, પ્રત્યક્ષ [ગ્રીક *proth*, પ્રોસ; લાટીન *pro* *hinc*]

વિ;—બિન, વિશેષ, અબાધ. વિકાર, વિકર્મ, વિક્રમ, વિશેષ, વ્યાપ, વિગ્રહ (વિસર), વિયોગ, વિખ્યાત, વિનાશ. સમનો સાથો અર્થ. [ફારસી બે.]

સમ્;—સાથે, સહ સગમ, સગતિ, સંગ્રહ, સંવધ, સંપત, સંભવ, સંબધ, સમોધ, સવાદ. [ગ્રીક *sam*, મુન્, - લાટીન *con*, *cum*, *co*, કોન, કુમ, કો]

સુ;—સાર. સુજનન, સુવિચાર, સુચાસ, સુગુણ (સુલ્લ), સુપત્ર (સપુત) [ગ્રીક *ou*, ઈઉ-યુ.]

૩૮૦. બે કે અધિક ઉપસર્ગ સાથે આપે - 'અતિ-આ, અત્યાગ્રહ; અધિ, આ, અધ્યાહાર; અપ-આ, અપાધાન; ઉપ આ, ઉપાધ્યા; વિ-આ, વ્યાકરણ, વ્યાકુળ; સમ-આ, સમાચાર; સમ ઉત્ત, સમુત્પન્ન, સમુદાય; સમ્-મ, સમપ્રદાન, સંપ્રદાય; વિ-અભિ, અભિચાર; વિ ઉત્ત, અુત્પન્ન.'

અધિ આ-અવ, અધ્યાત્માત્મિક (કન્યાની સાથે આપે તે પેદાશભરૂ ઈં), અધ્યાવશાદુલ (અહરુ); સમ્-ઉપ-આ, સમુપાકૃત્ય (પાણ આપવું).

૩૮૧. ઉપસર્ગ રિવાજ કેઈ સંસ્કૃત ગ્રંથના પૂર્વગ ગાન્ધ છે —

અ, અન્, અગ;—વિના, અબાવ, નિરોધ. અ-ગ્નન (ગ્નન વિના), અખલ, અધર્મ, અકર્મ, અસત. જે ગાન્ધનો આચાર્ય સ્વર હોય તે ગ્નની છે કે આગમ ન્ આપે; અ(ન્)અક = અનેક, અખલ, અનર્થ, અના-

યાસ, અનિષ્ટ, અનૃત (અનૃ-ન્નત). નકારનો છુકાર થયે (૧૦૭ ગ)
અણુ; રાખ્દનો આવાહર સ્વર ન હોય તેવ અણુ; અણુસંમણુ,
અણુબોલો, અણુદીકું, અણુધરુ.

કુ;— ખોટું. કુકર્મ, કુબુદ્ધિ, કુપાત્ર, કુવામના, કુપુત્ર (કપુત); એનો કોઈ
‘વેળા કા થાય, કૃપય—કાપય, કૃપુરુપ—કાપુરુપ.

ન;— અખાત, નિષેધ. ન—અસ્તિક = નારિક, ન—ગ(મ) = નગ (ન જવાય
તેથી જખા—પાહાડ), નાન્યતર, નપુસક, નકામું.

નાના;— વિવિધ. નાનારૂપ = વિવિધરૂપ, નાનાપ્રકાર, નાનામત, નાનાવિધ.

પૃથ્વાત્;— પછીથી. પૃથ્વાપાપ = પછીથી તાપ (અપભ્રંશ પસ્તાવો).

પુનર્;— ફરીથી. પુનર્પિવાહ, પુનર્જન્મ, પુનરુક્તિ.

પુરા;— પ્રાચીન. પુરાવૃત્તિ (પ્રાચીન વાતો—ઈતિહાસ), પુરાતન, પુરાણ.

મિષ્ટ્યા;— ખોટ, અસ્ય. મિથ્યાવાદ, મિથ્યામત. [સજીવ, સફળ.

સ—સહ;— સાથે, પુકત સંમ. સચુણ (ગુણ સાથે), સદીકા, સપ્રમાણ,

સ્વયમ્;— પોતે. સ્વયમ્માર, સ્વયમ્મૃ.

કેટલાંક બીજા અન્ય સંસ્કૃતમાં પૂર્વગ છે, તેમના સાથેલા રાખ્દ ઘોડા
ગુજરાતીમાં આસે; જે. પ્રથમ, (નીચે) અંધ સ્થલ, અધોલોક;— અમા
(પાસે) અમાવાસ્ય—અરાસ;— અલં (શોભા) અલંકાર;— ચિરં
(બહુ કાલ) અગ્રીમ— ગુરુ (પૂર્વ) પુરોગામી, પુરોહિત;— પ્રાતર્
(સહવારનું) પ્રાત સ્નાન પ્રાત કાલ;— બહિર્ (બાહ્ય) વહિર્ગ વહિર્કાર (જાત
બાહ્ય કરવું);— રાત્રિસ્ ધીમે) રાત્રિસ્—ધીમે ચાલનાર = રાત્રિ, — રાત્રિ
(સુખ) રાત્રિ; સાયમ્ (રાત્રિ) સાયકાલ; તિરસ્, તિરસ્કાર. આ રાખ્દ અને
અન્યના જેવા બીજા સંસ્કૃતમાંથી અન્યને અન્ય જોડેલા છે.

૩૪૨ કેટલાંક કેટલાંક સ્થાનની પૂર્વગ રાખ્દ ગુજરાતીમાં આસે છે—

કમ (કારસી વિશેષણ) કમણ્;— કમળેર, કમળત, કમળખત.

ચુદા (કારસી વિશેષણ), નદી;— ખુરાબો, ખુરાખબર, ખુરાદીલ.

ચૂચ (કારસી વિશેષણ), સાર ખૂબસુરત, ખૂબમળ.

ગૈર—ગૈર (અરખી) વિના, અભાવ, ખીજી;—ગૈરખરેય, ગૈરવાતખી. વ ૧ = અને) ગૈર ને પૂર આવે 'વગૈરે'— વિગરે—વિગ્રે થાયછે = અને ખીજી = ધત્યાદિ.

દર (ફારસી) અકેક;—દરેક. એને અનેક અર્થ લાગેછે; = દુ-ય, દરમા (મહિનાનુ મુત્ય—મહિનાની મચ્છરી); = દરવાજા; દરવાજા (ફાપાલ); = માહે; દરકાર (કામમા).

ના, નિ, નિરૂ (= સંસ્કૃત ન—નિરૂ);—નાપાક, નાપરદ, નાદાર, નાદાન નિકાસુ—નકાસુ, નિરાશું (= નિરૂ—આલ, સર્વ)

નીમ, નીમે, (ફારસી વિશેષણ), અર્ધ;—નીમ પગાર, નીમ ભાગ.

નેક (ફારસી વિશેષણ), સારું, ખરું;—નેકરાજ, નેકખાખ.

પેશ (ફારસી), પૂર્વગુ, મોહકા આગળગુ; પેરાખખર (પૂર્વની વાત—બાંધિય વાત), પેરાવા (મોહ આગળગુ માણસ).

બદ (ફારસી વિશેષણ = ઈંગેજ bad), ખોટું;—ખેદનમ, ખદ કરત, ખદફલ.

બિન (= સંસ્કૃત વિના) નહિ, વિના;—બિનમચ્છરી, બિનગુકરાન, બિનહરકત.

બે (ફારસી = સંસ્કૃત વિ), વિના;—બેફિકર, બેફાલ.

લા (અરખી), નહિ;—લાચાર (ઉપાય વિના) લાકલામ (કહેવા અપોખ્ય).

રાહ, રાહા (ફારસી નામ) રાખ, મોટા;—રાહરાહ (રાજમાર્ગ), રાહા-જાદા (પાઠવી પુત્ર).

સર (ફારસી = સંસ્કૃત શિર), માથું, પ્રખ્ય;—સરસુબેરા, સરકારકુંન.

ટીકા. અ, સુ, કુ, ડ (= સંસ્કૃત ડત્), ધત્યા સંસ્કૃત ઉપસર્ગના અપચરાધૂષા હિંદુસ્થાની રાખની સાથે આવે તો તેમ હિંદુસ્થાની ગણાય, અથવા કેવળ અપચરા ગણાય.

એમજ ગુજરાતીમા એા = અવ બાવિ. ઉ = ડત્, ન = નિ નિસ, સ = સુ, કુ = કુસ, ક = કુ, ધ = કેવળ અપચરા ઉપસર્ગ અને ધર્મ ગણવા.

૩૪૩ અનુગ, પછીથી આવનારા રાખ. ૩૫. એમના કોઈ આશય-દાયકને છેડે વળગી રહેછે; નેમ કે, — જ (જા. માવજ) : એ. ય. ધ

(તુર, તુપ, તુદ); ખી (તુતી, તેતી); - ધા). કોઈ પૃથક રહેછે ખરા, પણ ખીજ રાખ્દની પછવાડેજ બોલવામાં આવે; 'તો (તુજો તો જણ), પણ (તુ પાણુ થાયછે), ખરા સી, હૈ, (તમો જાણ્યો તો ખરા). (૩૨૦).

ટીકા. પૂર્વગ તથા અનુગ રાખ્દમાં કોઈ ગુણવાચકેના, કોઈ ક્રિયાવિશે-
પણના, કોઈ વાસ્તવ્યોગીના અર્થમાં વપરાય.

૩૪૪. પ્રત્યય. પ્રત્યયથી સાધિત ધનોરા રાખ્દમાં કેટલાક કૃદંત, અને કેટલાક તદ્વિતાંત છે. ધાતુને પ્રત્યય લાગ્યાથી જ રાખ્દ થાય છે તે કૃદંત, અને ખીજ રાખ્દને પ્રત્યય લાગ્યાથી જ રાખ્દ થાય છે તે તદ્વિતાંત કહેવાયછે. બધા પ્રત્યયનો સંગ્રહ અહિં કરેલો નથી, પણ ધણા ખરા એકઠા કરીને દેખાડિયે.

અ.) કૃદંત. ધાતુને કૃદંતના પ્રત્યય લાગતાં તેના અક્ષરમાં ગુણ કે વૃદ્ધિ, લોપ કે આગમ, અને સૈધિકાર્યના વિકાર પણ થાય. એકેક ઉદાહરણમાં કેવા કેવા વિકાર થાયછે તેનું વર્ણન કરતાં ગ્રંથ માટે થયે, માટે ઉદાહરણ ઉપરથી સમજી લેવું કે કેવા વિકાર થયેલા છે. બધા પ્રત્યય ટૂંકે, પૃથક રાખ્દ હશે, પણ સર્વેનાં પૃથક-રૂપ અને પૃથક અર્થ હમણા જણાતાં નથી, પણ ધણા ખરાના હજી જણવામાં આવેછે. કેટલાએક કૃદંત ખીજ રાખ્દની સાથેજ - સમાસમાંજ - વપરાય છે.

૧. કર્તૃવાચકનામ.

અ. ચુર, ચોર; દિવ, દેવ; દીપ્, દીપ; પ્રવહ, પ્રવાહ; રન્-મ (નિં; પાપ + મ = પાપમ - પાપનાશક).

અરુ. ફ, કારક; મુજ, મોજક; લિણ, લેખક; નૈ, નાયક; ગે, ગાયક; દૃશ, દ્રીક; રણ, રક્ષક; પચ, પાચક; પૂજ, પૂજક. - નારીજાતિમાં
રુકા; કારિકા, પાચિકા.

અન. મદ, મદન (હરખાવનાર); નદ, નદન; ર, રવન (પોકારનાર)
- રાવણ (પોકાર કરાવનાર); શુ, શ્રવણ.

આલુ. પત્, પત્યાલુ (પટે એવા); સી, રાયાલુ (જીવનાર); દય, ધ્યાલુ.
= આરુ, વદ, વંદાર (વખાણનાર).

૩. દ, હરિ (વાક + હરિ = વાગ્ધરિ, વચન હરનાર); રુ, કરિ (સ્તંબકરિ

જન્ય - હનસા કરનાર); મદ્, મદિ (દલ મદિ, દેવ માયનાર - દલ-વાન માડ).

ઇન્ (= ર્), વદ્, ઘાદિન્, વાદી (પ્રતિવાદી ઇન્); મૂ, ભવી (અનુભવી, ઇન્); પુન્, મોગી; સ્યા, સ્થાપી.

ઉ. મિદ્, બિન્; ઇપ્, ઇન્દુ (ઇન્દુનાર); કિત્, વિદ્ (ભણનાર)

ઉર. મગ્, ભંપુર (ભગ હોનાર); માસ્, ભાસુ (પ્રકાશનાર).

ઉરુ. ધાત્, ધાત્રક (ધાત કરનાર); મિદ્, બિન્દુક.

કદ. (કુ ધાતુ ઉપરથી ઘોષા રાજ સમાસમાં આવેછે).

ભય (ભય) ક્ = ભયકર (ભયકરનાર); દિવાકર (અત્યાધુનિકરનાર - અર્થ), પ્રભાકર (અર્થ); નિરાકર. ઝિનો અપભ્રંશ ગાર (૧૦૭ ન) મુકગાર, કબગાર.

કાર. (કરનો પ્રેરકબદ્ધ = કરાવનાર ઝિના સામાસિક રાજ વાપરે) અથકાર, (કુશલ કરનાર); કુભકાર (ઝિના અપભ્રંશ, કુભાર - કંભાર).

ગ. (ગમ્ ધાતુનો અસ. અર્થ જનાર. ઝિના સામાસિક રાજ વાપરે). દેશગ (દેશ જનાર); સપુદ્ગ (સપુદ્ જનાર); પૂર્વગ, — અનુગ (પૂર્વે - પછે જનાર), ઉરગ - ઉરગ (ઉર જનાર - સાપ); ગુરગ - ત્વરાઝિ જનાર - પોડા).

જ. (જન્ ધાતુનો અસ. અર્થ જન્મનાર. = સમાસ) અનુજ (પછી જન્મનાર - પુત્ર, નાહનો ભાઈ); પક્ષ (કાલ્પના થનાર - કમલ); પ્રથમજ (પે.સા જન્મેસા), પૂર્વજ (પૂર્વે થએસા)

૨ વિવિધ અર્થના નામ

અ. (નરજાતિ નામ). કમ્, કામ (ઈચ્છાજનન વિકાર), ક્, કર (લપ ઇન્) ત્યન્, ત્યાગ; પદ્, પાક (દુષપાક ઇન્) પદ્, પાદ; મજ્, ભાગ; મૂ, ભવ (જન્મ), મૂ, ભાવ, લમ્, લાભ.

અન (નાન્યતરજાતિ નામ). સ્યા, સ્યાન, ઉત્યાન (ઉઠવું), દૃષ્ટા, દરીન, પ્રદર્શન, સંદર્શન, ઇન્ દા, દાન, અપાદન, સંપ્રદાન, ઇન્; પાલ્ પાલન - જણ, પુષ્, પાપન - જણ; દુ, હવન, શ્તુ અવણ, શી, રાપન

મૂ, બવન (રેહવાની જગ્યા); કૃ, કરણ (સાધન); કૃ, કારણ. 'પર્વ',
પર્વન - પર્વ (ખંડ, અધ્યાય).

અનનું નારીરૂપ અના છે. પ્રાર્થ, પ્રાર્થના; રચ, રચના; વિદ્, વેદના;

મૂ, બાવના.

અસૂ-ઇસૂ-ઉસૂ (નાન્યતરજાતિનાં નામ). તમે, તમેસુ (અંધકાર); તિજ,
તેજસૂ (તેજ); પય, પયસૂ-પય (દુધ); છદ, છંદસુ-છંદ. દુત્, જ્યોતિસુ
-જ્યોતિ - જિત; ચસૂ, ચક્ષુસૂ - ચક્ષુ, -ચક્ષ (આંખ).

ટીકા. સુ નો ઘોષ યથે આ પ્રત્યયથી સાધિત થયેલા રાખ્દ અકારાંત
અને ધકારાંત જોવા દેખાય છે. નોપપણ સમાસમાં સકાર દેખી દેખાય છે.
જેમકે, જ્યોતિશસાસ્ત્ર - જ્યોતિઃસાસ્ત્ર; ધનુસ્ - વિદ્યા, ધનુર્વિદ્યા.

જ, (જ્ઞા ધાતુનો અંશ. અર્થ, જાણનાર). પ્ર-આ-જા = પ્રાણ (વિદ્વાન),
અય (નહિ જાણનાર); સુય (સાર જાણનાર).

ત, (સમાસમાં). કર્મકૃત (કામ કરનાર); દેવસ્યુત (દેવને સારવનાર -
વખ્યાણનાર); આરણ્યગત (વને ફરનાર).

તૃ, તા (તૃ ધાતુનો અંશ. અર્થ, પાર પાડનાર (રેપેડ), ધાતુનો અર્થ પૂરો
કરનાર. શ્રુ શ્રોતા; દા, ધતા; વિદ્, વેતા; મૂજ, મોડતા. કોઈ
વેળા ધ આગમ આવે; ક્રમ્, કમિતા (ચાલનાર); મૂ, બવિતા
(રેહનાર). માતા પિતા ધંત્યાદિ સગાનાં નામમાં જિજ્ઞ પ્રત્યય આવે છે.

દ (ધાતુ દા. અર્થ, દેનાર. સમાસમાં આવે). વરદ, વર-આશિરા દેનાર;
વારિદ, વારિ - જળ દેનાર, મેધ.

ધરા (ધાતુ ધૃ. ધરનાર - ઝાલનાર. સમાસમાં આવે.) વસુધરા - વસુ
(દ્રવ્ય) ધરનાર = પૃથ્વી.

મર (ધાતુ મૃ. અર્થ, પોરાંનાર - પોરાણ કરનાર. સમાસમાં આવે).
વિશ્વમર - વિશ્વનો પોશક, ધંશ્વર.

મુ-મૂ (ધાતુ મૂ. અર્થ હોનાર). સ્વયજ્ઞ - જ. પિતે-પોતાથી હોનાર -
"જનો કોઈ કરી નથી"; સંજ (સુખે રેહનાર); પ્રજ, વિજ (ધણી).

ર. નમ્, નમ (નમી રેહનાર); હિંસૂ, હિંમ (મારનાર); કમ્, કંપ (કાંપનાર).
તર-ત્વર. સ્યા, સ્યાવર - સ્થિર; રજ્ઞ, ધંશ્વર; જિ, જિત્વરે-જીતનાર.

આ. (આના નારીજાતિ નામ ધાવછે.) ફપ્, ધ્રમ્ણા; કપ્, ક્ષા; ચિત્, ચિતા; પીડ્, પીઝા; તુલ્, ત્વા; સિન્, સિક્ષા; સંતા+આ, સંતા (નામ); આતા+આ, આતા.

૬. (નરજાતિ નામ ધાવછે.) દા ધા ધાઙ પૂર્વે ઉપસર્ગ અને આગળ ૬ પ્રત્યય સ્વીકારે તો ધાઙનો અંતસ્વર ઉડી જાયછે. આ-દા-૬ = આદિ; સં-ધા-૬ = સંધિ; નિ-ધા-૬ = નિધિ; પરિ-ધા-૬ = પરિધિ.

તિ. (નારીજાતિ નામ.) ચક્રુ, ચક્રિત; ક્રુ, કૃતિ; ગમ્, ગમ્તિ; ની, નીતિ; સ્મૃ, સ્મૃતિ; કુપ્, કુષિ. તિને સ્થળે કોઈ ધાઙની સાથે નિ આપે; દા, હાનિ.

ઘ-૬વ-નિમ્. (જાતિ નામ્યતર. નિહો કરીને કંઈ ધાવછે એ અર્થ દેખાડેછે.) અસ્, અસઃ; શસ્, શસઃ; યાસ્, યામ્; ગમ્, ગામ; પા, પાત્ર; સ્તો, સ્તોત્ર; શિ, શેત્ર (અપચરા એવર);—
ધર્, ધરિત્ર; પૃ, પવિત્ર; વદ્, વાદિત્ર (વાણી);—
ક્ર, કૃત્રિત્ર (કૃત્રિત, ક્ષા).

મ. (જાતિ, નર.) યત્, યત્ર; યગ્, યગઃ; સ્વપ્, સ્વપ્ત્ર.

યા. (જાતિ નારી.) ક્ર, ક્રિયા; વિદ્, વિદ્યા.

૩. વિશેષણના:—

ત્,—૬ત્ પ્રત્યય કર્નેણિ જૂતકાવનો અર્થ દર્શાવે છે. ક્રુ, કૃત, ગમ્, ગત; સ્મૃ, સ્મૃત.

કોઈ ધાઙની સાથે, ત્ને સ્થલે ન, ટ; વદ્, વદલ્; ક્રુ, ક્રીલ્; પૃ, પૃલ્; લગ, લગ્; શિદ્, શિલ્; દૃશ્, દૃષ્ટ; જશ્, જષ્ટ.

અનીય. રમણીય; દૃશ્, દર્શનીય.

ય—સ. ક્રુ, કાર્ય—કૃત્; પૂજ, પૂજ્ય; યુજ, યોગ્ય;— આ પ્રત્યયે યનારા ઉઠવા-અર્થે રાજ્ અને વિશેષણ છુતા વિજ્ઞાનને અર્થે લપરાય છે; આચાર, આચાર્ય; ગદ્, ગદ્ય; પદ્, પદ્ય; વચ્, વચ્ચા.

૪. સંસ્કૃતમાં જે પ્રત્યય ઉણાદિ કહેવાય છે તેમના કેટલાએક નીચે દેખાડાયે છિયે

અન્ = આ. રાજ્, રાજન્ - રાજ; યુ, યુવન્ - યુવા, પર્વ, પર્વન્ - પર્વ.

અલ - અલા. કમ્, કમવ - કમલા; મુસ્, મુસજ; છો, છલ; મડ્, મડલ;
મેગ્, મગજ.

આલ. ચઢ્, ચડાજ - ચાડાજ; પત્, પાતાજ; સૃજ્, સૃંગાલ (શીઝાજ)
ઇત. સૃ, સરિત (નદી).

ઙ્ - ઙ્ગી. મહ્, મહ્ય (અપખરા, બેસ).

ઇર - ઇરા. મદ્, મદિર (વિગ્રામસ્થજ), - મદિરા (મધ્ય - દાર); રૂધ્
રૂધિર; વંધ્, બધિર (અપખરા, બેહરા); સ્યા, મ્યિર.

ઇલ. પય્, પયિલ (પથી)

હ. વા, વાયુ; સાધ્, સાધે; તૃ, તર; વસ, વસુ; વંધ્, બધ; લઘ્, લધુ;
પશ્, પશુ.

હર. ચત્, ચત્તર; અંક્ર, અક્રર, મજ્, બંધુર

હત. મ્, મરત (વા).

ઝ. જહ, વધૂ (વહ); તન્, તનૂ; જર્જ, ખર્જ (ખર્જૂર).

ઝર. મો, મધૂર (ખાર); સ્વદ, સિદ્ધર.

ઞર. પત, પતેર (પક્ષી); કુવ, કુબેર.

ગ - ગા શૃ, શૃગ - શિંગ (શિંગડ); ગમ્, ગમા.

ઠ. કળ, કલ.

ઢ - ઢી જન્, ખંડ, દમ્, દડ, ચન્ (કોપણું), ચડ - ચડી.

તુ સો, સેટ (પૂલ); તન્, તણ, ધા, ધાણ; જન્, જણ; વસ્, વસ્તુ.

ત - યા. રમ્, રચ; કુષ્, કોષ્ઠ (કોષ્ઠક - કોઠી ધં); વૃ, વીર્ય, ક્રા, અર્ધ.
મે, માધ.

મ. મિ, ક્ષેમ; ધૃ, ધર્મ, યજ્, યુગ્મ, ઘસ, ગ્રામ - ગામ

વ - વા ભક્, વિશ્વ; સ્વ, અસ્વા (ખાટસા).

વી—ઝવી—ઙવી. વૃથ, પૃથ્વી—પૃથવી—પૃથિવી.

ર. વરુ, વરુ (વાંક); વદ્, ચદ્; હિદ્, હિદ્; અમ્, આમ્ (આમો)

૫. અનેક પ્રત્યય અપભ્રંશ રૂપે ચાલેછે, અથવા મૂળ ભાષામાંથી ગુજરાતી
જીક ત્યાં પછી વાપરવામાં આવ્યા છે. તેમના કેટલાંક નીચે દેખાડિયે છિયે.

અ. ક્રિયાપદના મૂળ જેવા દેખાનાર કેટલાંક નામ ગુજરાતીમાં ચાલેછે,
ખાલ, ચાલ. ક્રિયાપદને અર્થ નથી વપરાતા એવા કેટલાંક શબ્દ
એજ રૂપના જેવા છે; વાદ, બાર, બાર.

અર્ઘ્ય ખસ, ખેડક; આવ, આવક;

અતી. કુદ, કુદી; કુખ, કુખી.

અળ. માગ, માગણ; ધાવ, ધાવણ; વળ, વળણ, ચાલ, ચલણ; ધુમવ, ધુમવણ.

અળી શીવ, શીવણી; બાધ, બાધણી; ગધ, રાધણી; કર, કરણી, ચેતવ,
ચેતવણી; ભાળવ, ભાળવણી; આક, આકણી; આઠ, આઠણી
(આપણી); માપ, માપણી, લિખ, લેખણી (લેખણ).

અળું. દળ, દળણું (દયાણું); ગળ, ગળણું (ગયાણું); પાવ, પાવણું. અળ, અળી,
અળું=અળ (૧૦૭).

અળો, ધાવ, ધાવણો—'ણી—'ણ (વિશેષણ).

અત, ગમ, ગમત; રમ, રમત. (નારીજાતિ નામ).

અતર. બણ, બણતર; વણ, વણતર; ગણ, ગણતર.

અવ = આડ, વેચ, વેચવ; શીખ, શીખવ; પાલ, પાલવ

આદ. ચડ, ચડાઈ; લડ, લડાઈ.

આડ = આલ (= આણ). ઉડ, ઉડાઈ; ખરચ, ખરચાઈ; રામ, રામાઈ;
વગાડ, વગડાઈ, વેચ, વેચાઈ

આના બિછાવ, બિછાના. (હિંદુસ્થાની)

આટ. ચગડ, ચગડાટ; વણ, વણાટ; ગબરા, ગબરાટ; ગરબડ, ગરબડાટ;
કણકણ, કણકણાટ; કરણ, કરણાટ; વળવળ, વળવળાટ.

આળ—આળી—આળુ. વેચ, વેચાણ; ખેંચ, ખેંચાણ; કેહ, કેહણી (કથની)
—કહાણી—કાણી; ઉધરા, ઉધરાણ.

આપ. મિત્ર, મિત્રાપ.

આમળ — આમળી. શીખ, શીખાનણ; પેહેર, પેહેરામણી.

આરી. પાથર, પથારી

આરો. ઘર, ઘરાણે; બધ, બધારે.

આવ. ઘડ, ઘડાવ; પડ, પડાવ; ઠર, ઠરાવ; મચ, મચાવ.

આવટ, બન, બનાવટ; ચાહા, ચાહાવટ.

આલુ. લાલ, લાંબુ; બધ, બધાણુ; રામ રામાણુ.

ફ. બુડ, બુડી; બાલ, બાલી; ચોર, ચોરી.

ફાલ. ઝડ, ઝડિચ્ચિય.

ફૂળ—ળ. દે, દેણુ; સે, સેણુ.

ફત—ફતો. લખ, લખિત; શાખ શાખિત; દેખ, દેખિત (દેખિત બૂલ).

લખલખ, લખલખિત;—ચોખખ, ચોખખિતો; માન, માનિતો;

બણ, બણિતો (= સં. ત—ફત, = થુ. ચેલ). [ઉતાર.

ઉ. ચાલ, ચાલુ; લાગ, લાગુ; બર, બર (પિરબર); બેડ, બેડુ; ઉતાર,

ફર. ખંડ, ખંડેર. = ચેલ. -

ફલ. છાપ, છાપેલ; પાળ, પાળેલ. = સં. ફલ (૧૦૭ ક).

ઓ. (= સં. ઈ), કર્તૃવાચક — લંગડ, લંગડો; બાલ, બાલો (માયા બાલો);

ઝર, ઝરો. ભાવવાચક — મર, મરો; તર, તરો; ચીઠ, ચીઠો.

કળો. માર, મારકણો; બિલી, બિલીકણો; બાલ, બાલકણો.

જું. ખા, ખાણું.

ળુક. વર્ત, વર્તણુક.

વરો. ખા, ખાવરો; આવ, આવરો = આવક, આવણુ.

વાઢ. મદ, મદવાડ.

આ. તદ્વિતાંત. ધાતુસાધિત વિષયપદને કૃદંત, અને કૃદંત ઉપરથી સાધિત રાખ્દને તદ્વિતાંત કહેછે. રાખ્દ ધડતા સાર ને પ્રત્યય ધાતુને લાગેછે, તે કૃદંત પ્રત્યય, અને બીજા રાખ્દ ધડવા સાર ને પ્રત્યય કૃદંતને લાગેછે તે તદ્વિત પ્રત્યય કહેવાયછે. પ્રત્યય લાગતાં બહુધા ચૂળ રાખ્દમાં અનેક પ્રકારના વિકાર થાયછે. રાખ્દનો અંતસ્વર હિ જી ઓ હોય, અને પ્રત્યયના આદિઅ અર કે ય હોય, તો રાખ્દના અવ્યવસ્થને સ્થળે અવ્ય થાયછે; બૃગુ + અ =

ભાગવિ, તાણુ + ય = તાણ્ય નો રાખ્દનો અત્યસ્વર અ આ ઈ ઉ દ્વાય અને પ્રત્યયનો આધાક્ષર સ્વર કે ય હોય, તો રાખ્દનો અત્યસ્વર સ્થપ યાયછે; ગર્ગ + ય = ગાર્ગ્ય, શિવ + અ = રોવ. નો રાખ્દના આદિયે જોડાક્ષર દ્વાય અને તેમા ય કે ય આવે, તો જોડેલા અક્ષર પૃથક પડેછે, પછી પેહવાની સાથે ઐ ઔ મળેછે; બ્યાકરણ + અ = વૈયાકરણ (બ્યાકરણી), ન્યાય + ઈક = નૈયાયિક, દ્વાર + ઈક = દૌવારિક.

૧. માતા પિતા પૂર્વગાદિનાં નામ ઉપર સંતાનાનુગાદિની સગા. અમ્મો વિશેષણ છતાં પણ વિશેષ જોવા વપરાય છે.

અ. શિવ - સુમિત્રા - યદુ, રૌવ - સૌમિત્ર - માત્સ્ય

ક. કૃષ્ણ - દેવદત્ત, કામિણી - દૈવદત્તિ

કૌંય. ક્ષાત્ર, જાત્રીય (જાત્રીનો).

જર. (સમાસનું પૂર્વપદ સં, બદ્ધ, અથવા સંજ્ઞાવાચક રાખ્દ, અને ઉત્તરપદ માતૃ (માતા) દ્વાય, તો ઉર પ્રત્યય આવે) બદ્ધમાતા - દ્ધિમાતા - પદ્ધમાતા, બાદ્ધમાતૃર - દ્ધમાતૃર - પાદ્ધમાતૃર.

ચ. ગમા - વિધવા - રોહિણી, ગામેય - વૈધવય - રોહિણેય.

ય. ગર્ગ - ગાર્ગ્ય.

૨. વિવિધ સંબંધના વિશેષણ.

અ. વિબ્રુ, વૈબ્રુવ (વિબ્રુબદ્ધ); બ્યાકરણ, વૈયાકરણ; ચિત્રા (નક્ષત્ર), ચૈત્ર આલ - આટ. વાક (વાચા), વાચાલ - વાચાઠ.

ક. લોક, લોકિક; માસ, માસિક; વર્ષ, વાર્ષિક; નિશા (રાત્રિ), નૈશિક, સમય, સામયિક; કાલ, કાલિક; ધર્મ, ધાર્મિક; ઇતિહાસ, ઐતિહાસિક; પુરાણ, પૌરાણિક; દેવ, દૈવિક.

ડ. દન્, દન્ન, દન્નિ, દન્નિ, દન્નિ, દન્નિ, દન્નિ, દન્નિ.

ડન્. (પ્રથમા નરજાતિ ડન્, નારીજાતિ ડન્ની, નાબ્ધતર ડન્ન). માલા, માલિન્ (નર૦ માલી - નારી૦ માલિની); ગામ્વ, શાસ્ત્રિન્ (શાસ્ત્રી). ૫૫ ૫૮ મા જોયું.

ઇન. મ્હલ, મ્હલિન (મ્હલો) - મ્હલિની (મ્હલી).

ઇમ. અંત, અંતિમ ; પશ્ચ, પશ્ચિમ - પશ્ચિમા.

ઇય. યય, યયિય (યય સમધી) ; રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રિય (સેન્ય - લોક સમધી).

ઇલ. પક (કાદવ), પકિલ (કાદવનો).

ઈન {નારી૦ ઈના}. કુલ, કુલીન (કુલનો) - કુલીના (કુલની).

ઈય. પરંત, પારંતીય (પરંતનુ) ; રાષ્ટ્ર, ગાંધીય ; અનેકીય (અનેકનુ) ; દ્વિતીય, તૃતીય, ઈ. (બીજુ, ત્રીજું ઈ).

કીય. સ્વ, સ્વકીય (ગોતાનુ) ; પરકીય (પરનુ). કદાચ = હિંદુસ્થાની પદ્ધતિના પ્રત્યય કા, - અને યુજગતી કેરો.

ણ્ય. પુર, પોરય (પુર-ગામના લોક) ; પોરયેય (પુરપણુ).

તન. (વિશેષે કદી કાલવાચક શબ્દને લાગે). સદા, સદાતન ; સના, સનાતન (સદાનો), અદ્ય, અદ્યતન (આજનો) ; પુગ, પુરાતન (પૂર્વનો).

મ. આદિ, આદિમ ; મધ્ય, મધ્યમ ; અધ(સ), અધમ.

મત્. (પ્રથમા નર૦ માન્, - નારી મતી, - નાન્ય૦ મત્). ધી (બુધી), ધીમાન્ - ધીમતી - ધીમત્. નામને અંતે કે ઉપાતે મ, ઝમ, ઝા, હોપ, તો મ ને સ્થળે બ યાય ; ધન, ધનવાન્ - ધનવતી - ધનવત્. વિદ્યાવાન.

ય. તાલુ, તાલબ ; દંત, દત્ત ; ગ્રામ, ગ્રામ્ય ; ગુપ્ત, ગુપ્ત્ય ; ગો, ગવ્ય.

લુ. દ્યા, દ્યાલુ ; કૃપા, કૃપાલુ ; કશ્લા, કકશ્લાલુ.

વિન્. (પ્રથમા નર૦ વી, - નારી૦ વિની, - નાન્ય૦ વિન્), તેજસુ, તેજસ્વી - તેજસ્વિની - તેજસ્વિન્.

વલ. (કદાચગુજરાતી વાળો). શિખા, શિખાવય (શિખા - ચોટલીવાળો).

દા. કપિ (વાનર), કપિય (વાનર ગગનો). [કદાચ = ગુજરાતી શા ; પીપ્પુ, પીપ્પારા ; કાનું, કાજારા].

૩. બોવવાચક નામ

અ. ગુડ (બારે) ગોરવ ; પુરુષ, પૌરુષ, શુચી, ગૌચ

તા. સદા, સત્યતા ; દુઃ, દુહતા ; કૃષ્ણ (કાળો), કૃષ્ણતા

ત્વ. પ્રરુપ, પ્રરુપત્વ ; મિત્ર, મિત્રત્વ ; દદે, દદત્વ ; સત્, સત્ત્વ. (= પદ્ધં.)

ય. કનિ, કાચ.

{ ૪. અપચરા, અથવા રૂગમાંથી નીકળ્યા પછી યુગ્મગતીમાં આવેલા પ્રલય.
અલ, દેવ, દેવય; દિવાલય ? - અથવા દેવકુલ; ૧૦૭ ઓ)

આદિ. (ભાવવાચક નામ. નારીજાતિ.) એક, એકાઈ; એકરા, એકરાઈ; લાંબુ,
લંબાઈ; માટ્ટે, માટ્ટાઈ; ગરીબ, ગરીબાઈ; કુદ, કુદાઈ = કુદ્યતા.

આળ. (ભાવવાચક નામ. નારી.) ઉચ્ચ, ઉચ્ચાણ; ઉડું, ઉડાણ; પોતું પોલાણ.

આળો. (વિશેષણ). ઉપર, ઉપવાણો = ઉપરાણો.

આયત. પમ, પમાયત (પચાત).

આર. = કાર. (સમાસમાં આવે છે). કુંબ, કુંબકાર - કુંબાર - કુંમાર; સાહ,
સાહકાર - સાહાર; સુવર્ણ (સોનું), સુવર્ણકાર - સોનાર (સોની); - ચર્મ,
(ચામડું) ચર્મકાર - ચમાર (ચામડિયા).

આરો = કાર. પુનકાર - પૂનાર; રગકાર - રંગાર.

આલ - આલો = કાળ. સમાસમાં ધટિકા - ધડી + કાળ = ધડીઆળ; ઉચ્ચ
કાળ, ઉચ્ચાળો; શીતકાળ, શીઆળો.

આલ - આલો = વાળો - આળ (વિશેષણ). રૂપ, રૂપાળો; દાઢી, દાઢીઆળો.
રેતી, રેતાળ - રેતાળ; પત્થર, પત્થરાળ; સાહી, સાહીઆળ.

આશ (ભાવવાચક નામ). મીઠું, મીઠારા; કઠણ, કઠણારા; ખાટું, ખાટારા;
ચીકણું, ચીકારા.

ઇટ. (= ઈંગેજી ૦૭૬) આ પ્રલયને પૂર્વ રાખના અંત્યસ્વરનો સાપ થાય છે.
- પાપી - પાપ, પાપિટ; ગર્વી - ગર્વ, ગર્વિટ; કોપી - કોપ, કોપિટ
ધ વિના પણ આ પ્રલય આવે છે; કુસ્, કુટ.

ઈ. = ઈત - ઈન (વિશેષણ). સુખ, સુખી; કુખ, કુખી - દેરા, દેશી;
ગુજરાત, ગુજરાતી; કાઠીઆવાડ, કાઠીઆવાડી. હિંદુસ્થાનીમાં પણ
એવ પ્રલય આવે છે; ગુલાળ, ગુલાળી; મુલુક, મુલકી.

ઈ. (નારીજાતિ પ્રલય. સં. ઈ, અને આનો અપચરા). ઘોડો, ઘોડી;
દેવ, દેવી. અલ્પાર્યો - લાટો, લાટી; વાટકો, વાટકી; ટેકરો, ટેકરી

ઈ. (ભાવવાચક નામ) એતર, એતી; સાહેબ, સાહેબી; સરદાર, સરદારી.

ઈઓ - ઈયો. કુખ, કુખીઆ - કુખિયો; સુખ, સુખીઆ - સુખિયો. જામિ
ઢોમીઆ, ઢોમિયો; કણ (જલ સમીપે જમિ) કાઠીઆ - કાઠિયો;

નિશાળ, નિશાળીઆ - નિશાળિયો. ગ્રજો વિશેષણ, પણ વિશેષાર્થે વપરાય છે.

ફાલો. (વિશેષણ = સં. ફાલ, ફાલ.) રસ, રસીયા (રસિક) ; ટક, હકીસા. = વાસા, નાવીસા = નાતવાસો. આ પ્રત્યય અને ગુત કૃદંત પ્રત્યય એકજ ગુણના હશે.

એક. (અલ્પાર્થ.) કંઈ, કંઈએક - કંઈક ; કેટલું, કેટલાએક - કેટલાક ; થોડું, થોડુંએક - થોડુંક ; ઘણું, ઘણાએક - ઘણાક - ઘણુંક ; પાંચ, પાંચેક ; દસ, દશેક.

દુર. (સંસ્કૃત ગૃહો અપભ્રંશ). માતૃગૃહ (માતું ઘર), માએર ; પિતૃગૃહ (પાપતું ઘર), પિએર.

દુરો. (વિશેષણના અર્થમાં વધારે કરાવેછે). ઘણું, ઘણેરું ; ઝાઝું, ઝાઝેરું ; માઠું, માઠેરું ; નાહાનું, નાહાનેરું.

ઓ. (સં. સ. ગ્રજે દર્શકસર્વનામ. પ્રથમા અને ધબ્ધી વિભક્તિના પ્રત્યયમાં, અને વિશેષ્યને અર્થે વપરાયલા વિશેષણમાં આવેછે.) કોઈ જન, કુલ, કે જાતિના ગુણ ગામ કે સ્વસ્થાનના નામની સાથે મળે છે ; વડનગર, વડનગરો ; બારસદ, બારસદો.

સ્વાર્થને અર્થે પણ આવેછે ; ગુર્ખ, ગુર્ખો ; વાર, વારો.

ઓટો. લાખ, લખોટો.

કાર. (= સં. કાર. કરનાર). સરકાર ; સાહુકાર ; બદકાર.

કો, યકો. એક, એકકો ; દસ, દસકો ; શે, રાષકો.

કો. એક, એકકી ; બે, બેકી.

ગર (= સં. કર કરનાર). ગુડ, ગુડગર ; ડુડ - ડબ, ડબગર ; બાડ, બાડગર. હિંદુસ્થાની રાખ્દને પણ આ પ્રત્યય લાગે છે ; સોદા (આપાર) સોદાગર ; જર (મુવર્ણધાર), જરગર (સોની).

ગરો. કહ્યું, કહ્યાગરો ; કામ, કામગરો ; વાત, વાતગરો.

માઝ - ગાઝો (= ક લ). લખકાલ, લખગાજો ; કેરીકાલ, કેરીગાજો ; વચકાસે, વચગાજે (એ રાખ્દ મ્યજાર્થે પણ વપરાય છે).

ଡ଼ୌ. ଅ.) ଅତ୍ପାର୍ଥେ - ବେଶାଣୀ, ପୈଶାଗଡ଼ା; ମହାଦେବ, ମହାଦେବତା; ଗାମ,
ଗାମକୂଳ; ଶ୍ରମ୍ଭ, ଶ୍ରମ୍ଭକୂଳ - ମୋହକୂଳ; ପଦ୍ମଗ, ପଦ୍ମଗଣି; ଶ୍ରମ୍ଭୋ, ଶ୍ରମ୍ଭୋତା.

ଆ.) ସ୍ୱାର୍ଥେ. ଭାଞ୍ଜ, ଭାଞ୍ଜଣି; ଭାଞ୍ଜ, ଭାଞ୍ଜଣା; ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜଣି;
ଦୈ, ଦୈଶା - 'ଣି - 'କ.

ଧ.) ନାନାର୍ଥେ. ଶକ୍, ଶେଖଣି, ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜଣି; ଦେଖାବ, ଦେଖାବଣା;
ଓକ୍ତର, ଓକ୍ତରଣା; ଭର, ଭରଣା; ଶା, ଶାକ୍ତଣା.

ଢ଼.) ବିଶେଷଣ. ଗାମ, ଗାମଣି. (= ଣି. ଗାମଣି).

ତୋ - ଦୌ. (= ସଂ. ତ) ଦ୍ୟୁ, ଦ୍ୟୁତାଣା - 'ଦା, ଚତ୍ର, ଚତ୍ରତାଣା - 'ଦା.
ଜ (ସ୍ୱ୍ୟଜାର୍ଥେ). ଅଜ; ଜନ, ଜନ; ବଜେନ (ବଜେନ - ବଜେନ - ବଜେନ)
ସୀସୁ ପଦ, ପଦସୀସୁ.

ଞ୍ଜ - ଞ୍ଜୁ. (ସଂ. ଞ୍ଜ, ଞ୍ଜ) ଗାମବାସକ ଗାମ. ଧରଣ, ଧରଣପତ୍ର - 'ପତ୍ର;
ଆଧାଣା, ଆଧାଣାପତ୍ର; ଅଧା, ଅଧାପତ୍ର; ଅବଣ, ଅବଣାପତ୍ର.

ଞ୍ଜୋ. = ପତ୍ର. ଅଧା, ଅଧାପା; ଯଜ, ଯଜାପା; ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା.

ଞ୍ଜୌ. ଶାଞ୍ଜାପୁରାଣାର୍ଥେ ପ୍ରତ୍ୟୟ (ସଂ. ଞ) ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା; ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା.

ଞ୍ଜ - ଞ୍ଜୌ (ସଂ. ଞ) ଗାମବାସ - ଗାମବାସ, ଧର, ଧରଣ; ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା;
ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା.

ଞ୍ଜୌ. ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା; ଶ୍ଵେ - ଶ୍ଵେ, ଶ୍ଵେପାଣି

ଞ୍ଜୌ. ଶାଞ୍ଜାର୍ଥେ - ଶାଞ୍ଜାପା, ଶାଞ୍ଜାପା; ଶାଞ୍ଜାପା. ଶ୍ଵେ - ଶାଞ୍ଜାପା,
ଶାଞ୍ଜାପା; ଶାଞ୍ଜାପା. ଶାଞ୍ଜାର୍ଥେ - ଶାଞ୍ଜାପା = ଶାଞ୍ଜାପା.

ଞ୍ଜୌ. ଶ୍ଵେପାଣି; ଶାଞ୍ଜାପାଣି; ଶାଞ୍ଜାପାଣି.

ଞ୍ଜୌ. ଶ୍ଵେ, ଶ୍ଵେପାଣି; ଶ୍ଵେ, ଶ୍ଵେପାଣି.

ଞ୍ଜୌ (= ସଂ. ଶାଞ୍ଜ) ଶାଞ୍ଜାପା - ଶାଞ୍ଜାପା; ଶାଞ୍ଜାପା - ଶାଞ୍ଜାପା

ଞ୍ଜୌ (= ଶ୍ଵେପାଣି). ଶାଞ୍ଜାପା (ଶାଞ୍ଜାପା).

ଞ୍ଜୌ (ଶାଞ୍ଜାର୍ଥେ) ଶାଞ୍ଜାପା, ଶାଞ୍ଜାପା.

ଞ୍ଜୌ. ଶାଞ୍ଜାପା - ଶାଞ୍ଜାପା (= ଶାଞ୍ଜାପା)

ଞ୍ଜୌ - ଶାଞ୍ଜ. ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା, ଶାଞ୍ଜ (= ଶାଞ୍ଜ) ଶାଞ୍ଜାପା. ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା - 'ଶାଞ୍ଜ - 'ଶାଞ୍ଜ

ଞ୍ଜୌ (ଅ. ପାର୍ଥେ). ଶାଞ୍ଜ, ଶାଞ୍ଜାପା - ଶାଞ୍ଜାପା, ଶାଞ୍ଜାପା - 'ଶାଞ୍ଜ.

લો. (વિશેષાર્થે વિશેષણ). પંગો, પાંગણ; અંધો, આંધણ; માહે, માહેણ.

લું. પગ, પગલું; ડગ, ડગલું; બગ, બગલું.

ચો. (અણ્યાર્થે) છોડ, છોડવો. ઝાડ, ઝાડવું; ધાટ, ધાટવો; જૂખાળ, જૂખાળવો.

જાલ — જાલા. ધોડો, ધોડગાળ; ધર્મ, ધર્મરાજા; પાઠ, પાઠરાજા.

જાલી. બાગ, બાગરાણી; યરા, યગરાણી.

જાલું = કણ, કણગણું.

નગર — નેગ, ગામ, પુર, ઈત્યાદિ રાજ્ય નગરોનાં નામને છેડે આવે છે;
અંપાનગર — અંપાનેર, વડગામ, રાહાપૂર. હિંદુસ્થાનીમાં, અખાદ; અહમદ
કે અખાદ, અહમદખાદ = અહમદનું નગર.

૫. કેટલાએક પ્રત્યયો હિંદુસ્થાનીમાંથી આવ્યા છે.

અંદાજ. (ફેંકનાર) ગોલંદાજ (ગોળા ફેંકનાર); તીરંદાજ.

આ. અશ્મ (આંખ) અઝા; હથ (સાત) હથા — હોથ (સપાહ — સાત દિવસ).

આવર. જોર, જોરાવર.

ઈ = શુભરાત્રી અપવર. મુલક, મુલકી. રૂચા. ખાગ, ખગીચા.

લાના. બખરચી — બવરચીખાના.

જોર (ખાનાર). હલાયજોર; હગમજોર.

ગાર (= સં. કાર). ગુનાહ, ગુનાહગાર.

ગિરી. લુચ્ચો, લુચ્ચેગિરી; શુલામ, શુલામગિરી.

ગી. તાજુ, તાજગી; માદો, માંદગી; ગંડ, ગંદગી.

ગીર (= સં. ગ્રહ). જહાન (જગત), જહાનગીર (જગત ગ્રહિ-જગત ક્રાંતનાર);
અલમ્ (સર્વ), અલમ્ગીર (સર્વગ્રહિ, સર્વજીત).

ચી — જી. તખ્તચી-જી; મસાવચી-જી; પખાલચી-જી.

જાદા. (જનિત, પુત્ર) રાહાજનદા (રાજજનિત — રાજપુત); ખાન (ધર),
ખાનજનદા (ધરમા જન્મેલા).

દાન. (= સં. દાન જ્ઞ, જાણનાર). હિસાબદાન (ગણિતજ્ઞ — ગણિત જાણનાર);
કદરદાન (સ્વભાવ જાણનાર).

દાન — દાની. (પાત્ર, વાસણ) કવમદાન; મજુરદાની; પિકદાની.

દાર (સં. ધૂ ધરવું). ફકાનદાર; જમિનદાર.

નામા (અથ - ખત). સાહીનામા ; હુકમનામા
 વદ (સં. બધ). હવારબદ ; કમરબદ ; નાલબધ ; છુપરબધ.
 વર (લાવનાર). પેગમ્ (સંદેશ), પેગમ્બર (સંદેશીઓ)
 વાજ (રમનાર). રાતગખાજ, દારખાજ
 વાન (રાખનાર) મેહેરવાન
 મંદ, દોલતમંદ, અકલમંદ (= સં. મત્ - વત).
 રેજ, રંગ, રંગરેજ.
 વાન (= સં. વાન રાખનાર - અવાવનાર). ગાડી, ગાડીવાન ; દર (દ્વાર)
 દરવાન ; સાર (જિંદ), સારવાન [વિગતવાર.
 વાર, ઉમેદ (આશા), ઉમેદવાર ; તક્સીલ (વિગત), તક્સીલવાર, વિગત
 સ્તાન - હસ્તાન. પુર્કસ્તાન ; અરબસ્તાન ; અફઘાનિસ્તાન ;
 અવાદ (નગર). અહમદ + અબાદ, અહમદાબાદ અફરાબાદ

૧. પ્રત્યય જેવા દેખાનાર ધણા ખરા અંદુર, ખર જોતા, રાખે છે,
 માટે ત્યારે તેઓ ખીજ રાખની સાથે મળેછે ત્યારે સમાસ થાય છે. એવા
 કેટલાંક ઉપર આંખ છે, ખીજ થોડા દેખાડિયે હિયે.

આકેત ; - નામાકિત, દોરાકિત, ગુણકિત
 આકુલ, - ચિંતાકુલ, બચાકુલ, નિદ્રાકુલ.
 આતુર ; - કોષાતુર, ચોકાતુર, કામાતુર.
 ચર ; - જલચર, જુવર, એચર, વનચર.
 દાયક ; - કુ ખદાયક, સુખદાયક.
 વાડ્યો (= વાસિયો), એકલવાઈયો = એકવવાસિયો

સમાસ

૩૪૫ મનમા વિચાર પૃથક હોય તો રાખ પૃથક વાસિયે હિયે ; પણ
 જો મનમાં વિચાર સંકુત જેવા થાય, તો રાખ પણ સંકુત કચી વાપરિયે હિયે.
 રાખનો એવા સંયોગ સમાસ (સમ્ સાથે, જસ રહેતુ) કહેવાય છે, અને
 સંકુત થએલા રાખ આમારિક કહેવાય છે.

સામાસિક રાખનાં પદને* પૃથક કરીને તેમનો જૂદો જૂદો અર્થ દેખાડવા, એ સમાસનો વિગ્રહ (વિની નાંખવું) કહેવાયછે; “અર્થપ્રકારા” આ એક સામાસિક રાખ છે; એના ચૂંપદ અને ઉત્તરપદને જૂદા કરીને દેખાડિયે કે તેમનો અર્થ “અર્થનો પ્રકારા” એવા છે, ત્યારે સમાસનો વિગ્રહ થયો એવું જાણવું.

સંસ્કૃતમાં સામાસિક રાખ અતિ ઘણા છે, અને ઈચ્છા પ્રમાણે નવા નવા રાખ ગોઠવવામાં આવેછે. નવા રાખ ગોઠવવા વિષે ગુજરાતીમાં આટલી છૂટ નથી; તોપણ, સંસ્કૃતમાંથી લીધેલા ઘણા સામાસિક રાખની સાથે, કેટલાંક એક નવા રાખ* જુજરાતીમાં આવેછે; એમ જસર, દ્વીપકલ્પ, જમધ્યસમુદ્ર, ગુરુત્વાકર્ષણ, સ્નેહાકર્ષણ, સ્વદમદર્શકચત્ર, ઈં ઘણા રાખ સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે ગોઠવાઈને જુજરાતીમાં નવા આવેછે. જો વિદ્યાની વૃદ્ધિની સાથે ભાષાના અભ્યાસ પણ આવે, તો વર્ષોવર્ષ નવા નવા સામાસિક રાખ ગોઠવવામાં આવશે.

૩૪૬. સામાસિક રાખના અનેક વર્ગ કરેલા છે; જેમકે - ૬૬, તત્પર, કર્મધારય, દ્વિચુ, મધ્યમપદસાધી, અભ્યધીભાવ, અને બહુવ્રીહિ સમાસ. પછી વિવિધ સમાસના રાખ મહત્વાધી મિત્ર સામાસિક રાખ થાય છે.

૩૪૭. દ્વં સમાસ. આ સમાસમાં જે કે અધિક નામ બધાંય સમાન અધિકારનાં, અથવા એકજ વિભક્તિમાં આવેછે. એમની વચ્ચે જે સંબધ છે તે વિશેષ કરીને સમાનાર્થ દર્શક વાક્યયોગી ‘અને’ કે ‘તથા’ નો છે, પણ કોઈ વેળા બિનાર્થ દર્શક વાક્યયોગી ‘કે’ કે ‘અથવા’ નો છે. “તમારાં માબાપ ક્યાં છે?” એ વાક્યમાં ‘માબાપ’ આ રાખ સામાસિક છે; એનો અર્થ = મા અને બાપ. “એને કોઈ દીકરોદીકરી નથી,” એ વાક્યમાં ‘દીકરોદીકરી’ આ સામાસિક રાખમાં સંબધ = દીકરો કે દીકરી.

૩૪૮. આ સમાસમાં બધાં નામની વિભક્તિ તેનેતેજ હોય છે, પણ છેલ્લું પદનેજ વૃત્તિવાદિના પ્રત્યયો લાગે છે; પ્ર. દિં માબાપ, વૃ. માબાપે, ચં. માબાપને, પ. માબાપથી, ઈં, ગાયવાછુડાએ, ગાયવાછુડાને, ગાયવાછુડાથી, ઈં. જો પૂર્વપદને પ્રથમામા એક ઉં પ્રત્યય લાગે (૮૨) તો પ્ર. દિં માં પ્રત્યય રહેછે, પણ ઈતર વિભક્તિમાં પ્રત્યયનો સાપ થાય છે, અને પ્રકૃતિના

* સમાસના પેટલા રાખને પૂર્વપદ, છેલ્લો રાખને ઉત્તરપદ, અને વચ્ચેના રાખને મધ્યપદ કહેછે.

અભ્યન્વરની વૃદ્ધિ (અ નો આ) થાય છે; પ્ર૦ દ્વિ૦ દીકરાદીકરી, ત્ર૦ દીકરા-દીકરીઓ, ચ૦ દીકરાદીકરીને, પ૦ દીકરાદીકરીથી.

૩૪૬. સંસ્કૃતમાં બે રાષ્ટ્રનેક સમાસ હોય તો ઉત્તરપદને દ્વિવચનનો પ્રત્યય લાગે, 'માતાપિતરૌ' (માતા અને પિતા); 'રામલક્ષ્મણૌ' (રામ અને લક્ષ્મણ),

વણુ કે અધિક રાષ્ટ્રનો સમાસ હોય તો છેલા પદને બહુવચનનો પ્રત્યય લાગે, રાજ+અરથ+રથ=રાજસ્વરથા (રાજસ્વરથા) એવા સમાસને રૂપરેરયોગદ્વંદ્વ કહે છે. વળી, સમાસના છેલા પદને નાન્યતર એકવચનનો પ્રત્યય લાગે; 'હસ્તાપદ' (=બે હાથ અને બે પગ). એવા સમાસને સમાહારદ્વંદ્વ કહે છે. આ બેદ ગુણગતીમાં નથી.

ગુણરાતીમાં જે નામને પ્રથમામાં ય્મિ, ઈ, નથી લાગતા (૮૧) તે ય્મિ દ્વંદ્વ સમાસમાં આવે તો પાસે પાસે લખાય છે; માળાપ, ધણીધણિયાણી, જળધળ-વાયુતેજકારા. એમના છેલા પદને ઠાઈ વળા અનેકવચનનો પ્રત્યય લાગે, ગાયબેસે.

જે નામને પ્રથમામાં ય્મિ, ઈ, (૮૨) લાગે છે તેમના પ્રત્યય રહે છે, હજગારું; દીકરાદીકરી, છોકરાછોકરી. અનેકવચનના પ્રત્યય પણ લાગે છે; રથચોડા; છોકરાછોકરીઓ; બચ્ચાબાળક, ગારુંબળદિયા (એક ગારું અને અનેક બળદિયા); ગાડાબળદિયા (અનેક ગાડાં અને અનેક બળદિયા).

ઘણાક ૬૬ સમાસના રાષ્ટ્ર શુદ્ધ સંસ્કૃતને રૂપે, અથવા અપભ્રંશ ચર્ષ ગુણ-રાતીમાં આવે છે; સુતમુતા, પુત્રપુત્રી, દમ્પતિ, જળાપતિ, ધનીધનિની, (ધણી-ધણિઆણી), માવિન-માવિનો (માતાપિતરૌ).

૩૫૦. વિશેષ્યને અર્થ વિશેષણ વપરાય તો તેમનો પણ ૬૬ સમાસ થાય છે; નાહાગુમોઠ-નાહાનામોઠા-નાહાનામોઠા; અરુઓટું; ઈચનીચ; કાળાગેરા, સાચુચુકું; સાચાચુઠા ઈ.

સંસ્કૃત પર+પર, અન્ય+અન્ય ની વચે આમમ સુ આવે, આમાસિક રાષ્ટ્ર પરપર, અન્યોઅન્ય (૩૨. ૭) થાય છે. એક+એક નો એકમેક, અને એક+એક નો એકેક-અકેક થાય છે.

૩૫૧ માણમ પદ આદિની સગા સામાન્ય નામ હોય (જેમકે-છોકરે મોઃ), અને અનેકવચનના બોલાય, તો તેમાં, જે નામ નહિ છુતા પણ, ૬૬

સમાસનો અર્થ આવેછે; જેમકે, છોકરાં=છોકરાંછોકરી—છોકરાંછોકરીઓ; પોડાં=પોડાપોડી.

સંસ્કૃતમાં એકજ જાતિનાં નામ સમાસમાં આવે, તો કોઈ કોઈ વળા પૂર્વ-પદનો લોપ થાય, અને ઉત્તરપદને દ્વિવચનનો અથવા અનેકવચનનો પ્રત્યય લાગે; પિતરો=માતાપિતરો (એ ઉપરથી ગુણ પિતરો=પૂર્વજ); પુત્રા = પુત્રી પુત્રા (છોકરાં).

૩૫૨. તત્પુરુષ સમાસ. આ સમાસમાં જે નામ આવેછે, પૂર્વપદની વિભક્તિ કદી પ્રથમા હોવી નથી, અને સંબોધનાર્થે પણ નહિ. આ સમાસમાં ઉત્તરપદ શુબ્ધ છે. પૂર્વપદમાં તથા ઉત્તરપદમાં જે સંબધ, તે અથમાથી સપ્તમી સુધીની કોઈ પણ વિભક્તિનો સંબધ હોયછે. આ વિભક્તિનો અર્થ પૂર્વપદમાં હોયછે, માટે તેની વિભક્તિ પ્રમાણે તત્પુરુષ સમાસના છ મિદ થાયછે. સમાસનો વિગ્રહ કરતાં, જે ઉત્તરપદની વિભક્તિ દ્વિતીયા હોય, તો તે દ્વિતીયાતત્પુરુષ છે; જે તૃતીયા હોય તો તૃતીયાતત્પુરુષ; ચતુર્થી હોય તો ચતુર્થી-તત્પુરુષ; પચમી, પષ્ટી, સપ્તમી હોય, તો અગ્રક્રમે પચમીતત્પુરુષ, પષ્ટીતત્પુરુષ, અને સપ્તમીતત્પુરુષ થાયછે; આ બેદને વિભક્તિ પૂર્વપદ કહિયે; જેમકે—

દ્વિતીયાતત્પુરુષ;— જાનદાતા (=જાન આપે તે); અથકર્તા (=અથ કરે તે); નિપાકર (=નિપા—રાત્રી કરે તે); ચુડગર—ચુડકર (=ચુડા કરે તે); છુડીદાર (=છુડી ધરે તે); કુમાર—કુંભાર—કુભકાર (કુભ કરે તે). આ સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદનું કર્મ છે, માટે ઉત્તરપદમાં સકર્મ ક્રિયાપદનો અર્થ નોંધવો.

તૃતીયાતત્પુરુષ;— લોભભાહિત (=લોભ ભાહેલું); હસ્તકાર્ય (=હાથે કરેલું કાર્ય); આંખશ્ચયના (=આંખે શ્ચયના), શુભમાર (=શુભે મારેલા માર); ગન્ધદામ (=રાન્દે દીધેલા ડામ). આ સમાસના સંબધમાં કર્મણિ પ્રયોગનો અર્થ, એટલે ઉત્તરપદમાં સજ્ઞબેદનો, અથવા જ્ઞતકૃતનો અર્થ આવે; દેવદત્ત (=દેવે આપેલું); દાત્રશ્રિભ (=દાતરડે વાહીડેલું).

ચતુર્થીતત્પુરુષ;— ચરણોદક (=ચરણને અર્પે પાણી); યુપદાર; (=યજ્ઞ-સ્તંભને લાકડું—યજ્ઞસ્તંભને અર્પે); યજ્ઞસ્તંભ (=યજ્ઞને સ્તંભ—યજ્ઞને અર્પે); અન્વધાસ (=ધોડાને ધામ), જનરથ (=જન—લાકને અર્પે ગય). એ સમાસમાં તાત્પર્યનો સંબધ છે, =અર્પે, ધામે, વાસ્તે, ઇં.

પંચમીતત્પુરુષ, - જાતિષ્ટ (= જાતિમાથી બાહ્યર પડેલા); સ્વર્ગપતન (= સ્વર્ગમાથી પડવું); બ્યાધબ્ય (વાધથી - વાધના કારણથી બય), તરગચચલ (= તરંગ - માળથી - માળ કરતા ચચલ કે અસ્થિર); સાભ-માહ (સાભથી ને માહ થાય છે તે); કોધતાપ (કોધથી તાપ); જૂખપીડા (= જૂખથી પીડા).

પષ્ઠીતત્પુરુષ; - પ્રજાપતિ (પ્રજાનો પતિ); રાજપુત્ર (રાજાનો પુત્ર); રાજગ્રહ (રાજાનો ગ્રહ); પિતૃગૃહ (પિતાનું ઘર - પિયર); માતૃગૃહ (માનું ઘર). આ સમાસના ઘણા રાજ્ઞ માંસે છે. પષ્ઠીનો અર્થ સાધારણ સંબધનો છે, માટે અનુક્ર સામાનિક રાજ્ઞ પષ્ઠીતત્પુરુષ કે બીજી કોઈ વિભક્તિનો તત્ત્વરૂપ છે, એ કહેવાને કોઈ વળા કંઠણ પડે, 'અથ કર્તા' દ્વિતીયા કે પષ્ઠી તત્ત્વરૂપ હોય; 'રાજ્ઞકામ' તૃતીયા કે પષ્ઠી તં હોય; 'અભ્યાસ' ચતુર્થી કે પષ્ઠી હોય; 'બ્યાધબ્ય' પચમી કે પષ્ઠી તં હોય. એવા સમાસમા પ્રસંગનું તાત્પર્ય થું છે તે નોંધને કેવા સમાસ છે તે ઠરાવવું; વિશેષ કરીને પષ્ઠી નહિ પણ બીજા કોઈ સમાસ ખરે જણાવવામા આવશે.

સમર્પીતત્પુરુષ; - આમસ્થ (આમમાં રહેનાર); દેરાસ્થ (દેશ રહેનાર); અત સ્થ (મધ્યે રહેનાર), ગૃહસ્થ (ઘરમા રહેનાર); સ્વર્ગવાસ (સ્વર્ગમાં વાસ), આમવાસ (આમમાં વાસ).

૩૫૩. વિશેષ કરીને તત્ત્વરૂપનું પૂર્વપદ વિભક્તિના પ્રત્યય રહિત, કેવળ પ્રકૃતિ રૂપે આવે, પણ કોઈ કોઈ વળા સંસ્કૃત વિભક્તિનો પ્રત્યય રહે છે -

દ્વિતીયા; - વિકૃત્વ (ચદ્રને ડુખાવનાર); ભયકર (ભય કરનાર - ઉપજાવનાર); અરિદમ (અરિ - શત્રુને દમનાર).

તૃતીયા; - આજસાકૃત (આજસે-બળે કરેલું), સહસાકૃત (સહસે-શહેલે કરેલું).

ચતુર્થી; - પરસ્પૃષદ (બીજને અર્થે પદ); આત્મનેપદ (પોતાને અર્થે પદ).

પંચમી; - પચાતાપ (પળીથી તાપ). એ રાજ્ઞને અભ્યયીભાવમા ગણે છે.

પષ્ઠી; - દિવસ્પતિ (દિવ - સ્વર્ગનો પતિ - ઈશ્વર); વાયસ્પતિ (વાયાનો પતિ - દેવોનો ગુરુ - ગુરુ).

સમર્પી; - કરણેભ્ય (કાને - કાનમાં જળનાર - બોલનાર - ચાડીખાનાર);

એગર (આકાશ કરનાર - પક્ષી), યુધિહિર (યધ સ્થિર); જલેશય (જલ

જિજ્ઞાસુ - માતૃજી; કર્તૃપ્રયોગ (કર્તાન્વિ પ્રયોગ); કર્મણિપ્રયોગ (કર્મ પ્રયોગ); ભાવેપ્રયોગ (ભાવે પ્રયોગ); કરણેપ્રયોગ (કરણેપ્રયોગ).

૩૫૪. કોઈ કોઈ વેળા, ગુપ્ત રાખ્ત, જે કે વિશેષ કરી ઉત્તરપદ હોય છે, તે સમાસનું પૂર્વપદ થાય છે; રાજ્યહસ (હસનો રાજ્ય); રાજ્યદત્ત (દાંતના રાજ્ય - આગલા દાંત); પૂર્વરાત્ર (રાતનો પૂર્વભાગ); પૂર્વકાલ (કાલાનો ઉપસો ભાગ).

૩૫૫. - જે પૂર્વપદ ઠેવળ ઉપસર્ગ કે અન્યથ હોય, અને સમાસ સ્થિતિ રાખ્ત જેવા થયેલા હોય, તે તે સમાસને પણ તત્પર્યયમાં ગણેછે; પરિ + અટન = પર્યટન, પ્ર + ગીત = પ્રણીત, કૃ + વાસના = કૃવાસના, પરા + જય = પ્રરાજય - જે પૂર્વપદ અ - અન, કે ન હોય તે સમાસને નન્વત્તત્પર્યય કહેછે; અવિચાર, અનર્થ, નપુસક.

૩૫૬. કર્મધાર્ય સમાસ. આ સમાસ તત્પર્યયનો સ્થિતિ બીધ ગણેલા છે. બીજા તત્પર્યયમાં અને કર્મધાર્યમાં આ ફેર છે કે કર્મધાર્યનાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદમાં જે સંબધ છે તે વિશેષ્ય વિશેષણનો છે, પણ બીજા તત્પર્યયના પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદમાં ગુપ્ત રાખ્તો અને વિભક્તિનો સંબધ છે. કર્મધાર્યનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદનું વિશેષણ છે; તે ગુણવાચક રાખ્ત, અથવા ગુણવાચકને અર્થે બીજું કોઈ નામ હોય; પરમેશ્વર, પરમાર્થ, પરમાત્મા, મહાદેવ, મહર્ષિ, મહાર્થ, સત્યાર્થ, સદાચાર, સદ્ગુણ, પ્રભુકર્મ.

૩૫૭. પૂર્વપદમાં 'મહત્' આવે તો તેનો 'મહા' થાયછે; ઉત્તરપદનો અત્યાક્ષર ન હોય તો, નૂનો સાથ થાયછે; મહત્ - મહા + રાજન = મહારાજ, મહત્ - મહા + ઉક્ષત (બળદ) = મહોક્ષ. તોયપણ સુ + રાજન = સુરાજ (૩૫૮); અને ગુજરાતીમાં ધણાય સોક 'મહારાજ' કહેછે.

ઉત્તરપદનો અત્યાક્ષર ધ્વં હોય તો તેનો સાથ થાય છે; મધ્ય + રાત્રિ = મધ્યરાત્ર - મધરાત.

૩૫૮. કર્મધાર્યના કટલાક્ષિક બીધ કરેલા છે. ચોડા જણાવિયે છિયે. ઉપમાનાપૂર્વપદ; - સ્થિતિ પૂર્વપદ ઉત્તરપદ વિશે કોઈ ઉપમા - સરખાપણું દેખાડેછે; ચદ્રકુપ્ત (ચદ્રના જેવું ગુપ્ત); રાજ્યચક્ષુ (રાજ્યના જેવા ગુણ); મૃગાક્ષ (મૃગના જેવી આંખ), કમળનેત્ર (કમળ જેવી આંખ).

ઉપમાનોત્તરપદ :- એના ઉત્તરપદમાં ઉપમાર્થ છે; નર્સિસ (મિડના જેવાનર); પુરુષબ્યાધ, પુરુષસિહ (વાધ, સિંહ જેવા પુરુષ - ઉત્તમ, મોટો પુરુષ) વાધ, સિંહ, હાથી, વૃષભ, ઈંદ્ર, ઈં. મોટા બલિષ્ઠ પ્રાણીની ઉપમા આપતા, બળ, પગક્રમ, શૂરાપણ, ઈં વાદિનો અર્થ થાય છે. અને એમના પાન, ગગ, કમલ, ચંદ્રની ઉપમા આપતા, રૂપ, સૌંદર્ય, કામળતાનો અર્થ આવેછે.

વિધાય પૂર્વપદ :- પૂર્વપદનો વિધાય વિરોધ સબધી; દેવબુદ્ધિ (દેવ વિન- દેવ છે એવી બુદ્ધિ)

આવધારણા પૂર્વપદ :- પૂર્વપદ વિરોધનગી ધારણા, વિદ્યાધન (વિદ્યા એજ ધન છે, એવી ધારણા); ભવસાગર (ભવ - સંસાર એજ સાગર).

અહમર, અહમ્મતિ, અહમતિ, વિશ્વજીત, ઈં. રાજ પણ કર્મધારણા ગણે છે; કેમકે એમના પૂર્વપદમાં કોઈ પણ રીતિએ વિશેષણાર્થ કંઈ આવે છે

૩૫૬. પૂર્વપદમાં ઉપસર્ગાદિ પૂર્વગ રાજ વિશેષણાર્થ આવે તો કર્મધારણે સમાસ થાય છે; સુપથ (સારા માર્ગ); મુદિન (સારા દિવસ); દુરાચાર (ઓટો આચાર). સમાસમાં કુનો કોઈ વળા ક, અને કોઈ વળા કદ થાય છે; ક + પુરુષ = કાપુરુષ, ક + રૂપ = કદરૂપ

૩૬૦. કોઈ કોઈ વળા વિશેષ્યને અર્થે વિશેષણ ઉત્તરપદમાં આવે; પરમધાર્મિક, પરમાદ્યુત. પૂર્વપદમાં વિશેષણાર્થ વિશેષ્ય આવે; મલ (મલ) + દ્રવ્ય = મલદ્રવ્ય (મલુ દ્રવ્ય).

૩૬૧. કોઈ વળા પ્રુપ્ય રાજ પૂર્વપદ મળે તેનું વિશેષણ ઉત્તરપદ થાય છે, પ્રયોગતમ (ઉત્તમ પ્રયોગ); રાજધન (અધન રાજ); વિપ્રગૈર (ગૈર બ્રાહ્મણ)

૩૬૨. દ્વિગુ સમાસ. આ સમાસ કર્મધારણનો એક વર્ગ ગણાય છે. એનું પૂર્વપદ સખ્યાર્થ વિશેષણ હોય છે; દ્વિપથ (બે માર્ગની જગ્યા), ત્રિલોક, ત્રિગુણ, ચતુર્વિદ્ય ચતુર્ધર્મ, પચમળ્ય, પચકર્મ, સપ્તરુપિ, સપ્તધાતુ, અષ્ટાધ્યાયી. દ્વિગુ સમાસમાં સદા સગ્રહપણાનો અર્થ આવેછે; ત્રિલોક = ત્રણ લોકનો સગ્રહ, ચતુર્વિદ્ય = ચારે વેદનો સગ્રહ. આ સમાસ વિશેષણને અર્થે પણ વપરાય; બહીસગુણ પ્રરુષ, બારે તો તે બહુગ્રીહ સમાસ થાય છે

૩૬૩. મધ્યમપદલોપી. સમાસનો વિગ્રહ કરીને અર્થ ખુલા દેખા-
ડનાં, જે પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વચ્ચે એક કે અનેક શબ્દ લાવવા પડે, તે તે
સમાસની મધ્યેથી કાઢી શકેનાં હોય તથા એવું દેખાય, માટે તે મધ્યમપદસોપી
સમાસ કહેવાય છે; કાળિદાસનાટક = કાળિદાસ (કૃત-કરેલું) નાટક; સાકરભાત
= સાકર (થી બેળવેલું) ભાત; અભિજ્ઞાન સંકુતલા = અભિજ્ઞાન (સ્મૃત)
સંકુતલા = સંકેત દે ચિન્હ કરી (આજખામ્પેલી - સંભારણમાં આવેલી) સંકુતલા.

૩૬૪. અવ્યયીભાવ. પૂર્વપદ અવ્યય હોય તે અવ્યયીભાવ સમાસ
થાય છે; - યથારાજિત (રાજિત પ્રમાણે); યથાવિધિ (વિધિ-આદર્શ પ્રમાણે);
મ્યામુખ્ય (મુખે); સંકોપ (કોપ સાથે-કોપથી); સાદર (આદર સાથે-
આદરથી); અનુસૃષ્ટ (સૃષ્ટે સૃષ્ટે); પ્રતિમાસ (માસે માસે); પ્રતિવર્ષ
(વર્ષોવર્ષ); સમસ (આખા આગળ); અસંસાય (સંસાય વિના).

સંસ્કૃતમાં એ સમાસને નાન્યતરનો પ્રત્યય લાગે છે; યતોર, સદર, પ્રતિમાસં,
યથાસુગં, મનુષ્યં; પણ ગુજરાતીમાં આ પ્રત્યયનો હોય થાય છે. અવ્યયીભાવ
સમાસ પ્રાયઃ ક્રિયાવિશેષણને અર્થ વપરાય છે.

૩૬૫. બહુવ્રીહિ. જે કાઢી સમાસ (દ્વં તત્પરૂપ, કર્મધારય, દ્વિગુ.
મધ્યમપદસોપી, અવ્યયીભાવ) વિશેષને અર્થ નહિ, પણ વિશેષણને અર્થ
વપરાય, તે તેનું ઉત્તરપદ વિશેષણ થાય છે, અને સમાસ બહુવ્રીહિ કહેવાય છે.
બીજા સમાસના જે જે ભાગ થાય છે, તેમ્ની બહુવ્રીહિના પણ થાય છે.
દ્વં બહુવ્રીહિ; - મરણ્યાધિશોક પ્રાણી (જે પ્રાણીને મરણ બાધિ અને
શોક છે તે); યુગાયુગ (જેમાં યુગ અને અયુગ ગુણ છે તે).

ત્રિતીયા બહુવ્રીહિ; - બચંકર રાત્રુ (બચ ઉપભવનાર રાત્રુ).

તૃતીયા બહુ; - ઓજસાકૃત કાર્ય (બસે કરેલું કાર્ય); દેવદત્ત રાગ્ન (દેવનું
આપેલું રાગ્ન). આ સમાસનું ઉત્તરપદ કર્મણિ કૃદંત છે, માટે કહેવાય
કે તૃતીયાતત્પરૂપ બહુવ્રીહિને સમાન છે.

પછી બહુ; - રાજમાર્ગ નિયમ (રાજ માર્ગનો જે નિયમ તે); રાજપુત્ર ગુણ
(રાજના પુત્રનો જે ગુણ).

સપ્તમી બહુ; - વનેચર પશુ (વને ચરનાર પશુ); ગ્રામસ્થ બ્રાહ્મણ (ગામે
રહેનાર બ્રાહ્મણ).

ગુણવાચકપૂર્વપદ બહુ (= કર્મધારય) ; - મહાબલ યોદ્ધા (= મહાબલી - બલના યોદ્ધા) ; મહામન રાજા (મહા મનનો રાજા) ; પીતાંબર યતિ (પીતાંમસ પેટનાર જતિ) ; ગોખાકાર પદાર્થ, (જેનો આકાર ગોળ છે તે પદાર્થ).

ઉપમાનપૂર્વપદ બહુ ; - સિંહરૂપ પતિ (જે પતિને સિંહના જેવું રૂપ છે તે) ; કમલનેત્રા સુંદરી (જે સ્ત્રીને કમલ જેવી આંખ છે તે).

અલધારણપૂર્વપદ બહુ ; - યથોપન વિદ્વાન (યથાજન ધન છે એનું ધારનાર વિદ્વાન).

જન્મ બહુ ; - અચાન પ્રજા (જે પ્રજાને યાન નથી તે) ; અનન કાલ (જે કાલને અંત નથી તે).

અભ્યર્ચીભાવ બહુ ; - સદૃશ જ્વમિ (ફલ સાથેની - ફલવાન જ્વમિ) ; સજીવ જગ્ન (જીવ સાથે - જીવંત જગ્ન) ; સુખ્ય જન (જેને સારું કુખ્ય છે તે જન) ; કુર કાર્ય (કરવા કઠિણ તેનું કાર્ય) ; સનાય સ્ત્રી (નાચ સાથેની સ્ત્રી).

પદ્ધિવિભક્તિ વિશેષણ સમાન છે, માટે જે કોઈ પણ વિશેષ્ય સમાસની વિભક્તિ પદ્ધિ થાય નો તેનો અર્થ બહુવ્રીહિ સમાસને સમાન ગણાય.

૩૬૬. સંયુક્ત સમાસ. બે કે અધિક સામાસિક શબ્દ એકઠા મળીને એક લાંબા સામાસિક શબ્દ થાય, ત્યારે સંયુક્ત સમાસ થયો એનું કહિયે. સંસ્કૃતમાં બહુજલાંબા સંયુક્ત સામાસિક શબ્દ થાય છે; કોઈ વેળા બીસ કે ત્રીસ (કોઈ કહે છે કે દોઢશા) ની સંખ્યા સુધી પદ મળીને એક સામાસિક શબ્દ થાય. એવા લાંબા સમાસોમાં જોડનારની અવગણ દેખાય, પણ ઉપયોગ અલ્પ છે. તોય ચાર પાંચ કે છ પદના સમાસ સંસ્કૃતમાં બહુ વાપરવામાં આવે છે, અને તેથી ભાષા દીપતી દેખાય છે. ગુજરાતીમાં સંયુક્ત સમાસ યોગ્ય વપરાય છે:-

પૂર્વજન્મકૃત કાર્ય (વિગ્રહ, પૂર્વના જન્મમાં કરેલાં કાર્ય) ; - ૧ લું + ૨ જું પદ (પૂર્વ + જન્મ) = ગુણવાચક પૂર્વપદ તત્પરૂપ - કર્મધારય ; ૧ લું ૨ જું + ૩ જું પદ (પૂર્વજન્મ + કૃત - પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં) = સપ્તમી તત્પરૂપ. પણ આ પદ્ધિતત્પરૂપ વિશેષણને અર્થે ૫૨૫૬ “કાર્ય” ની સાથે આવે છે, માટે સપ્તમી બહુવ્રીહિ સમાસ થયો ; -

એકરાત્રનિર્વાહોચિત (વિગ્રહ, એક રાત્રિના નિર્વાહને ઓચિત); - ૧૫ું + ૨ જ્યુ ૫૬ (એક + રાત્રિ) = દ્વિગુ સમાસ; ૧૫ું ૨ જ્યુ + ૩ જ્યુ (એક રાત્રિ) + નિર્વાહ - એક રાત્રિનો નિર્વાહ) = ૫મી તત્પરૂપ; ૧૫ું ૨ જ્યુ ૩ જ્યુ + ૪ યું (એક રાત્રિનિર્વાહ + ઓચિત - 'નિર્વાહને ઓચિત') = ચતુર્થી તત્પરૂપ; તેા છેલું ૫૬ વિશેષણાર્થે વપરાય, અને તેની આગળ ૫૨૫૬ આવે તેા બહુવ્રીહિ સમાસ થાય; -

કાલાંતરાવૃત્તિશુભાશુભ (વિગ્રહ, કાલના અંતરની આવૃત્તિ - ગતિમાં યુગ અને અયુગ); - ૧૫ું + ૨ જ્યુ ૫૬ (કાલાંતર - કાલનો અંતર) = ૫મી ત. ૧૫ું ૨ જ્યું + ૩ જ્યું ૫૬ (કાલાંતર + આવૃત્તિ - કાલાંતરની આવૃત્તિ) = ૫મી તત્પરૂપ; ૧૫ું ૨ જ્યુ ૩ જ્યુ + ૪ યું ૫૬ (કાલાંતરાવૃત્તિ + શુભાશુભ - 'આવૃત્તિ-માં શુભાશુભ') = સપ્તમી તત્પરૂપ; ૪ યું + ૫ યું (શુભાશુભ - શુભ તથા અયુગ) = ૬૬; છેલું ૫૬ 'અયુગ' = અ + યુગ, માટે નમૂનાત્પરૂપ - અથવા અવ્યયા બાવ સમાસ છે. આગળ ૫૨૫૬ આવે તેા આઓ રાખ્દ = બહુવ્રીહિ.

સમાસનું કોષ્ઠક.

૧. દ્વંદ્વ. અ) માયાપ, ગાર્ગ્યનરિયા, રથવેડો, હ્રેવાંછોડકરાં.
આ) ખરૂંખોટું, સાગુશુકું, નહાનામોટા.
ઇ) એકવીસ, પચીસ (એ દ્વિગુમાં પણ ગણાય).
ઈ) ૬૬ સમાન અનેકવચન, છોકરાં, ઢોરાં.
૨. તત્પરૂપ. ૧ અ) વિભક્તિપૂર્વપદ. દ્વિ. કુંભાર, ૧૦ દેવદત્ત, અ. અસ્વ-ધાસ, પં. વાધબ, ૫૦ રાજમાર્ગ, સં. ગ્રામસ્થ.
આ) વિભક્તિ ઉત્તરપદ. રાજહસ, રાજદત્ત.
૩) નચ્. અધિચાર, અનર્થ, નપુસક.
- ૨ કર્મધારય. અ) ગુણવાચક પૂર્વપદ. મહારાજ, સદ્ગુણ.
આ) ગુણવાચક ઉત્તરપદ. પ્રજોત્તમ.
૩) ઉપમાન પૂર્વપદ. કમલનેત્ર, મૃગાક્ષ. (આ રાખ્દ વિશેષ-ણાર્થે વપરાય તેા બહુવ્રીહિ.)
૬) ઉપમાન ઉત્તરપદ. નર્મસહ.

૪) વિષયપૂર્વપદ. દેવશુદ્ધિ.

૫) અવધારણપૂર્વપદ. વિદ્યાધન, બવસાગર.

૬) વિશેષણસમ અવ્યયપૂર્વપદ. સુગુણ, કુર્ગુણ, કુકર્મ, કાપરપ,

કુદૃપ.

૭) વિશેષણસમ હતરપૂર્વપદ. અહંકાર, વિશ્વજીત.

૮) અર્થયુક્તાવ્યયપૂર્વપદ. પર્યટન, પ્રણીત.

૯) સંખ્યાપૂર્વપદ = દ્વિગુ. દ્વિપ, ત્રિગુણ, ચતુર્વેદ.

૧૦) મધ્યમપદલોપી કાપીદાસનાટક, અભિજ્ઞાન સકુતલા.

૧૧. અવ્યયીભાવ. અવ્યયપૂર્વપદ. યથારક્તિ, સંકોપ, પ્રતિવર્ષ.

૧૨ મિશ્ર. જે એક સામાસિક રાખના ઉપરના બે કે અધિક પ્રકારના સમાસ મળે તે મિશ્રસમાસ યાવ છે.

વિશેષણ. સહુજીવિ. ઉપર વર્ણવેલા કોઈ પણ સમાસ વિશેષાર્થે નહિ પણ વિશેષણાર્થે વપરાય તે બહુપ્રીતિ યાવ છે.

નર નગર દેશાદિની ધંજામાં વિવિધ સામાસિક રાખ આવે. રામભાર્ગવ, ગંગારામ દયાલજી; વડગામ, રાણપુર, શ્રીનગર, જૂનાઘટ, વિકાનીરા સિંધુનદ, ગંગાનદી; ગંગોત્રી, ગોમુખ, સ્ત્રાબાવલી - સંબલીય (ખંભાત), કાઠિઆવાડ

વાક્ય વિન્યાસ.

૩૬૭. રાખના જે સમુદાયે કચીને મનના એક સંપૂર્ણ વિચાર, કે અભિપ્રાય, જણાવિયે છિયે તે વાક્ય છે. વાક્યમાં રાખની ગોઠવણી થી ચીતિએ યાવ છે, એટલે વાક્યના નિયમ કેવા છે, તેનું વર્ણન વાક્યવિન્યાસમાં આવે છે (૫૪ ૩).

૩૬૮. મનના પ્રત્યેક વિચાર કે અભિપ્રાયમાં બે વિષયો તે જોઈયેલ; પહેલા, કોઈ પણ વિષય જેના સંબંધી મન વિચાર ચલાવી રહ્યો છે, - એને વિશેષ્ય કહિયે; બીજો, આ વિશેષ્ય સંબંધી મન થઈ જાય છે કે ધારે છે તે, - એને વિશેષક કહિયે. રજા અને લાવ, આ બે રાખ છે; એકનો અર્થ

એક વિશેષ્ય છે, જેના સંબંધી મનમાં જૂદા જૂદા વિચાર હોય. એમની વચે કોઈ સંબંધ ધારતા હોય તો હો ક્રિયાપદ વાપરીને, રત્ન લાલ છે એવું કહિયે; એવું કેહતાં એક વાક્ય સંપૂર્ણ થાય છે. આ વાક્યમાં ‘રત્ન’ વિશેષ્ય, ‘લાલ’ વિશેષક, અને ‘છે’ સંબંધક છે. તર્ક શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક વાક્યના આ ત્રણ ભાગ, કે પક્ષ, ગણાય છે, વિશેષ્ય પક્ષ (રત્ન) – વિશેષક પક્ષ (લાલ) – અને વિશેષ્ય વિશેષકમાં સંબંધ દર્શાવનાર (છે).

પણ બાકરણમાં વિશેષક ક્રિયાપદમાં બળેલા હોય છે. રત્ન અને ચળમટ, આ બે વિષયોમાં સંબંધ જણાવતાં, ‘રત્નમાં ચળમટ છે’ એવું કહિયે અથવા વિશેષકનો અર્થ ક્રિયાપદમાં લાવીને ‘રત્ન ચળકે છે’ એવું કહિયે.

કર્તારિપ્રયોગમાં ક્રિયાપદનો કર્તા વાક્યનો વિશેષ્ય છે, અને કર્મણિપ્રયોગમાં કર્મ વિશેષ્ય છે. વિશેષ્યના વચન, પુરૂષ, અને (ધણીક વાર) જાતિ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં રૂપ ફરે છે, માટે તે ક્રિયાનાય કેહવાય છે. ‘રાજ કરે’ (કર્તારિ) ‘રાજ’ વિશેષ્ય, કે ક્રિયાનાય; રાજ્યને કામ કરવું (કર્મણિ) ‘કામ’ વિશેષ્ય, કે ક્રિયાનાય છે. બધા પ્રયોગમાં ક્રિયાનાય પ્રથમા વિભક્તિમાં હોય છે, પણ પ્રથમા કર્તા કેહવાય છે, માટે વાક્યના વિશેષ્ય પક્ષને કર્તૃપક્ષ પણ કહે છે; અને વિશેષકની સાથે ક્રિયાપદ ધણું કરીને બળેલું હોય છે, માટે વિશેષક પક્ષને ક્રિયાપક્ષ પણ કહે છે.

૩૬૯. ક્રિયાપદ અકર્મ હોય તો વાક્યમાં બે તો * રાખ્દ હોય; રત્ન ચળકે, રાજ ચાલે. પણ ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો તેની સાથે કર્મ આવે છે; રાજ રાજ્ય કરે છે, વાણિયો બાપાર કરે. સકર્મકનું કર્મ વિશેષકપક્ષમાં, કે ક્રિયાપક્ષમાં, ગણેલું છે.

૩૭૦. વાક્યના વિશેષ્યને ગુણવાચક રાખ્દ, અને ક્રિયાપદને ક્રિયાવિશેષણ લાગે. એવું થાય છે ત્યારે વાક્ય વધારેલું છે; અને એવું નથી ત્યારે વાક્ય શ્લેષક – અટલે રૂળ રાખ્દનું કહેલું છે; –

વિશેષ્ય. વિશેષક.

શ્લેષક વાક્ય.

ધોડા

દોડ

વધારેલું વાક્ય.

અપલ ધોડા

વગે દોડ.

* મોળ શબ્દ વાક્યમાં દેખાય તો એક કૈ અનેક શબ્દ અજ્ઞાતાર્થ છે (૨૫૭*).

ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો વાક્યમાં કર્મ (વિશેષણ વિના, કે વિશેષણ સાથે) આવે.

શલિકવાક્ય. માણસ વિચાર કરે.
 વધારેલું વાક્ય. પવિત્ર માણસ ચોખ્ખાઈથી વિચાર કરે.
 — " — પવિત્ર માણસ બધા વિચાર ચોખ્ખાઈથી કરે.

એમ એક વાક્યમાં વિશેષ્ય અને તેનું ગુણવાચક ક્રિયાપદ અને તેનું ક્રિયા-વિશેષણ, અને સકર્મક ક્રિયાપદ હોય તો તેનું કર્મ અને કર્મનો ગુણવાચક શબ્દ આવે.

૩૭૧. વાક્યમાં નામને અર્થે સર્વનામ આવે; 'હું તે કરું.' અથવા, ક્રિયાપદનું સામાન્ય રૂપ કે કૃદંત આવે 'ચીરા મેલાપણું છે' = ચીરાનું (એ) મેલાપણું, અથવા મેલું થનું છે; અથવા ચીથ ચડ્યું કે ચીથ તપ્યું (એ) મેલાપણું છે. અથવા વિભક્તિ આવે, 'ચીરાનવામાં મેલાપણું છે.'

૩૭૨. ગુણવાચકનો અર્થ વિશેષ્ય નામની વિભક્તિમાં અથવા નામધે-ગીમાં આવે. સમજાણું માણસ સુખી છે = સમજણથી ચાલનાર માણસ = સમ-જણ સાથેનું માણસ.

૩૭૩. વાક્યના બધા ભાગમાં વિવિધ પ્રકારથી ફેર થઈ શકે.

અ.) કર્તૃપક્ષમાં; ક્રોધ મેલાપણું છે = ક્રોધિત થવું મેલાપણું છે = ક્રોધ માણસ ક્રોધે ભરેલું હોય (એ) મેલાપણું છે.

આ.) વિશેષણમાં; જ્ઞાની પુરુષ સુખી છે = જ્ઞાનવાળો પુરુષ સુખી છે = જ્ઞાનનો પુરુષ સુખી છે = જે પુરુષમાં જ્ઞાન છે તે સુખી છે.

ઇ.) ક્રિયાવિશેષણમાં; તે જ્ઞાનથી ચાલેછું જ્ઞાનથી ચાલેછે = તે જ્ઞાન પ્રમાણે ચાલેછે = જ્ઞાનીએ ચાલવું નોંધ્યું તે પ્રમાણે તે ચાલેછે.

૩૭૪. વાક્યના વર્ગ. વાક્યના કોઈ એ વર્ગ ગણે છે, અભિપ્રાય અને મિત્ર. કોઈ ત્રણ વર્ગ, શુદ્ધ, સંયુક્ત, અને સ્ત્રાન્વય.

૩૭૫. શુદ્ધ. જે વાક્યમાં એકજ કર્તૃવાચકપદ, અને એકજ ક્રિયાપદ આવે, તે શુદ્ધ, અથવા અભિપ્રાય કહેવાય છે. શુદ્ધના કોઈ અલ્પ, કોઈ વિવર્ધિત છે. અ.) અલ્પના એ વિભાગ છે; એક અત્યલ્પ, બીજો અનત્યલ્પ.

૧. અત્યલ્પ, - વેણી ઉઠી ; ગોવિંદ બોલે ; રાજા આગા કરે ; પ્રજા સેવા કરે છે. (અમાં કર્તા સત્વવાચકનામ છે). — હું છું ; તેઓ આવતા હતા ; તમે કામ ચલાવો છો ? (અમાં કર્તા સર્વનામ છે). — કુટ્ટો માર આવના છે ; કરણાલુ દવા દેખાડે છે. (અમાં વિશેષ્યને અર્થે વિશેષણ કર્તા છે.) — સત્વતા શોભે છે ; અહુકાર દીપ્તો નથી. (અમાં કર્તા ભાવવાચકનામ છે.) — શીખવું સારું છે ; જીહ્વા બોલવું અધર્મ છે. (કર્તા, સામાન્ય કૃદત.)

૨. અનત્યલ્પ. અમાં વિષયપદની સાથે, કે ક્રિયાપદની સાથે અર્થમાં બહુ મળી જનારા વિશેષણાદિક શબ્દ આવે છે ; જેમકે ચત્રસુચાન પુરુષ વિચાર કરે ; તે સકલગુણસંપન્ન પડતો છે ; મન સદા શીતળ રાખવું રાજાને શોભે છે. કૂર સીતિએ બળ ચલાવવું રાક્ષસી સ્વભાવગુ લક્ષણ છે. — ત્યારે બે વિશેષ્યનામ મળી એક જોવાં થાય છે, ત્યારે વાઙ્મ અનતિ-અલ્પજ છે ; જેમકે, ખંડેરાવ મહારાજ રક્ષા કરે છે.

આ.) વિવર્દિત, એટલે ઉમેરવા. વાઙ્મમાં ઉમેરવા વિવિધ સીતિથી થાય છે -

૧. સમાનાર્થ શબ્દો કરીને ; “ખંડેરાવ ગાયકવાડ, બડોદરાના મહારાજ, મુખર્ષ ગયા હતા.”

૨. બીજા શબ્દોનો અર્થ જણાવનારા શબ્દો કરીને ; “શીળતા - મોટા લોકોની શોભા - રાજામાં દેખાય છે.” “સહુથી ઉત્તમ ઉપાય - મીઠાશર્મા તેની સાથે વાત કરવી - કોઈને મુશ્કેલી નહિ.” “બાપુ - તમારી સાથે જોણું આજ વાત કરી હતી તે - કાલે ફરી આવશે.”

૩. ગુણવિશેષણ કરીને ; “ધાર્મિક માણસે નિયમિત ઉદારપણું આચરવું.” “તેણે એક બિલાયતી ઘોડો રાખ્યો.”

૪. ધર્મીવિભક્તિ કરીને ; સરકારનો અધિકાર પ્રજાને માથે છે.

૫. નામયોગીની સાથે સંધાયલા શબ્દો કરીને ; બુદ્ધિ રહિત શ્રમ નિષ્ફળ છે. મારા બધા ચાકર સુધાં, હું આપ્યો છું.

૬. વિવિધ વિભક્તિથી સંધાયલા વિષયપદો કરીને ; ગામના દશ મતાદારોમાંથી કોઈ બે જણને માકલવો.

૭. ક્રિયાવિશેષણ કરીને ; “તે જાગે નહિ એટલામાં, હું તેને હાર કરી આપુ.” બુદ્ધિથી કામ કરવું જોઈયું.

ટીકા. વાક્યની વિરુદ્ધિ કોઈ વેળા કર્તૃપક્ષમાં, કોઈ વેળા વિશેષકપક્ષમાં - વિવયપદ વિશે, કે ક્રિયાપદ વિશે - થાય ; કોઈ વેળા વાક્યના બેહુ પક્ષમાં.

૩૭૬. 'સંયુક્ત. ઐટલે' બળેવું. ઘણ વાક્યમાં ઐક્ય અભિપ્રાય છે ; પણ સંયુક્ત વાક્યમાં બે કે અધિક અભિપ્રાય એવા બળેલા હોય છે, કે જાણે એકના પેદામાં ખીજો આવે ; અથવા એની સામે એવા બળેલા હોય, કે અર્થ પૂર્ણ થવા સારે બેહુ જોઈયે.

અ.) એક વિચારના પેદામાં ખીજ આવે એવાં વાક્ય.

“આપણે (પોતે દેવા અપરાધી હિયે એ જાણી) ખીજ પર ક્ષમા રાખવી.

“તેણે (પોતાના ધંધા ઉપર મહેનત કરીને) તે વર્ષે સારાં કાઢાડ્યાં.”

આ.) એક અભિપ્રાય સંપૂર્ણ કરવા સારે ખીજો જોઈયે એવાં વાક્ય. એવામાં કે, તે, એ, એવું, એટલે, એવા સંધાત્મક રાખ્દો - ઐટલે વાક્યના પૂર્વભાગના અર્થનો સ્વીકાર કરનારા, કે તેને દર્શાવનારા આવે ; -

“એ નાહતું પાપ છે, એવું કહેવા લાગ્યા.” “ચાર કુંઠ નહો એ “કોઈએ દોડું નહિ.” “ઢાણ નથી જાણતું કે જુકું બાલતું પાપ છે ?”

૩૭૭. સાન્વય.* ત્યારે બે કે અધિક વાક્યોમાં એવા નિકટ સંબંધ નથી, કે તેઓ સંયુક્ત થઈ જાય, તોયપણ, જો તેમના જુદા જુદા અર્થોમાં એવા સંબંધ હોય, કે તેઓ વાક્યયોગી રાખ્દોએ કરીને સંધાય, ત્યારે સંધાયેલાં વાક્ય બધાં મળીને એક સાન્વય વાક્ય થાય છે. સાન્વયને, સહગામી વાક્ય પણ કહેવાય ; -

“આ માણસે પાપ કર્યું ન હતું, અને એના મીખાપે પણ કર્યું ન હતું.”

“તેણે પ્રતિવાદીનું માહ બંધ કર્યું ઐટલુંજ નહિ, પણ તેનું મન હા વાળે એવું કર્યું.”

“આ પુસ્તકોમાં જે લખેલું છે, તે કુરાનને અનુકૂલ, અથવા પ્રતિકૂલ છે ; જો અનુકૂલ, તો અનુપયોગી, કેમકે તેમનો અર્થ કુરાનમાં છેજ ; પણ જો પ્રતિકૂલ, તો પાખંડી, કેમકે કુરાનને વિરુદ્ધ કરે ; માટે, ગમે તે રીતેજ જોતાં, એમને બાપીનાંખવાં થટે.”

* સાન્વય, સ - અનુ - અય, સાથે વળગી પછંવાડે આવનાર - સંબંધ રાખનાર.

કોઈ વળા વાક્યયોગી અધ્યાહાર હોય :—

“તન રાગી, રિર રાગુતા, ધન આવે ને જાય,

જો હોય સંપ કુટુંબમાં શીતળ રહે સદાય.” સંપલદમી.

અર્થ — તન રાગી, (ક) રિર રાગુતા, (કે) ધન આવે ને જાય, (પણ) જો કુટુંબમાં સંપ હોય (તો) શીતળ રહે સદાય.

૩૭૮. અતિઅલ્પ વાક્યની વૃદ્ધિ વિવિધ રીતિથી થાય ; જે—

દુદ્ધ. અત્યલ્પ. આપણે મનોયત્ન વાપરિયે છિયે.

અત્યલ્પ. આપણે મનોયત્ન અનર્થ વાપરિયે છિયે.

વિવર્ધિત. આપણે મનોયત્ન — કર્તાનો ઠરાવેલા એક ધર્મ — અતિશયણથી, બહુધા, અનર્થ વાપરિયે છિયે.

સંયુક્ત. આપણે (આપણા યત્નમાં અતિશયણું કરીને) બહુધા મનોયત્ન અનર્થ વાપરિયે છિયે.

વિવર્ધિત તથા સંયુક્ત. મનોયત્ન, મુખ્યાર્થિક વિવિધ ઉપયોગને અર્થ કર્તાની દ્વાથી માણસને માર્થે રત્નરૂપી કરી ઠરાવેલા જે ધર્મ, તેમાં અતિશયણું શાખવાથી, આપણે, તેને કોટે વળગેલા સાપ જેવા કરી નાંખીને, બહુધા અનર્થ વાપરિયે છિયે.

સાન્ન્ય. માણસ મુખ્ય તથા વિવિધ ગુણ પામે, માટે કર્તાએ દ્વાથી મનોયત્ન ઠરાવેલો છે ; એ ધર્મ તો આપણે માર્થે રત્નરૂપી છે ; પણ તે બહુધા સાપ જેવા ધર્મ જઈને આપણી કોટે વળગે છે ; કેમકે આપણે, તેમાં અતિશયણું કરીને, તેને અનર્થ રીતિથી વાપરિયે છિયે.

૩૭૯. પ્રત્યેક સંયુક્ત વાક્યના બે ભાગ હોય છે ; એક મુખ્યવાક્ય, અને બીજું ઉપવાક્ય. ઉપવાક્ય મુખ્યના પેટામાં રહેલું, અથવા તેની સાથે નિકટ મળી રહેલું. પેટામાં રહેલાં ઉપવાક્ય તે, ઘણા ખરા પ્રસંગમાં, મુખ્યના ક્રિયાવિશેષણ જેવું હોય.

૩૮૦. જ્યારે જૂદાં જૂદાં વાક્ય એકમાં મળીને સાન્ન્ય થાય છે, ત્યારે એકે જૂદું વાક્ય સાન્ન્યના એક ખંડ જેવું થાય છે. એકે જૂદાં આવે તે વાક્યનાં કોઈ શુદ્ધ, કોઈ સંયુક્ત વાક્ય હોય. સાન્ન્યમાં કોઈ એક મુખ્ય વાક્ય નથી, પણ બધાં સમાન અધિકારતા — જણે સહભાગીઆ જેવા — હોય છે.

અર્થમાં એ રીતિએ સાથે આવેછે, માટે અમને સાંધનારા વાક્યયોગી શબ્દ સંગત) વાક્ય કહેવાય.

સહગત વાક્યોમાં પરસ્પર ને સંબંધ છે તે તેમને સાંધનારા વાક્યયોગી શબ્દ ઉપર જણાય છે; માટે વાક્યયોગીના નેટલા વર્ગ છે તેટલા સહગત વાક્યના સંબંધ વિશે પણ થાય છે (૩૧૮ - ૩૨૧).

વાક્યમાં શબ્દના અનુક્રમાન્વયાધિકાર વિષે.

૩૮૧. પ્રત્યેક વાક્યમાં શબ્દની ગોઠવણી વિશે વિચાર કરતાં, તેમના અનુક્રમ, અન્વય, તથા અધિકાર, આ ત્રણ જોવા જોઈયે.

અનુક્રમ, — કર્તૃપક્ષ પેહલા અને વિશેષકપક્ષ પછી આવે; વિશેષકમાં વિષયપદ પેહલું અને ક્રિયાપદ છેલું આવે. વાક્યના મુખ્યક્રિયાપદને કોઈ અનુગ શબ્દ વળગે તો તે છેલ્લો આવે.

૩૮૨. વિશેષણ. વિશેષણ પેહલું, પછી વિશેષ; "સારો રાજા યથાર્થે આગા ચલાવે." — "તે રાજા આ આગા ચલાવે." — પછી વિભક્તિતંત્રું પણ અંતર રચન છે; "દેરાનો રાજા પોતાની આગા ચલાવે" — પછી તથા વિશેષણ બહુ વપરાય, તો પછી પેહલી, આવે; "દેરાનો સારો ગજા પોતાની યથાર્થે આગા ચલાવે." — અર્થમાં ક્રિયાવિશેષણ લાગે તો પછીની તથા વિશેષણની વચ્ચે આવે; દેરાનો બહુ સારો રાજા પોતાની પૂરી યથાર્થે આગા ચલાવે." — તત્પદાપેક્ષકાદિ સર્વનામ અર્થમાં આવે તો પછીની આગળ આવે; "દેરાનો આ બહુ સારો રાજા પોતાની તે પૂરી યથાર્થે આગા ચલાવે."

કોઈ વળા વિશેષ પેહલું, અને વિશેષણ પછી નવું દેખાય; પણ અંતર વાક્યના વિશેષકપક્ષમાં અંક વિશેષ અધ્યાહાર્ય છે; ને નામ કર્તૃપક્ષમાં છે તેજ વિશેષકપક્ષમાં ફરી ન આવે, માટે અધ્યાહાર્ય થાય છે; આ રાજા સારો (રાજા) છે; સારો રાજા આ (ગજા) છે.

૩૮૩. જે વિષયપદ વચ્ચે કોઈ સગવડ, વિભક્તિએ કરીને, અથવા નામયોગીએ કરીને થાય, તો કર્ત્ત્વ અંક, અને કર્ત્ત્વ બીજી વિષયપદ પેહલું આવે.

બાપુ પોતાને હાથે કામ કરેછે. — પોતાને હાથે બાપુ કામ કરેછે.

હું તને અંક રૂપિયો આપુ. — અંક રૂપિયો હું તને આપુ

મેં મારા મનથી તે શોધી કાઢીડયું. — મારા મનથી મેં તે શોધી કાઢીડયું.
હું ધરમાં કામ કરુંછું. — ધરમાં હું કામ કરુંછું.
તે તમારી પાસે આવેછે. — તમારી પાસે તે આવેછે.
પણ સ્થળ ફરવાથી અર્થ પણ કંઈ ફરેછે.

૩૮૪. ક્રિયાવિશેષણ પેહલું, પછી ક્રિયાપદ. “તમા બલે પધાસ્યા.”
“તમે કામ સારી પઠે કરાછો.” કોઈ વળા કર્મશ્ચયક વિધયપદ અમની વચે
આવે ; “તમે સારી પઠે કામ કરાછો.”

૩૮૫. સંયુક્તક્રિયાપદમાં, વિકૃત પેહલું, પછી વિકારક ; “ચડી
બીડા.” “પડી ગયો.”—અમજ સામાન્ય કૃદંત પેહલું ; “કેહેવા આબ્યો.”—
કૃદંત પેહલો પછી સહાયકારક ; “યત્ર નથી ;” “યથું હોય.”

૩૮૬. સંયુક્તવાક્યમાં અ.) પેઠામાં આવનાર ઉપવાચ્ય મુખ્યના
કર્તૃદર્શક રાખવાની આગળ આવે ; “કૃષ્ણદાસ, ચોરી કરવાનો વિચાર મનમાં
રાખીને, બોજાને ભાંગ્યો.”

જે કે અધિક ઉપવાચ્ય આવતાં પણ અર્થ નિયમ રહેછે ; — “પૂર્વે, સંસ્કૃતના
રક્ષણ કરનારા દેવાઅને, સંસ્કૃતને વિકાર પામતી જોઈને, આગળથી ચેતી,
અને બાકરણ અને ઠોરાદિ અથ રચી, અંના પરિણામનો અટકાવ કર્યો
છે.” ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૧.

પણ પૂર્વે આવેલા કોઈ વાચ્યના અર્થની સાથે આગળ આવનારા વાચ્યના
ઉપવાચ્યનો કંઈ સંબંધ હોય, અથવા બીજી કંઈ ઘટતુ કારણ હોય, તો ઉપવાચ્યને
પેહલું લવાય ; “બ્યારે પાંડવોના ભાગમાં ઈંદ્રપ્રસ્થ (આગ્રા)ની પૃથ્વી આવી,
ત્યારે તર્હિ અમુર લેડોની વસ્તી હતી. તેને ઉજ્જડ કરીને, પાંડવોએ
પોતાની વસ્તી વસાવી.” ગુ. ભા. ઈ. પૃ. ૪.

આ.) એ, તે, એટલે, એવું — પૂર્વના ભાગનો અર્થ સ્વીકારનાર
રાખવા — સંયુક્તવાચ્યમાં આવે, તો ઉપવાચ્ય પેહલું અને મુખ્ય પછી ; “તેનું
મન બગડેલું છે, અર્થ તે જાણતી હતી.” — પણ વાચ્યમાં કે આવે, તો મુખ્ય
પેહલું, અને ઉપવાચ્ય પછી આવે ; તે જાણતી હતી, કે તેનું મન બગડેલું છે.

પૂર્વાપર રાખવાપર તો પેહલા ખંડમાં ઉપવાચ્ય અને બીજામાં મુખ્ય
આવે ; — “જે હું તમને કહુંછું, તે હું બધાને કહુંછું.”

ઠાઈ વળા, એવા સંપ્રદાય વાણના એહ ખંડ મળીને એક વિચારેલા સંપ્રદાય વાણનું ઉપવાસ થાય; “જે હું તમને કહું છું તે હું બધાને કહું છું, કે ભગવાન રહે.” જે અર્થ છે તે તથા છે, એટલે કુખ.

૩૮૩. ઉપવાસ કર્તાને અર્થ, કે કર્મને અર્થ, કે વિશેષણને અર્થ વપરાય, તેાય સ્થળ તેનેતેજ રહે છે; -

કર્તાને અર્થ; “ઈતિહાસમાં જ્ઞાની જ્ઞાની વાતોનું વર્ણન આવતું, એ નહિ થતે.”— કર્મને અર્થ; “તમે લખતા હતા, એ હું નહોતો બહોતો.”

ગુણવિશેષણને અર્થ; “મનના જગણમાં ગુપ્ત રહી આંશુએ કરીને જણાવવામાં નહિ આવે, એવાં ઠાઈ કુખ છે.”

ક્રિયાવિષેષણને અર્થ; “ભાર વિપતિ આવી માથે પડી હોય, એવું દેખાવું.”

૩૮૮. સાન્નિધ્ય વાણમાં, સહગત વાણનો અનુક્રમ વિવિધ ધોરણે હોય. પણ બહુધા—પેહલા થયલા કાર્યનું વર્ણન પેહલું, પછીનાનું પછી આવે,—કારણ પેહલું, તેના ક્ષણ પછી; “આ માણસ કુખી હતો, માટે તેણે ખૂમ પાડી, અને પ્રભુએ સાંભળીને એને તાર્યો;”—“સાંભલવાની તમારી ઈચ્છા હોય, તો કાલે આવજો; અને જો આવજો, તો હું સંભળાવીશ.” પણ કેમકે ઈત્યાદિ, અર્થના વાણયોગીનો નિયમ એથી હલદો છે;—“પ્રભુએ તેનું સાંભળીને તેને તાર્યો; કાલે તેણે ખૂમ પાડી હતી; અને તેણે ખૂમ પાડી; કેમકે તે કુખી હતો.”

વિવક્ષિત વાણમાં અનુક્રમનો નિયમ નિશ્ચય નથી. સ્પષ્ટતાને અર્થ, અને અસંકારની શોભાને અર્થ, લખનારની રૂચિ તથા મુક્તિ પ્રમાણે, વિવિધ ગોઠવણી થાય. પણ સાધારણે, સમાનાર્થ રાખેલાં, અધિકારીનું નામ પેહલું, પછી તેના અધિકારનું; “વિદ્યારિઆ રાણી;” “ગાયકવાડ મહારાજ.” અનેક માનોઈત રાખે હોય તો તેઓ પૂર્વે આવે;—“પ્રગ્વનો પ્રતિપાલ, દીનદયાલ, વિશ્વપતિ, વિજયસિંહરાજ.” જાતિનું નામ પેહલું; નાગર બ્રાહ્મણ ધુમનલાલ; કકર મંગારામ;—પરેવ જાલપરાજ.

૩૮૯. પ્રત્યર્થ રાખે વિશેષણ જેવા વપરાય, તો વિશેષણને સ્થળે આવે; “શી વાત છે?” “વાત શી છે?”—પણ વિશેષણનું નહિ વપરાય, તો વાતની આદિએ, કે અંતે આવે; “હું, વાત એવી હોય?” “વાત એવી

હોય શું?" "વારૂ, ઈપું કરિયે?" "ઈપું કરિયે વારૂ?"—કોણ (=કોણના) વિશેષ્ય છે; "આહિ કોણ આવશે?" "કોની વાતો સાંભલિયે?"—અમન વિશેષ્ય નામ અધ્યાહાર્ય હોય તો; "શું યાય?"

૩૯૦. નિવેધાર્ય શબ્દો ક્રિયાપદને પૂર્વે કે આગળ આવે; તું ના કર; મા કર; કચીરા મા; કરતો ના; ના કરતો; ૪૦.

૩૯૧. નાણા, કેતાબ, ઈત્યાદિનાં નામ સંસ્થિપથી લખાય ત્યારે ખીજ નામની પૂર્વે લખાય; રૂ. ૧૦, પૈ. ૨.—મી. (મીસ્તર) રાજસન. ૫૦ (પટેલ) જલદવાય. માપાની સંખ્યા પૂર્વે લખાય; દસ સેર ચોખા; ૨ ગજ રેશમ.

૩૯૨. કવિતામાં, ભ્યાંલગ અર્થની શુચવણ થતી નથી, ભ્યાંલગ શબ્દનો અનુક્રમ કવિની કૃત્તી પ્રમાણે યાય. ગદ્યનો સાધારણ અંક નિયમ અંક છે કે ક્રિયાપદ છેલ્લું આવે, પણ કવિતામાં ફેર યાયછે;—

“પ્રગટ જગત જોણે કરયુ, ધરંદુ તેહનું ધ્યાન,
કુરંદુ લઠમો સંપની કયા, સુનો સહ કાન.”

“વસુ વિજયુને અર્ધે અંગ, નહિ ચરચા લાયક ગુજસંગ.”

૩૯૩. અન્વય (પછીથી — મળત આવતું, સંમધ, મળ). વિશેષણ તથા વિશેષ્ય. વિશેષ્યનાં જાતિ, વચન, વિભક્તિ પ્રમાણે વિશેષણનાં હોય (૬૧); કાળો ઘોડો, કાળી ઘોડી, લાલ ઘોડાં આવેછે. (ગુણવાચક).

કિંમો પુરૂષ, પેલી સ્ત્રી, આ છોકરાં. (વિશેષણ સર્વનામ).

આલનો વિચાર, અડતા લોક, ખનતી વાત, પડતુ ધર. (કૃદત).

રાજનો અધિકાર, પ્રજાની ઈચ્છા, ધરતુ કામ, તેમના ઘોડા. (વધી).

૩૯૪. અનેક વિશેષણનો. અ.) કેવળ સમૂહ, કે ગણ, એવા હોય કે અંકેક વિશેષણ તેજ વિશેષ્યને સમાન રીતે લાગે, તો અંકેક વિશેષણનો અન્વય તે વિશેષ્યની સાથે હોયછે; તે ગામમાં અંકેક સારો, ડાખો, વિવેકી, વિદ્વાન, ખાલ-ણ છે; દેશમાં કેટલાંકેક મોટા, કુબીન, સમજણા, પૈસાવાળા લોક છે.

આ). પછી વિભક્તિએ યનારાં કેટલાંકેક વિશેષણ એવાં હોય, કે અંકેક પોત પોતાની આગલ જે આવનાર શબ્દ, તેની તે યાદી છે, તો અંકેક

* વિશેષણ ભોવેકારી (૯૦ ૬) હોય તો પ્રત્યય ભગે નાદે જરો, તોજા અર્થને બોરજો મેમનો અન્વય વિશેષ્યનો જો થાયછે.

પોતાના આગળના નામની સાથે અન્ય દેખાડે છે;— મારા ઘરનાં કામની વાતોનો વિચાર; તેની જાતિના ઘોડાની બુદ્ધિનો મેળ આવે છે.

૩.) પછીની તથા નામની વચે ખીચી વિશેષણ આવે, તો તેમના બેટા વિશેષણનો અન્ય થાય છે;— મારા સારા ઘોડો; મનનો ઘોડો વિચાર.

૩૯૬. અનેક વિશેષ્ય થ). અનેક નામનો સમૂહ એક જ વિષયની સંજ્ઞા હોય, તો તેમને લાગે તે વિશેષણ તે સમૂહમાંના દરેકાઈ નામની સાથે જ અન્યથા રાખે, તેજ તે બધાની સાથે રાખે; મુદ્દિનો કૃતાં, પાલક, નાપક; તથા ન્યાયાધીશ.

આ). સંજ્ઞા એક જ વિષયની છતાં નામ જૂદી જૂદી જાતિનાં હોય, તો—૧.)— અકેરુ સંજ્ઞાને વિશેષણ લાગે,— મારી વૃત્તિ, મારું કામ, મારા અધિકાર, મારા ધર્મ, એ જ છે;— ૨.) અનેક વચન અને નાન્યતર જાતિનો પ્રત્યય વિશેષણને લાગે;— મારાં વૃત્તિ, કામ, અધિકાર, તથા ધર્મ એ જ છે;— ૩.) વિશેષણ સમૂહની પેહલી સંજ્ઞાની સાથે અન્યથા રાખે;— મારી વૃત્તિ, કામ, અધિકાર, તથા ધર્મ એ જ છે.

૪.) સમૂહનાં વિશેષ્ય નામ જૂદા જૂદા વિષયની સંજ્ઞા હોય તો;—

૧. એક જ જાતિનાં અનેક નામ હોય, તો વિશેષણ તેજ જાતિનું, પણ એકવચનમાં, અથવા અનેકવચનમાં આવે;— મારા ધણી વપાર; તેની એલીવાડી; તેનું ખરમ ખુદ્દણ; તેનું સણદેણ. અથવા; તેનાં સણદેણ; મારાં કામકાજ.

૨. જૂદી જૂદી જાતિના નામ હોય, તો વિશેષણને અનેક વચને નાન્યતર પ્રત્યય લાગે;— મારાં માખાપ; કેવાં સ્ત્રી પુરુષ; તેમનાં દિકરા દિકરીઓ; રાજનાં હાથી, ઘોડો, ઘોડી, રથ, પાલખી.

૩. એકેક વિશેષ્યને કોઈ વિશેષણ લાગે, પણ ક્યાંને એક સામાન્ય વિશેષણ હોય તો અન્યથા વિકલ્પ છે;— રાજનાં—કે રાજનો મારો હાથી, કાળો ઘોડો, ઘાળી ઘોડી, ચિલાવતી રથ, અને જડિત પાલખી.

૪. સમૂહના નામમાં કે આદિ બિન્નાર્યદર્શક શબ્દયોગી હોય, તો વિશેષણનો અન્યથા સમૂહના પેહલા નામની સાથે છે; તે માણસની બેસ, બળદિયું, કે ઘોડો લઈને આવ્યો.

ટીકા. ઠોઈ કરેછે કે, સમૂહમાં નિકટ સંબંધ હોય, તોય જ્યાંને લાગનાર વિશેષણનો અન્યથા પેહલા નામની સાથેજ જોઈયે; જેમકે - “રાજનો ઘોડો, રથ, પાલખી.” આ રૂઢિ વાક્યના તર્કને યોગ્ય રીતિએ મળતી નથી.

૩૯૬. સર્વનામ. વિશેષ્ય સર્વનામને જાતિદર્શક પ્રત્યય લાગતા નથી, તેા પણ જે નામને સ્થળે તેઓ વપરાય છે, તેની જાતિ તેમને લાગેછે; - હું (ગોપાળ) સારો છું; હું (ગંગા) સારી છું; તે (કામ) સારું છે.

અનેક સર્વનામનો સમૂહ આવે તેા અનેક વિશેષ્ય નામના નિયમ એને પણ લાગેછે. હું, તું, તે, રામભાઈના પુત્રો (નાર); હું તું, તે, રામભાઈની પુત્રીઓ (નાર); હું, તું, તે, રામભાઈનાં પુત્ર પુત્રી (નાન્યતર).

૩૯૭ ક્રિયાપદનાં શુદ્ધ રૂપને, અને નિશ્ચયાર્થના દ્વિત્વવર્તમાન કાલને, પુરૂષના તથા વચનનાજ પ્રત્યય લાગે, અને અન્યથ ક્રિયાનાં યની સાથે છે.

શુદ્ધ રૂપના ઠોઈ કર્તારિ, ઠોઈ કરણે પ્રયોગમાં વપરાયછે. કર્તારિપ્રયોગમાં કર્તાની વિભક્તિ પ્રથમા હોયછે; અને તેનાં વચન તથા પુરૂષ પ્રમાણે ક્રિયાપદના પ્રત્યય ફરેછે. કરણપ્રયોગમાં, કર્તા કરણ (તૃતીયા) વિભક્તિએ, અથવા કરણને અર્થ પચ્ચમીએ, આવે. આ પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ સકર્મક હોય, તેા કર્મ ક્રિયાનાય થાયછે; અને તેની વિભક્તિ પ્રથમા (અને ઠોઈ વેળા, કર્મને અર્થ વપરાયલી અત્રથી) હોયછે. પણ જે ક્રિયાપદ અકર્મક હોય, તેા તેના બાવાર્થ ક્રિયાનાય થાયછે; ક્રિયાપદનો બાવાર્થ સદા એકવચનને, અને નાન્યતર હોયછે; માટે કરણે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ એકવચનના પ્રત્યયને સ્વીકારેછે.

૩૯૮. કર્તારિ. અ.) અકર્મક; - હું છું; તું છે; તે હોય છે; આ.) સકર્મક; - હું કરું; તું કરે; તેઓ કરેછે; અમિ કરિયે છિયે; - કરણે. અ.) અકર્મક; - (= બાવે પ્રયોગ) મારાથી કરાય છે; મારાથી અવાશે નહિ; આ.) સકર્મક (=કર્મણિ); - મારાથી કામ કરાયછે; (૧૭૭).

૩૯૯. ક્રિયાપદને અર્થે જે કૃદંત વપરાય તે વિશેષણ છે; માટે તેના વિશેષ્ય (ક્રિયાનાય) ની સાથે જાતિનો પણ અન્યથ ગણે. મિત્ર રૂપોમાં સહાયકારક ક્રિયાપદ વર્તમાનકાલમાં હોય, તેા શુદ્ધ રૂપની જેટલે ક્રિયાનાયની સાથે અન્યથ રાખેછે.

કર્તારિ. અ.) અકર્મક; - હું (ગોપાળ) હતો; હું (ગંગા) હતી; તે

(આડ) હૃદ; આ.) સંકર્મક;—હું (ગોપાળ) બણ્યો; ગંગા બણી; છેકરૂં બણ્યું; ગોપાળ લાખ્યો હતો; હું લાવવાનો છું; હું લાવેલા છું; હું કરતો નથી; કરણે. અ.) સંકર્મક;—મારાથી ઉઠાયું; મારાથી ઉઠાવુ નથી; પંચ-મીને સ્થળે કવિતામાં, અને સાધારણ બોલીમાં ગૃતીયા ધણી વાર આવે. આ.) સંકર્મક;—તેણે બોધ કર્યો; તેણે બોધ કરેલો છે; વચને-વચનથી તે બંધાયો છે; વચને-વચનથી અમે બંધાયેલા છીએ; "

૪૦૦ સંયુક્ત વાક્યમાં પૂર્વ આવનાર ઉપવાક્યનો અર્થ સ્વીકારનાર તત્પદપેશક સર્વનામ, તે પૂર્વવાક્યના બાવાર્થની સાથે અન્યથ રાખીને નાન્યતર થાય છે, અને પછી પ્રુચ્છ વાક્યના ક્રિયાપદનો ક્રિયાનાથ થાય છે; "તમારે અહિં આવવું એ સારું નથી;" "કપટથી અહિં આવીને મીઠી મીઠી વાતો કરવી, અને પછી તાર્હ જઈને ચાડી આવી, એ તને ધટ્ટું નથી;" "તમારા મનનો વિચાર આપને જણાવવો, એ સારું છે."

૪૦૧. એ કે અધિક નામ, બધાએ એકવચનનાં હોય, અને તેમને સાંધનાર વાક્યયોગી, અથવા, કે, ઈલાદિ બિનાર્થ કે વિભાષાદર્શક હોય, તો ક્રિયાપદ એકવચનનું હોય; કોઈ ઘોઠું, કે બળદ આવે છે. પણ સમૂહમાંનું એક નામ અનેકવચને હોય તો ક્રિયાપદ છેલાનો અન્યથ રાખે છે; એક જન કે દસ જન આવે છે (અનેક વચન). અહિં થઈને કોઈ બળદિયું, કે ગાયો ગઈએ; ત્યાં એક બાઈ, કે બે છોકરા બેઠા છે; અહિં કાલે એક માણસ કે દસ માણસ આવ્યાં હતાં.

એવું બોલતાં કોઈ વેળા બાપણ નિરૂપ દેખાય, અથવા એ અર્થમાં ધ્રુવવણ હોય, તો એકેક નામની સાથે ક્રિયાપદ આવે; "આ છોકરો આવ્યો હતો, અથવા પેલાં છોકરાં આવ્યાં હશે."

૪૦૨. ક્રિયાપદમાં આવનાર વિશેષણની રીતિ એવીજ છે; "આ છોકરો અથવા પેલા છોકરો જૂઠાં છે;" કે, આ છોકરો જૂઠો છે, અથવા પેલાં છોકરાં જૂઠાં છે.

૪૦૩. તથા ઈલાદિ સમાનાર્થ દર્શક વાક્યયોગીએ કરીને સંધાયવાં એ કે અધિક નામ કરૂંપણમાં આવે, તો ક્રિયાપદ અને વિશેષકપદમાં કૃદન અનેક વચનનાં થાય છે; જાતિ દર્શાવે એવું હોય, તો નામો એકજ જાતિનાં હોય

તો તેનો પ્રલય કૃદંતને લાગે ; પણ જો નામોની જાતિ જૂદી જૂદી હોય, તો કૃદંત નાન્યતરજાતિએ અનેકવચનમાં આવે ; - મારો બાપ તથા મારો બાઈ આવ્યા છે ; મારો દીકરો તથા દીકરી બેહુ આવ્યાં છે ; મારો બાઈ તથા તેનું એક નાહનું બાળક મરી ગયાં છે.

વિશેષકપક્ષમાં વિશેષણ કે ધણી વિબક્તિ આવે, તો તેનો અન્યથ નામોની સાથે ઉપરના નિયમ પ્રમાણે છે ; મારો બાઈ તથા તમારો છોકરો મોટા થયા છે ; જીંઠ, હાથી, તથા મોડો એવો કામના છે ; આ છોકરો છોકરી મોટાં થવાનાં છે ; આ વાડી અને એતર તમારાં છે !

૪૦૪. જે કે અધિક નામ એકજ વિષયની જૂદી જૂદી સંજ્ઞા હોય, તો તેમનો અર્થ એકવચનનો છે, માટે અર્થ પ્રમાણે ક્રિયાપદ કૃદંત આદિ રાજ્ઞ ક્રૂરઃ સૃષ્ટિનો કર્તા તથા પાળક મોટો છે ; ગામનો ગુરૂ તથા કવિરાજ આવ્યો છે.

જે કે અધિક નામ મળીને કોઈ વિષયપદની સંજ્ઞા થાય તો તે એકજ નામ છે ; જેમકે, દલપતરામની રચેલી ચોપડી, “સંપ અને લદમી વચે સંવાદ,” તે સારી છે.

૪૦૫. સુકાં, સાળે, એવા અર્થના સંયોજક રાજ્ઞ આવે, તો તેમનાથી ક્રિયાપદને કંઈ અસર લાગતી નથી ; રાજ, પોતાના સર્વ સૈન્ય સુકાં, આવ્યો ; હું, મારા કુટુંબના બધાં માણસની સાથે, તઈ ગયો.

૪૦૬. કર્તૃપક્ષમાં જે સર્વનામ, અથવા એક સર્વનામ અને ખીજું નામ આવે, અને તેમની વચે “તથા” ઈલાદિ સમાનાર્થ વાક્યયોગી આવે, તો ક્રિયાપદ અનેકવચનનો પ્રલય સ્વીકારે ; અને સર્વનામ પ્રથમ પુરૂષનું હોય, તો ક્રિયાપદ પ્રથમ પુરૂષમાં આવે ; સર્વનામ દ્વિતીયપુરૂષનું, તો ક્રિયાપદ દ્વિતીય ; અને તૃતીય પુરૂષનું સર્વનામ, તો તેજ પુરૂષનું ક્રિયાપદ થાય છે ; -

હું અને તુ (આપણે) જઈએ. હું અને તમે જઈએ. હું અને ગોપાળ જઈશું.

હું અને તે જઈશું. હું અને તેઓ જઈશું. હું અને આ માણસો જઈશું.

તું અને તે જશે. તું અને તેઓ જશે. તું તથા બેહુન જશે.

અમે અને તે જઈએ. અમે અને તેઓ જઈએ. અમે અને તારો બાઈ જઈશું.

બિન્નાર્થ દર્શક વાક્યયોગી કે, અથવા, ઈ. આવે, તો છેલા સર્વનામનાં, કે ખીજા નામનાં જાતિ વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં ક્રૂર ; હું કે તે જશે ; તે કે હું જઈશ ; હું કે તમે જશે ; તમે કે હું ગયો ; હું કે ગોપાળ ગયો. આવાં

મામ તો દીપતાં નથી, એ કરતાં ક્રિયાપદ બે વાર વાપરવું સારું છે ; જેમકે—
તે જશે, કે હું જઈશ; હું જઈશ, કે તમે જશો.

૪૦૭. કોઈ વેળા, સર્વનામ, અને તેની સાથે, તેને સમાનાર્થે, વપરાયલા વિશેષનામ, કે વિશેષને અર્થ વપરાયલા વિશેષણ, કે વિશેષની સાથે વિશેષણ, એકજ અર્થ આપે, અને એકજ ક્રિયાપદના અધિકાર તથા હેતુ, તોયપણ, સર્વનામ પ્રથમા વિગતિતમાં રહે, અને નામને કે વિશેષણને, ક્રિયાપદના અધિકાર પ્રમાણે, વિભક્તિ, અથવા નામયોગી શબ્દ લાગે ; અને એમજ અમ, નમ, વિભક્તિ રહિત રહેછે ; જેમકે—હું બાળકપર દયા કર ; હું નાહનાપર દયા કર ;—હું નાહના બાળકપર દયા કર ; અમ પાપીઆપર દયા કર ; તમ પ્રધા બુઝાનો હું સંહાર કરીશ ; તુ કુલને હું શિક્ષા કરીશ. છેલ્લા ઉદાહરણને બદલે, “તને કુલને શિક્ષા કરીશ” ઘણું કરીને કહેછે.

જો સર્વનામને તેની સાથેના નામની વિભક્તિ લગાડિયે, તો અર્થ ફરી ભય ; “હું નાહના બાળકપર દયા કર,” એનો અર્થ એક, અને “મારા નાહના બાળકપર દયા કર,” એનો અર્થ જૂદો છે.

જેઓ, સરખો, ઇ. શબ્દ સર્વનામ અને કોઈ ખીજ નામની વચ્ચે આપે, તો સર્વનામને પ્રત્યય લાગે નહિ “અમારા જેવા બાળકપર દયા કર ;” “તમારા સરખા કુટોનો હું સંહાર કરીશ.” પણ અહિં તો સર્વનામનો પ્રત્યય, “જેવા” ઇત્યાદિના અધિકાર તથા છે.

૪૦૮. જો તત્વદાપેક્ષક સર્વનામ, જે—તે, અનેક નામને દર્શાવે, તો તેઓ અનેકવચનના પ્રત્યય વિના આવે ; જોપાળી અને બાપુ, જે આજ સવારમાં આવ્યા હતા, તે ફરી આવ્યા છે. એવા પ્રસંગમાં પ્રત્યય નહિ વપરાય તોય પણ અનેકવચનનો અર્થ રહેછે.

૪૦૯. પૂર્વાપર સર્વનામ એક ખીજની સાથે અર્થનો તથા વચનનો અભ્યસ રાખેછે, તો પણ વિભક્તિ વિશે, પૂર્વ સર્વનામ પૂર્વ ખંડમાં જે ક્રિયાપદ કે ખીજે શબ્દ હોય, તેને આધીન રહેછે ; અને અપર સર્વનામ ઉચર ખંડના ક્રિયાપદને કે ખીજે શબ્દને અધિકાર રાખે ;—જેઓ અહિં છે તેઓ તહિં છે ; જેઓને સાળળવાગુ હોય, તેઓએ સાંભળવું ; જે હું તમને કહું છું, તેનું ધ્યાન રાખજો ; જે જેનું હોય તે તેને મળે.

૪૧૦. માનાર્થે નામ એકવચનને અર્થે, અને રૂપે પણ, વપરાય, તોય તે અનેકવચનનું હોય તેમ તેની સાથે ક્રિયાપદ વિશેષણાદિના અન્વય છે; મહારાજ, તમે (કેં આપ) મારે ઘેર પધારશો? તમે રામ છો.

બોલનાર પોતા સંબંધી બોલે તો પણ એજ રૂઢિ; - અમે (બોલનાર એકજ હોય તોય) આજ ગામ જવાના છીએ.

પણ વાક્ય વધારેલું હોય, તો નામની પૂર્વના વિશેષણ કે વંડી એકવચનમાં આવે; થું, તમે આખા દેશનો રાજ ધર્મ જવાનું કરો છો. પણ અનેકવચનનો અર્થ હોય, તો “દેશના રાજ” એવું આવે. માનાર્થે એક હોય તો “મારો કાકો આવ્યા,” અનેક હોય તો મારા કાકા આવ્યા. તેમજ “મારો બાપ આવ્યા;” કોઈ “મારા બાપ આવ્યા” કહેછે, પણ અમુક છે; ઘણા “મારો બાપો આવ્યા” કહેછે.

૪૧૧. સ્ત્રીનાં નામ એકવચન હોય પણ વિશેષણ ધર્તાદિ બાન્યતર અનેકવચનનો પ્રલય લેછે; “આજ રાણીજી પધાર્યા;” “મા પણ હતી કે થું;” “હકાર વિજયસિંહનાં હસ્તમાં આવે;” મા તથા બેહેન આવ્યાં છે; “મા તો જરાક મરોડથી બોલતાં હતી.” જયકુમારી વિજય પૃ. ૭૧.

પણ નામની પૂર્વે વિશેષણ, કે વંડી આવે, તો તે નારીજાતિનો પ્રલય લેછે; મારી મા તથા મારી બેહેન આવ્યાં છે.

૪૧૨. ક્રિયાવિશેષણને જાતિવચનરૂઢ પ્રલયો લાગે તો તે વાક્યના ક્રિયાનાથનો અન્વયી થાય છે -

કર્તારિ; અકર્મક. ગીરધરબાઈ આજ વેહેસો આવ્યાં, - માનને અર્થ, વેહલા આવ્યા; ગંગા કાલે મોડી આવી હતી, - માનને અર્થ, મોડાં આવ્યાં; એ કામ વેહલું યથે; તેઓ બહુ ઉતાવળા આવેછે. સકર્મક. તે પોતાનું કામ ઉતાવળો કરેછે; - ઉતાવળો કરેછે પણ કહેવાય.

કરણે; અકર્મક. મારાથી આ કામ વેહલું બન્યું; આજ મારાથી વેહલું આવ્યું. સકર્મક. મેં આ કામ સારું કર્યું; તેનાથી તે પુરુષ સાન્ન કરાવો; તેણે આ કામ ઉતાવળું કર્યું.

આ રૂઢિથી કોઈ વળા ધુચવણ થાય છે; માટે સંભારવું, કે વિશેષણ વિપ-વપદને લાગે તો તે યુક્તિયક, અને ક્રિયાપદને લાગે તો ક્રિયાવિશેષણ છે.

૪૧૩. સામાસિકનામને છેડે વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેછે; ને,
“કામકોધસોભાહમત્સરનો ત્યાગ કરવો;” રાખ્ડ જુદા જુદાસ ખાવ
તોયપણ તેમનો સંબંધ સામાસિક હોય તો એજ રીતિ ચાલેછે; “કામ,
કોધ, સોભા, મોહ, મદ, મત્સરનો ત્યાગ કરવો.” રાખ્ડ પૃથક કહેવાય છે,
તારે તેને છેડે બહુધા કોઈ સમાનાર્થદર્શક રાખ્ડ આવેછે; કામ, કોધ,
સોભા, મોહ, મદ, મત્સર, એમનો (કે, આ કુચુંણનો) ત્યાગ કરવો.

૪૧૪. સમાસમાં આવનાર રાખ્ડ, ઐ, ઊં, પ્રત્યયનો સ્વીકારનાર અકા-
રાંત હોય, તો પ્રત્યય ઉડી જઈને પ્રકૃતિના અલ્પસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે; -
“મારા ઘોડા વાછુરડા બળદિયાથી.” અર્થે સ્વીકારનાર કોઈ સર્વનામ છેડે
આવે, તો નામને પ્રથમાનો પ્રત્યય રહેછે; “મારા ઘોડા, વાછુરડા, બળદિયું,
એ બધાંથી મને લાભ થાય છે.”

૪૧૫. એ પ્રત્યય તુલીયાને અર્થે, કે સપ્તમીને અર્થે વપરાય, તો તે અઠેક
નામને લાગે; - હાથે પગે, જોર કરીને તે ખાડામાંથી નીકળ્યો; તેને માથે
ખરડે પગે ધા વાળ્યા છે.

૪૧૬. કોઈ વળા એકજ નામ હોય, તોય તેની આગળ તત્પદાપેક્ષક સર્વ-
નામ વપરાય છે; ગોપાળ એ મારા મિત્ર છે, = ગોપાળ મારા મિત્ર છે;
પ્રભુ તે મૃદિનો કર્તા છે, = પ્રભુ મૃદિનો કર્તા છે.

૪૧૭. નામની સાથે ત્યાં, હ્યાં, ઈત્યાદિ વપરાય, તો નામ પછી - સપ્તમીને
પ્રત્યય સ્વીકારે છે; “રાજને ત્યાં;” “મારે હ્યાં.” એનું કારણ એ છે
કે આ રાખ્ડે મૂળે સપ્તમીમાં છે (૧૧૬ અને પૃ. ૭૫).

૪૧૮. અનુક્રમિતિનું જ્યાર્ય નામ હોય, પણ તેમાંના એકનું નામ બીજી
જાતિનું હોય, તો વાચના સંબંધ પ્રમાણે ક્રિયાપદનો અન્યથ કર્તાની સાથે છે; -
જરતખંડની નદિઓમાં (જ્યો, નાચીજાતિ) ખલપુત્ર (એક નામ, નરજાતિ)
કેઈ જાનો નથી; ઉત્તરહિંદુસ્થાનના નદીમાં (જ્યો, નરજાતિ) ગંભા- (એક
નામ નાચીજાતિ) મોટી છે.

૪૧૯. પ્રશ્નમાં જે પ્રશ્નાર્થ રાખ્ડ આવે, તેની વિભક્તિ ઉત્તરમાં
આવનાર રાખ્ડની પણ હોય છે; - પ્ર. એ કામ કોણ કરેછે? ઉ. હું કરું છું;
તમે શું કરું? મેં એ કર્યું; કોણે કર્યું? ગોપાળે.

૪૨૦. અધિકાર. વાક્યવિન્યાસનો ત્રીજો ભાગ અધિકાર કહેવાય છે; એમાં વિભક્તિનો વિચાર આવે છે. જે વિભક્તિ ક્રિયાપદની સાથે સંબધ રાખે છે તેઓ કારક કહેવાય છે*. કારકમાં કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, અને અધિકરણ આ છુ ગણાય છે. પછી વિભક્તિ કારકમાં ગણેલી નથી, પણ તે સામાન્ય સંબધ કહેવાય છે. સંબોધન, તે પ્રથમાને સમાન છે.

૪૨૧. કર્ત્તા = પ્રથમા. અકર્મક ક્રિયાપદની સ્થિતિ ગતિનો અનુભવી, અને સકર્મકના વ્યાપાર ચલાવનારનું નામ આ વિભક્તિમાં આવે છે.

૪૨૨. કર્ત્તરિ પ્રયોગમા પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા હોય છે. અકર્મક ; ગોપાળ છે; ઘોડો આન્યો. સકર્મક. હું કહું; તે ખોટો; ખાણેણ વેદ ભણે.

૪૨૩. કરણે પ્રયોગમા અરે કર્તા તૃતીયા કે પચમીમાં, અને કર્મ પ્રથમામાં આવે છે. ઠાઈ વૈયાકરણો તૃતીયાને, અને ધણા અરે પચમીને, કર્તા કહેવાને રાજી નથી હોતા; પ્રથમાને જ કર્તા ગણે છે. માટે ન્યારે સહુમિદમાં (કરણે સકર્મક પ્રયોગમાં) કર્મ પ્રથમામાં આવે છે, ત્યારે એને વૈયાકરણીય કર્ત્તા કહે છે; માટે જેમ કર્ત્તરિપ્રયોગમાં પ્રથમા, અરે કર્તા, ક્રિયાપદનો નાથ છે, તેમ કરણે પ્રયોગમાં વૈયાકરણીય કર્તા નાથ થાય છે; મેં કામ (કર્મ, વૈયાકરણીય કર્તા) કર્યું; મારાથી કામ કરાયું.

૪૨૪. જે વાક્યમાં અકર્મક ક્રિયાપદ આવે, અને વિશેષકપક્ષમાં નામ હોય તે તે પ્રથમામાં આવે; હું ખાણુસ છું; “જે તને સપ તે જુપ અને, ન તને આકર થઈ ફરે.” સંપલ.

ગતિવાચક ક્રિયાપદની સાથે મળત, કેટલું દૂર, આ અર્થ જણાવનાર રાખ્ધ પ્રથમામાં આવે; “તમે આજ દરે ગાઉ ચાલ્યા;” “અમે કાલે જે મળ્યા આવીશું.” આવા પ્રસંગમાં અકર્મક ક્રિ. સકર્મક જેવું દેખાય; પણ ખુબાચો

* વિભક્તિના પ્રત્યય મૂલે વૃથાક શબ્દ હતા (૨૯૭); વેદમાં અમુક પ્રત્યયનો અમુક અર્થ હતો; પછી મિકાર થવા લાગ્યો; જેમ રૂમાં પછાશે, તેમ અર્થમાં ધોર ચાલ્યો. એક પ્રત્યયનું રૂ કોઈ બીજાના જેવું થયું, અને એક પ્રત્યયનો અર્થ બીજા પ્રત્યયનો સાથે મળ્યો. કોઈ વેળા, રૂનો સમૂહ લોપ થયો, અને કોઈ અર્થ એક ઝડી મળ્યો. માટે મૂળાર્થ જોખીને સારો અર્થ દરાવ્યો. કેવળ રૂા ઝર, કે કોર અર્થ ઝર વિભક્તિ ઠરાવતી નથી.

એ છે, કે સુધી, પર્યંત ધૃં અર્પનો કોઈ રાજ્ઞ અધ્યાહાર્ય છે ; અને કાલે એ મળ્લ (સુધી, પર્યંત) આલીયું. (૪૭૪)

સ્થિતિગતિવાચકનો સમય ધૃં દર્શાવનાર રાજ્ઞ પ્રથમામાં આવે ; — “હું તમારી પાસે એક દાહારો રહ્યો ;” “અમે તાંહોંથી આવતાં આઠ દિવસ ચાલ્યા (૪૭૪). આઈ પણ સુધી, પર્યંત આદિક કોઈ રાજ્ઞ અધ્યાહાર્ય ગણવા.

૪૨૫. કોઈ વેળા અનેક નામનો ગણ વપરાય, તે તેમની વિભક્તિ પ્રથમા નહિ છતાં પણ પ્રથમાનો પ્રત્યક્ષ વપરાય છે ; જૂઠા, ડગારો, લુઝ્યા, તથા ચોરની સાથે વાત કરવી નહિ. પણ ખરો નિયમ એવો દેખાય છે, કે પ્રથમાનો પ્રત્યક્ષ પડતો સૂત્રીને પ્રકૃતિના અત્યાસરની વૃદ્ધિ વાપરવી ; — જૂઠા, ડગારો, લુઝ્યા, ચોરની સાથે ધૃં ; અથવા, પ્રથમા વિભક્તિમાં રાજ્ઞને રાખીને તેમને છેડે તત્વદાપેક્ષક કે દર્શક સર્વનામ વપરાય ; જૂઠા, ડગારો, લુઝ્યા, ચોર, એમની સાથે ધૃં. (૪૧૩)

૪૨૬. આખુ વાચ્ય (ઉપવાચ્ય) ક્રિયાનો કર્તા હોય, તે તેની વિભક્તિ પ્રથમા છે ; તમે નિલ મોડા આવો છો (અ) સાઈ નથી.

૪૨૭. કર્મ. સકર્મક ક્રિયાપદનો કર્તા જે વિધયને ઉપભવે, અથવા જેને વાપરે, અથવા જેનાપર ક્રિયાનો વેપાર પોહોંચાડે, તે તેનું કર્મ કહેવાય છે. (૧૩૨, ૧૩૩).

૪૨૮. વિધયસાધક તથા વિધયધારક ક્રિયાપદને એકજ કર્મદર્શક રાજ્ઞ હોય છે, અને વિશેષ કરીને તેની વિભક્તિ દ્વિતીયા હોય છે. કોઈ વેળા અગ્રધી પણ ચાય, પણ એનો વિચાર અગ્રધીના પ્રકરણમાં આવે.

પ્રધાયકક્રિયાપદને એ કર્મ હોય છે ; એક ખરું કે ઉપસ્ય કર્મ, અને ખીજી છેડે કે અનુપસ્ય કર્મ કહેવાય છે. ખરા, કે ઉપસ્ય, કર્મની વિભક્તિ દ્વિતીયા, અને છેડા અથવા અનુપસ્યની વિભક્તિ અગ્રધી હોય છે ; જેમકે, હું તેને (અનુપસ્ય કર્મ) રૂપો (ઉપસ્ય કર્મ) આપુ ; હું તને (અનુપસ્ય) વિદ્યા (ઉપસ્ય) શીખવું ; હું ગોપાળને (અનુપસ્ય) લાકડી (ઉપસ્ય) મારું.

૪૨૯. કર્તરિ પ્રયોગમાં ખરું કે ઉપસ્ય કર્મ દ્વિતીયા હોય, પણ કરણે પ્રયો-

* વાચ્ય (વૅ — પાસે, રા — રહેનાર) ગણેનુ — નિક. અનુપસ્ય (અનુ — નહિ, વાચ્ય) છેડું.

ગમાં તેની વિભક્તિ પ્રથમા (વૈષાકરણીય કૃત્તાં ૪૨૩) યાય છે. પણ કરણે સકર્મક પ્રયોગમાં અનુપસ્યકર્મની વિભક્તિ બદલાવી નથી; જેમકે, મેં તને રૂપિયો આપ્યો; મારાથી તને રૂપિયો આપ્યો. મેં તને લાકડી મારી; મેં તને વાત કહી; મારાથી તને વાત કહેવાઈ.

૪૩૦. ક્રિયાપદનો અર્થ પ્રદાયક નહિ છતાં, જો કર્મ અગ્રથીમાં હોય તો કેવળ સહભેદમાં વિભક્તિ બદલાય છે;” હું તેને (આઈ “તે”ને સ્થલ “તેને”) વાપરું છું; મેં તેને વાપર્યું છે.” પણ સહભેદમાં, “મારાથી તે (તેને નહિ) મપરાય છે.” દ્વિતીયામાં જો કર્મ તે ક્રિયાપદની સાથે સ્મિપું નિકટ મળી જાય છે જાણે તે ક્રિયાપદનો એક ભાગ જેવો યાય છે, ત્યારે અગ્રથીમાં જો નામ છે તે ઉપસ્ય કર્મ સ્મિપું યાય છે. સ્મિપું યાય છે, ત્યારે, કરણે પ્રયોગે, કેવળ સહભેદમાં તેની વિભક્તિ ફરે છે; “હું તને રાજા ઠરાવું છું”; “મેં તને રાજા ઠરાવ્યો”; “મારાથી તું રાજા ઠરાવાયો.” “હું તને દીકરા કહું છું”; “મેં તને દીકરા કહ્યો”; “મારાથી તું દીકરા કહેવાયો.” અગ્રથી વિગેના પ્રકરણમાં જોવું.

૪૩૧. ધરાવ ઈલાદિ ક્રિયાપદ, જેમ્મા કોઈને નામ આપવાનો અર્થ દેખાડે છે, તેમ્માને દ્વિતીયામાં બે વિવિધપદ લાગે છે; જેમકે, “રાજા નામ ધરાવીને, રાખ્યો મને ગરીબ.” સંપ લક્ષ્મી ૧૩૬. હું તને ગોપાળ નામ ધરાવું છું; મેં તને ગોપાળ નામ પાડ્યું. “તાઈ ગોપાળ નામ પાડ્યું” પણ કહે છે.

૪૩૨. કોઈ કહે છે કે નિર્ણય પદાર્થ ક્રિયાપદનું કર્મ હોય, તો તેની વિભક્તિ દ્વિતીયા, પણ માણસાદિક પ્રાણી હોય તો તે અગ્રથી. પ્રથમ દ્વિતીય સર્વનામને દ્વિતીયાને સ્થળે અગ્રથીના પ્રલય લાગે છે; “હું તને જોઈ છું,” “તું મને જુઓ છે.” તૃતીય સર્વનામમાં, હું તેને (માણસને) જોઈ છું. વસ્તુ વિગે કોઈ વેળા ને, કોઈ વેળા તેને; હું તે (તે કામ) જોઈ છું; હું તેને (તે જાડને) જોઈ છું.

એમજ “હું એક ચાકર રાખીરા, કે ચાકરને રાખીરા; મેં આજ એક ગાડી રાખ્યો, માટે ગાડીને વાસ્તે એક ઘોડો, અને ઘોડાને વાસ્તે એક નોકર (કે નોકરને) રાખીરા. એવા પ્રસંગમાં દ્વિતીયા વધારે ચાલે.

૪૩૩. અનુપસ્યકર્મનો અર્થ અધિકરણના અર્થને કેઈ મળે છે; કેમકે ક્રિયા તેને તાં, તેના ઉપર આવી ધંબી, કે આવી પોહ્યાંચી છે, એવા અર્થ યાય છે. અનેક બાવામાં અગ્રથીની સાથે અધિકરણાર્થ બહુધા બળે છે, માટે

તે સેહુને કર્મ યાચછે. એમજ સામી, અને તેને મળતા અર્થના નામયોગી રાખ્ધ, કોઈ વેળા ક્રિયાપદના અનુપસ્ય કર્મ જેવા યાચછે; તેમકે, હું પીપમાં પાણી ભરુંછું; “હું તારા પર દોષ ચૂકુંછું.”

૪૩૪. રસ્તાનો ઠબો, મઝલ, વેળા, સમય, ઈત્યાદિ આર્થના રાખ્ધ સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે આવે, તો દ્વિતીયા વિભક્તિમાં આવે; — “હું આજ બે મનસ કરીરા;” “અમે રાજ માર્ગના વીર ગાણી કાળીનાંખ્યા;” “આ કામને વાસ્તે તેઓ દશ દિવસ માગેછે.” (૪૨૪)

૪૩૫. ક્રિયાવિશેષણને અર્થે, સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે, દ્વિતીયા વપરાય; તું આ કામ સાદું કરેછે (સાચી પેઠે). એનો અન્વય કર્મની સાથે (૪૧૨).

૪૩૬. જા, આવા, પોહ્ય — આવા અર્થના ક્રિયાપદની સાથે કોઈ વેળા દ્વિતીયા વપરાયલી હોય એવું દેખાય; હું ગામ જઈછું; “તે મુખઈ આવશે;” “તે મુરત ગયો છે.” એ વૃદ્ધિ સંસ્કૃત નરો વામં ગચ્છતિની સાથે મળતા જેવી દેખાય. તોયપણ, ગામ રથભારિક નામની વિભક્તિ ગુલરાલીમાં સમી છે; કેમકે નામની સાથે વિશેષણ આવે તો તેને એ પ્રલય લાગેછે; — હું પોતાને ગામ ગયો; તે તેને દેશ પોહ્યો છે. અધિકરણ વિશેના પ્રકરણમાં જાણું. વળી, દેશ ગામ ઈત્યાદિ નામની સાથે એ પ્રલય વપરાય છે; “કોઈ દેશીએને વિદેશે ચલાવ્યા, ઈનામો પગારો દઈને ચીત્રાવ્યા.” સંપૂ.

૪૩૭. કરણ. તૃતીયા વિભક્તિનું નામ. એના અનેક અર્થ યાચછે.

અ.) રાત્રાર્થ, જે હથિવારે કે ઈંદ્રિયે કરીને કર્તા ક્રિયા સાથે તે કરણ કહેવાયછે; — હું એ કામ મારે હાથે કરુંછું; હું તને લાકડીએ મારીરા; આપણે આંખે જોઈયે છિયે, અને કાને સાંભળિયે છિયે. “તમે ફળવાન યાચ્છો, અને તમારે વંશે પૃથ્વી બરપૂર કરો;” “જાણે આભ છુવાઈ ગયો, જેત આપા” અને મેધ;” ૩૬૫૨ મહાત્મ્ય પૃ. ૫૩. “વિજેસંઘ કહે કહે ચું યાચ.” ૩૬૫૨.

બ.) કોઈ મનસ્ય વિચાર, કે કોઈ પદાર્થ, કે કોઈ ક્રિયા, રાત્ર નહિ છતાં પણ, રાત્ર હોય એવું ધારવામાં આવે, તો તેની પણ વિભક્તિ તૃતીયા હોય; તે પોતાના સ્વેચ્છાએ અહિં આઓ; તે કોયે બહુ વાંચ્યો છે; આપડો કમેતે ચૂચ્ચો; તે તાવે મદિ પડ્યો છે; સંપ સદાયે રાખિયે, નામનીને બરતાર, મધુરે વચને માગિયે, દંપતિને અનુસાર;” સં. ૧૨૬; “જેણે ન સેઓ સંપ, ચૂચ્ચો વણ મેતે તે તે,” સં. ૮૫.

૨.) યિની સાથે કારણનો અર્થ પણ બળેછે :- “તેને આધે વિષ ગડે, તેને નો કોઈ ખાણ ;” પરમાત્મિ. “હરીબક્તને શું કહિયે, યે વૃણ બૂબે ના મરે?” ૩૬૦. “ત્રીયા, ધણું ન તાણિયે, તાણુયે વૂટી બધ.” સંપ. ૧૪૯.

૩.) કર્તાનો અર્થ. આ અર્થ, ક્રણે પ્રયોગમાં, સકર્મક ક્રિયાપદના બૂત-કૃદન્તી સાથે ગુતીયા વિબક્તિ વપરાય છે :- મેં કર્યું ; મેં કહેલું છે.

અર્ચક ક્રિયાપદનો સાથે, અને સમાર્થનો સાથે, કર્તાને એવું સૂત્રીયા વિમ્બિ નરિ ચારગમી રહિ મુત્તરાતિમાં ટરની લેય એવું રેગાયછે ; ને સૂત્રીગને સ્થળે વંચમો પાલેછે ; નેમકે, મારાથો ધયુ, મારાથી રેગાયુ, માગાથી કરાયુ ; વચ સામારન સોરોમાં “મેં ધાય નરિ,” “મેં રેસાકનું નથી ;” “મેં કેન કરેગાય.” કોઈ એને અશુદ્ધ ગમે, પેય એમાં સંદેહનું રહા સોરોમાં રણું છે ; મયા ક્રિયતે, મારાથી (મૂઝમાં, યામા-રા નોતોનો રોતિ પ્રમાણે, મેં) કરાયછે ; ત્વયા ગમ્યતે, તારાથી (મેં) ગરાયછે ; મયા ધ્રાતા ધાતિત ; મારાથો (મેં) માદ મરાથે=મેં માદ(ને) માર્થી. રિપુના ચચન્ધ ; રિપુથી (રિપુર) વંચામે. ઉચ્યતે મયા, મારાથી (મેં) કરેગાયછે. તેન કમ્યતે, નેનાથી (નેને) કરેગાયછે. કોતિમાં વચ મૂઝને મગ્તો રોતિ મઝે. (૧૭૭)

૪૩૮. કોઈ વેળા ગુતીયાને ક્રણે વંચમી સકર્મક ક્રિયાપદના વિશેષ બૂત કૃદન્તી સાથે આવે ; “માણસોથી તે ધિકારેસા તથા તલ્લેસા હોતો ;” “દેવથી મારેસા.” ઈસાયા. ૫૩ ; ૩-૪. પણ અહિં ગુતીયા હોત તો સાઈ.

૪૩૯. કર્તાને અર્થ પછી વિબક્તિ પણ વિદ્યુષ બૂત કૃદન્તી સાથે વપરાયછે ; માઈ કરેલું કામ=મેં ને કર્યું તે - મેં કરેલું કામ. યિ રૂઢિ સંસ્કૃતમાંથી ગુલ્-રાતીમાં આવી ; યાઃ (=યાઃ) મતે વિષ., રાગના (=રાગચ્ચે) માનેસા વિષ્ર.

રામ્નાર્થે ગુતીયા, કર્તાને અર્થે ગુતીયા, વંચમી, તથા પછી, બધી કોઈ વેળા યિજ્ઞ વાગ્યમાં આવે ; બે ગુતીયા, - તેણે પોતાને હાથે યિ કામ કર્યુ છે ; વંચમી+ગુતીયા, - તેનાથી પોતાને હાથે યિ કામ બન્યું ; પછી+ગુતીયા, - યિ તેનું પોતાને હાથે કરેલું કામ છે.

૪૪૦. ને ગ્રન્થે કંઈ વેચાણું સવાય છે તેની વિબક્તિ ગુતીયામાં આવે ; પૈસે ઈન્સાફનું વેચાણુ વધારે થવા માંડ્યું છે ; “મેં યિક ચોડા પચાસ રૂપિયે રાખ્યા” ; મેં અઢી રૂપિયે દાદ મણુ ચોખ્યા રાખ્યા. (૪૫૭)

૪૪૧. કરીને, આ નામયોગીની માથે ગુતીયા વપરાય છે ; - તેણે કરીને યિયું થયું છે. તેથી કરીને પણ કોઈ કહેછે, પણ ગ્રન્થ નોતાં, યિ અથુદ હો (૧૧૧).

૪૪૨. કોઈનું નામ શું છે તે કહેતાં તેની સ્થાના આગે તે રાખ્દની વિભક્તિ તૃતીયા છે ; “ગોપાળ એવ નામે (કે એવે નામે કરી, કે એવે નામે કરીને) એક છેાકરા.”

૪૪૩. જે માર્ગે યજ્ઞને કોઈ ભય છે. તેની વિભક્તિ ધણું કરીને તૃતીયા થાય છે ; તે ચાર પેઠે માર્ગ (=માર્ગે યજ્ઞને - માર્ગથી) નાશી ગયો. પણ કોઈ વેળા એવા પ્રસંગમાં એ પ્રત્યય સામગ્રીના જેવા દેખાય છે ; જેમકે, સતને માર્ગે આણે = સતના માર્ગમાં આણે ; બુઝાની આણે (=આવમાં) આલણે મા.

૪૪૪. જાતિ, અધિકાર, ઈત્યાદિ, જેણે કરીને કોઈનું વર્ણન કરાય છે, તે તૃતીયામાં આવે ; આ માણુમ જાતિએ ખાલણ છે ; આ સાહેબ અધિકાર મામલતદાર છે ; આ છેાકરા કેવળ નામે વિદ્યાર્થી છે. એને એળે પંચમી પણ વપરાય ; ગોપાળ તો કેવળ નામથી વિદ્યાર્થી છે.

૪૪૫. સામન્ય કૃદંત અગત્યને અર્થે વપરાય છે, ત્યારે તેની સાથે તૃતીયા વિભક્તિ આવે છે ; તેણે કર્યું. પ્રથમ દ્વિતીય પુરુષનું સર્વનામ એક કે અનેક વચનને અર્થે આગે તો પછી-તૃતીયા વપરાય છે ; આરે - તારે - અમારે, - તમારે કર્યું (૧૧૧. ૧૧૫. ૧૧૮).

૪૪૬. કવિતામાં, તૃતીયાનો પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય ; -

જાણી હકીમત તેને જ્ઞાત (જ્ઞાતે). સં. ૬૧ “એજ વચન આપ્યું મહાદેવ (દેવ). સં. ૪૨. “સેઓ એકે સંપ, શ્રવા તે રાવણ સાથે ; તન્નો વિભીષણ (-ણે) સંપ, છુત્ર મોક્યું નિભમાથે.” સં. ૮૦.

૪૪૭. સંપ્રદાન, = ચતુર્થી. એ વિભક્તિ અકર્મક તથા સકર્મક, ક્રિયાપદની સાથે વપરાય છે. ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો કોઈ વિધાને ત્યાં કેઈ આની પોહ્યું, સકર્મક હોય તો લાવી પોહ્યાડેવું, એવા અર્થ થાય છે. માટે સંપ્રદાનના અર્થમાં અધિકરણનો અર્થ કેઈ બળે છે.

કોઈ કોઈ પ્રસંગમાં, ચતુર્થીનો અર્થ દ્વિતીયા સાથે મળેલા દેખાય છે, પણ શ્રેણે એઆમા બહુજ અંતર છે ; દ્વિતીયા કેવળ સકર્મકની સાથે, ચતુર્થી બહુ વર્ણનાં ક્રિયાપદની સાથે વપરાય, - દ્વિતીયામાં અધિકરણનો અર્થ હોય કે ન હોય, ચતુર્થીમાં અધિકરણનો વિશેષ છે ; માટે ત્યારે એક સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે બહુ

વિમલિત વપરાયછે, ત્યારે, પોત પોતાના મૂળ લક્ષણ પ્રમાણે, દ્વિતીયા ઉપસ્ય, અને ત્રુથી અનુપસ્ય કર્મ થાયછે (૪૨૩. ૪૨૬.).

૪૪૮. કોઈ વિપવની પાસે કેઈ હેાય, કે અકર્મક ક્રિયાના બાપારથી કોઈને કેઈથપું, મહું, લાઝું, વળઝું એવું જણાવવાનું હેાય તો તે વિપવ ત્રુથીમાં આવે; મને રાગ છે; મને સુખ થયું; મને રૂપો મુખ્યો; મને બામેછે; મને બાવેછે; મને દેખાયછે; મને જણાયછે; મને જુજ લાગે; મને શોગે છે; તેને રૂપા ધરેછે; તેને લાળ રહેછે; તેને તાવ આવેછે; એને રંગ ચરેછે.

એની સાથે એવાં વાચ્ય મળવાય; “તે બાઈ તેને રહેછ” (એટલે ખરી કે પતિવ્રતા); “હે રાજ, રાજ્ય તને રહેછ” (એટલે તને સ્થિર — તજા હાથમાં); “એ વિના તેને ચાલે નહિ;” “એ તેને ખપે છે.”

બીજાં ઉદાહરણ;—

“મોટે માઆ સાતજ માલ, એને ચૌદ થયા તલ્કાવ;
મોટે માગી પંદર ગાય, એને એથી બમણી થાય.” સં. ૬૭
“નવ પાઆ શોધ સીતા તણી; ક્યમ જઈએ સુશીલ બણી ?
એને ફર સ્વભાવ છે સહી, તે આપણને મૂકે નહિ.” રામાયણ.
“લક્ષ્મીને જુજ ચાર, અમારે વીરા છે.” હુંગરખાં ૪૬.

૪૪૯. સમ, વચ્ચ; બરાબર, સરખા. ધટનું, યોગ્ય, જોઈતું, અનુસરતું, પ્રિય, વાહનું, ઈત્યાદિ વિશેષણની સાથે ત્રુથી વપરાયછે;— “ધનનો સ્વાદ સરસ ધણો, સાકરને અનુસાર (અનુસરતો).” સં. ૮૨.

૪૫૦. સર્કર્મક. મદારક ક્રિયાપદ દે, આપ, કરે, ખાલ, માર, શીખવ, બણાવ, જણાવ, મોકલ, ઈત્યાદિને અનુપસ્ય કર્મ ત્રુથીમાં લાગેછે;— હું તને વચન આપુ; હું તને વાત કરું; હું તમને એ કાણું છું; તે મને લાકડી મારે છે; મહુતાજ છોકરાને વિદ્યા શીખવે છે; સંદેશીઆએ સગને સમાચાર જણાવ્યો; સરકારને આરજ મોકલું છું.

૪૫૧. ઘણાં ક્રિયાપદ ઉપસ્ય કર્મની સાથે મળીને એક સંયુક્ત અર્થ ઉપજાવે છે; હું તને વિનવિ કરુંછું; પાટીને રંગ ચહાડવારા ?

૪૫૨. આવાં ઘણાં ખરાં ક્રિયાપદ અનુપસ્ય કર્મને અર્થ વળીયાનો નહિ, પણ વળીનો સ્વીકાર કરેછે; હું તેનો વિચાર કરુંછું; એ વ્રાતનો શોધ કરું;

૪૪૨. કોઈનું નામ શું છે તે કહેતાં તેની ઝરના આવે તે રાખ્દની વિભક્તિ તૃતીયા છે ; “ગોપાળ એવ નામ (કે એવ નામ કરી, કે એવ નામ કરીને) એક છે.કરે.”

૪૪૩. જે માર્ગ યઈને કોઈ જાય છે તેની વિભક્તિ ચતુર્થ કરીને તૃતીયા થાય છે ; તે ચોર પેલ માર્ગ (=માર્ગ યઈને—માર્ગથી) નાશી ગયો. પણ કોઈ વેળા એવા પ્રસંગમાં એ પ્રલય સપ્તમીના જેવા દેખાય છે ; જેમકે, સતને માર્ગે આણે = સતના માર્ગમાં આણે ; શુડાની આણે (=આવમાં) આણે માર્ગે.

૪૪૪. જાતિ, અધિકાર, ઈત્યાદિ, જેણે કરીને કોઈનું વર્ણન કરાય છે, તે તૃતીયામાં આવે ; આ માણસ જાતિએ પ્રાણી છે ; આ સાહેબ અધિકારે મામલતદાર છે ; આ છોકરો કેવળ નામ વિદ્યાર્થી છે. એને સ્થળે પંચમી પણ વપરાય ; ગોપાળ તો કેવળ નામથી વિદ્યાર્થી છે.

૪૪૫. સામાન્ય કૃદંત અગત્યને અર્થે વપરાય છે ; ત્યારે તેની સાથે તૃતીયા વિભક્તિ આવે છે ; તેણે કર્યું. પ્રથમ દ્વિતીય પ્રરૂપનું સર્વનામ એક કે અનેક વચનને અર્થે આવે તો પછી-તૃતીયા વપરાય છે ; મારે - તારે - અમારે, - તમારે કર્યું (૧૧૧. ૧૧૫. ૧૧૮).

૪૪૬. કવિતામાં, તૃતીયાનો પ્રલય અધ્યાહાર્ય હોય ; -

જાણી હકીમત તેને જ્ઞાત (જ્ઞાતે). સં. ૬૧ “એજ વચન આખું મહાદેવ (દેવે). સં. ૪૨. “સેવો એકે સંપ, શ્રવે તે રાવણ સાથે ; તભો વિભીષણ (-ણે) સંપ, હુત્ર મોડનું નિજમાયે.” સં. ૮૦.

૪૪૭. સંપ્રદાન, = ચતુર્થી. એ વિભક્તિ અકર્મક તથા સકર્મક, ક્રિયાપદની સાથે વપરાય છે. ક્રિયાપદ અકર્મક હોય તો કોઈ વિપવને ત્યાં કંઈ આની પોંહવ્યું, સકર્મક હોય તો લાવી પોંહવ્યોડેનું, એવા અર્થ થાય છે. માટે સંપ્રદાનના અર્થમાં અધિકરણનો અર્થ કંઈ બને છે.

કોઈ કોઈ પ્રસંગમાં, ચતુર્થીનો અર્થ દ્વિતીયા સાથે મળેલા દેખાય છે, પણ શ્રેષ્ઠ અર્થમાં બહુજ અતર છે ; દ્વિતીયા કેવળ સકર્મકની સાથે, ચતુર્થી બહુ વર્ણનાં ક્રિયાપદની સાથે વપરાય, - દ્વિતીયામાં અધિકરણનો અર્થ હોય કે ન હોય, ચતુર્થીમાં અધિકરણનાં વિશેષ છે ; માટે ત્યારે એક સકર્મક ક્રિયાપદની સાથે બહુ

વિભક્તિ વપરાયછે, ત્યારે, પોત પોતાના મૂળ લક્ષણ પ્રમાણે, દ્વિતીયા ઉપસ્ય, અને અનુધી અનુપસ્ય કર્મ થાયછે (૪૨૩. ૪૨૬.).

૪૪૮. કોઈ વિષયની પામે કંઈ હોય, કે અકર્મક ક્રિયાના બાપારથી કોઈને કંઈથયું, મર્યું, લાભું, વળ્યું અર્થે જણાવવાનું હોય તો તે વિષય મર્યદીમાં આવે; મને રાગ છે; મને મુખ થયું; મને રૂપો મળ્યો; મને બામેછે; મને બાવેછે; મને દેખાયછે; મને જણાયછે; મને જૂન લાગે; મને યોગ છે; તેને દયા થઈછે; તેને લાભ રહેછે; તેને તાર આવેછે; એને ડગ મડેછે.

એની સાથે એવાં વાક્ય મળવાય; “તે બાઈ તેને રહેશે” (અટલ અરી કે પતિવ્રતા); “હે રાજા, રાજ્ય તને રહેશે” (અટલ તને મિત્ર - તમા હાથમાં); “એ વિના તેને આસ નહિ;” “એ તેને અથે છે.”

બીજાં ઉદાહરણ;—

“મોટે માખા સાતજ માવ, એને શોધ થયા તલાવ;
મોટે માગી પદર ગાય, એને એથી બમણી ધાય.” સં. ૬૭
“નવ પાખા શોધ સીતા તણી; ક્યમ જઈએ સુગ્રીવ બણી ?
એને ફર સ્વભાવ છે સહી, તે આપણને મૂકે નહિ.” રામાયણ.
“લક્ષ્મીને જૂન આગ, અમારે વીરા છે.” હુંતરખાં ૪૬.

૪૪૯. સમ, વૃથા, ખરાખર, સરખા, ધટગ, મોગ, જોઈગ, અનુસરગ, પ્રિય, વાહનું, ઈલાદિ વિશેષણની સાથે અનુધી વપરાયછે;— “ધનનો સ્વાદ સરસ થણો, સાકરને અનુસાર (અનુસરતો).” સં. ૮૨.

૪૫૦. સકર્મક. પ્રદાયક ક્રિયાપદ દે, આપ, કહે, બોલ, માર, શીખવ, જણાવ, જણાવ, મોકલ, ઈલાદિને અનુપસ્ય કર્મ અનુધીમાં લાગેછે;— હું તને વચન આપુ; હું તને વાત કહું; હું તમને એ કારું છું; તે મને લાકડી મારે છે; મહત્ત્વ છેડકસને વિદ્યા શીખવે છે; સંદેહીઆએ રાજને સમાચાર જણાવ્યો; સરકારને અરજ મોકલું છું.

૪૫૧. પણાં ક્રિયાપદ ઉપસ્ય કર્મની સાથે મળીને એક સંયુક્ત અર્થ ઉપજાવે છે; હું તને વિનતિ કરું છું; પાટીને રંગ ચહસાવારા ?

૪૫૨. આવાં ઘણાં ખરા ક્રિયાપદ અનુપસ્ય કર્મને અર્થ ગતીયાનો નહિ, પણ પછીનો સ્વીકાર કરેછે; હું તેનો વિચાર કરું છું; એ વાતનો શોધ કરું;

હું તારી નિનતિ કરું છું ; દેવનું બચન કરું છું. દોષ ક્રિયાપદની સાથે ઉપરની બેઠું થીતિ આવે ;— “રાખને — રાખનો અભિષેક કરે છે.” ક્રિયાપદ અને નામ મળીને સંયુક્ત અર્થ ઉપજાવે તો ઉપરથી કર્મ અગ્રથીમાં કે પછીમાં આવે.

૪૫૩. એવાં સંયુક્ત ક્રિયાપદનું નામ તથા ક્રિયાપદ, કોઈ વેળા, મળીને એક ક્રિયાપદ થાય છે, ત્યારે તે — મ.) અનુધીનો સ્વીકાર કરે છે ; સંયુક્તની સાથે અનુપસ્ય કર્મ અગ્રથીમાં કે પછીમાં વપરાયું હોય, તેમણે ક્રિયાપદ અગ્રથી માગે ;— હું તેનો સ્વીકાર કરું છું = હું તેને સ્વીકારું છું ; તેનું બચન કરું છું = તેને બચું છું ; તેનો ત્યાગ કરું છું = તેને ત્યાગું છું ; હું તેને માન આપું છું, તેને માન્ય કરું છું, બેઠું = તેને માનું છું. આ.) અગ્રથીને અને દ્વિતીયા પસ્ય વપરાય છે ;, હું દેવને માનું છું, — હું મારા અપરાધ માનું છું ; હું મારી બાપડીને તથા દેઈરા, — મારી કલખના તથા દેઈરા.

૪૫૪. કાણે પ્રયોગમાં પ્રદાયક ક્રિયાપદ આવે તો — મ.) અનુપસ્ય કર્મ તૃતીયામાં, અને ઉપસ્ય કર્મ પ્રથમામાં આવે ;—

કર્તારિ	હું દીનને દાન આપું.	કરણે.	મેં દીનને દાન આપું.
			મારાથી દીનને દાન અપાવું.
હું તને વાત કરું.			મેં તને વાત કહી.
			મારાથી તને વાત કહેવાઈ.
હું તને ઉપાય જણાવું.			મેં તને ઉપાય જણાવ્યો.
			મારાથી તને ઉપાય જણાવાયો.

ઉપસ્ય નામ આધ્યાહાર્ય હોય, તો અનુપસ્ય કર્મ અગ્રથીમાં આવે ; (બાવાઈ ક્રિયાનાય થાય છે ;) હું તને કરું છું ; મેં તને કહ્યું ; મારાથી તને કહેવાયું.

આ.) અથવા, જ્યુતકાચના કૃદતની સાથે કર્માર્થ અગ્રથી, અને સહજોદમાં કર્માર્થ પ્રથમા આવે ;—

હું તને પુત્ર કરું.	મેં તને પુત્ર કર્યો.	મારાથી તું પ્રત કહેવાયો.
હું તને રાજ કરાવું.	મેં તને રાજ કરાવ્યો.	મારાથી તું રાજ કરવાયો.

એવાં ક્રિયાપદને અસા પ્રદાયકમા ગણતાં વિચાર થાય છે. ઉપસ્ય કર્મની સાથે અર્થમા મળીને તેમ્મી સંયુક્ત ક્રિયાપદ જેવા થાય, ને ને નામ અનુધીમા

આવેછે તે સંયુક્તનું ઉપસ્થ કર્મ યાય છે ;— અથવા, અગ્રધીમાં જે નામ છે તે અર્થે ઉપસ્થકર્મ છે, અને અર્થગી સંપૂર્ણતાને વાસ્તે દ્વિતીયામાં ખીજું નામ આવેછે. કેટલીએક બાપાઓમાં આવાં ક્રિયાપદને દ્વિતીયામાં જે નામ લાગેછે, તેાં રાજાને સ્થાપયामि, તને (રાજ, તું દ્વિતીયાને અર્થે) રાજ કરાવુંછું. પણ સકર્મકના જૂતકાલ વિશે ધૂંગવણ છે;— “મેં તને રાજ કરાવ્યો;” આહિ “તને” આ પ્રથમાના અર્થમાં છે; સંસ્કૃતમાં મયા સ રાજા સ્થાપિતઃ કહેવાય (૧૯૪).

૬.) બહાવ, માર, ઈત્યાદિક ક્રિયાપદની સાથે જે નામ આવે, તેા (ઉપર મ. ની રીતિએ,) ઉપસ્થ દ્વિતીયામાં, અને અગ્રપસ્થ અગ્રધીમાં આવે; “હું તને વિદ્યા શીખવુંછું;” “મેં તને વિદ્યા શીખરી.” હું તને લાકડી મારુંછું;— મેં તને લાકડી મારી,— મારાથી તને લાકડી મરાઈ.

પણ ઉપસ્થકર્મ અધ્યાહાર હોય, તેા અગ્રપસ્થકર્મ જૂતકાલના કૃદંતનો ક્રિયાનાય યાય છે; સહબેદમાં એવું નથી થતું; હું છોકરાને બહાવુંછું,— મેં છોકરાને (પ્રથમાને અર્થે=છોકરે) બહાવ્યો,— મારાથી છોકરે બહાવાયો; હું છોકરાને મારુંછું,— મેં છોકરાને માર્યો,— મારાથી છોકરે મરાયો. આ ઉદાહરણોમાં, અગ્રધીમાં જે નામ આવેછે તે પ્રથમાને સ્થળે છે. સંસ્કૃતમાં અને ખીજી બાપાઓમાં પ્રથમા વપરાય છે;— મયા પુત્રઃ શિક્ષિતઃ; મયા પુત્રઃ તાહિતઃ. એની અસર હજી ગુજરાતીમાં દેખાય છે; કેમકે, સંસ્કૃતની પેઠે, કાઈ વળા, “મેં એક છોકરે માર્યો” કહેવાય. (૧૯૪).

૪૫૫. પ્રથમક નહિ છતાં, અને એકજ નામને સ્ત્રીકારતાં પણ, કાઈ ક્રિયાપદ કર્મને દ્વિતીયાને અર્થે અગ્રધીમાં લાવે છે; જેમકે, હું તને હાંકુંછું; હું ચોરને ઝાલુંછું. કરણે પ્રયોગમાં, જૂતકાલ પ્રથમાને અર્થે અગ્રધી, અને સહબેદમાં પ્રથમા; મેં તેને ખાધું— મારાથી તે ખવાયું, ઈ. વગેરે કરીને માણસાદિક પ્રાણી અગ્રધીમાં અને નિર્જીવ પદાર્થ દ્વિતીયામાં (કરણે પ્રયોગમાં પ્રથમામાં) આવે; પણ એ વિશે નિયમ સ્થિર નથી; જેમકે,—

“તેડાંના વિદેશી કારીગરોને શીખાવ્યા સંખ્યા જવં દેશીજણોને; પંદાર્યો વિને શિદ્ધ વિદ્યા બણેલા, તેડાંના વિદેશી અભ્યાસી બનેલા.” સં. ૩૩૮. (૩૯૪—૩૯૬.) આ છેલા પદમાં કેવળ છૂદને લીધે પ્રત્યય

હું તારી વિનંતિ કરું છું ; દેવનું બાળન કરું છું. દોષ ક્રિયામદની સાથે ઉપરાગી બેઠું સીતિ આવે ; - “રાગને - રાગનો અભિગંઢ કરે છે.” ક્રિયાપદ અને નામ મળીને સંયુક્ત અર્થ ઉપજાવે તો ઉપસ્ય કર્મ અનુધીમાં કે પશ્ચીમાં આવે.

૪૫૩. એવાં સંયુક્ત ક્રિયાપદનું નામ તથા ક્રિયાપદ, દોષ વળા, મળીને એક ક્રિયાપદ થાય છે, (તારુ. તે - ૫.) અનુધીનો સ્વીકાર કરે છે ; સંયુક્તની સાથે અનુપસ્ય કર્મ અનુધીમાં કે પશ્ચીમાં વપરાયું હોય, તોપણ ક્રિયાપદ અનુધી માગે ; - હું તેનો સ્વીકાર કરું છું = હું તેને સ્વીકારું છું ; તેનું બાળન કરું છું = તેને બાળું છું ; તેનો લાગ કરું છું = તેને તણું છું ; હું તેને માન આપું છું, તેને માન્ય કરું છું, બેઠું = તેને માનું છું. જા.) અનુધીને સ્વને દ્વિતીયા પસ્ય તપરાય છે ; હું દેવને માનું છું, - હું મારા અપરાધ માનું છું ; હું મારી આયડીને તથા દેઈરા, - મારી કલ્પના તથા દેઈરા.

૪૫૪. કરાણે પ્રયોગમાં પ્રદાયક ક્રિયાપદ આવે તો - જા.) અનુપસ્ય કર્મ ગુતીયામાં, અને ઉપસ્ય કર્મ પ્રથમામાં આવે ; -

કર્તારિ. હું દીનને દાન આપું.	કરાણે. મેં દીનને દાન આપ્યું.
	મારાથી દીનને દાન અપાયું.
હું તને વાત કરું.	મેં તને વાત કહી.
	મારાથી તને વાત કહેવાઈ.
હું તને ઉપાય જણાવું.	મેં તને ઉપાય જણાવ્યો.
	મારાથી તને ઉપાય જણાવાયો.

ઉપસ્ય નામ અધ્યાહાર્ય હોય, તો અનુપસ્ય કર્મ અનુધીમાં આવે ; (બાવાર્થ ક્રિયાનાય થાય છે ;) હું તને કરું છું ; મેં તને કર્યું ; મારાથી તને કહેવાયું.

જા.) અથવા, જ્યતકાવના દૃઢતાની સાથે કર્મર્થ અનુધી, અને સહબિદમાં કર્મર્થ પ્રથમા આવે ; -

હું તને પુત્ર કરું.	મેં તને પુત્ર કહ્યો.	મારાથી તું પુત્ર કહેવાયો.
હું તને રાજ કરાવું.	મેં તને રાજ કરાવ્યો.	મારાથી તું રાજ કરાવાયો.

એવાં ક્રિયાપદને અસા પ્રદાયકમા ગણતાં વિચાર થાય છે. ઉપસ્ય કર્મની સાથે અર્થમાં મળીને તેમ્ની સંયુક્ત ક્રિયાપદ ન્વિંયાં થાય, ને ને નામ અનુધીમાં

આવેછે તે સંયુક્તનું ઉપસ્થ કર્મ થાય છે ; - અથવા, અગ્રધીમાં જે નામ છે તે ખરું ઉપસ્થકર્મ છે, અને અર્ચની સંપૂર્ણતાને વાસ્તે દ્વિતીયામાં ખીજું નામ આવેછે. કૃષ્ણીએક બાપાઓમાં આવાં ક્રિયાપદને દ્વિતીયામાં જે નામ લાગેછે, ત્યાં રાજાને સ્થાપયામિ, તને (ચળ, તું દ્વિતીયાને અર્ચે) રાજા કરાવુંછું. પણ સકર્મકના જૂતકાલ વિશે ધુંચવણ છે; - “ મેં તને રાજા કર્યો; ” અહિં “ તને ” આ પ્રથમાના અર્ચમાં છે; સંસ્કૃતમાં મયા સ રાજા સ્થાપિતઃ કહેવાય (૧૯૪).

૬.) બણાવ, માર, ઈત્યાદિક ક્રિયાપદની સાથે જે નામ આવે, તે (ઉપર જ. ની રીતિએ,) ઉપસ્થ દ્વિતીયામાં, અને અનુપસ્થ અગ્રધીમાં આવે; “ હું તને વિદ્યા શીખવુંછું; ” “ મેં તને વિદ્યા શીખવી. ” હું તને લાકડી મારુંછું, - મેં તને લાકડી મારી, - મારાથી તને લાકડી મરાઈ.

પણ ઉપસ્થકર્મ અધ્યાહાર હોય, તે અનુપસ્થકર્મ જૂતકાલના કૃતંતનો ક્રિયાનાથ થાય છે; સદ્યભિદમાં એવું નથી થતું; હું છોકરાને બણાવુંછું, - મેં છોકરાને (પ્રથમાને અર્ચે = છોકરા) બણાવ્યો, - મારાથી છોકરા બણાવાયો; હું છોકરાને મારુંછું, - મેં છોકરાને માર્યો, - મારાથી છોકરા મરાયો. આ ઉદાહરણોમાં, અગ્રધીમાં જે નામ આવેછે તે પ્રથમાને સ્થળે છે. સંસ્કૃતમાં અને ખીજી બાપાઓમાં પ્રથમા વપરાય છે; - મયા પુત્રઃ શિક્ષિતઃ; મયા પુત્રઃ તાલિતઃ. એની અસર હજી ગુજરાતીમાં દેખાય છે; કેમકે, સંસ્કૃતની પેઠે, ઠાઈ વેળા, “ મેં એક છોકરા માર્યો ” કહેવાય. (૧૯૪).

૪૫૫. પ્રથમક નહિ છતાં, અને એકજ નામને સ્વીકારતાં પણ, ઠાઈ ક્રિયા-પદ કર્મને દ્વિતીયાને અર્ચે અગ્રધીમાં લાવે છે; જેમકે, હું તને હાંકુંછું; હું ચોરને ઝાલુંછું. કરણે પ્રયોગમાં, જૂતકાલ પ્રથમાને અર્ચે અગ્રધી, અને સદ્યભિદમાં પ્રથમા; મેં તેને ખાધું - મારાથી તે ખવાયું, ઈ. વિગેરે કરીને માણસાદિક પ્રાણી અગ્રધીમાં અને નિર્જીવ પદાર્થ દ્વિતીયામાં (કરણે પ્રયોગમાં પ્રથમામાં) આવે; પણ એ વિશે નિયમ સ્થિર નથી; જેમકે, -

“ તેડાંબા વિદેશી કારીગરોને શીખાંબા સંયા જવ દેશીજાણોને; પંદારી વિશે શિદ વિદ્યા બણેલા, તેડાંબા વિદેશી આત્યાસી બનેલા. ” સં. ૩૩૯. (૩૬૪-૩૬૫.) આ છેલા પદમાં કેવળ છૂદને લીધે પ્રત્યય

પડતો મુકાવો અર્થે નહિ કહેવાય, કેમકે સાધારણે અર્થી રૂઢિ ધણીય ચાતે છે.*

: ૪૫૬. ઉપર કહેલું છે કે અનુપસ્ય કર્મની વિભક્તિ ચતુર્થી છે, વળી કે તેમાં અધિકરણનો અર્થ બાકો છે. અર્થના કોઈ પ્રમાણ નીચેના ઉદાહરણ ઉપર વિચાર કર દેખાવ. “તે” પ્રત્યયનો અર્થ તેને ત્યાં, તેના ઉપર, તેની પાસે, તેને પ્રત્યે, ઈત્યાદિને મળતો છે ; — “પછી એક અરજ તમાર કરી, અને શહેરના ભોડાની સહિયો લઈ, સરકારને (= સરકારને ત્યાં — સરકારની પાસે) માકલી.” ઉપર જ્યકુમારી, પૃષ્ઠ ૬૬ ; હું તને (= તારા ઉપર — તારી પ્રત્યે) એક કાગળ લખીશ.

અનુપસ્ય કર્મની સાથે અધિકરણનો અર્થ મળે છે, એ અર્થમાં પણ દેખાવ કે જે ક્રિયાપદની સાથે ચતુર્થી વપરાતી નથી, તેમની સાથે અધિકરણના અર્થના કોઈ નામયોગી કે બીજા કોઈ રાજ વપરાય છે, — “હું તારા ઉપર દોષ મૂકું” = “હું તારે માથે દોષ ઠારાવું” ; “હું તારા ઉપર — તારા વિષે શક આણું” ; વળી અર્થની સાથે, “અર્થે, વાસ્તે, કાલે,” ઈત્યાદિક રાજ મળવવા. આ રાજની વિભક્તિ “એ” પ્રત્યયે સપ્તમી છે ; હું તારે વાસ્તે (તારે કાલે — તારે અર્થે) આ થોડો માકલું” કોઈ એ રાજને ચતુર્થીના પ્રત્યય મળે છે, પણ તેઓ પૃથક રાજ છે, પ્રત્યય નથી ; જે નામની સાથે તેઓ આવે છે, તેના ઉપર અધિકાર રાખીને તેને પદ્મીમાં લાવે છે. તેઓમાં “અને ચતુર્થીમાં આટલોજ સમ્બધ છે, કે બેટામાં અધિકરણનો અર્થ છે. (૨૮૬-૨૮૯).

* કર્તાર પ્રયોગમાં દ્વિતીયાન અર્થ, અને કરણ પ્રયોગમાં પ્રથમાન અર્થ, અનુર્થી વાપરવાની રૂઢિ સરકુતમાં નથી. માકુનોમાં ક્રિયા કાલથી ચાલતી આવી, અને શોધ બની ભાગ્યો નહિ એ રૂઢિનું કારણ શું થયું ? અને એવું માલે છે, કે દ્વિતીયાની પ્રાપ્તિ (મ, ૧૧૦) પડતાં મુસ્ત્રા પછી, દ્વિતીયામાં અને પ્રથમામાં ફર વિષે જે રહી રહ્યો ; માટે, ધોલ મચાડવા સાર, અનુસર્ય કર્મના પ્રથમ અવસ્થાને રચેલે વપરાયો. વેદેભાષી પ્રથમ દ્વિતીય પુરુષના સર્વનામ રચે એવું થયું હતું ; કેમકે “તે તુ મારયો,” એમાં ધોલ છે, એટલે = તુ તેને મારયો, કે = તેને તે મારયો. માટે કર્મ શું અને કર્તા કોણ, એ જણાવવાને અર્થ, દ્વિતીયાને રચેલું ચતુર્થા વાપરવામાં આવ્યું. પછી, એક પ્રસંગમાં એવું થયું, તા વોડામાં, જોઈ અગત્ય આવતું ન હતું તો નહિ પણ, તેજ રૂઢિ ચાલી. કર્તાર પ્રયોગમાં આ રૂઢિ વેદેભાષી ચાલી હોય, અને, લોકોને મોહડે પડી ગયા પછી, કેળાણક સર્વકર્મક ક્રિયાપદના મૂળકાલે કર્મણિ પ્રયોગમાં, અર્થ વિષે કદ થોડું નહિ છતાં પણ, ચાલી ; પણ સમ્બધ વાપરવું મારે મનનો રૂઢિ રહે છે.

૪૫૭. વસ્તુનું મૂલ્ય ભાગ્યે ચતુર્થીમાં આવેછે; — “મોડો પદર રૂપિયાને ભય છે.” એમાં “મૂલ્યે એ રાજ્ય અધ્યાહાર્ય છે એનું ગણિયે, તો વાસ્તવ એવું થાય, — “આ મોડો પદર રૂપિયાને મૂલ્યે ભય છે.” આ ખુલાશો ખરો હોય તો “તે” પ્રત્યય ધ્વજી-૪૦૦ થાય છે. મૂલ્યે ૪૦૦ થાય તો ૪૦૦ આવે (૮૪૦).

૪૫૮. નિમિત્ત, હેતુ દેખાડનાર રાજ્યને ચતુર્થીનો પ્રત્યય લાગેછે; — ઘોડાને ઘાસ; “હું કેહેવાને આભો છું.” પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય તોય અર્થ રહે; “હું કેહેવા આભો છું.” એની સાથે એને સમાનાર્થના રાજ્યો, વાસ્તવે, કાલે, ઈત્યાદિ વાપરે છે; “હું તને કેહેવાને વાસ્તવે — કેહેવાને સાદ આભો.”

• ૪૫૯. જે વેળાથી કોઈ આભો, કઈ થયું, ઈત્યાદિ જણાવે છે, તે રાજ્યને ચતુર્થી બહુધા લાગેછે; મારા આવવાને પંદર વર્ષ થયાં.

• ૪૬૦. જે નગર કે જે સ્થળની વચ્ચે કેટલું છેડું છે, એ કેહેતાં તે પ્રત્યય વપરાય; મુંબઈને અને મુરતને કેટલા મૈલનું છેડું છે; મુંબઈ ને અમદાવાદને ૩૦૬ મૈલ થાય; — એટલે મુંબઈથી અમદાવાદ ૪૦૦.

૪૬૧. અપાદાન, = પંચમી. એનો અર્થ ચતુર્થી વિભક્તિથી ઉલટો, કે સામો છે. કોઈને ત્યાં પોહ્યાયું, પોહ્યાડું એનું નહિ, પણ કંઈને ત્યાંથી, કે કોઈને ત્યાંથી, વગરું, જુદું પ્રયત્ન થયું — નિપજનું — નિકળનું, એવો અર્થ દેખાડે છે. એટલે કોઈ સ્થળ, કે પદાર્થ મૂકીને બહારનું; — કોઈ સમયથી, વેળાથી થયું, આવ્યું. પછી લાક્ષણિક અર્થ, કોઈ ક્ષણ, અસર, વૃત્તિ, કે કાર્યનું મૂળ, કે કારણ.

અ.) સ્થળ; “તેઓ આજ વિલાપતથી (= વિલાપત મૂકીને) નીકળ્યા” તેઓ ત્યાંથી આભો છે; મુંબઈથી અમદાવાદ ૩૦૬ મૈલ છેડું છે; ત્યાંથી તે ત્યાં મુખી ૨૦૦ થી તે ૩૦૦ મૈલ છે.

આ.) સમય; “હું કાલથી માટે છું; હું દરા દાહાડથી આભો છું.” એની સાથે કોઈ પ્રસંગનો અર્થ દેખાડનાર રાજ્ય આવે; જેમકે, “તે જન્મથી આંધળો છે;” તેના રાજ્યાસને બેઠાથી દરા વર્ષ થયાં પછી. આ અર્થમાં ધ્વજી વિભક્તિ પણ વપરાય છે; જેમકે, હું કાલનો માટે છું, — દરા દાહાડનો આવેલા છું, — તે જન્મનો આધી છે, — તેના રાજ્યાસને બેઠાને દરા વર્ષ થયાં પછે. આ છેલ્લાં ઉદાહરણમાં “બેઠાને” તેને ચતુર્થી પણ ગણાય.

પડતો મુકાયો એનું નહિ કહેવાય, કેમકે સાધારણે એવી દૃષ્ટિ ધણીય ચાલે છે.*

૪૫૧. ઉપર કહેલું છે કે અનુપસ્ય કર્મની વિભક્તિ અર્થથી છે, વળી કે તેમાં અધિકરણનો અર્થ બાક્યો છે. એનાં ઠાઠ પ્રમાણ નીચેનાં ઉદાહરણ ઉપર વિચાર કરે દેખાય. “ને” પ્રત્યયનો અર્થ તેને ત્યાં, તેના ઉપર, તેની પાસે, તેને પ્રત્યે, ઈત્યાદિને મળતો છે ; — “પાછી એક આરજી તયાર કરી, અને શેહેરના લોકોની સહિયો લઈ, સરકારને (= સરકારને ત્યાં — સરકારની પાસે) મોકલી.” ઉત્તર જ્યકૃત્મારી, પૃષ્ઠ ૯૯; હું તને (= તારા ઉપર — તારી પ્રત્યે) એક કાગળ લખીરા.

અનુપસ્ય કર્મની સાથે અધિકરણનો અર્થ મળેછે, એ એમાં પણ દેખાય કે જે ક્રિયાપદની સાથે અર્થથી વપરાતી નથી, તેમની સાથે અધિકરણના અર્થનાં ઠાઠ નામયોગી કે ખીન્ને ઠાઠ રાખ્ધ વપરાય છે ; — “હું તારા ઉપર દોષ મૂકુંછું.” = “હું તારે માથે દોષ ઠરાવુંછું.” “હું તારા ઉપર — તારા વિષે શક આણુંછું.”

વળી એની માથે, “અર્થે, વાસ્તે, કાન્ને,” ઈત્યાદિક રાખ્ધ મળવવા. આ રાખ્ધની વિભક્તિ “એ” પ્રત્યયે સપ્રતી છે ; હું તારે વાસ્તે (તારે કાન્ને — તારે અર્થે) આ ઘોડો મોકલુંછું.” ઠાઠ એ રાખ્ધને અર્થથીના પ્રત્યય ગણેછે, પણ તેઓ પૃથક રાખ્ધ છે, પ્રત્યય નથી ; જે નામની સાથે તેઓ આવેછે, તેના ઉપર અધિકાર રાખીને તેને પાછીમાં લાયકે. તેઓમાં ‘અને અર્થથીમાં આઠસોજ સંબંધ છે, કે બેહુમાં અધિકરણનો અર્થ છે. (૨૮૧-૨૮૧).

* કર્નાદ પ્રયોગમાં દ્વિતીયાને અર્થ, અને કરણે પ્રયોગમાં પ્રથમાને અર્થ, વનુર્વી શરણની રૂઢિ સરકુતમાં નથી. માકુતોમાં ક્રિયા કાલ્પી જ્ઞાતી થાયો, અને શોષ અને લાયો નહિ. એ રૂઢિનું વારણ શું થયું? મને એવું માલે, કે દ્વિતીયાનો પ્રયત્ન (મ, ૧૧૦) વચ્ચે મુખ્ય વળી, દ્વિતીયામાં અને પ્રથમામાં રૂઢિ રિતે ફેર નહિ રહ્યો ; માટે, પોત મગડા શાહ, મનુસ્ય કર્મને પ્રત્યય વગરને રહતે શરણે. વેલેલાયો પ્રથમ દ્વિતીય ગુરુપના સર્વનામ રિતે એવું થયું થયું ; કેમકે “તે નું મારડો,” જ્યાં પોત છે, જલે = તું તેને મારડો, કે = તેને ને મારડો. માટે કર્મ શું અને કર્મ કોણ, એ જગણને અર્થે, દ્વિતીયાને સ્થંતે જનુર્વા શરણમાં થાયો. વળી, એક પ્રસંગમાં એવું થયું, જે રોગમાં, જરિ ભગત આટલું ને જનુર્વા જન, નેવ રૂઢિ થાયો. કર્નાદ પ્રયોગમાં આ રૂઢિ વેલેલાયો થાયો હોય, અને, સ્થંતેને મોરડે જડો મગડા વળી, કેટલાક સર્વનામ ક્રિયાવદના મૂત્તરને કર્મને પ્રયોગમાં, અર્થ રિતે કદ પોત નહિ થયો વગ, જાતી - ના પ્રયોગ પ્રમાણે જાતે મૂત્તરની રૂઢિ રહે.

૪૫૭. વસ્તુનું મૂલ્ય ભાગ્યે ચતુર્થીમાં આવેછે; — “ઘોડો પદર રૂપિયાને ભય છે.” એમાં “મૂલ્યે એ રાખ્દ અધ્યાહાર્ય છે એવું ગણિયે, તો વાસ્તવ્ય એવું થાય, — “આ ઘોડો પદર રૂપિયાને મૂલ્યે ભય છે.” આ ખુલાશો ખરો હોય તો “ને” પ્રત્યય ધબ્ધી-નૃતીવાનો છે. મૂલ્યે તૃતીયામાં પણ આવે (૪૪૦).

૪૫૮. નિમિત્ત, હેતુ દેખાડનાર રાખ્દને ચતુર્થીનો પ્રત્યય લાગેછે; — ઘોડાને ધાસ; “હું કેહેલાને આખો છું.” પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય હોય તોય અર્થ રહે; “હું કેહેલા આખો છું.” એની સાથે એને સમાનાર્થના રાખ્દો, વાસ્તે, કાળે, ઈત્યાદિ વાપરે છે; “હું તને કેહવાને વાસ્તે — કેહવાને સાર આખો.”

૪૫૯. જે વળાથી કાંઈ આખો, કંઈ થયું, ઈત્યાદિ જણાય છે, તે રાખ્દને ચતુર્થી બહુધા લાગેછે; મારા આવવાને પંદર વર્ષ થયાં.

૪૬૦. જે નગર કે જે સ્થળની વચ્ચે કેટલું છેડું છે, એ કહેતાં ને પ્રત્યય વપરાય; મુંબઈને અને મુરતને કેટલા મૈલનું છેડું છે; મુંબઈ ને અમદાવાદને ૩૦૬ મૈલ થાય; — એટલે મુંબઈથી અમદાવાદ ઈ.

૪૬૧. અપાદાન, = પંચમી. એનો અર્થ ચતુર્થી વિભક્તિથી ઉલટો, કે સામો છે. કાંઈને ત્યાં પોંદ્યવું, પોંદ્યાડું એવું નહિ, પણ કંઈને ત્યાંથી, કે કાંઈને ત્યાંથી, વેગલું, જીડું, પ્રયત્ન થવું — નિપજવું — નિકળવું, એવા અર્થ દેખાડે છે. એટલે કાંઈ સ્થળ, કે પદાર્થ મૂકીને અથીજવું; — કાંઈ સમયથી, વળાથી થવું, આવવું. પછી લાક્ષણિક અર્થ, કાંઈ ફળ, અસર, વૃત્તિ, કે કાર્યનું મૂળ, કે કારણ.

અ.) સ્થળ; “તેઓ આજ વિલાપતથી (=વિલાપત મૂકીને) નીકળ્યા” તેઓ ત્યાંથી આખ્યા છે; મુંબઈથી અમદાવાદ ૩૦૬ મૈલ છેડું છે; ત્યાંથી તે ત્યાં સુધી ૨૦૦ થી તે ૩૦૦ મૈલ છે.

આ.) સમય; “હું કાલથી મારો છું; હું દરા દાહડાથી આખો છું.” એની સાથે કાંઈ પ્રસંગનો અર્થ દેખાડનાર રાખ્દ આવે; જેમકે, “તે જન્મથી આંધળો છે;” તેના રાખ્યાસને બેઠાથી દરા વર્ષ થયાં પછી. આ અર્થમાં ધબ્ધી વિભક્તિ પણ વપરાય છે; જેમકે, હું કાલનો મારો છું, — દરા દાહડાનો આવેલા છું, — તે જન્મનો અંધો છે, — તેના રાખ્યાસને બેઠાને દરા વર્ષ થયાં પછે. આ છેલાં ઉદાહરણમાં “બેઠાને” તેને ચતુર્થી પણ ગણાય.

૬.) ક્રૂરણ, મુળ ; “ પાપથી દોરા, કુળ, મરણ યાયછે ; ” તેના આબ્યાથી હું રાકાયો ; લોભથી ક્રોધ નિપજે છે.

૪૬૨. જે અર્થ અત્રથીની સાથે અધિકરણનો અર્થ બળેછે, તેથી સાથે અર્થ પચમીની સાથે બળેલા છે. મહિ પોહ્યવું, પોહ્યાડવું, એવા અર્થ અત્રથીના ; કંઈથી નીકળવું કે કાઢાડવું એવા અર્થ પચમીના છે. એવા અર્થ વિવેકથી સમજાયે છિયે એટલુંજ નહિ પણ અધિકરણના પ્રત્યયની સાથે, અથવા અધિકરણનો અર્થ દેખાડનાર શબ્દની સાથે, પચમીનો પ્રત્યય બહુજ વપરાય છે ; જેમકે, ઘેરથી, ધરમાંથી, ધરની નીચેથી, ધરના ઉપરથી, ધરની બાજુએથી, ઇ. યી પ્રત્યયના અર્થમાંથી અધિકરણનો અર્થ વિનિગ્ધ થતો નથી, માટે અધિકરણમાં દેખાડનાર કોઈ શબ્દ આપણે નહિ વાપરતા હોત, તો પણ અર્થ સમજાન ; પણ એવાને વાપરવાની દૃષ્ટિ અર્થની સ્પષ્ટતાને લીધે આપી હશે ; — “ ધરથી નીકળે, ” એ અર્થ સાધારણ અને શોકા ; ધરમાંથી, ધરની પાસેથી, ઇલાદિમાં અર્થ વિશેષ યાય છે.

૪૬૩. જે વિશેષ્ય નામને સરખાવતાં તેમની સાથે એક વિશેષણ વાપરિયે છિયે, અને જે વિશેષ્ય ખીજની સાથે મળવેલું કે સખાવેલું છે, તેને પચમીનો પ્રત્યય લાગેછે ; “ મારાથી વુ મોટો છે, અને તારાથી હું નાહોનો છું. ” — થીને સ્થળે, કરતા પણ વપરાય છે ; — “ મારા કરતાં વુ મોટો, અને તારા કરતાં હું નાહોનો છું ” = ઇંગ્લિશ Comparative degree.

જૂદો, અન્ય, પૃથક, અવગો, બમાણો, ત્રણગણો, ઇત્યાદિ વિશેષણની પૂર્વેના શબ્દની સાથે થી પ્રત્યય વપરાય છે ; એમાં જે વિધવને સરખાવવાનો અર્થ આવે છે, માટે તેમની જોડેના નામને પચમી લાગેછે.

૪૬૪. અકર્મક ક્રિયાપદ્યુ કરણ (= કર્તા) આ વિભક્તિમાં આવે ; “ તે મારાથી યયુ ; ” “ એનું મારાથી બન્યું. ” (૧૭૭).

કોઈ ક્રિયાના કારણના પણ અર્થ એ વિભક્તિમાં આવે ; “ હું તેથી બીડુંછું. ” ૩૨, રામમાં, નારા, રક્ષા, ઉપજ, નીપજ, હરખા, સંતા, ઇત્યાદિની સાથે એ વિશેષ્ય આવેછે.

સદ્યસદનો કર્તા એ વિભક્તિમાં આવે ; — મારાથી ચલાય છે ; મારાથી કરાય છે ; મારાથી કામ ચલાવાય છે ; તેમનાથી તે વધાય છે (૪૨૩)

એવે પ્રસંગે સંસ્કૃતમાં તૃતીયા વપરાય છે; પણ તૃતીયાનો અર્થ પચમીને સમાન થવાનું મૂળ સંસ્કૃતમાં દેખાય છે; જાહ્યેન — જાહ્યાત્ વદ્; જડપાથે — જડ-પણાથી બંધાયો — બાંધેલા માટે આપણે “વચને — વગનથી બંધાયા,” એવું કહ્યું. કારણના અર્થમાં એ બે વિભક્તિનો સંગ્રહ છે, માટે તેઓ ભળીબધ છે; અનેક ભાષામાં એવું થાય.

ખીજા પ્રસંગમાં પંચમી = તૃતીયા; માણમ મુખથી = મુખે બોલ; પગથી = પગે ચાલ; મેં તેને લાકડીથી = લાકડીએ માર્યો; તે પગથી = પગે લંગડો છે. ક્રિયાવિશેષણને અર્થ બેહુ વિભક્તિ વપરાય છે; “તેણે એ કામ બુદ્ધિએ” = બુદ્ધિથી ચલાવ્યું.

જ્યારે સર્વનામ વપરાય છે, અને માણસ આદિક પ્રાણીથી કંઈ થાય એવું કહેવાનું હોય, ત્યારે પછી-પચમી વપરાય છે; મારાથી — તારાથી — તેનાથી થયું; પણ કારણ કહેવું હોય તો, તેથી, એથી, ઈ. (૪૮૨.)

૪૮૫ પ્રત્યય અધ્યાહાર્ય; “જેને અન્નની જૂખ, મુખ (મુખથી) મેલી કેમ માગે.”

૪૮૬. અધિકરણ, = સમગી. અગ અર્થમાં, કે લાક્ષણિકમાં કોઈનું સ્થળ કે સમય દેખાડનાર રાખ્દ આ વિભક્તિમાં આવે. એ, માં, આ બે પ્રત્યયનો અર્થ કોઈ વેળા એકજ, કોઈ વેળા બિન્ન છે; માં વિશેષ કરી = માટે, મધ્યે, અંદર; એ પ્રત્યયમાં આ અર્થ શીકા છે, પણ ઉપર, પાસે, બાજુએ, એવા અર્થ વિશેષ છે. કોઈ વેળા અર્થનો ફેર નથી; જેમકે, હું વાહણે બેસીને આંખો = વાહણમાં બેસીને આંખો. પણ, “મારે માથે કુ ખ છે,” એનો અર્થ એક, અને “મારા માથામાં કુ ખ છે,” એનો અર્થ બીજો છે. એમજ, “તે જૂઠાં છે,” અને “તે જૂઠાં છે,” બિન્ન બિન્ન અર્થના વાક્ય હોય.

૪૮૭. એ પ્રત્યય. સ્થળ, વસ્તુ, કાપાદિ સૂચક શબ્દની સાથે = સાધારણ્યે; મારે માથે ફાલ્સો થયો છે; મારે હાથે ધાવાળો છે: = ઉપર; તે આટલે પડ્યો છે; તેને જૂઠાં નાંજો = પાસ; તે વાડે ઉઘો છે; તે વડે બેઠો છે = મા; તે જોડે રહ્યો છે; તે ગાડિયે બેસીને આંખો છે; “હું મુખને નહિ પામી મુખ;” “નાહું ધોએ પ્રણ નથી;” “નેણે બાજાં નીર.”

૪૬૮. સમચાર્ય. દ્વાર્ધ ક્રિયા, કે કંઈ ખીજના સમય કે વળા દેખા-
ડનાર રાખ્દને આ પ્રત્યય લાગેછે; “તેણે ય્મિયું કાલે, કે પરમદાહડે, કે ચોથે
દાહડે, કર્યું હશે;” હું છું વર્ષે અહિં આબ્યો હતો;” “એ તો દશમે વર્ષે
પ્રગટ થશે;” “ખ્રીસ્તાવતારને પૂર્વે હજારમે વર્ષે ય્મિયું બન્યું.”

૪૬૯. ય્મિક ક્રિયાને આશ્રયે, કે સમયે, ખીજ ક્રિયા થાય, તો જેને આશ્રયે
તે થાય છે તે કૃદંતરૂપે અને સપ્તમી વિભક્તિમાં આવે;— “અંતર આંખ્યો
ઉઘડે, તે ઘણને સાક્ષાત;” “નહિ જોર જામ્લી કરે જૂપ જોતે;” “તમે
દેવાદાર યતેજ્ઞ હો.” કૃદંતની સાથે નામ આવે, તો તેની પણ વિભક્તિ
સપ્તમી;— “યથે પ્રભાતે ઉઠિયો, આબ્યો ગંગા તીર;— “યતે પ્રભાતે,
ઉઠિયો.” અહિં ય્મેવાં વાક્ય પણ મેળવાય; “યવાને કાલે બન્યું;”
“મેં બળાલો, દ્વાર્ધએ મારા બાઈને મારી નાંખ્યો.”

આ પ્રત્યય પ્રાચીન સપ્તમીના છે (૧૧૬-૨૫૨), ઉપરને અર્થ તે વપરાય;
“નહિ જોર જામ્લી કરે જૂપ જોતે, = જોતાં;” “યથે પ્રભાતે, = પ્રભાત થતાં;”
મેરધી આવતાં તે પડી ગયો.

૪૭૦. ગતકાસે દ્વાર્ધ ક્રિયા બની હોય, અને તેને કેટલી વળા યર્ધ ય્મિયું
કહેતાં, વળા કહેનાર રાખ્દને વિભક્તિ નહિ લાગતાં, ક્રિયા કહેનાર રાખ્દ કૃદંતને
રૂપે સપ્તમી વિભક્તિમાં આવે; મારે અહિં આવ્યે દશ વર્ષ થયાં છે; તેને
મૂએ બે વર્ષ થયાં. આ ઉદાહરણમાં ક્રિયાપદ બાવે કૃદંતને અર્થ વપરાયલું છે.

આ અર્થ જે પ્રત્યયથી પણ જણાવાય; મારે અહિં આવે, (આબ્યે) = મારે
અહિં આવવાને, કે આબ્યાને; તેને યથે, = તેને થવાને.

ટીકા. મને બાસે છે કે જે અહિં ચતુર્થીના પ્રત્યય હશે (૧૧૨). તો,
યું, એવે પ્રસંગે કેવળ એ વપરાય છે, ત્યારે તે આગમ જ વિના, બાપામાં
રહી ગયલો ચતુર્થીનો પ્રાચીન પ્રત્યય હશે?

જો આવા પ્રસંગમાં “જ”નો અર્થ ચતુર્થીનો નહિ હોય, તો તેની સાથેના યી
અધ્યાહાર્ય છે ય્મિયું જાણ્યું; મારે આવે, = આવેથી દશ વર્ષ થયાં.

૪૭૧. લાક્ષણિક અર્થે વપરાયલા રાખ્દની સાથે, = જર; મારે માથે
અધિકારી છે; તારે માથે દોષ કરે; મેં એ કામ મારે માથે રાખ્યું; = જા

“કર્મે ખારે ને લખ્યું, યાશે તેજ પ્રકાર;” “અંક કામ મેં ખારે હાથે રાખ્યું;”
“હું આ ખેતર અંખાણે ઘેર ખેડીરા.”

૪૭૨. કારણાર્થ; મેં અંખાણે અંખું કર્યું; તે ક્રોધે ખોલ્યો. પણ અંખાં
કારણ સમજતાં એ પ્રત્યય વૃત્તીયાનો પણ ગણાય.

૪૭૩. નિમિત્તાર્થ; “કહો, અહિં આંખ્યા શો કામ;” “હજારો ખની
મંડળી કામ જૂદે.” સં. ૩૭-૨૪૬. (અં અર્થે પ્રત્યય પુરાતન અગ્રથી હશે. ૧૧૨)

૪૭૪. આય, જા, પોંહય, વાગ, જાકલ, ચલાય, અંખા ક્રિયાપદની
સાથે નામ સપ્તમીમાં આવે; તે ખેડે ગયો હતો; તે અંખા સ્થાનકે જઈ પોંહયે;
મેં તેને પોતાને બત્તને જાકલી દીધી; “ઠાઈ વિદેશી અંખાને વિદેશે ચલાવ્યા,”
સં. ૨૩૬; “અંખું મન અંખું ના થઈ રહ્યું હોય, તો કદાચિત તે ગુસ્સે થાય,
અને અંખારે આવેલું વાહણ જુડે.” જ્યેષ્ઠમારી પૃ. ૧૦૭.

૪૭૫. ધણી ખરી વાર અંખ પ્રત્યય લાપ થાય છે; “અંખી ધન પરદેશનું
આવે આપણે દેરા (દેશે);” હજારખાં. અંખી દેરા રાજાને હાથ (હાથે) આંખ્યા;
તે પોતાને ગામ (ગામ) ગયો; તે અંખા મુમાર્થ (-અંખ) પોંહ્યા; આ શોધ
તેને હાથ (હાથે) લાગશે;— “થયે પ્રભાતે ભિટિયો, આંખ્યા ગંગા વીર” (તીર).
સં.; “ફરે છુત્ર શીરા (શીશે) સોનાતણો.” પદમાવલી.

૪૭૬. આવ ઈલાદિની સાથે સંસ્કૃતમાં દ્વિતીયા વપરાય છે; સ પ્રામ ગચ્છતિ,
તે ગામ જાય છે. આ રૂઢિ ગુજરાતીમાં આવી નહિ; કેમકે નામની સાથે
વિશેષણ આવે, તો તેને પ્રત્યય એ લાગે છે; તે પોતાને ગામ ગયો છે.
આવા પ્રસંગમાં એ પ્રત્યય શ્રેણે અગ્રથીનો હશે (૧૧૨); સંસ્કૃતમાં સ પ્રામાય
(અગ્રથી) ગચ્છતિ, અંખું પણ કહે છે. પણ શ્રેણે પ્રાચીન અગ્રથી હોય કે ના હોય,
ગુજરાતીમાં સપ્તમીનો અર્થ તેની સાથે અંખા જાળી ગયો છે, કે આવા પ્રસંગમાં
માં પ્રત્યય પણ વપરાય; “રામ લંકામાં ગયા હતા.”

૪૭૭. ઠાઈનું શ્રુત્ય કહેવાય છે ત્યારે વૃત્તીના વપરાય છે (); “તે
ઘોડો પચારા રૂપિયે જાય છે;” પણ અહિં સપ્તમીનો અર્થ પણ હશે, કેમકે અં
અર્થમાં, માં પણ વાપરે છે; આ ઘોડો પચારા રૂપિયામાં જાય છે.

૪૭૮. નામયોગીને અર્થ વપરાયલાં ઘણાં ખરાં નામ એ પ્રત્યયને સ્વીકારે;
કાળે, વાસ્તે, અર્થે, માટે, લીધે, ઈ.

ક્રિયાવિશેષણને અર્થે વપરાયલા મન્દ પણ ૯ પ્રત્યયની સાથે બને છે; જેમકે, ડ છેડે છે; તેને બહે પધાર્યા; તે મારી પેઠે ચાલે છે. ક્યારે, ક્યારે, ક્યાં, ક્યાં, ઈ. આ વર્ગમાં લાગતા. નામયોગી તથા ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાયલા રાન્દોમાં આ પ્રત્યયનો અર્થ શીકા પડી ગયો એટલું જ નહિ, પણ ઈ મરડાઈ ગયો, તો પણ, તેમનો અન્યથા સામ્યનો પ્રત્યય છે.

૪૭૯. આ પ્રત્યય. માહે, મધ્યે, અદ્ય, અંધા અર્થે અંધને વિશેષ વળગે છે; તે પોતાના ધરમાં છે, તે આવીને આ ગામમાં વસે છે; પાસ-સાળામાં વિદ્યાભ્યાસ થાય છે. લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાયલા રાન્દોને પણ આ પ્રત્યય લાગે; રાજના હાથમાં બધા દેરા આબો; મારા હાથમાં એ કાન છે.

૪૮૦. જે પદાર્થને જીજ્ઞાસુને સરખાવે તે આ પ્રત્યય વાપર્યો છુએ; - આમાં ને તેમાં કેટલાક છે કે? અધારમાં અને અજ્ઞતાણમાં શા સમધ છે?

૪૮૧. આ પ્રત્યય સમીપીનું એક પ્રાચીન રૂપ છે; માટે, આવતા = આવતે, આવતામાં (૧૧૬).

આ પ્રત્યયનો ખીન્ને અર્થ છે, જેનો સંબધ સમીપીની સાથે નથી; “બોલતાં આવડે છે?” “એ બેઠું મન મારતાં બીજાનો, પણ વાળતાં હવે શીખવતાં નથી.” આ અર્થમાં આ = સંસ્કૃત શુભ (૧૧૬. ૨૫૨).

૪૮૨. સંબધ, = પચ્છી. બિન્ન બિન્ન અર્થના જે વિશેષ્ય નામની વચે કોઈ પણ સમધ હોય, તો તે આ વિભક્તિએ જણાવે છે, માટે એને સંબંધ કહે છે. આ સંબધ નામ નામની વચેનો સંબધ છે, માટે આ વિભક્તિ કાઠકમાં ગણેલી નથી.

૪૮૩. આ વિભક્તિએ ધીને એક વિશેષ્યનામ ખીજા વિશેષ્યનામ વિરૂદ્ધ દેખાડે છે, માટે એનો અર્થ વિશેષણ સમીપ છે. બધી બાપામ્મીમાં એવા વિશેષણાર્થ આ વિભક્તિને લાગે છે, પણ ચુન્નરાલી આદિક ૮૨૨° હિંદુસ્થાનની બાપામ્મીના આ વિભક્તિને ભંતિતાચક પ્રત્યયો મળે છે, અને તેણે ધીને કેવળ ધીનો અર્થ નહિ, ઈતર વિભક્તિના પણ જણાવેલા છે. માટે પચ્છીની સાથે જે ખીન્ન નામ છે, તેની જાતિ, વચન, વિભક્તિ પ્રમાણે પચ્છીના પ્રત્યય કરે, અને પચ્છી-પ્રથમા; પચ્છી-દ્વિતીયા; પચ્છી-ત્રીતીયા ઈ., કરેલું પડે છે.

૪૮૪. સંનંધાર્થમાં બે બેદ છે, સ્વાધારનિષ્ઠ, અને પરાધારનિષ્ઠ.†
સ્વાધારનિષ્ઠનો અર્થ એ છે, કે સંનંધ દેખાડનાર રાજ્ય પોતે ગુણનો
આધાર છે; જેમકે, “જનિતાની પ્રીતિ અનિત છે,”= જનિતામાં જે પ્રીતિ તે.
“પ્રીતિ” આ ગુણનો આધાર જનિતા છે. એમજ, પાણીના પરપોટા ;
સોનાના ચુંગાર ; સુસગ્ગાનનું રાત્ન ; પુનાની લડાઈ.

પરાધારનિષ્ઠનો અર્થ એ છે, કે સંનંધ દેખાડનાર રાજ્ય (જેને પાખીનો
પ્રત્યય લાગે છે તે), પોતે સંનંધનો આધાર નથી, પણ ખીજું નામ તેનો
આધાર છે ; “અમની અકજામણુ ;” અમને અકજામણુ લાગતી નથી,
પણ ખીજા કોઈને, અમ કરનારને, લાગે છે ; “રાજની ખીજિક ;” જે
રાજમાં છે તે નહિ, પણ રાજનું બળ જલ્લીને પ્રજામાં જે છે તે.

ટીકા. જેમાં કોઈ ગુણ વળગ્યો હોય, અથવા જેનામાંથી કંઈ નિપજે છે,
તે અર્થ સ્વાધારનિષ્ઠમાં છે ; માટે એને ખીજાં નામ પણ આપેલાં છે, એટલે
ગુણુવાચક, કે ઉત્પાદક, કે કર્તૃક પાખી. — ખીજ ઉપર કંઈ પરિણામ
વળતું દેખાડે છે, માટે પરાધારનિષ્ઠ, તે કર્મવાચક કે પરિણામવાચક પાખી
કહેવાય છે. અચુક પાખી સ્વાધારનિષ્ઠ કે પરાધારનિષ્ઠ હોય, તે વાક્યના
અર્થ ઉપર જણાય ; “માની પ્રીતિ,” આનો અર્થ એવો હોય, કે “મામાં જે
પ્રીતિ છે તે,” તો તે સ્વાધારનિષ્ઠ છે ; પણ “છોકરામાં માની ઉપર જે
પ્રીતિ તે,” એવો અર્થ હોય, તો પરાધારનિષ્ઠ છે.

૪૮૫. આના બે વિભાગ છતાં પણ, અનેક ધારણે ખીજા કરેલા છે ; -

ગુણગુણીભાવ સંબંધ. સ્વભાવ, કે ગુણ વિષેનો સંબંધ ; માણસની
જુદી, માવિત્રોની માયા ; હરણની અપજતા.

કાર્યકારણભાવ સંબંધ ; જિમાંથી કંદ કરાય છે, તેનો સંબંધ ; સોનાની
વીટી, પલ્લરની ચર્ચી, માટીનાં વાસણ.

આધારાધેયભાવ સંબંધ ; વનનાં વૃક્ષ, સમુદ્રનાં માછલાં, આકાશનાં વાદળ,
પ્રત્યર્થ સંબંધ ; રાજનું મિત્ર, પત્રનો ઉતારો, પુસ્તકનું બાપાંતર.

ફલ, પરિણામનો સંબંધ ; આંખાની કેરિયો, પાપનો દોષ, કોષનો
પરિણામ.

† સ્વાધારનિષ્ઠ ; રા - આધાર - નિષ્ઠ, = પોતામાં આધાર રાખનાર - રહેનાર ;
પરાધારનિષ્ઠ ; પર - આધાર - નિષ્ઠ, = બીજામાં આધાર રાખનાર - રહેનાર.

માગનો સંબંધ ; શરીરના અવયવો, ઝાડની ડાળિયો, હાથની આંગ-
ળીઓ, સંબાનો સંબાસદ. એને અવયવાવયવીભાવ પણ કહેછે.

સગાનો સંબંધ ; પાપનો પુત્ર, માની પુત્રી, મારે બાઈ.

સેવ્યસેવકમાત્ર સંબંધ ; રાજના ચાકર, ધણીના સેવકો.

સંપત્તિનો સંબંધ ; મારું ઘર, તેનો મોડો, એકુલનું એતર.

૪૮૧. એ વિશેષણમાં વિશેષ્યનો અર્થ બદલો હોય, કે અધ્યાત્મિક હોય, તે
વિશેષણ પણ ખીલા નામને ૫૫૧માં આવે ; અજનો બૂખ્યો ; પાણીનો તર્યો ;
ધનનો છાતી ; દ્રવ્યનો લાલચુ ; સત્યનો ભાવિક ; જ્ઞાનનો પૂર્ણ ; સમજણનો
હીણો. વળી, એનું થોડું ; તેનું ઘણું.

૪૮૭. કોઈવળા વિશેષ્યનામમાં ક્રિયાનો અર્થ બદલો હોયછે, તેની સાથે
જે નામ આવે તે ૫૫૧માં આવે અરૂં, પણ તેનો અર્થ અનુપસ્ય કર્મને સમાત
છે ; જેમકે, એનો શોધ કર=એને શોધી ; એનો વિચાર કર=એને કે
એનાપર વિચાર ; એની સંભાળના કર=એને સંભાળ. (અર્થો વિશેષ
પ્રકરણમાં જોયું.)

૪૮૮. ક્રિયાપદનું શ્રુત, કે કોઈ પણ કૃદંત, નામને અર્થે વપરાય, તે તેની
સાથેનું નામ ૫૫૧માં આવે : - મૂળ ; મારે આવે શું થાય ; મારે કહે શું થવાનું
છે ; મારે એવું કરે શા અર્થ છે. કોઈ એવું ધારેછે કે અહિં “ આવે-કહે-
કરે ” અથવા લખેલા જૂતકૃદંત છે, માટે આખ્યે-કહ્યે-કર્યે લખ્યું.

વર્તમાનકૃદંત ; મારા આવતામાં, મારે આવતાં, મારે આવતે.

ભવિષ્ય કૃદંત ; તારા આવવાનાં બિન શાં છે ? આ કૃદંત શ્રુતે મામાન્ય
રૂપની-૫૫૧ છે (૨૫૧).

ભૂતકૃદંત. મારું કહ્યું માન ; મારે બેઠું, મારે ગયે, શા અર્થ છે ; મારા
ગયાથી શું થવાનું છે ; મારા કર્યાથી એ કામ થયું. એમાં કૃદંતનો અર્થ સામા-
ન્ય કે ભાવરૂપને સમાન છે, અને ૫૫૧ને ક્ષતિના અર્થે લાગેછે ; મારું કહ્યું
માન=હું જે કહ્યું, કે મેં જે કહ્યું તે માન ; મારે બેઠું શા અર્થ ; હું બેસું તો.
શા અર્થ ; મારા કર્યાથી એ કામ થયું=મેં કર્યું માટે. અને એમજ -

વિશેષભૂત ; મારું કરેલું કામ ; તારી રચેલી ચોપડી.

ટીકા. ઉપરના કૃદંતમાં ક્રિયા વિશેની મનમ્થ ધારણા વિશેષાચે લિધી છે,

માટે તેમનો અધિકાર ખીજ નામ ઉપર આધીને તેને પક્ષીમાં લાવેછે, પછી, અન્યથા સાધારણ નિયમ લાગુ ચાલે.

સામાન્ય, કે ભાવેકુપ. મારું આવવું, મારા આવવાથી, મારા આવવાને, ઇ. આ કૃદંત શ્રુતે વિશેષણ છે, તોય પણ વિશેષ્યને અર્થે વપરાયછે માટે એની સાથેનું નામ પક્ષીમાં આવે. (૫૦૫)

૪૮૬. શુભરાત્રી નામયોગી રાખ્દ શ્રુતે વિશેષ નામ છે, માટે ને નામની સાથે તેઓ આવેછે, તેને તેઓ પક્ષીમાં લાવેછે. (૨૮૮-૨૯૧)

૪૮૭. સમય, કાલાદિક અર્થ દર્શાવનાર રાખ્દની વિભક્તિ પક્ષીમાં અપા-
નવાનને અર્થે, અને અધિકરણને અર્થે આવે:- આપાદાન; તે આહિ દરા વર્ષનો પડેલા છે; આ કામ જે દિવસનું થયું છે; એટલે=દરા વર્ષથી, જે દિવસથી.
અધિકરણ; “આ શ્રુત દાહાડનો (દાહાડે) મુખ્યેછે, અને રાતનો (રાત્રીએ) જાગેછે.” “સાંજના (સાંજે) હુંસો આન્યા.” પંચનન ૫૦૮૮.

૪૮૯. પક્ષી ઉપર અધિકાર રાખનાર નામ અધ્યાહાર્ય હોય; ધરનાં બધાં સારાં છે (એટલે બધાં માણસ).

૪૯૨. પ્રથમ દ્વિતીય પુરુષનાં સર્વનામ, અને માણસાદિક પ્રાણીને અર્થે તૃતીય પુરુષનું સર્વનામ, પંચમી વિભક્તિએ આવે; તો પક્ષી-પંચમીને રૂપે પ્રયોગ છે; પણ તૃતીય પુરુષનું સર્વનામ કારણાદિક અર્થે દેખાડે તો કેવળ પંચમી વપ-
રાયછે; અને એમજ નિર્ણય વસ્તુનાં નામ વિશે ચાલે; જેમકે-તેનાથી (તે માણસથી) એ કામ થયું; પણ તેથી (કારણથી) એ થયું; એમજ જાડથી, કૂતરાથી. ૪૯૪.

૪૯૩. કૌર્ષનું નામ કહેવાયછે ત્યારે તેની સાથે ને રાખ્દ હોય તેની વિભક્તિ પક્ષીમાં આવે; “જૈતમ નામનો, કે એવા નામનો, એક યુની.” આ કુદિ શુભરાત્રીમાં નથી છે, અને જાપાના સાધારણ નિયમને મળતી નથી. ઉપરનું ઉદાહરણ=જૈતમ નામે-નામેકરી-નામે કરીને-એવે નામે-એવા નામે કરી-યુની હોત. સંસ્કૃતમાં, ૫૦; મૌલ્ય નાન્ના,=જૈતમ નામે.

૪૯૮. સંબોધન;— ખાલાવવું, સંભાળણમાં નામ થતું. એને દેશી પેલાકરણો આંખી વિભક્તિ કરતા નથી, પણ પ્રવમાજ છે એવું માનેછે. પણ પ્રથમામાં કર્તાનો અણવા કર્મનો સંબંધ છે, તે સંબોધનમાં નથી; માટે ને

પ્રથમામાં પ્રત્યય ઓ, ઈ, આવે તે તે પડતો વ્યક્ત છે; પ્ર. “છોકરો, છોકરી; સંબોધન, છોકરા” (૮૨. ૧૧૭). અનેકવચનમાં, અને બીજા બધા નામના બેહુ વચનમાં, સંબોધન પ્રથમાના જેવુંજ છે.

પુરોપના વૈયાકરણો સંબોધનને વિભક્તિમાં ગણેછે, અને કહેછે કે સંબોધક સંબોધની વચે, ચ્ચિટ્થે બોલાવનાર અને બોલાવવા યોગ્ય તેની વચેનો સમૂહ તેથી જણાયછે, માટે એમાં વિભક્તિનો અર્થ છે.

૪૯૫. સંબોધનની સાથે ઠાઈ ઉદગાર ધણી ખરી વળા વપરાય છે;—ઓ મા; અરે બાપ; બાપરે; હું રામ; ઈ. રાખ્દ એકે કે અનેકવચનમાં હોય, તે તે ઉદગારનું રૂપ ફરત નથી;—અરે મારા ભાઈમ્મો.

ક્રિયાપદ.

૪૯૬. ક્રિયાપદના પુરુષદર્શક પ્રત્યય અને મર્મનામ છે (૨૨૩). એમના કાવાદિક બેઠ જણાવવા સાર આગમ પૂર્વાક્ષર ઈ. પુરાતન આર્ય ભાષાઓમાં કામમાં લાવેલા છે. નિબધાર્યનો અને સંસાધાર્યનો બેઠ પણ પ્રત્યયે કરીને દેખાડેલા છે. કાલાંતરના વિકારમાં ઘણાક પ્રત્યય ઘડી ગયા, અને અર્થમાં પણ ફેર પડ્યો. ગુજરાતીમાં યુક્તરૂપના પ્રત્યય યોગ્ય રહ્યાં છે. જેમ જેમ પ્રત્યયોની સંખ્યા ઘટી, તેમ તેમ કૃદંતની સાથે સહાયકારક ક્રિયાપદ વાપરતાં બિન્ન બિન્ન કાલનો અર્થ દેખાડવાનું આવ્યું. વળી, જે યુક્તરૂપે પેહલાં કેવળ નિબધાર્યમાં વપરાતાં તેઓને સંસાધનો પણ કંઈ અર્થ વળ્યો. ઠાઈ ઠાઈ રૂપ વિગે એવું વર્તું, બીજા વિગે એાહુ ધરું.

૪૯૭. વર્તમાનકાલમાં થૂવનો નિબધાર્ય શીકા પડ્યો, અને તેને સંસાધાર્ય વળ્યો. માટે નિબધાર્યને ટોકા આપવા સાર યુક્તરૂપની સાથે સહાયકારક ક્રિયાપદ વાપરવામાં આવ્યું; કરેછે. પણ ઘણા પ્રસંગમાં, વિશ્વે કરીને કવિતામાં, નિબધાર્ય રહેડે. પણ ચ્ચિટ્થેના વિકાર થયો નહિ, આ રૂપને બિનિબધાર્ય પણ વળ્યો; તે કરે=કરશે. પછી બીજા પણ વિકાર થતાં એજ રૂપને ભૂતકાવનો અર્થ લાગ્યો; તે-કરે=કરતો હતો. પછી આગળ પણ પેહલાં; કરે=કરવા દે. એમ સંસ્કૃત જગતે ના ગુજરાતી અપર્યાસ કહેતો અર્થ=કહેડે, દેતો હતો, દેહી, કહે (આગાર્ય), લે કહે (સંસાધાર્ય).

આ રૂપને આદ્ય વિવિધ અર્થ લાગેછે માટે કોઈ પેલાકરણે એને અલિ-
યમિત, કે અલિચિત, વર્તમાનકાલ કહેછે.

૪૮૮. હે શિવાય બધાં ક્રિયાપદ શુદ્ધ વર્તમાનકાલનાં રૂપમાં સંસારાર્થ
વપરાય છે. પણ સંસ્કૃતમાં યોક્ત અર્થના ને ક્રિયાપદ અસ્ અને મૂ છે.
અસ્ નો છ, અને મૂ નો હે આન્વા છે (૨૨૨). છે, હેય, આ મેદુ શબ્દ
શુભ જાણના નિબધાર્થે વર્તમાનકાલના અપયંસ છે; પણ ગુજરાતીમાં છેને
નિબધાર્થે, હેયને સંસારાર્થ વળગે; તે છે - તે હેય. આ બે ગુજરાતીમાં
બહુ ઉપયોગનો ધર્મ પડ્યો છે; કેમકે ઈતર ક્રિયાપદના કૃદન્તની સાથે મહાપ-
કારક મળીને ગિમરૂપ થાય છે (૧૦૬ ખ. પા) ત્યારે તેઓમાં નિબધાર્થનો
અને સંસારાર્થનો બે રૂપે કચી મેદેજ દર્શાવાય છે.

૪૮૯. મલ્લિવ્યલાલના રૂપમાં શુભનો નિબધાર્થ વિશેષ કચીને રહેછે;
સંસારાર્થ દર્શાવે હેય નો પૂર્વ વાક્યમાંથી “તે” લાગે; હું કચીરા - નો
હું કચીરા.

પણ હે ક્રિયાપદનું બધિય રૂપ જાગ્યે નિબધાર્થ, વિશેષ કચી સંસારાર્થ
આવેછે; હોમ કે હોમ. નિબધાર્થ હોય ને સ્વજે યશે વાપરે છે.

૫૦૦. મૂતકાલમાં નિબધાર્થ શાયકારક ક્રિયાપદ વિના કેવળ જૂત-
કૃદન્ત વાપરેછે, પણ સંસ્કૃત શુદ્ધરૂપનો અપયંસ ગુજરાતીમાં કેવળ સંસારાર્થ
વાપરેછે, અકરોત્ત નો કરત (૧૬૫); પણ સંમાર્ત કે નેમ જૂતકાલના કાર્ય
વિશે સંસાર મોટો હેય છે, તેમ આ રૂપમાં સંસારનો અર્થ શીકા ધર્મ નિબધતાની
પામે કંઈ આવેછે; નો તમે કાલે આન્વા હોત નો હું આલે જાત. એને
ક્રિયાનિષ્પન્નિજૂત, અટલે ક્રિયા નહિ ધર્મ છતાં પણ જૂત, રૂપ કહેછે.

નિબધાર્થ ને જૂત કૃદન્ત વપરાય છે તે શ્રેષ્ઠ સદ્યાર્થનો છે, માટે સકર્મક જૂત-
કાલનો પ્રયોગ કર્મણિ હેય છે; મેં કર્યું. ને ને રૂપમાં જૂતકૃદન્ત આવેછે તેનો
અરો પ્રયોગ અર્મણિ છે. પણ અકર્મક ક્રિયાપદ કર્મણિ પ્રયોગમાં વપ-
રાતાં નથી; કેમકે અકર્મક અર્થનો અને સદ્યાર્થનો કંઈ અરો સંબધ નથી, માટે
નો પણ જૂતકાલે કૃદન્ત આવે તોપણ પ્રયોગ કર્મણિ નથી; હું યયો, હું આમ્યો.

ને સકર્મક ક્રિયાપદ જૂતકાલે કર્તરિ પ્રયોગમાં આવેછે (૧૨૮) તેઓ, શુભ
જોતાં અકર્મક હેય (લાવ = લઈ આવ) ; અથવા સંસ્કૃતમાં ઉભયવર્ણના

હોયે, માટે મૂળની અસર ગુજરાતીમાં હજી સુધી દેખાય છે - મૂળનો અર્થ (વર્ણ) કરતાં પણ મૂળનો પ્રયોગ રહ્યો (ઉપગ્રથમાં જોવું).

૫૦૧. આજ્ઞાર્થ નાં બે રૂપ છે; એકને વર્તમાન આજ્ઞાર્થ, બીજાને ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ કહિયે. વિલંબ વિના, તત્કાલ, કેઈ કરવા ઈચ્છિયે તો 'કર' (વર્તમાન આજ્ઞાર્થ) કહિયે, - વિલંબથી, થોડીવાર પછી કરવાનું ઈચ્છિયે તો 'કરશે' (ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ) કહિયે. માનાર્થ પણ ભવિષ્યાજ્ઞાર્થ વપરાય છે, પણ કોઈ રજા, આમરું હોય તો, એ અર્થ વર્તમાન આજ્ઞાર્થ પણ ચાલે છે. સાધારણ ભવિષ્યકાલ પણ આજ્ઞાર્થ બહુ ચાલે છે, કરશે = કરો. વર્તમાન કૃતંત (કરો), અને સામાન્યરૂપ (કરવું) પણ આજ્ઞાર્થ બોલાય છે.

૫૦૨. મિશ્રરૂપ. 'તો' સહાયકારક ક્રિયાપદની સાથે કૃતંત આવે છે, ત્યારે કેટલાંએક મિશ્રરૂપ થાય છે (૧૧૦). વર્તમાન કૃતંત ચાલતી ક્રિયા દર્શાવે છે = જો ચાલે તે (૨૪૭). એ અર્થની સાથે સહાયકારકના વિવિધાર્થ બળે છે (૧૭૬). ગુજરાતી ભાષામાં એક વિશેષ જોવાનું છે કે નિશ્ચયાર્થ દ્વિત્વ વર્તમાનકાલમાં વર્તમાન કૃતંતને રચે એ પ્રથમ વર્તમાન રૂપ વાપરે છે, "હું કહું છું કહે છે," હું કરતો છું નથી કહેતા. પણ નિષેધાર્થમાં કરતો નથી, સંસારાર્થમાં કરતો હોઈ, અને વર્તમાનજૂતમાં કરતો હતો, કરતો હોત કહે છે. હિંદીમાં કરતા હૈ, મરાઠીમાં કરત આહે ઈં કહેતે. પ્રથમરૂપની સાથે સહાયકારક વાપરવાની યીત એ બીજી કોઈ ભાષામાં જોઈ નથી.

૫૦૩. ભવિષ્ય, જૂત, અને વિશેષજૂત કૃતંતની સાથે સહાયકારક ક્રિયાપદ મળવાથી જે મિશ્રરૂપો થાય છે તેઓમાં કૃતંતના કાલના અર્થની સાથે સહાયકારકના વિવિધ અર્થ બળે છે (૧૧૦ - ૧૭૬).

૫૦૪. સંવંધક જૂત. એક ક્રિયા થવા પછી, તેને આંમલે બીજી ક્રિયા તેની સાથે વળગી રહ્યાની પહે થાય, તો પૂર્વ ક્રિયાપદને સંબંધક જૂતનો પ્રત્યય લાગે છે; હું રમ્યાં બેસીને આંબો; = આવવાની ક્રિયા, (કે આવવાનો વેપાર) રમ્યાં બેઠાને આશ્રયે, ને તેથી પછી વર્ષ. એમાં જૂતાર્થની સાથે સમાનાર્થ વાક્યયોગીનો અર્થ બળે છે; બેસીને આંબો = બેઠા અને આંબો, માટે એને સંબંધક જૂત કહે છે (૧૧૦, ૧૦૦). આ કૃતંતે કરીને સંયુક્ત ક્રિયાપદ થાય છે, તે અંક ૧૮૧ માં અને ૧૮૨ માં દેખાડેલું છે. વળી, એક કરીને અનેક વાક્ય

મળી જઈને એક સંયુક્ત વાક્ય થાય છે ; “આ માણસે મનમાં દગો રાખી, અમારે અહિં આવી, કેટલાએક દિવસ છુનો રહી, અમારૂં ખુનું જોઈલઈ, પેચીને ત્યાં જઈને, ચાડી આધો.”

૫૦૫. સામાન્યરૂપ ના વ્રણ અર્થ છે ; અ.) કેવળ ક્રિયાવાચક વિશેષ્યનામ ; સાચું જોલણું સાદું છે ; દયા કરવી માટેને થાય ; વિચાર રાખવો માનીને થઈ.

આ.) નિમિત્તાર્થ ; એક ક્રિયાના નિમિત્તમાં ખીજી ક્રિયા થાય તો આ કૃદંત વપરાય છે ; હું તમને કહેવા આન્યો = તમને કહેવું આ નિમિત્તથી હું આન્યો. આ અર્થમાં કૃદંતને એથી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે, ‘તમને કહેવાને આન્યોઃ’ ; વળી, એથી વિભક્તિના સમાન અર્થના નામયોગી કાન્તિ, વાસ્તે, અર્થ ઈં આપે ; હું તમને કહેવા વાસ્તે-કહેવા કાન્તિ આન્યો, અથવા કહેવાને વાસ્તે-કહેવાને કાન્તિ-કહેવાને અર્થે આન્યો છું. આ છેલા પ્રકારના ઉદાહરણમાં કૃદંતને ‘ને’ પ્રત્યય લાગે છે તે અર્થથીનો નહિ, પણ વહી-સપ્તમી છે. અંક ૧૮૫ માં એને ઈં મળતા અર્થ મળે છે.

૬.) અવશ્યાર્થ. ક્રિયા અવશ્ય, અગત્ય, મર્યાદા, જાવતી હોય તો આ કૃદંત વપરાય છે, અને એમ એને આશ્ય વળગે છે ; તમારે શીખવું ; જિને કાન હોય તેણે સાંભળવું, સાંભળનારાએ સમજવું, અને સમજનારાએ પાળવું ; મારે પાછી પીવું છે. આ અર્થમાં આ કૃદંતની સાથે “જોઈયે” ધણીકવાર વપરાય છે ; તમારે શીખવું જોઈયે ; - પણ એવું થાય છે ત્યારે કૃદંતને વિશેષ્યાર્થ વળગે છે, અને અગત્યાર્થનો અર્થ “જોઈયે” માં આવે છે. (૨૫૧, ૨૫૨).

૫૦૫. ચર્તમાન કૃદંતને આ પ્રત્યય વળગે તો સપ્તમીનો અર્થ દર્શાવાય છે ; જોલતાં = જોલતી વેળાએ (૧૧૯). સાધારણ સપ્તમીના પ્રત્યય પણ લાગે ; “જોલતામાં નાથી જશે.” નંદનત્રીસી પૃ. ૪ ; “રેકતામાં યયો સંગ્રામ.” ડંકપૂરમહાત્મ્ય. પૃ. ૫૨. વાત સાંભળતે તે નાસી ગયો. “મહેનત કરતે છુટે.” ચાતિનિખંધ.

૫૦૬. મૂત કૃદંત (૫૦૦) ધણી ખરા પ્રસંગોમાં સમાન રૂપને સમાર્થે વપરાય છે ; “તેના એવું કરવાથી (કરવાથી) ;” “પ્રકાશ થવાની (થવાની) ખીક છે ;” તેના તઈ ગયાથી (જવાથી) સમાધાન થયું.

૫૦૭. ક્રિયાપદનું મૂળ મમાન રૂપને સમાર્થ વપરાય ; ન્હાચ્ચે ધાચ્ચે (ન્હાવાથી ધાવાથી) થું યાય ; ન્હાચ્ચે ધાચ્ચે (ન્હાવામાં ધાવામાં) થું છે ; ચ્ચિનું કરે થું યાય, કોઈના ધારવામાં છે કે આ રૂપ ઝળગી સપ્તમી નથી, પણ અચુક સ્તીતિચ્ચે લખેલું જીતકાલનું રૂપ છે ; ચ્ચિનું કર = ચ્ચિનું કરશે ; નાદે, ધાચ્ચે = નાદે, ધાચે.

૫૦૮. ક્રિયાવાચક રાખ્દે કરીને કોઈ વિષયની સ્થિતિ કે અવસ્થા કહેવાની હોય, તો કૃદંત વપરાયછે ; મેં તેને લટકતો દીઠો ; મેં તેને પડેલો મૂચો ; તે તો દબ્યત્ત રહ્યું ; તેને વેચાતુ રાખ્યું ; તે તો લટક્યું રહ્યું ; તે લટકેલું દેખાયછે.

૫૦૯. કૃદંત વિશેષણ છે, માટે વિશેષ્યના અન્વયી યામછે ; પણ ઝળગી ક્રિયાપદ છે, માટે ક્રિયાપદ જેવા અધિકાર રાખેછે ; સાધારણ વિશેષણને એવા અધિકાર નથી ; - હુંનેને મારતો આવ્યો ; હુંનેને બોલતો આવીરા ; હુંનેને હાકતો આનુંહું ; મારે ચ્ચે લને કહેલું ; લને કહેનાર કાણ છે ?

૬૧૦. ક્રિયાવિશેષણ. કોઈ વેળા ગુણવાચક અને કોઈ વેળા વિશેષ્યનામ આ અર્થે વપરાય (૨૭૦). નિરોધાર્થના જે રાખ્દે ચુક વાક્યમાં, અથવા સંયુક્ત વાક્યમાં, અથવા ચ્ચિક્ષ્ણ ઉપવાક્યમાં આવે, તો નિરોધાર્થ રહેતો નથી ; તેચ્ચે નહિ આન્વા ચ્ચેનું નહિ, = આન્વા ; વિચાર વિના કરશે મા = વિચારથી કરે ; ને મોણસ નિર્ઘ્ન નથી = તે બુદ્ધિવાળો છે.

વાક્ય સંયુક્ત હોય, અને તેના જૂદા જૂદા સહગતવાક્યમાં નિરોધાર્થ રાખ્દે આવે, તો તે અર્થ રહેછે ; “ અગી આ દેવને માનવાના નથી, અને તેની શક્તિની આગળ નમવાના નથી ; ” “ હું તને આહુતો નથી, અને તારી સાથે આવવાનો નથી ; ” “ મેં ચ્ચિનું કહ્યું ન હતું, કહેતો નથી, અને કરી કહેવાનો નથી. ” સારાર્થ ચ્ચે છે, ચ્ચિક ક્રિયાપદની સાથે ચ્ચિક નિરોધાર્થ રાખ્દે હોય, તો અર્થ રહેછે ; જે હોય, તો ઉડી જાયડે.

નહિ, આ રાખ્દે પ્રમાર્થ વાક્યમા અસા નિરોધાર્થ નથી વપરતો ; થું, ચ્ચિનું નહિ હોય વાર ? = પ્રત્યક્ષ અર્થ હશે

૬૧૧. વાક્યયોગી ખીજ પૃથક રાખ્દેની વચે આગે લાગે તે રાખ્દેની વિભક્તિ ચ્ચિક્ષ્ણ હોયછે ; - “ રાજા તથા પ્રજા સુખી છે ” “ લાંબા મધા મોળને અને નાહનાને ” માદા, ૧ ખી, સ્વેચ્છી, તથા ક્રિયાવને.

૫૧૨. વાક્યયોગીનો મુખ્ય અધિકાર ઉપવાક્યોને સંધાવવાનો છે, અને સંધનારા રાખ્દના અર્થ ઉપર વાક્યોમાં અર્થનો સંબંધ જણાવે છે (૩૧૮). સંધનાર રાખ્દ અધ્યાહાર્ય હોય છે;—“પ્રીતિ સમજાને ખમી છે, સમજાને ખરાં જાને છે, સમજાની આરા રાખે છે, સમજાને ધોરે છે.” એવા સમૂહમાં એકેક ઉપવાક્યની સાથે સંયોજક રાખ્દ આવે, તે એકેક ઉપવાક્ય ઉપર વિશેષ વિચાર જણાવે છે;—“પણ એક રામકુની માર્ગ જતાં તેની પાસે આવ્યો, અને ખ્યાર તેણે તેને દીઠો, લાર તેના પર ઘા કરીને તેની પાસે ગયો, અને તેના હા પર તેજ તથા દ્વાક્ષારસ રેડીને તેને પાટો બાંધ્યો, અને તેને પોતાનાં જનાર પર બેસાડીને ઉતારાની રાખાએ લઈ ગયો.”

વિરામ ચિન્હ.

૫૧૩. વિરામ (વિ, ઉપસર્ગ; રમ, રહેવું—ચંભવું), આવકો ખાવો. વાક્યમાં આવકો ખાવાનાં બે કારણ છે. એક, સ્વાસને વાસ્તે; વાક્ય લાંબુ થાય તે બાલતાં સ્વાસ પોંદ્યે નહિ, માટે તેમાં, એક, બે, કે અધિક વાર, ઘોડું રહેવું પડે છે. બીજું, અર્થની સ્પષ્ટતાને વાસ્તે; એ સાર કે બાલેલી બાધાને સંભળનાર, અને લખેલીનો વાંચનાર, ધુંચવણ વિના અર્થ સમજી શકે. બાલતાં આપણે પોતાની મજે સમજી શકિએ છિયે કે વાક્યમાં કહિં કહિં આવકો ખાવો જોઈયે; પણ લખેલી બાધામાં, વિરામ કહિં કહિં આવે છે, અને આવકો વતો કે એમણે ખાવો જોઈયે, એ જણાવવા સાર કેટલાંએક ચિન્હો યોજેલાં છે. એમને વિરામ ચિન્હ કહિયે છિયે.

૫૧૪. લખેલી બાધામાં જે ચિન્હો કરિયે છિયે, તે, વિશેષ કરીને, વાક્યના અર્થ ઉપર ધોરણ રાખીને કરિયે છિયે; માટે વિરામ ચિન્હ લખતાં મનનો અભિપ્રાય, કે તર્ક, ઠરાવ્યા વિના ચિન્હ મૂકાય નહિ.

ચાર મુખ્ય વિરામ ચિન્હ છે; (,) લઘુવિરામ, (;) ગુરુવિરામ, (:) વૃદ્ધવિરામ, (.)—અંત્યવિરામ.

૫૧૫. અલ્પવાક્યનો શ્રુતિ નિયમ એ છે, કે કર્તૃવાચક રાખ્દ તથા ક્રિયાપદ વચ્ચે કોઈ વિરામ ચિન્હ નહિ આવે; રાખ્દ કરે છે; તેઓએ વિચાર કર્યો.

૫૦૭. ક્રિયાપદનું મૂળ ગમાન રૂપને સગાઈ વપરાય ; ન્હામ્મ પામ્મ (ન્હાવાથી પાવાથી) થું યાય ; ન્હામ્મ પામ્મ (ન્હાવામાં પાવામાં) હું છે ; અમું કરે થું યાય. કાઈના ધારવામાં છે કે આ રૂપ ધૂળની ગામી નથી, પણ અચૂક રીતિએ લખેલું જીવકાલનું રૂપ છે ; અમું કરે = અમું કર્યે ; નાહે, પામ્મ = નાહે, પાયે.

૫૦૮. ક્રિયાવાચક રાખ્દે કરીને કાઈ વિષયની રિયતિ કે અવસ્થા કહેવાની હોય, તો કૃદંત વપરાય છે ; મેં તેને લટકતો દીઠા ; મેં તેને પડતો ધૂસો ; તે તો દબ્યું રહ્યું ; તેને વેચાતું રાખું છું ; તે તો લટક્યું રહ્યું ; તે લટકેલું દેખાય છે.

૫૦૯. કૃદંત વિશેષણ છે, માટે વિશેષ્યના અન્વયી યાય છે ; પણ ધૂળ ક્રિયાપદ છે, માટે ક્રિયાપદ જોવા અધિકાર રાખે છે ; સાધારણ વિશેષણને અધિકાર નથી ; - હું તેને ખારતો આભો ; હું તેને ખેલતો આવીશ ; હું તેને હોકતો આપું છું ; મારે એ તને કહેવું ; તને કહેનાર કાણ છે ?

૬૧૦. ક્રિયાવિશેષણ, કાઈ વેળા શુણવાચક અને કાઈ વેળા વિશેષ્યનામ આ અર્થે વપરાય (૨૭૦). નિર્ધાર્યના એ રાખ્દે યુક્ત વાક્યમાં, અથવા સંયુક્ત વાક્યમાં, અથવા અંકુલ ઉપવાક્યમાં આવે, તો નિર્ધાર્ય રહેતો નથી ; તેમ્મિ નહિ આભ્યા અમું નહિ, = આભ્યા ; વિચાર વિના કરશે મા = વિચારથી કરશે ; તે માણસ નિર્બંધ નથી = તે શ્રદ્ધિવાળો છે.

વાક્ય સંયુક્ત હોય, અને તેના જૂદા જૂદા સહગતવાક્યમાં નિર્ધાર્ય રાખ્દે આવે, તો તે અર્થ રહે છે ; “અમે આ દેવને માનવાના નથી, અને તેની સંનિની આગળ નમવાના નથી,” “હું તને આહુતો નથી, અને તારી સાથે આવવાનો નથી,” “મેં અમું કહ્યું ન હતું, કહેતો નથી, અને કદી કહેવાનો નથી.” સારારા એ છે, એક ક્રિયાપદની સાથે એક નિર્ધાર્ય રાખ્દે હોય, તો અર્થ રહે છે ; એ હોય, તો ઉડી જાય છે.

નહિ, આ રાખ્દે પ્રમાર્થ વાક્યમાં અર નિર્ધાર્ય નથી વપરાતો ; થું, અમું નહિ હોય વાર ? = કદાચિત્ અમું હશે.

૬૧૧. વાક્યયોગી ખીજ પૃથક રાખ્દોની વચે આવે ત્યારે તે રાખ્દોની વિભક્તિ એકજ હોય છે ; - “રાગ તથા પ્રભ રાખી છે.” “ત્યાંના લખા મોટાને અને નાહનાને ;” માંદા, કુખી, ક્ષેષી, તથા કંચાલને.

ઉપકારી હતો.” “તમે તો જૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, જાણો છો.” “અને મને શું થયું, શું યાદ છે, શું યશી, તે સમજાય છે.”

૫૨૧. આવા રાષ્ટ્રના જથાના છેલા રાષ્ટ્રની પૂર્વ વિશેષે કરીને વાક્ય-યોગી આવે છે, તો પણ, વાક્યયોગીની પૂર્વ એક લધુવિરામ જોઈએ; “તમા તો જૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાન જાણો છો.” “એ શાસ્ત્રી વિદ્વાન, વિવેકી, અને વિખ્યાત થયેલા છે. એવું થયું, યાદ છે, કે યવાનું છે.”

આવા જથાના છેલા રાષ્ટ્રને છેડે વિરામચિન્હ હોય તો ચાલે. જો જથામાં બેજ રાષ્ટ્ર હોય, અથવા જો જથાને છેડે કેવળ ક્રિયાપદ આવે, તો જથાને છેડે વિરામચિન્હ પડતું પ્રકાય;

૫૨૨. વાક્યયોગીએ કરીને સંધાયલા રાષ્ટ્રો જોડે જોડના થઈને અનેક જોડનો કોઈ કંમ કરે, તો જોડ જોડને છેડે એક લધુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “રાજા અને પ્રજા, નાહના અને મોઠા, શૂન અને માની, ગુરુ અને ચેલા, બધા એવાજ છે.” “એ કામ સાઈ કે ઓઢું, ઘટ્ટું કે અઘટ્ટું, ફાવટું કે નડું હોય.” “અમે ગયા હોત કે નહિ ગયા હોત, દીકું હોત કે નહિ દીકું હોત, તોપણ, એ કામ એવું ને એવુંજ બનત.” “રાજા તો પણ નમ્ર, અધિકારી તોપણ સજ્જન, બળવાન તો પણ માયાણ, એવા તે છે.”

આ છેલાં ઉદાહરણમાં, “તોપણ”ની પૂર્વ લધુવિરામ આવે તો સંધાયલા રાષ્ટ્રની જોડ જોડને છેડે શુદ્ધવિરામ જોઈએ; રાજા તોપણ નમ્ર; અધિકારી, તોપણ સજ્જન; બળવાન, તોપણ માયાણ.

૫૨૩. સમાનાર્થ શબ્દ આવે તો તેમની વચે, અને છેલાને છેડે, લધુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “વડોદરાનો રાજા, ખડેરાવ ગાયકવાડ, અહિં પધારેલા છે.” મારા બાઈ, શિવા, કાલે મારે ઘેર પધારેલા હોતો. — પણ છેલા ઉદાહરણની પેઠે, કેવળ કોઈનું નામજ સમાનાર્થદર્શક રાષ્ટ્ર હોય, તો વિરામચિન્હ વિના ચાલે; “મારા બાઈ શિવાને તે દીઠા, — માનાર્થ દીઠા?”

૫૨૪. જો દર્શક સર્વનામ, અથવા બીજો કોઈ રાષ્ટ્ર, કોઈ વાક્યમાં પૂર્વે આવેલા રાષ્ટ્રને સમાન અર્થે વપરાય, તો તેની તથા તે પૂર્વના રાષ્ટ્રની કે વાક્યની વચે લધુવિરામ જોઈએ; “જીકું બોલતું, એ મહા પાપ છે.” “જૂત, ભવિષ્ય- તથા વર્તમાન, એ બધું જાણતું, એ તો કેવળ પ્રયત્ન છે.” “સિંહ-

૫૦૭, ક્રિયાપદનું મૂલ સમાન રૂપને સમાર્થ વપરાય ; નહાએ ધોતી (નહાવાથી ધોવાથી) શું થાય ; નહાએ ધોતી (નહાવામાં ધોવામાં) શું છે ; અર્થ કરે શું થાય. કોઈના ધારવામાં છે કે આ રૂપ મૂળની સમગ્રી નથી, પણ અશુદ્ધ રીતિએ લખેલું જીવકાલનું રૂપ છે ; અર્થ કરે = અર્થ કરે ; નાહો ધોતી = નાહો, ધોતી.

૫૦૮. ક્રિયાવાચક રાખે કચીને કોઈ વિષયની સ્થિતિ કે અવસ્થા કહેવાની હોય, તો કૃદંત વપરાય છે ; મેં તેને લટકતો દીધો ; મેં તેને પડતો મુક્યો ; તે તો દબાવું રહ્યું ; તેને વેચાવું રાખું છું ; તે તો લટક્યું રહ્યું ; તે લટકેલું દેખાય છે.

૫૦૯. કૃદંત વિશેષણ છે, માટે વિશેષણના અન્વયી થાય છે ; પણ મૂળ ક્રિયાપદ છે, માટે ક્રિયાપદ જેવા અધિકાર રાખે છે ; સાધારણ વિશેષણને અંગે અધિકાર નથી ; - હું તેને મારતો આંખો ; હું તેને ખાલતો આંખો ; હું તેને હાંકતો આંખું છું ; મારે એ તને કહેવું ; તને કહેનાર કોણ છે ?

૬૧૦. ક્રિયાવિશેષણ કોઈ વેળા ગુણવાચક અને કોઈ વેળા વિશેષ-નામ આ અર્થ વપરાય (૨૫૦). નિર્ગોધાર્થના જે રાખે શુદ્ધ વાક્યમાં, અથવા સંયુક્ત વાક્યમાં, અથવા એકલ ઉપવાક્યમાં આવે, તો નિર્ગોધાર્થ રહેતો નથી ; તેમના નહિ આંખ્યા અર્થ નહિ, = આંખ્યા ; વિચાર વિના કરશે મા = વિચાર થી કરશે ; તે માણસ નિર્ણય નથી = તે શુદ્ધિવાળો છે.

વાક્ય સંયુક્ત હોય, અને તેના જૂદા જૂદા સહગતવાક્યમાં નિર્ગોધાર્થ રાખે આવે, તો તે અર્થ રહે છે ; “ અમે આ દેવને માનવાના નથી, અને તેની સર્તિની આગળ નમવાના નથી ; ” “ હું તને ચાહતો નથી, અને તારી સાથે આવવાનો નથી ; ” “ મેં અર્થ કર્યું ન હતું, કહેતો નથી, અને કદી કહેવાનો નથી. ” સારારા એ છે, એક ક્રિયાપદની સાથે એક નિર્ગોધાર્થ રાખે હોય, તો અર્થ રહે છે ; જે હોય, તો ઉડી જાય છે.

નહિ, આ રાખે પ્રમાર્થ વાક્યમાં અથવા નિર્ગોધાર્થ નથી વપરાતો ; ધું, અર્થ નહિ હોય વાર ? = કદાચિત્ અર્થ હશે.

૬૧૧. શાક્યયોગી બીજા પૃથક રાખેલાની વચ્ચે આવે ત્યારે તે રાખેલાની વિગતિત એકલ હોય છે ; - “ રાજા તથા પ્રજા સુખી છે. ” “ ત્યાંના બધા મોટાને અને નાનકાને ; ” માંદા, દુઃખી, કષ્ટી, તથા કંઠાસને.

૫૧૨. વાક્યયોગીનો મુખ્ય અધિકાર ઉપવાક્યોને સંધાવવાનો છે, એને સંધનારા રાખના અર્થ ઉપર વાક્યોમાં અર્થનો સંબંધ જણાવે છે. (૩૧૮). સંધનાર રાખ અધ્યાહાર્ય હોય છે;—“પ્રીતિ સધળાને ખમે છે, સધળાને ખરા માને છે, સધળાની આરા રાખે છે, સધળાને ધીરે છે.” એવા સમૂહમાં એકેક ઉપવાક્યની સાથે સંયોજક રાખ આવે, તો એકેક ઉપવાક્ય ઉપર વિશેષ વિચાર જણાવે છે;—“પણ એક સમઢુની મારે જતા તેની પાસે આગ્યો, અને જ્યારે તેણે તેને દીઠો, ત્યારે તેના પર દયા કરીને તેની પાસે ગયો, અને તેના પા પર તેજ તથા દ્રાક્ષારસ રીડીને તેને પાટો ખાંધ્યો, અને તેને પોતાના જના પર પર બેસાડીને ઉતારાની શાળાએ લઈ ગયો.”

વિરામ ચિન્હ.

૫૧૩. વિરામ (વિ, ઉપસર્ગ; રમ, રહેવું—ધમવું), આચકો આવો. વાક્યમાં આચકો આવનાં બે કારણ છે. એક, સ્વાસને વાળે; વાક્ય લાંબુ થાય તો ખોલતાં સ્વામ પોંદ્યે નહિ, માટે તેમાં, એક, બે, કે અધિક વાર, થોડું રેહું પડે છે. બીજું, અર્થની સ્પષ્ટતાને વાળે; એ સાર કે ખોલેલી બાધાનો માંબળનાર, અને લખેલીનો વાંચનાર, ધુત્તવણ વિના અર્થ સમજી શકે. ખોલતાં આવણે પોતાની મને સમજી શકિયે છિયે કે વાક્યમાં કહિં કહિં આચકો આવો જોઈયે; પણ લખેલી બાધામાં, વિરામ કહિં કહિં આવે છે, અને આચકો વતો કે આંછો આવો જોઈયે, એ જણાવવા સાર કેટલાએક ચિન્હો થોળેલા છે. એમને વિરામ ચિન્હ કહિયે છિયે.

૫૧૪. લખેલી બાધામાં જ ચિન્હો કરિયે છિયે, તે, વિશ્વે કરીને, વાક્યના અર્થ ઉપર ધીરણ રાખીને કરિયે છિયે; માટે વિરામ ચિન્હ લખતાં મનનો અભિપ્રાય, કે તર્ક, કરાવ્યા વિના ચિન્હ ગ્રહાય નહિ.

માર મુખ્ય વિરામ ચિન્હ છે; (.) લઘુવિરામ, (;) ગુરુવિરામ, (:) વૃદ્ધવિરામ, (.)—અલ્પવિરામ.

૫૧૫. અલ્પવાક્યનો મૂળ નિયમ એ છે, કે કર્તૃવાચક રાખ તથા ક્રિયાપદ વચ્ચે દોષ વિરામ ચિન્હ નહિ આવે; રાખ કરે છે; તેઓએ વિચાર કર્યો.

ઉપકારી હોના.” “તમે તો જૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, બાણોછો.” “અને મને શું યશું, શું યાવ છે, શું યશે, તે સમજાય છે.”

૫૨૧. આવા રાજના જયાના છેલા રાજની પૂર્વ વિશેષ કરીને વાઙ્મયોગી આવેછે, તો પણ, વાઙ્મયોગીની પૂર્વ એક લધુવિરામ જોઈએ; “તમા તો જૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાન બાણોછો.” “એ રાજી વિદ્વાન, વિવેકી, અને વિખ્યાત થયેલા છે. એવું યશું, યાવ છે, કે યવાનું છે.”

આવા જયાના છેલા રાજને છેડે વિરામચિન્હ હોય તો ચાલે નો જયામાં બિજ રાજ હોય, અથવા નો જયાને છેડે કેવળ ક્રિયાપદ આવે, તો જયાને છેડે વિરામચિન્હ પડતું શકાય;

૫૨૨. વાઙ્મયોગીએ કરીને સંધાયલા રાજને જોડ જોડના થઈને અનેક જોડનો કોઈ ક્રમ કરે, તો જોડ જોડને છેડે એક લધુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “રાજ અને-પ્રજ, નાહના અને માટા, શૂર્પ અને યાત્રી, શુર અને ચેલા, બધા એવાજ છે.” “એ કામ સારું કે ખોટું, ઘટતું કે અઘટતું, ફાવતું કે નડતું હોય.” “અને ગયા હોત કે નહિ ગયા હોત, દીકું હોત કે નહિ દીકું હોત, તોપણ, એ કામ એવું ને એવુંજ બનત.” “રાજ તો પણ નમ્ર, અધિકારી તોપણ સજ્જન, બળવાન તો પણ માયાલુ, એવા તે છે.”

આ છેલાં ઉદાહરણમાં, “તોપણ”ની પૂર્વ લધુવિરામ આવે તો સંધાયલા રાજની જોડ જોડને છેડે શુદ્ધવિરામ જોઈએ; રાજ તોપણ નમ્ર; અધિકારી, તોપણ સજ્જન; બળવાન, તોપણ માયાલુ.

૫૨૩. સમાનાર્થ શબ્દ આવે તો તેમની વચ્ચે, અને છેલાને છેડે, લધુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “વડોદરાનો રાજ, ખડેરાવ ગાયકવાડ, અહિં પધારયા છે.” મારા ભાઈ, શિવો, કાલે મારે ઘેર પધાર્યો હોના.—પણ છેલા ઉદાહરણની પહે. કેવળ કોઈનું નામજ સમાનાર્થદરક રાજ હોય. તો વિરામચિન્હ વિના ચાલે; “મારા ભાઈ શિવાને તે દીકા, — માનાર્થે દીકા?”

૫૨૪. જો દર્શક સર્વનામ, અથવા બીજો કોઈ રાજ, કોઈ વાઙ્મયમાં પૂર્વ આવેલા રાજને સમાન અર્થે વપરાય, તો તેની તથા તે પૂર્વના રાજની કે વાઙ્મયની વચ્ચે લધુવિરામ જોઈએ; “જીકુ બોલતું, એ મહા પાપ છે.” “શૂર, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાન, એ બધું બાણું, એ તો કેવળ પ્રયત્ન છે.” “સિંહ-

સન, છન, ચમરા, મુકુટ, ઝીટલે રાબ્યાધિકારનાં ચિન્હો, તેની પાસે હતાં.”
 “ગામના ખાલણ, વાલિયા, બધા બેકકા યવા.”

સૂગલી. વાઘ્ય ટુંકું, અને અર્થ સ્પષ્ટ હોય, તો એવા પ્રસંગમાં વિરામચિન્હ પડતું મૂકાય; નેમકે—શુકું બોલવું એ પાપ છે. અને ઘણા ખરા લખનારા વાઘ્ય લાંબું હોય તો પણ લધુ વિરામચિન્હ પડતું મૂકે છે.

૧૨૬. ઇચ્છાદિ, િગેરે, આ શબ્દને પૂર્વ લધુવિરામ લખાય;—“કામ, ક્રોધ, માહ, મદ, ઈત્યાદિ કુર્યંતો.”—“તચ્છામાંથી આંખ, કાન, વિગરે પાંચ યાનેદ્રિયો.”

૧૨૬. સંવોધન. કોઇનું નામ દેડને વોલાવિયે, તો તે નામ વાઘ્યને આડે હોય તો તેને છેડે લધુવિરામ નોંધયે; વાઘ્યની મધ્યે આવે, તો તેની પૂર્વે તથા છેડે વિરામચિન્હ નોંધયે;—

‘દીકરા, એવું કહીરા ના.’—“એવું તો, દીકરા, તું કહીરા ના.”—આ નામની માથે વિશ્વપણ ઈત્યાદિ આવે, તો તેઓ સંવોધનમાં ગણાય છે;—“મારા ખારા દીકરા, એ કહીરા મા.” મૂખ તેટલા શબ્દ સંવોધનાર્થે આવે, પણ વિરામનો નિયમ કરતો નથી;—“મારા હાથના ઉછીરલા તમે બધા લોક માટે વાતને કાન લગાડો.”

૧૨૭. આજ્ઞા, પ્રત્યક્ષ, ઉત્તરાર્થે ટુંકા શબ્દ આવે, તો તેમને છેડે લધુવિરામ નોંધયે;—“જો, તેં આ શું કર્યું છે?”—“આવો, આવો, આવો, મારા ભાઈ,”—“શું, તમે એ નોહતા સમજતા? ના, હું નોહતો સમજતો,”—“હા, હું સમજતો હતો ખરા.”

૧૨૮. વાક્યના સમતોલ રાંઠો. જો વાઘ્ય એવું વિવર્ણિત હોય, કે તેના પૃથક પૃથક ખંડ યાય, અને એકેક ખંડનો બાર ખીખ ખોળી સાથે અર્થના તોલમાં સરખા જેવા હોય, તો એકેક ખંડને છેડે લધુવિરામ નોંધયે;—“નાતિ પ્રમાણે રાબ્ય ચલાવું, અનાય દુ ખીઓનો આમો યવા, ચોર કપટી ખુનીઓને રાક્ષા આપવી, ધધો વેપાર તથા વિદ્યાભ્યાસની વૃદ્ધિ કરાવવી લોકમાં સદ્ગતિ અને સદાચારને વાસ્તે ખુદ્દા માર્ગ દેખાડવો, ખીજાં આસ્વાસનાં રાબ્યોની સાથે સમાધાન રાખીને એ રીતે સુખરા મેળવવો, અને બધા પ્રકારથી પ્રજાનું સુખ વધારવું, એ તો ખરા વિવેકી રાબ્ય.”

પ્રત્યેક ખંડના અર્થનો બાર સમતોલ જોવા નથી ત્યારે કેનું કરવું, તેનો ખુલાશા નીચે આવશે (૫૩૬-૫૩૯).

૬૨૯. સંયુક્તવાક્યોમાં જે પૃથક પૃથક ખંડ છે, તેઓમાં વિવિધ પ્રકારથી સંબધ જાણામાં આવેછે. સાધારણ નિયમ એ છે, કે ખંડ ખંડની વચ્ચે કોઈ પણ વિરામ ચિન્હ જોઈએ; પણ જે વાક્યમાં જે ખંડ છતાં પણ તે બહુ ટુંકું હોય, અને તેનો અર્થ સ્પષ્ટ હોય, તો વિરામ ચિન્હ પડવું મુકાય, “હું નહોતો જાણતો કે તમે લખતા હતા.” એમજ, જે પૂર્વાર્થનો ક્રિયાવાચક શબ્દ જૂત સંબધક કૃદંત હોય, અને આખું વાક્ય ટુંકું હોય, તો લખુવિગમ ચિન્હ પડવું મુકાય; “તમારી કીર્તિ સાંભળીને હું આંબો છું.”

પણ જે વાક્ય કંઈ લાંબુ હોય, અને તેમાં વિવિધ વિધયો આવે, તો કૃદંતને છેડે લખુવિરામ હોય તો સારું; “હું મારા દેશમાં હતો ત્યારે તમારા ગાનની માઠી કીર્તિ સાંભળીને, મારાં મનનો સદિહ તમને જણાવવા સારું આંબો છું.”

૫૩૦. જે સંબધક કૃદંત જે કે અધિક વાર પૃથક પૃથક ખંડમાં આવે, તો પ્રત્યેક ખંડને લખુવિરામ જોઈએ; “મારા દેશમાં તમારી કીર્તિ સાંભળીને, તમે મારાં મનનો સદિહ જાંઝળો એવું જાણીને, તમારી પાસે આંબો છું.” “એવું કહીને, પછી એવું વર્તમાન રાજને કહેવું એવું નિશ્ચય કરીને, પાંચ ગાન તે સાહુકારને આપીને, તેની હોડીમાં બેઠો.” સિં. ૫૦ કથા, ૬

૬૩૧. સાન્વયવાક્ય. સહગત વાક્યયોગી સંપ્રદાયે કરીને સંધાયલાં વાક્યો ટુંકાં હોય તો વિરામ ચિન્હ વિના આવે, પણ લાંબાં હોય તો વિરામ ચિન્હ જોઈએ; - ટુંકાં વાક્ય; “હું આજ આંબો અને કાલે જઈશ. તે માટે અધિકારી છે તોપણ નમતા દેખાડેછે. તમને મેં દીઠા માટે હું આંબો છું. મને દેખાય છે કે આણ પાક સારો છે. જે તે આવશે તો આપણે જઈશું. લાંબાં; “છેલ્લા પદાર્થ આભા; તે કોઈના થકી ઉત્પન્ન થતો નથી, અને તે કોઈને પેદા કરી રાકતો નથી.” હિં. ઈ. ૧૯૧. ૨૫. “હવે ગુજરાતી, એ મારી જન્મભાષા નથી, અને આ મારો પેલો ગુજરાતી ગ્રંથ છે, તેમજી એમાં બાપાની ઘણી ચૂકો હશે, પરંતુ અર્થની હશે એવું મને લાગતું નથી.” હિં. ઈ. ૩૦.

૫૩૨. સંયુક્તવાક્યના ઉત્તરાર્થમાં કોઈનું કદ કહેતું અથવા કરેલાના જેવું.

૫૧૬. નામની સાથે જો એક વિશેષણ આવે, અથવા ક્રિયાપદની સાથે એક ક્રિયાવિશેષણ આવે, તે એજ નિયમ ચાલે છે ; “વિખ્યાત રાજાઓએ માઠાં કામ વિવેકથી ચલાવ્યા.” વિશેષણની સાથે નિકટ મળી જનારા ખીજાં વિશેષણો આવે, તોય આ નિયમ બદલાતો નથી; “આ બહુ વિખ્યાત રાજાઓએ પેલ્યાં માઠાં કામો કેવા યુદ્ધ વિવેકથી ચલાવ્યાં.”

૫૧૭. ઠેકલાએક વૈચારણ્યો એનું ધારે છે, કે ત્યારે વાક્ય એ રીતિએ લાંબુ થાય, ત્યારે કર્તૃવાચક રાખ્તને છેડે, અથવા કર્મવાચક રાખ્તને છેડે, લઘુ વિરામ ચિન્હ હોય તે સારું ; “મનુસ્મૃતિનો પેલસા અધ્યાય, તે સ્મૃતિ કરનાર પોતાનાં ધર્મ સંબધી મતો દેખાડવા માટે લખ્યો છે,” હિ. ઇ. ૧૮૮૦. “પોતાના દેરાનુ બહુ ઈચ્છુનાર બધા સંજ્ઞનોએ, આ દેરામાં બનનારી બધી વાતોપર ખરો વિચારશખ્યો જોઈમે.”

૬૧૮. એકજ પ્રકારના બે શ્વક શબ્દો, — એટલે, બે વિશેષ, બે વિશેષણ, કે બે ક્રિયાપદ વચ્ચે વાક્યયોગી રાખ્ત આવે, તે વિરામ ચિન્હનો ખપ નથી ; જેમકે, “રાજા તથા પ્રજા સુખી છે.” “રામબાઈએ અથવા જેસિમે એ કામ કર્યું છે.” “મારાથી કે તારાથી એ બનવાનું નથી.” “એ કામ સારું અને ઉપયોગનું છે.” “આહિ તે ઘણાં છોકરાં આવે છે અને જાય છે.”

૫૧૯. પણ એવા રાખ્તને વિશેષણ લાગ્યાથી, અથવા ઠોઈ ખીજા રાખ્ત મળ્યાથી, વાક્યની કંઈ વૃદ્ધિ થાય, તે સંયોજક રાખ્તને પૂર્વે એક લઘુ વિરામ ચિન્હ જોઈમે ; જેમકે, “તે દેરાનો વિખ્યાત રાજા, તથા તેની બધી પ્રજા સુખી છે ;” “તમારા પડોરામાં રહેનાર રામબાઈએ, અથવા ખંબાતી દરવાજા પામે રહેનાર જેસિમે એ કામ કર્યું છે.” “એ તારું કરેલું કામ જોવામાં બહુ સારું, અને વિવિધ ઉપયોગનું છે.” “આહિ તે ઘણાં છોકરાં રાત્ર આવીને બેસે છે, અને આખો દાહડો રમ્યા કરે છે.”

૬૨૦. એકજ પ્રકારના બે કે અધિક શ્વક શબ્દો (વિશેષ, કે વિશેષણ, કે ક્રિયાપદ) એક સંબધમાં કે એક અધિકારમાં, વાક્યયોગી વિના વપરાય, તે એકેકની આગળ લઘુવિરામ જોઈમે ; “સિદ્ધરાજ વિખ્યાત, પરાક્રમી, એવો રાજા હતો.” “વિક્રમગજ વિખ્યાત, પરાક્રમી, વિવેકી,

ઉપકારી હતો.” “તમે તો જૂત, બવિધ્ય, વર્ષમાન, જાણો છો.” “અને મને શું થયું, શું થાય છે, શું થશે, તે સમજાય છે.”

૫૨૧. આવા રાજના જથાના છેલા રાજની પૂર્વ વિશેષ કરીને વાઙ્મયોગી આવે છે, તો પણ, વાઙ્મયોગીની પૂર્વ એક લધુવિરામ જોઈએ; “તમા તો જૂત, બવિધ્ય, તથા વર્ષમાન જાણો છો.” “એ રાજી વિદ્વાન, વિવેકી, અને વિખ્યાત થયેલા છે. એવું થયું, થાય છે, કે થવાનું છે.”

આવા જથાના છેલા રાજને છેડે વિરામચિન્હ હોય તો ચાલે: જો જથામાં બેજ રાજ હોય, અથવા જો જથાને છેડે કેવળ ક્રિયાપદ આવે, તો જથાને છેડે વિરામચિન્હ પડતું થાય;

૫૨૨. વાઙ્મયોગીએ કરીને સંધાયલા રાજો જોડ જોડના થઈને અનેક જોડનો કોઈ કંઠ કરે, તો જોડ જોડને છેડે એક લધુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “રાજ અને પ્રજા, નાહના અને મોટા, મૂર્ખ અને માની, ગુરુ અને ચેલા, બધા એવાજ છે.” “એ કામ સારું કે ખોટું, ઘટતું કે અઘટતું, કાવતું કે નાશતું હોય.” “અમે ગયા હોત કે નહિ ગયા હોત, દીકું હોત કે નહિ દીકું હોત, તોપણ, એ કામ એવું ને એવું જ બનેલ.” “રાજ તો પણ નજ, અધિકારી તોપણ સજ્જન, બળવાન તો પણ માયાણ, એવા તે છે.”

આ છેલાં ઉદાહરણમાં, “તોપણ”ની પૂર્વ લધુવિરામ આવે તો સંધાયલા રાજની જોડ જોડને છેડે ગુરુવિરામ જોઈએ; રાજ તોપણ નથ; અધિકારી, તોપણ સજ્જન; બળવાન, તોપણ માયાણ.

૫૨૩. સમાનાર્થ શબ્દ આવે તો તેમની વચ્ચે, અને છેલાને છેડે, લધુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; “વડોદરાનો રાજ, ખંડેરાવ ગાયકવાડ, અહિં પધારયા છે.” મારા ભાઈ, શિવા, કાલે મારે ઘેર પધારેલા હતા. — પણ છેલા ઉદાહરણની પેઠે, કેવળ કોઈનું નામજ સમાનાર્થદર્શક રાજ હોય, તો વિરામચિન્હ વિના ચાલે; “મારા ભાઈ શિવાને તે દીકા, — માનાર્થ દીકા?”

૫૨૪. જો દર્શક સર્વનામ, અથવા બીજા કોઈ રાજ, કોઈ વાઙ્મયમાં પૂર્વ આવેલા રાજને સમાન અર્થે વપરાય, તો તેની તથા તે પૂર્વના રાજની વચ્ચે લધુવિરામ જોઈએ; “જીકુ જાણતું, એ મહા પાપ છે.” “જૂત, — વર્ષમાન, એ બધું જાણતું, એ તો કેવળ પ્રજાનું છે.” “સિંહા-

સન, છુત્રા, અમરા, યુક્ટ, એટલે રાજ્યાધિકારનાં ચિન્હો, તેની પાસે હતાં.”
 “ગામના ખાલણ, વાણિવા, બધા એકઠા થયા.”

સૂચના. વાઙ્ય દુકું, અને અર્થ સ્પષ્ટ હોય, તો એવા પ્રસંગમાં વિરામચિન્હ પડતું રૂઢાણ; જેમકે—શુકું બોલ્યું એ પાપ છે. અને લણા ખરા લખનારા વાઙ્ય લાંબું હોય તો પણ લધુ વિરામચિન્હ પડતું થકે છે.

૬૨૬. રહ્યાદિ, વિગેરે, આ રાજ્યને પૂર્વે લધુવિરામ લખાય;—“કામ, ક્રોધ, માહ, મદ, ઈત્યાદિ કુચુંછો.”—“તેઓમાંથી આંખ, કાન, ગિરે પાંચ ગાનેંદ્રિયો.”

૬૨૬. સંબોધન. કોઈનું નામ દેરને બોલાવિયે, તો તે નામ વાઙ્યને આરંભે હોય તો તેને છેડે લધુવિરામ નોંધયે; વાઙ્યની મધ્યે આવે, તો તેની પૂર્વે તથા છેડે વિરામચિન્હ નોંધયે;—

‘દીકરા, એવું કહીશ ના.’—‘એવું તો, દીકરા, તું કહીશ ના.’—આ નામની માથે વિશેષણ ઈત્યાદિ આવે, તો તેઓ સંબોધનમાં ગણાય છે;—“મારા ખારાં દીકરા, એ કહીશ મા.” ગૃહ તેડલા રાજ્ય સંબોધનાર્થે આવે, પણ વિરામનો નિયમ કરતો નથી;—“મારા હાથના ઉછરેલા તમે બધા લોકો, માયી વાતને કાન લગાડો.”

૬૨૭. આજ્ઞાર્થે, પ્રશ્નાર્થે, ઉત્તરાર્થે દુકા રાજ્ય આવે, તો તેમને છેડે લધુવિરામ નોંધયે;—“જો, તેં આ શું કર્યું છે?”—“આવો, આવો, આવોને, મારા બાઈ,”—“શું, તમે એ નોહતા સમજતા?” ના, હું નોહતો સમજતો,”—“હા, હું સમજતો હતો ખરા.”

૬૨૮. વાક્યના સમતોલ સંહો. જો વાઙ્ય એવું વિવર્ધિત હોય, કે તેના પૃથક પૃથક ખંડ થાય, અને એકેક ખંડનો બાર ખીખ ખંડોની સાથે અર્થેના તોલમાં સરખા નેવો હોય, તો એકેક ખંડને છેડે લધુવિરામ નોંધયે;—“નતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવ્યું, અનાય દુ ખીચીને આમો થયે, ચેર કપટી ખુનીએને રાક્ષા આપવી, ધણા વેપાર તથા વિદ્યાભ્યાસની તૃદિ કરાવવી, લોકમાં સદ્ગતિ અને સદાચારને વાસ્તે યુદ્ધના માર્ગ દેખાડવો, ખીજાં આસ્થાસનાં રાજ્યોની સાથે સમાધાન રાખીને એ રીતે સુખસ મેળવવો, અને બધા પ્રકારથી પ્રજાનું સુખ વધારવું, એ તો ખરા વિવેકી રાજાનું કામ છે

પ્રત્યેક ખંડના અર્થનો બાર સમતોલ જોવા નથી ત્યારે કેવું કરવું, તેનો ખુલાશો નીચે આવશે (૫૩૧-૫૩૬).

૬૨૯. સંયુક્તવાક્યોમાં જે પૃથક પૃથક ખંડ છે, તેઓમાં વિવિધ પ્રકારથી સંયમ અણસમાં આવેછે. સાધારણ નિયમ એ છે, કે ખંડ ખંડની વચ્ચે કોઈ પણ વિરામ ચિન્હ નોંધાયે; પણ જો વાક્યમાં જે ખંડ છતાં પણ તે બહુ ટુંકે રોય, અને તેનો અર્થ સ્પષ્ટ રોય, તો વિરામ ચિન્હ પણ મૂકાય; “હું નહુનો જાણતો કે તમે લખતા હતા.” એમજ, જો પૂર્વાર્ધનો ક્રિયાવાચક રાજ્ય જત સંયમક દૃઢ હોય, અને આખું વાક્ય ટુંક હોય, તો લધુવિરામ ચિન્હ પણ મૂકાય; “તમારી કીર્તિ સાંભળીને હું આંખો છુ.”

પણ જો વાક્ય કંઈ લાંબુ હોય, અને તેમાં વિવિધ વિષયો આવે, તો દૃઢતને છેડે લધુવિરામ હોય તો સાહે; “હું મારા દેરામાં હતો ત્યારે તમારા જ્ઞાનની મોટી કીર્તિ સાંભળીને, મારાં મનનો સંદેહ તમને જણાવવા સાહે આંખો છુ.”

૫૩૦. જો સંયમક દૃઢ જે કે અધિક વાર પૃથક પૃથક ખંડમાં આવે, તો પ્રત્યેક ખંડને લધુવિરામ નોંધાયે; “મારા દેરામાં તમારી કીર્તિ સાંભળીને, તમે મારાં મનનો સંદેહ ભાંગ્યો એવું જાણીને, તમારી પાસે આંખો છુ.” “એવું કહીને, પછી એમણે વર્તમાન રાજ્યને કહેવું એવું નિશ્ચય કરીને, પાંચ મન તે સાદુકારને આપીને, તેની હોડીમાં બેઠા.” સિં. બં. કથા, ૬

૬૩૧. સાન્ન્યવાક્ય. મદગત વાક્યયોગી રાખેદાએ કરીને સધાવલાં વાક્યો ટુંકાં હોય તો વિરામ ચિન્હ વિના આવે, પણ લાંબાં હોય તો વિરામ ચિન્હ નોંધાયે; - ટુંકાં વાક્ય; “હું આજ આંખો અને કાલે જઈશ. તે મોટા અધિકારી છે તોપણ નમતા દેખાડે છે. તમને મેં દીઠા માટે હું આંખો છુ. મને દેખાય છે કે આણ પાક સાહે છે. જો તે આવશે તો આપણે જઈશું. લાંબાં; “છેવો પદાર્થ આત્મા; તે કોઈના થકી ઉત્પન્ન થતો નથી, અને તે કોઈને પેદા કરી શકતો નથી.” હિં. ઈં. ૧૯૧. ૨૫. “હવે ગુજરાતી, એ મારી જન્મભાષા નથી, અને આ મારા પેહલા ગુજરાતી ગ્રંથ છે, નેથકી એમાં ભાષાની ઘણી ચૂકો હશે, પરંતુ અર્થની હજી એવું મને લાગતું નથી.” હિં. ઈં. પ્ર૦.

૫૩૨. સંયુક્ત વાક્યના ઉત્તરાર્ધમાં કોડનુ રૂઢ કરેલુ મયજ કરેલના જેવું,

અમરે અવતરણે ને, કંઈ આવે, અને તે જ ખંડની વચે "કે" આવે, તો આ સંપોતક રાખેની એક બાજુએ લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; -

"મને જોતાં તો તેણે મુસો ઘર્ષને કહ્યું, કે, શું તું અમરું નહોતો મમલો?"

"ત્યારે વિક્રમ, તેને જોઈ લાખ રૂપિયા અને નવ ગામનું દાન માંગીને, આકરને કહ્યું, કે, વળી કંઈ કવિની મરણ હેલ તો તેને સજામાં લઈ આવજો."

"કે"ને ટેકાએ ખીલે કોઈ રાખ હેલ તો અંત નિયમ ગાલે છે; -

"અહંકાર. - એ મહાત્મ્ય થકી ઉત્પન્ન થાય છે, અને, હું છું, અધી ને પોતાની અમિત્વ વિશે જુદી ઉપર અસર રાખે છે તે આ થકી થાય છે."
 હિં. ઈ. પૂ. ૧૯૧, ૩.

૫૩૩. હવે, પછી, ખીજું, વળી, અપર, એ કામ બનાવર, અમરું છતાં પણ, અમે છને, અમરું છતાં, ઈત્યાદિ રાખેને છે, અને એવા અર્થના ઉપવાચને છે, લઘુવિરામ ચિન્હ જોઈએ; નેમકે -

પછી, કેટલાએક મિત્રોના સમત પ્રમાણે, તેઓ બધા અંકકા ઘર્ષને મારી પાસે આન્યા. - હવે, સાધારણ ગાલ પ્રમાણે, એ કામ અમરું હેલ તો જુઓ. - ખીજું, એ કામમાં તમારે અમરું સંભારવું કે મેન લગાડે નહિ તો કશું સાઈ બનવાનું નથી. - વળી, હું તમને કહું છું. - અપર, તે પોતાને મેર જવા પાછો વળ્યો. - મેં તેને બહુ સમજાવ્યા છતાં પણ, તેણે મારી વાલ માગી નહિ. -

"વિક્રમ રાજ ધારાનગરમાં રાત્રી કરીને છુતે તે વખત, અર્ધલીનગરી પાસે એક ખાણ." "તે વારે, તેની રજેવાખી કરવા સાથે, એતરમહિ માગે કરીને."

તાત્પર્ય એ છે, કે ત્યારે કાલ, સમય, પ્રસંગ, ક્રમ, કારણ, ઈત્યાદિ અર્થના રાખ વાચના ખીજ રાખેની સાથે નિકટ સંબંધ વિના આવે છે, ત્યારે તેઓ લઘુવિરામ ચિન્હ કરીને ખીજ રાખેની પૃથક કરાય છે.

૬૩૪. સાચે, સુદાં, એવા અર્થના રાખેની કરીને ખીજ વાચના પેદામાં ને ઉપવાચ આવે છે, તે વાચના ખીજ બાજુએ લઘુવિરામ ચિન્હ કરીને જુદા કરાય છે; - રામબાઈ, પોતાનાં કુટુંબનાં બધાંની સાથે, નીકળી ગયો છે.

૬૩૫. મુલગિરામ, શુદ્ધિવિરામ. સંયુક્તવાચના સડગત (૩૮૦) ખંડમાં પરસ્પર નિકટ સંબંધ હેલ, તે ખંડ ખંડની વચે લઘુવિરામ આવે; "તેઓ મારી પાસે આન્યા હતા, પણ તેથી તેમને કંઈ વધ્યું નહિ;" "જેનાનાં દેવો મહાં કરીને, મોઢાં અને દેખાવડાં હેલ છે, તેઓના માયાના બાગ.

સપાટ હોય છે, અને લોકોની ખાનગી હવેલીઓ પ્રમાણે તેઓમાં થોડા અને યાંબલાંની હારો હોય છે.” (૫૨૮).

પણ સહગત ખંડોમાં અર્થનો સંબંધ ઓછો હોય, તો તેમની વચે ગુરુ વિરામ જોઈયે ; “જૂઠું તળો ; કેમકે જૂઠું સમાન પાપ નથી.”

૫૩૬. જ્યારે સાન્નયવાદ્યનો એક ખંડ એવું સંયુક્તવાક્ય હોય, કે તેના ભાગ ભાગ વચે લઘુવિરામ આવે, ત્યારે, - અથવા જ્યારે અર્થમાં નિકટ સંબંધ રાખનારા માન્યના સહગત ખંડો એવા હોય, કે તેઓની વચે લઘુવિરામજ આવે, ત્યારે, - જો તેમની સાથે અર્થમાં ઓછો સંબંધ રાખનાર એક ખીજો ખંડ આવે તો એની સાથે ગુરુવિરામ જોઈયે ; “તમારા મનનો વિચાર બાપને જણાવે, એ સપુત્રનું લક્ષણ છે ; નહિ જણાવે, એ કપુત્રનું છે.” “જોનાનાં દેવજો ધણાં કરીને ઘાટાં અને દેખાવડાં હોય છે, અને તેમનાં માથાંના ભાગ સપાટ હોય છે, અને લોકોની ખાનગી હવેલીઓ પ્રમાણે તેઓમાં થોડા અને યાંબલાંની હારો હોય છે ; પરંતુ જ્યારે જ્યારે એ દેવજો હિંદુઓનાં મંદિરો સરખાં હોય છે, અને જ્યારે જ્યારે વસ્ત્રોગાકાર હોઈને તેઓની ચોતરફ લીધંકરોનાં પ્રચંડ પુતળાં હોય છે.” હિં ૪૦ પૃ ૧૮૧.

૫૩૭. પણ ઉપરના જેવા વાક્યની સાથે ઓછો સંબંધ રાખનાર એવા એક ખીજો ખંડ આવે તો તેને વાસ્તે વૃદ્ધિવિરામ જોઈયે ; -

“આકારાથી વાણી કરનાર બાય બોધક, એવો એક અપાર પરાક્રમી અધિકારી છે, તે પાપ પ્રણનાં યોગ્ય કૃષ્ણ નિલ આખ્યા કરે છે ; સત્ય જ્ઞાનનો એક પૂરસ્ક્રમક છે, તે પવિત્રોમાં સ્વર્ગની આરાધા, અને દુષ્ટોમાં નરકનું ભય ઉપજાવે છે : એ જાણીને, સઘચારી હોઈ છે, અને દુરાચારી ધુન્ને છે.” “આ ગ્રથના બે ખંડ છે : એક ખંડમાં ધર્મનો વિચાર ચલાવેલો છે ; અને ખીજા ખંડમાં, રાજ્યનીતિનો વિચાર છે.”

૫૩૮. જો કોઈ વાક્ય એવું હોય, કે તેમાં કોઈ વાક્યયોગી રાખની સાથે ગુરુવિરામ વાપરવું ધટે, પણ જો તે વાક્યયોગી રાખ પડતો ગ્રંથો હોય, તો ગુરુવિરામ ચિન્હને દેકાણે વૃદ્ધિવિરામનું વાપરવું જોઈયે ; - જૂઠું તળો ; કેમકે જૂઠું સમાન પાપ નથી. પણ, “કેમકે” આ રાખ પડતો ગ્રંથો જો, - જૂઠું તળો : જૂઠું સમાન ઈ. ખીલકણને હજાર મરણ ; અને થરાને એકજ છે. “અને” પડતો ગ્રંથો જો, - ખીલકણને હજાર મરણ : થરાને એકજ.

૫૩૯. વાઙ્મયના ખંડ ખંડની આગળ, ઉપરના નિયમ પ્રમાણે લઘુ ગુરુવિગમ ચિન્હ વાપરવામાં આ-યા પછી, જો તેમાં કંઈ વધારવું હોય, તો વધેલા ખંડની પૂર્વે વૃદ્ધિવિગમ ચિન્હ જોઈએ. એવી વૃદ્ધિની સાથે એ ચિન્હ વપરાય છે, માટે એને વૃદ્ધિવિગમ કહિયે; “છાયા ફરતી નથી દેખાતી, પણ ફરેલી દેખાય છે; અને ધાસ ઉગત નથી દેખાત, પણ ઉગેલું જણાય છે: તેમજ આપણી જુદી, ચોડે ચોડે, વધતાં વધતાં, વધી ગયા પછીજ પ્રગટ પાપ છે.”

અર્થ સરળ સમજાય છે, માટે ત્યારે લઘુવિગમ પડત મુદ્દાય, ત્યારે, જો તે વાઙ્મયના ગુરુવિગમ હોય, તો તેને રચને લઘુવિગમ લખાય; અને જો તેમાં વૃદ્ધિવિગમ હોય, તો, તેને રચને, ગુરુવિગમ આવે; એમ, આ પ્રકરણમાં આપેલા પેઢેલા ઉદાહરણમાં નીચે પ્રમાણે ફેર કરાય;—

“જેમ છાયા ફરતી દેખાતી નથી પણ ફરેલી દેખાય છે, અને જેમ ધાસ ઉગત નથી જણાત પણ ઉગેલું જણાય છે; તેમ આપણી જુદી ઈ.”

માન્યવના સહગત ખંડમાં અર્થનો નિકટ સમ્બંધ નહિ હોય તો તેમની વચ્ચે ગુરુવિગમ આવે; સિદ્ધાંતનાં રાશીરૂપનાં હાડકાં વિગેરે અશ્વત્થે તેઓ માનતા નથી; તેઓનાંમાં મઠ નથી; તેઓના ગોરને જાતિ (યતિ) કહેછે; તેઓ બધી જાતિઓમાના હોય છે; તેઓનો પોરાક પ્રાણોના પોરાકથી જૂદી તરહનો હોય છે, તોપણ, કેટલાક દરજ્જે તેઓના સરખા હોય છે.”

હિં ૪૦ ૫૦ ૧૮૦.

ભિન્નતા અધિક હોય, તો વૃદ્ધિવિગમ જોઈએ;— “જાણે, કે પ્રધુના હાથમાં બાય દંડ છે: દીનને કુખાવવું એ પ્રધુને વિરુદ્ધ બલવા કરવા જેવું છે.”

અંત્યવિગમ.

૫૪૦. વાઙ્મયને અંતે, અત્યવિગમ આવે;— “હું તને કહું છું;”—જો આદિ છે તે તાદિ છે.”—“આ પુસ્તકોમાં જે લખેલું છે, તે કુશળને અનુકૂલ, અથવા પ્રતિકૂલ છે; જો અનુકૂલ તો અનુપયોગી, કેમકે તેનો અર્થ કુશળમાં છે, પણ જો પ્રતિકૂલ તો પાખંડી, કેમકે કુશળને વિરુદ્ધ હરે માટે, ગમે તે રીતિયે જાતાં, એમને બાળીનાખવાં થટે.”

રાખના એક એ અક્ષર લખાને બીજાને લખ્યા વિના રહેતા રહે, તો અત્યવિગમ ચિન્હ વપરાય છે;— મી. = મીસ્તર. નાન્ય. = નાન્યતરગતિ. પણ ઘણું ફરીને એમું ચિન્હ • એવું છે;— મી., નાન્ય.

ગુરુરેખા.

૫૪૧. ઉપરનાં ચાર વિરામ ચિન્હની સાથે એક પાંચમું વપરાય છે; એટલે, (-); એને ગુરુરેખા કહિયે છિયે; એના નિવિધ ઉપયોગ છે. વિરામ ચિન્હના સાધારણ નિયમ પ્રમાણે જ્યાં આવ્યકો નહિ આવે પડે, ત્યાં જો આવ્યકાનું કંઈ દેખાડવું ધટે, તો ગુરુરેખા વપરાય છે; “એટલું તો ખચિત જાણ-કે જ્યાં લગી તમે એવું કરો છો, ત્યાં લગી તમે તેના દીકરામાં નહિ ગણાવાના, અને તમે તેની સાથે વચનના ભાગીદાર નથી.” “આ અંચમાં જે ભાગ કરવા છે, તેમનો-પેહલો, તત્વમાન વિષે છે, અને-ખીજો, પદાર્થમાન વિષે છે.”

સાધારણ નિયમ પ્રમાણે વાક્યોમાં જે વિરામ જોઈએ, તે કરતાં લગાડેક વતો આવ્યકો દેખાડવા આહિયે, તો વિરામ ચિન્હની સાથે ગુરુરેખા વાપરિયેછિયે; - = લઘુવિરામ અને થોડું વર્તુ; - - ગુરુવિરામ અને થોડું વર્તુ ધં; “અથા! - એનું તું શું કહેછે? - આ, જો, હું આવ્યો, - અને તારો ઉત્તર મારુંછું. શું; - કંઈ નથી? તો, જા: - હું ગણકાવવાનો નથી.”

વાક્યમાં કોઈ શબ્દ કે કોઈ ઉપવાક્ય પૂર્વે આવે, અને પછી તેજ અર્થનો કોઈ ખીજો શબ્દ કે ખીજો ઉપવાક્ય આવે, અને તે વિષે કંઈ વિશેષ દૃષ્ટિ કે ખુલાશો દર્શાવે, તો ગુરુરેખા વપરાય છે; “ગ્રહણ, ધરતું - પકડવું - ધરતું તે.” “બાઈ, આ જગતમાં સંપૂર્ણ સુખની આરા તું રાખીશ મા: જૂતલે કોઈ પણ સંપૂર્ણ સુખી નથી—અહિ આપણે બધાય કુખી છિયે.” “મકીમાં તે ગામના બધા લોક મરીગયા—એક પણ રહ્યું નહિ.” “તાં તો હિંદુના બધા વર્ણ હતા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, યદ્ધ; અનેક પ્રાંતના લોક—દેરાસ્થ, કોંકણસ્થ, ગુજરાતના, કાઠીયાવાડના; અનેક ભાષા બોલનારા—મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, બંગાલી. એમના બધાનાં મત એક વિચારમાં મળી આવ્યાં—ભિન્નભાવ દેખાડનાર કોઈ ન હતું.”

કોઈ વાક્ય વિસ્તારેલું જવું થાય, અને તેમાં દૃષ્ટાંતરૂપી કોઈ ઉપવાક્યો આવે, તો તેમની વચે ગુરુરેખા આવે; -

“જગત્તા રહે.” વિશ્વાસીએને આ આગા આપેલી છે. કોઈ મહા ખીકની વેળા ગામના ચોકીદારને કહિયે, અથવા લડાઈની વેળા પોહરાવાળાને કહિયે, એવી એ આગા છે. કોઈ એકાદ પોહરાવાળાના જગત્તા રહેવા ઉપર શું શું નથી હોતું વારુ—કેટલાં માણસોનો જીવ કે માત—રાજા પ્રજાનું કેટલું સુખ કે કુખ—ધારેલી, નહિ ધારેલી, અને બહુ કાલ પોહવે, એવી કેટલી અસર—

તેને બરેસે દેઠલા હાથરોનું મન રાતિએ ગરે છે ; માટે, ત્યાં લગી પોતાના પોતાના પોતા ઉપર છે, ત્યાં લગી તેના અધિકારને સમાન બીજા દાર્દને છે એનું નિ કહેવાય, - તે છે, માટે રાજ પોતાના રાજકાર્યાની ચિંતા પોડીવાર મુકીને વિદ્યામ રહે છે, - તે છે, માટે વેપારી પોતાની વખામાં બરેલા માવ વિષે રાત મન રાખે છે, - તે છે, માટે માણસ મારેલાના નહાના બાળકને બાળામાં લઈને આનંદથી જીવે છે ; માટે ચોરીદાર, જમવાનું મુકીને, પોડીવાર પણ જીવે, એ કંઈ નહોતો અપરાધ નથી, - કોઈ દેશના કાયદા પ્રમાણે જમના ચોરીદારને મળતું શિક્ષા થાય છે, એ કંઈ અપરાધ નહિ કહેવાય ; - તે માનવ જાત છે, રાતની વળા લેવું આવેલ, માટે એણે સ્વભાવિક નબળાપણાની જલ આધી એનું કહીને એને પ્રકવા નહિ ધરે ; કેમકે એના જમતા રહેવાના ભરે, સા ઉપર બધા થોડ રહ્યા હતા ; ત્યારે તે ઈવી ગયો ત્યારે તે ખરે વિધામ ધારી રહેતા.”

૫૪૨. કોઈ ૫૪૨ વિરે કંઈ વિગતવારે લખ્યું હોય, પણ તેમના વિષે કંઈ પૂર્વ લખ્યું ધરે, તો એ પૂર્વ વાઙ્મયને છેડે, વૃદ્ધવિરામ ચિન્હ અને શુરેખા આવે.

“આજ ને વેચવામાં આવે તે એ છે : - ૬૨ થોડા, ૫૬૨ ગાડી,” કં.

કોઈ વાઙ્મય આકેઈ ગહી જાય, તો તેને છેડે શુરેખા આવે ; “અભ્યા ! સાંજળ, નહિ તો ને, કં -

૫૪૩. લઘુ રેખા. છાપવામાં એક બીજી રેખા, ઉપરની કરતાં કંઈ ટુંકી, વપરાય છે, તેને લપુરેખા કહીએ; તે સાધણનું ચિન્હ છે. સામાસિક રાખે સાથે કરીને નહિ, પણ પૃથક નેવા છપાય, તો તેમની વચે લપુરેખા આવે ; જેમકે, “પડી-પચમી ;” “ઈમેજી-ગુજરાતી.” અથવા ને અનેક રાખ એક નેવા કરી વપરાય તો ; જેમકે, કહી-નહિ-શૂલી-ત્યાવ-એવી વાત બની.”

છાપતાં લખતાં બીટીનો છેસા રાખ અધૂરો રહે, - તેનું પૂર્વાર્દ ઉપરની બીટી મા અને ઉપરાર્દ નીચેની બીટીમા આવે-તો, પૂર્વાર્દને છેડે લપુરેખા દ્રશ્ય છે.

પ્રશ્ન, ઉદ્ગાર, કૌસ, લોપ, અતરણ, લઘુસ્વર, ચઢક કે તાલ, સમાન, પ્રકરણ, ટીકા, સૂચના, इत्यादिनां चिन्हो.

૫૪૪. પ્રશ્નવાચક રાખ વાઙ્મયને છેડે, પ્રશ્નચિન્હ (?), એનું કરીને વપરાય છે ; “કુ ?” “દેશના બધા થોડ ત્યાં આભ્યા હશે”

અનેક પ્રશ્નો જોઈ એવો હોય. કે તેઓમાં અર્થનો કે વિષયનો કોઈ સંબંધ હોય, તો એકેકને છેડે નહિ પણ છેલ્લાને અંતે પ્રશ્નચિન્હ આવે, અને, એકેક પ્રશ્નને છેડે, તેના આગળના પ્રશ્નની સાથે તેના સંબંધ પ્રમાણે, શ્રવિરામ અથવા શ્રવિરામ ચિન્હ જોઈયે : સંબંધ આછો તો શ્રવિરામ, અધિક તો શ્રવિરામ : “આ મહાપાતક કર્યા પછી તમારું કર્યો : અહિં રહેશો ; કે થોડું જોશો ; કે પરદેશ અજાણ્યા લોકોમાં સંતાઈ રહેશો : મારો ક્યાં દેખાડશો : - યું, મારા બાઈ, યું કરી રાકશો - એનો શો ઉપાય” ?

૫૪૫. ઉદ્ગારચિન્હ. - ઉદ્ગારને છેડે (!) એવું ચિન્હ વપરાય છે : “અરે ! અરે ! હાય હાય ! બપું ! છી ! ઉદ્ગારના અર્થના વાક્યને છેડે પણ ; “બાપા વિદાન થઈને આવ્યા !” મનનો અતિરાગ વિકાર જણાવવો હોય, તો અનેક ઉદ્ગાર ચિન્હ સાથે કરીને વપરાય છે : - “વિક મિક મારે અવતાગ !”

ઉપર કહેયું છે કે સંબોધનની સાથે લઘુવિગમ આવે ; પણ કોઈ વળા એવું સંભવે, કે સંબોધનની પાસે ખીજ રાખેલો એવો જોઈ આવે, કે તેમના એકેકને છેડે લઘુવિરામ જોઈએ, ત્યારે, સંબોધનને છેડે, લઘુવિરામને સ્થલે ઉદ્ગાર ચિન્હ વપરાય છે. “અરે ગભ ! ગુરૂ, પેદ, અને પ્રધાન, એએએ એક મર્ત્ય પ્રમાણે બોલું નહિ” એવા પ્રશ્નમાં સંબોધનની સાથે ઉદ્ગાર ચિન્હ નહિ હોય, તો કોઈ વળા અર્થનો ઘોળ યાય ; જેમકે - ગોપાળ, જેસંગ, છુગન, અને એમર્મદ આવ્યા છે.” અહિં ચાર જણ આવ્યા છે એવું બામે - પણ, “ગોપાળ ! જેસંગ, છુગન, અને એમર્મદ આવ્યા છે.” એવા ચિન્હનો યોદ કરિયે, તો પેટલાને બોલાવિને કહિયેલિયે કે ખીજ ત્રણ આવ્યા છે. એવે પ્રસંગે ઉદ્ગાર ચિન્હને છેડે ગુરૂઆ પણ વપરાય છે.

૫૪૬. કૌસલિનું એ પ્રકારના છે એક ચદ્રાકાર, (), - ખીજી કોણાકાર, []. જો કોઈ વાક્ય, કે કોઈ ઉપવાક્યની વચ્ચે એક કે અનેક રાખ એવા વપરાય, કે, જેનો સંબંધ વાક્યના ખીજ રાખની સાથે નહિ છતાં પણ, અર્થના કોઈ ખુલાસાને અર્થે જોઈયે, ત્યારે તેને ચદ્રાકાર કૌસની માટે લવાય ; “આ લોક (તેમનો સ્થળાવજ એવો) કંઈ વિચાર કરતા નથી.” “નેપાલના અધિરાજ (મહારાજ) ના દર્બારમાં.”

ટીકા. કૌસમાં જે રાખ આવે તેનો અન્યથાધિકાર ઈત્યાદિનો સબધ કૌસની બાહરના રાખની સાથે નથી હોતો, મારે, તે રાખને કાઢી નાખિયે તો વાક્યનો અર્થ ધમ્મલ વિના ગણાય.

“કોણાકાર કૌસ ની માહે જે લખાય તે અંપૂર્ણ વાચ્ય હોયછે. કોણાકાર કૌસની માહે કરેલા વાચ્યમાં ચંદ્રાકાર કૌસમાં લાવવા ઘટે એવા કોઈ રાખ્દ હોય, તો તેમને ચંદ્રાકાર કૌસની માહે કરી લાવવા જોઈયે. પૃથક રાખ્દ, અંકસ્રવક રાખ્દ, ઈત્યાદિ બેઠુ પ્રકારના કૌસમાં લવાય.

ચંદ્રાકાર કૌસને સ્થળે કોઈ વેળા જે યુરેખા, અને કોઈ વેળા લઘુવિરામ ચિન્હ વપરાયછે; “એ જાણુ (એટલું જાણું તો ધણું છે) કે પ્રત્યુ પ્રત્યેક જાણુસને પોતાની ક્રિયા પ્રમાણે ફલ જરી આપશે.”-અથવા, “એ જાણુ-એટલું જાણું તો ધણું છે-કે પ્રત્યુ” ઈ. -અથવા, “એ જાણુ, એટલું જાણું ધણું છે, કે પ્રત્યુ.” ઈ.

૫૪૭. લોપચિન્હ :—હુંદાદિના કારણથી રાખ્દમાં કોઈ અક્ષર લખ્યા વિના વૃત્ત રચિયે, તો તેને સ્થળે લોપચિન્હ આવે; “નહુતો,” એની આર માના ધાય, પણ વૃત્તમાં ત્રણજ જોઈવી હોય, તો “નતો” કોઈ કરેછે.

૫૪૮. અવતરણ ચિન્હ. કોઈનું કહેલું કે લખેલું ઉતારી લઈને તેના રાખ્દ વાપરિયે, અથવા આપણું પૂર્વે કહેલું કરી કહિયે, તો ઉતારી લીધેલાને આરંગ (‘’) એવું, અને અંતે (‘’) એવું કરિયે; દલપત એવું કહેછે :—

“સહસા ન મુધરે કોઈ કામ ; ધીરજે સાધિયે રાત્રુ ધામ ;

ધીરજે સમજિયે શ્રેષ્ઠ ગથ ; ધીરજે કાપિયે પૌઠ પંથ.”

ઉતારી લીધેલામાં ત્રીજાકોઈનું કહેલું આવે, તો તેને પણ અવતરણ ચિન્હ જોઈયે; પણ તેઓ બેવડાં, નહિ, પણ એકેક છે, (‘—’) એવું; “તે અંધકર્તા પોતાનું વખાણ કરેછે, એ સારૂ નથી ; કેમકે કવિનું એવું કહેલું છે, ‘આપ વડાઈ આપ કુખ ગંડક હોય તે ગાય.’”

૫૪૯. લઘુસ્વરનાં ચિન્હ [૫, અને ૧,] એવાં, અને—દિર્ઘસ્વરના (—, અને ૩) એવાં કરેછે. ત્યાં લઘુસ્વર દેખાડવા ત્યાં ૫, કે, ૧, વાપરવું; અને ત્યાં ગુરુસ્વર ત્યાં —, કે ૩.

૫૫૦. ઘડક, કે તાજચિન્હ. જે અક્ષર ઉપર ઉચ્ચારનો થડક, કે કવિતામાં તાજ બેસેછે, તેને ચિન્હે કરીને દેખાડવાનું કરિયે, તો માથે (‘) એવું કરિયે છિયે; મુંદ; કરે; પોતાનું. એને ઉચ્ચત્ત ચિન્હ પણ કહેછે.

૬૬૧. સમાનચિન્હ (=) એવું ક્રમ છે. એક રાખ કે એક વાચનો અર્થ ખીજના જેવાજ છે એવું જણાવવાનું હોય, તો એ ચિન્હ વપરાય છે; જેમકે, ગાળન કરું = ગાળું.

૬૬૨. પ્રકરણ, અથવા સંકરચિન્હ. ડિ, એવે ચિન્હે પ્રકરણ, કે ખંડક, સમજાવું; "તે અંચનું દસતું ડિ" = દસમું પ્રકરણ. એને સ્થળે ડિ, પદ્યચિન્હ કોઈ વેળા વપરાય છે.

૬૬૩. મૂલચિન્હ. લખતાં કોઈ અક્ષર જૂલી જતાય તો લીટીની નીચે ૮ એવું, અથવા ૫ એવું, ચિન્હ કરીને ઉપરની બાજુએ કે કોરે પડી ગયેલા રાખ કે અક્ષર લખે છે.

૬૬૪. ટીકાચિન્હ અનેક છે. * દૂધ, † કઠારી, ‡ દિકઠારી, || ઉભી દ્વિરખા, § મર્પગાંઠ (પ્રકરણ ચિન્હ જેવું), અને ¶ પદચિન્હ. ત્યારે મૂળ અંચના કોઈ રાખપર ટીકા કરી દેવા, તો એ ચિન્હે કામમાં આવે છે. કોઈ વેળા એમને સ્થળે આંકડા વપરાય છે. ઉપરના ચિન્હોનો અનુક્રમ આંકડા પ્રમાણે એવો છે; - * = ૧, † = ૨, ‡ = ૩, § = ૪, || = ૫, ¶ = ૬; ટીકાની સંખ્યા વધી જાય તો, ** = ૭, †† = ૮, ‡‡ = ૯; અને એમજ ચિન્હના જોડ જોડ ખુદે, તો ત્રણ ત્રણ કરે છે; - ***, †††.

અમુક રાખ ઉપર નહિ પણ સાધારણ ટીકારૂપ કોઈ પ્રકરણ આવે તો તેના આગળ *# એવાં મૂકેલાં ત્રણ દૂધ કરે છે.

૬૬૫. સૂચકચિન્હ ઋજુ; કેઈ વિશેષ વિશેષ જ્ઞાના આપમે, ત્યારે હાથનો એવો આકાર કે જેની એક આંગળી કેઈ દેખાડતી હોય એવી લાંબી કરેલી મુકિયે છિયે.

પદ્યબંધ, અથવા હંદવિન્યાસ.

૫૫૬. કોઈ કોઈ વેળાકરણો હંદવિન્યાસને બાકરણમાં ગણતા નથી; તોપણ એને બાકરણને અને જોગવો ધરે છે.

૫૫૭. પોષ, અપોષ, સાન્તુનામિક, અલ્પપ્રાણી, મહાપ્રાણી, ઈલાદિ વ્યજનનાં લક્ષણ કહેવાય છે. હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અને ઋત સ્વરનાં લક્ષણ છે. સ્વરનું એક ખીજી લક્ષણ પ્રવળ છે. પ્રવળ ત્રણ પ્રકારનાં છે, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, અને સ્થરિત. ઉદાત્ત જીવો, અનુદાત્ત નીચે, અને સ્થરિત

મિત્ર પ્રયત્ન છે.*; એ બહુવામાં એ વિશે વિચાર બહુ થાય છે; કેમકે યુગ-ભાષામાં અર્થનો ફેર અને બ્યાકરણના બોદ એના ઉપર રહે છે; ત્રીજાદિ ભાષામાં પણ એવું જ છે. ગુજરાતીમાં બ્યાકરણ વિશે બોદ પ્રયત્ન ઉપર રહેતો નથી, ઉચ્ચારમાં જ છે.

૫૫૮. પ્રત્યેક અનેકાક્ષરિ રાજ્ઞમાં, કોઈ અક્ષર ઉપર અધિક, અને બીજા ઉપર ઓછું પ્રયત્ન આવે છે. યુગનો જે પ્રથમ અક્ષર છે, તેના ઉપર અધિક પ્રયત્ન આવે છે; એ પ્રયત્નને ઉદાત્ત કહિયો. એનું ચિન્હ (૧) એવું કે (') એવું કરિયે;—જ્ઞતિ, કૃપટ, પાસા, પોતાના, કંઠ, કરાચ, કરેલું, વર્તમાન, મહિમા. ઉદાત્તની પછીના અક્ષરનું પ્રયત્ન અનુદાત્ત કહેવાય છે; તેનું ચિન્હ અક્ષરની નીચે (—) એવું, અથવા અક્ષરની ઉપર (') એવું છે. સ્વરિતનું ચિન્હ (.) એવું કરે છે, અથવા અક્ષરની ઉપર (^ કે ^).

યુગના પ્રથમ અક્ષર ઉપર ઉદાત્ત પ્રયત્ન આવે, એની પછી અક્ષર ઉપર અનુદાત્ત; પણ જે પ્રત્યય બારે, કે ઘણા અક્ષરનો થાય, તો તે યુગના ઉદાત્તને ઓછી સે છે, પણ એની પૂરી ચીતિયિ નહિ કે ઉદાત્ત થાય, માટે સ્વરિત થાય છે. અમિત પ્રત્યય ગણેતેવા બારે હોય, જેમકે, ઓલું તે યુગના પ્રયત્નને લઈ જતો નથી; કરેલું ઓલેલું; પણ જે રૂપ સાથે આવી મિત્ર પ્રત્યય થાય, ત્યારે યોગ્ય છે;—કરવાયનું.

૫૫૯. સામાસિક રાજ્ઞ વિશે નિયમ એવો દેખાય છે કે ૬૬ સમાસના રાજ્ઞામાં પ્રયત્ન પ્રત્યેક નામના ઉપર રહે છે; “જ્ઞત્યર્થલવાપુમાં,” પણ પ્રથમ નામ ઉપર કંઈક વિશેષ, બીજા ઉપર કંઈક ઓછો દેખાય છે.

જો સમાસનું પૂર્વવદ વિશેષણ કે વિભક્તિ હોય, તો તેના ઉપર ઉદાત્ત આવે; રાજકુલ, મહામાન, કુકર્મ. એક કે અનેક ઉપસર્ગ હોય, તો એજ નિયમ;—આકાર, પ્રતિકાર, અવતાર, બ્યાકરણ, બ્યુત્પાદક.

* વાક્યના જૂદા જૂદા શબ્દ ડાર માર દોષાથી અર્થનો જે ફેર આવે તેને પ્રયત્ન નથી કહેતા, પણ અગ્રહણ કહે છે; તમે જાન ઘેર જશો, — તમે આત્મ પેર જશો, — તમે જાન ઘેર જશો, — તમે જાન ઘેર જશો? જા વાક્યમાં વેહલા શબ્દથી જે ડેલા સુગો એક ડાર વારાફરતી માર, કે અગ્રહણ, આવે; ડગળા ડગળામાં જેના ડાર અગ્રહણ છે તે મુજાતો અપરમાં આવે છે; જે પ્રમાણે અનુક્રમે લખનાં મિત્રો લખનામાં આવે કે વાક્યના જૂદા જૂદા શબ્દ ડાર અગ્રહણ આવતાં અર્થનો જે ફેર આવે, થાય છે.

૫૬૦. ઉદાત્ત અક્ષર હ્રસ્વ, અને આગળનો દીર્ઘ હ્રાય, કે મહાપ્રાણી હ્રાય, તે ઉદાત્ત પ્રયત્ન ઉચ્ચારમાં ચોડું લેવાય, પણ નદ થતું નથી - કેવળ શીઠું થાયછે; કૃપાલ, કૃદિર. પણ, સામું, જે જોડાક્ષર આગળ આવે, તે ઉદાત્તને પુષ્ટી મળેછે, [આ પુષ્ટી (') એવું કરી દેખાડિયે;] - પુ'ત્ર પુ'દ. એવા પ્રસંગમાં હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ ગણાયછે; પણ એટલુંજ નહિ, જે જોડાક્ષરના પૂર્વાક્ષર પર ઉદાત્ત નહિ હ્રાય તે પણ સ્વર દીર્ઘ ગણાયછે;—કૃનિંજ.

૫૬૧. કવિતામાં જે તાળ કહેવાયછે, તે ઉદાત્ત પ્રયત્ન જેવા દેખાય, તે પણ બિન છે; કેમકે કોઈ વેળા રાખ્દના ઉદાત્ત પ્રયત્નના અક્ષર ઉપર તાળ બેસેછે, અને કોઈ વેળા બેસતો નથી. નીચેના પેહલા ઉદાહરણમાં ઉદાત્ત પ્રયત્ન અને તાળ તેનેતેજ અક્ષર ઉપર આવેછે, અને બીજામાં નથી આવતાં. ઉદાત્ત પ્રયત્ન દેખાડવા (') એવું કરિયે, અને તાળ બાળબોધ અક્ષરથી દેખાડિયે.

દાહા. શોધિક્ષ્ બોધક સર્વમાં એવી ચાંલી વાંત. પણ, —

સવૈયા. શોધ કરે લોકો મનમાં તો નિત જૂલે તેમાં અવિચાર.

અથા ઉદાત્ત અક્ષર ઉપર છંદનો તાળ લાવે તે કવિતા ગદ્ય જેવી વંચાય; કોઈ પણ ઉદાત્ત સ્વર ઉપર તાળ નહિ આવે તે છંદ દીપે નહિ.

૫૬૨. છંદ. તુક. અમુક સંખ્યાની માત્રા, કે અમુક સંખ્યાના અક્ષર, નિયમ પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યા, તે તેઓએ કરી જે સંપૂર્ણ વાક્ય રચાયછે તે એક છંદ કહેવાયછે. છંદને વૃત્ત અને શ્લોક પણ કહેછે. એક શ્લોકના વિશેષ કરીને બે, અને ધણીખરીવાર ચાર, અને કોઈ વેળા છ, ભાગ હોયછે. એઓ છંદનો કે શ્લોકનો પેહલા, બીજો, ત્રીજો, ૪મો તુક કહેવાયછે. ત્યારે બેજ તુક હોયછે ત્યારે પેહલા તુક શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અને બીજો ઉત્તરાર્ધ કહેવાય છે. તુક કોઈ વેળા પાદ કહેવાય છે, માટે, ચોપાર્ધ = ૪ પાદ; છપો = ૬ પાદ.

૫૬૩. પાદ. યતિ—જતિ. ગ્રંથના અનેક વિભાગ હોય છે, એમને પાદ કહેછે. પાદની માંહે પણ ભાગ આવેછે, તેને યતિ કહેછે. પાદને અંતે રાખ્દ સંપૂર્ણ થવો જોઈયે; પણ યતિને અંતે રાખ્દ પૂરો હોય કે ન હોય, વિચારીએ સમજાવું કે કોઈ વેળા ગ્રંથને પાદ કહેછે. ત્યારે પાદમાં વિભાગ નથી ત્યારે તેને કોઈ યતિ કહે. છંદ બોલતાં યતિની આગળ થોડો આચકે,

† તુકા શબ્દ પ્રથમ શબ્દ હોય તો તેનું પ્રયત્ન ડેડાત્ત ગણાય, પણ જો અનુગ હોય તે અનુદાત્ત; વર્ગ, ઘાળો કે એવું નથી; વલો, એવું વર્ગ જાણવું.

આવો.* નીચેના ઉદાહરણમાં યતિની જગ્યા (') ઝ્યેયું કરીને, અને પાદની જગ્યા (") ઝ્યેયું કરીને દેખાડાયેલું છે.

દોહા. આ અવસર આ' દેરામાં, સપ ન દીશે' મરા,
ધરમાં કૃલમાં' નાતમાં' કરે કૃસંપ ક'લેરા;
સહુજન મન ધન'ને ચહે' ન ચહે સંપ જ'કૂર,
ન ડરે લેરા કૃસંપથી' એ અંગાનજ' ઊર.

આખાઈ. પેલે માગ્યા' સાતજ માલ ; એને ચોદ યે'ણ તડાલ.

૧૬૪. પ્રાસાનુપ્રાસ, યુગ્મરાત્રી કવિતામાં છંદના પૂર્વાર્ધને છેડે ને અક્ષર આવે તેજ અક્ષર ઉત્તરાર્ધને છેડે કરી આવે; જેમકે, ઉપરના ઉદાહરણમાં “જકૂર-ઊર ; લેરા-કલેરા.” પૂર્વાર્ધનો છેલ્લો અક્ષર પ્રાસ, ઉત્તરાર્ધનો અનુપ્રાસ કહેવાય છે.

૫૬૫. પ્રાસાનુપ્રાસનો વિશેષ નિયમ એ છે, કે પૂર્વ અને ઉત્તરપાદના છેક છેલ્લા અક્ષર ખેડ તેનેતેજ હોય ; તેની પૂર્વના સ્વર પણ તેનેતેજ ; પણ, આની પૂર્વે જે અક્ષર, તે પ્રાસમાં એક અને અનુપ્રાસમાં બીજો ; જેમકે, “નારા-કારા ;” “દાન-માન.” જો પ્રાસના ત્રણે ભાગ (છેલ્લો અક્ષર, તેની પૂર્વનો સ્વર, અને એની પૂર્વનો બ્યંજન,) સરખા હોય, તો પ્રાસાનુપ્રાસ અથુલ કહેવાય છે ; જેમકે, “લેરા-કલેરા.” “છ-અથર.”

૫૬૬. પ્રાસને છેડે ગમે તેવા અક્ષર આવે, તેમ્નો પ્રાસના નહિ પણ પ્રાસની સાથે વળજેલા કહેવાય છે ; જેમકે, -

“મારા સર્વે દેશિયો, તેજ થયા છે દેશિયો.”

એમાં “દેરા-દેરા,” પ્રાસાનુપ્રાસ છે, “ધર્મો” સાથે આવેલા અક્ષર છે.

પ્રાસાનુપ્રાસમાં એ અવશ્ય છે, કે તેમના પહેલા અક્ષર ઉપર છંદનો તાળ

આવે ; તાળ વિના પ્રાસ કદી દીધે નહિ.

ટીકા. સંસ્કૃતમાં કવિતાનો વિશેષ ભાગ નિપ્રાસ છે - રમજ, શોક અને લાટીન ભાષાની ગુલાન કવિતામાં પ્રાસ નથી ; દરેગીમાં કેળાવેલું અકૃષ્ટ કવિતાના પ્રથમ પ્રાસ વિના રહેલા છે ; નામલ અને જોલિયા ભાષામાં પ્રાસાનુપ્રાસે કરી રહિયા રચના નથી.

કોઈ એ મારે છે કે પ્રાસાનુપ્રાસના કષ્ટન નિરુપયોગી છે ; અને અલુજ નાદ, જે પ્રાસે કરીને અકૃષ્ટ કવિતા રચાય નહિ. તેમના માર્ગમાં એ છે, કે ઘેંકરાની રમન જેવો પ્રાસનો યોગદ છે ; પણ એ હોય કે ન હોય, એમાં રસ જ્ઞાન થાય છે, અને વળગે માટે, નિપ્રાસ કવિતા લખિયે તે વિષય, વિવેક, વિચાર, સ્વાદ અકૃષ્ટ મોડયે.

* યતિ = વિપ્રાસ, માટે ગાઢ વળે મરાવતે, અને નુકસે અને દુર્ગંધતે મારે.

૫૬૭. 'મિત્રાક્ષર' ન્યારે પ્રાસાનુપ્રાસની પેઠે અક્ષર ઉચ્ચારમાં મળે છે, ત્યારે તેઓ મિત્રાક્ષર કહેવાયછે. પ્રામાન્યપ્રાસમાં જે મિત્રાક્ષર આવેછે, એટલે વ્રક વ્રકના છેલા અક્ષર, તે વિના બીજી જાતના મિત્રાક્ષરો છે. એને પાદપ્રાસ, અથવા ચતિપ્રાસ, કહ્યે; એટલે, ન્યારે વ્રકમાં અનેક પાદ હોય, અને પાદ પાદના છેલા અક્ષર મિત્રાક્ષર હોય તો; જેમકે : -

મરહટ્ટા છંદ. "સહ સંરાય કાઢી, હઠને પાડી, આપો આ વિશ્વાસ ;

ભય દૂર કરાવો, ગર્વ તજીવો, કાઢો સર્વ નિરાસ."

એમાં વ્રક વ્રકના પ્રાસાનુપ્રાસના મિત્રાક્ષરો "વિશ્વાસ-નિરાસ"માં આવ્યા; પછી પૂર્વવ્રકમાં "કાઢી - પાડી," અને ઉચરવ્રકમાં "કરાવો - તજવો," આ શબ્દમાં પાદપ્રાસ, કે ચતિપ્રાસ, આવ્યા.

જ્ઞા. ત્રીજી જાતના મિત્રાક્ષરને ૪૩ કહેછે; એટલે ન્યારે મળતા ઉચ્ચારના કેટલાએક અક્ષરો (કાઠી કહેછે, કે સ્વરો) એકજ વ્રકમાં આવે; જેમકે -

"પરમ ધર્મ કે કર્મકો મર્મ લહત વિન ભરમ,

તકત પતિ સુત વક્તકો રખત સદા દુગ રામ." દલપત.

યમક. પણ જે કે ત્રણ કે અધિક વાર તેજ શબ્દ એક છંદમાં આવે તો તેને યમક, કે જમક, કહેછે ; -

"જાણીનો ન હતો પંથ ; જોઈને જાણીનો થયો ;

જાણીનો થઈને કીધા જાણીતા તમામને." દલપત.

૫૬૮. ચોક. કાઠી છંદ એવા છે કે જો તેના અંકેક વ્રકને જે પાદ હોય, અને એમ આપ્યા છંદના ચાર પાદ થાય, તો પેહેલા તથા ત્રીજા પાદના અંત્યાક્ષર, અને બીજા તથા ચોથાના અંત્યાક્ષર મિત્રાક્ષર હોય ; એને ચોક કહેછે ; જેમકે : -

ગરબી છંદ. ઘોડો જોઈ અપરાધ, મદિરિયાને મારે ;

બલવંતાનો ખાદ્ય કરી રાકે નહિ મ્યારે ;

વરતાવે નહિ ધર્મ રઈયત જનનો રીતે ;

પોતે પણ સત કર્મ કરી કરે નહિ પ્રીતે. કાવ્ય દેશ ૫૦ ૧૧૦

સોરઠા છંદમાં પ્રાસાનુપ્રાસ પેહેલા અને ત્રીજા પાદને એને દેખાય, પણ બીજા અને ચોથામાં આવે કે નહિ આવે ; -

"જે જન ઈચ્છે જ્ઞાન, પ્રશ્ન પાસે તે જાણવું

બક્ષિત વિના ને જ્ઞાન, એને કુખમાં નાંખશે."

અથવા. “પરમ પરમ પ્રતિપાત્ર સુભન સુકર્મ મદા કરે ;

બરમ તરુ સંભાલ ધર્મગણી મનમાં ધરે.”

૫૬૯. લાઠાનુપ્રાસ, રાખની આદિએ જે મિત્રાક્ષર આવેછે તે;—

“ધરે તેનું ઘ્યાન” — “કયા સુણો સહ કાન” — “ભાણી સુંદર ભામ”

“રાંપની વાણી સર્ભાણી”;—એના ૫૯ મિત્રાક્ષર પર ધરનો તાળ ભાઈએ—

“છળ બેર છાની ચીને, છેને ઘાક છેવડીને ;

છેડે ખાંધું છે તે પાપ છોડાવું કેમ છૂટકે.” ૬૪૫૮.

ટીકા. તાણી તોડીને મિત્રાક્ષર લાવિયે તો છુંદ દીપે નહિ. નિમકે—

“આસ વાસની છામ લઈ, નાસ આમને ભાઈ.”

૫૯ તાણી તોડીને મિત્રાક્ષર વિના જેમ વધારે તેમ સારું ; જે—

“આસપાસ આકારમાં વિવિધરિતે વાસ.”

ગણ રવગણ.*

૫૭૦. કવિતા રચવા વિષે લખતાં, લઘુ અક્ષર જણાવવો હોય, તો લ, અને ગુરુ જણાવવો હોય, તો ગ કરેછે. બન્ને અક્ષરના ચાર ઉપગણ થાયછે ; લલ=૫૫ ; લગ=૫— ; ગલ=—૫ ; અને ગગ=—.

ત્રણ ત્રણ અક્ષરના આઠ ગણ થાયછે, એમના એકેકને વાસ્તે નામકૃપ અક્ષર ઠરાવ્યા છે ;—લ, ભ, ઝ, સ, ચ, ર, ત, મ ;—નગણ ૫૫૫ ; ભગણ—૫૫ ; જગણ ૫—૫ ; સગણ ૫૫— ; યગણ ૫—— ; રગણ—૫— ; તગણ——૫ ; મગણ——.

ચાર અક્ષરનો એક ઉપગણ છે, ૫૫૫૫. એમ ગણ ઉપગણ મળીને ૧૩ ગણ થાયછે.†

અક્ષર	રૂપ	નામ	મત્રા	ઉદાહરણ.	
૧	૨	૫૫	લલ	૨	યતિ
૨	૨	૫૫	લગ	૩	કલ્પ

* ગણ રવગણો મેંદ સાધારણ વિગતમાં નથી ; વેદનાં વિગત સૂત્રમાં છે.

† ગગનો સહ્યાદ કરી કાવ્ય રચવાની રીતે આર્ય ભાષા શોભનારા વળા લોકોમાં વાળો. ભાષા માધ્યમો મિત્રના પ્રજાણે વાચ્યના મિત્ર ધોરણ હશે, તો વળ વધારામાં કદ વળ એવું મહત્ત્વ છે, કે જેના ઉપર અનુમાન થાય છે કે કાવ્ય રચવાનો વિશેષ આર્યકુળના મૂલ્ય સ્વરચનામાં પ્રગટ થયા વધી તેમનાં ગોઠી એક રીજાથી જુદાં થયાં. જન્ના સસ્કૃત અને જન્ના ધીરુ કાવ્યમાં છદનો ફેર વળો છે સ્વરો—એકને એક છદ, રીજાને રીજો માણ્યો ; વળ વાચ્યના વળા નિમિષ વેદને એવા સામાન્ય છે, કે મૂલ્યનો સપ્ત દેખાય છે.

અક્ષર	રૂપ	નામ	માત્રા	ઉદાહરણ.
૩	૨	— ૦	ગલ	માન
૪	૩	૦ ૦ ૦	નગણ	નગર
૫	૨	— —	ગગ	માતા
૬	૨	— ૦ ૦	ભગણ	મોજન
૭	૩	૦ — ૦	જગણ	જણાવ
૮	૩	૦ ૦ —	સગણ	શરણો
૯	૪	૦ ૦ ૦ ૦	હયગણ	હલધર
૧૦	૩	૦ — —	યગણ	યથાર્થી
૧૧	૩	— ૦ —	રગણ	રોહિણી
૧૨	૩	— — ૦	તગણ	તેલંગ
૧૩	૩	— — —	મગણ	માનેસા

૫૭૧. વેદના શ્રુતોની રચના જોઈને તેના ઉપર શ્રવણ લખનારા થયા. પિંગળ નામે યુગીએ એ વિશે પેહેલાં વિચારથી લખ્યું. જ્યારે સંસ્કૃત શાબ્દોમાં વિકાર ઘર્ષ પ્રાકૃત યવા લાગ્યા, ત્યારે વિકૃત બાપાના બેઠને અનુસરતું કાળ્ય આશ્રુઃ એને અનુસરતા પછી ખીજ નિયમો રૂપાં. એ વિશે લખેલા અથો પિંગળ યુગીના નામ ઉપરથી પિંગલ કહેવાયછે.

સંસ્કૃત અને પુરાતન પ્રાકૃતમાં લખેલાં પિંગળો ઉપરથી અર્ચાચીન ભાષામાં કેટલાએક ઉતારા થયા. એમનો અભ્યાસ કરીને ગુજરાતના ભાટ ચારણાદિ કવિઓ છંદ રચતા આવ્યા છે. ગુજરાતીમાં યોગજ વર્ણથી પિંગળનો ઉતારો થયો છે. નર્મદારાકરે, કવીશ્વર દલપતરામે, અને કવિ હિરાચંદ કાનજીએ પિંગળ લખી પ્રગટ કર્યાં છે.

૫૭૨. બે વર્ગના છંદ છે; એક — માત્રાને ધારણે રચેલા, માત્રા છંદ; અને ખીજો — અક્ષરને ધારણે, અક્ષર છંદ. એ વર્ગોને અનુસરતા નીચેના કોષ્ટકમાં બે ભાગ કરવા છે.

આ કોષ્ટકમાં, માત્રા છંદના ભાગનું ધારણ એ છે : — પેહેલી યોગમાં ક્રમના આંકડા; ખીજીમાં છંદનાં નામ; ત્રીજીમાં, અંકેક વ્રકની માહે માત્રા કેટલી તેના આંકડા; ચોથીમાં, વ્રકમાં કેટલા તાળ તેના આંકડા; પછી, જે બે માત્રાની વચે મહાજતિ આવે તેની જગ્યા કરેલી છે. પછી એક બેવડી લીટી આવેછે; એની જમણી બાજુએ, અંકેક પાદમાં કેવા કેવા ગણ આવેછે,

તે દેખાડેલા છે. પેહલાં તાળને પૂર્વે ને અક્ષર કે માત્રા આવે તે પેહલું દેખાડેલું છે, પછી ક્રિયા ક્રિયા અંતર, એટલે કેટલી કેટલી માત્રા પછી, તાળ એસે છે તે દેખાડેલું છે. ન્યાં લઘુ અક્ષરનો નિયમ છે ત્યાં ૭, અથવા એકડો (૧); ન્યાં ગુરુ અક્ષરનો નિયમ ત્યાં—; ન્યાં ગુરુ લઘુના નિયમ વિના બે માત્રા (એટલે એક ગુરુ અથવા બે લઘુ અક્ષર) આવે, ત્યાં બગડો (૨); ન્યાં ત્રણ માત્રા [૦૦૦, કે—૦, કે ૦—], ત્યાં તગડો (૩); ન્યાં ચાર માત્રાનો નિયમ [—, —૦૦, ૦૦—, ૦—૦, ૦૦૦૦,] ત્યાં ચોગડો (૪) છે. મહાન જાતિની જગ્યાએ (°) એવું, અને અલ્પજાતિની જગ્યાએ (') એવું કર્યું છે.

કોણકમાં આંકનું ધારણ આ નીચેના ઉદાહરણ ઉપરથી જણાય. “દોહા, ૪ ૪' ૨ ૧ ૨' ૪ ૪' ૨ ૧.” એટલે ચચાર માત્રાના બે ગણ, અહિં અલ્પ-યતિ; પછી ૨ ૧ અને ૨ માત્રાના અક્ષર, અહિં પૂર્વપાદ (= ૧૩ માત્રા) પૂર્ણ થયો ‘માટે’; પછી ફરી ચચારના બે ગણ; અહિં અલ્પયતિ; પછી ૨ ને ૧ માત્રા આવે તો ઉત્તરપાદ (= ૧૧ માત્રા) થયે. એ બે પાદ મળીને છુંદનો પૂર્વગ્રંથ, કે પૂર્વાર્ધ થયો, = ૨૪ માત્રા.

૪ - ૪' ૨, ૧, ૨ = ૧૩' ૪ ૪' ૨, ૧ = ૧૧ = ૨૪
 સહજન મન ધન ને ચહે. ન ચહે સંપ જ દુઃ.

દોહામાં એ રીતિ દીપે છે. પણ કોઈ વેળા, ચચારના ગણથી ને આઠ માત્રાની યતિ થાય છે, તેમાં ૩ ૩ ૨, કે ૨ ૩ ૩, માત્રાનો અનુક્રમ આવે. —

“કામ કાજમાં લિખ છે;” કે, “તે રામ નામ” નિત જાયે”. પણ એવું બહુ લખ્યું નહિ, કેમકે તેથી તાળ ભંગ થઈ છુંદનો હાજ બગડે છે.

ચચાર માત્રાના ગણમાં જગણ (૦—૦) બાગ્યે દીપે છે. જોડ જગણ (૦—૦ ૦—૦) આવેજ નહિ.

અનેકાક્ષરી રાજ્દનો છે. એ અક્ષર લઘુ હોય, ને તેને ગણનો પેહલા કરિયે, કે તેના ઉપર છુંદનો તાળ લાવિયે તો દીપત નથી.

* * કોણકની સાથે ઉદાહરણો લખી દેખાડવા હું ઈચ્છુનો હતો. પણ અરાનાં ઉદાહરણો મેં એકલાં કર્યાં છે, પણ ખખાનાં અને મળ્યાં નથી જાણીને કરાય અરાં, પણ એમાં વધારે વિચાર જોઈશે.

નામ.	ક્રમિક	યતિ	૧લા	૨લો	૩લો	૪થો	૫મો	૬થા ૭મો તાળ	
૨૩ મદર	૨૦	૧૨, ૧૦	૪	૪	—	૫	—	૬થા ૭મો તાળ	
૨૪ હીર	૨૩	૧૨, ૧૧	—	૩	—	૫	—	— ૧ —	પાદ પાદ પ્રાસ.
૨૫ ચરખા	૨૩	૧૧, ૧૨	૪	૪	૨ ૧૨	૪	—	૨ —	
૨૬ શિરપટા	૨૩	૧૩, ૧૦	૪	૪	૨ ૧૨	૪	—	—	= નીસાળી.
૨૭ વિકાત	૨૪	૪	૪	૪	૪	—	—	
૨૮ રાજ	૨૪	૧૧, ૧૩	૪	૪	૪	૪	—	—	
૨૯ દોહા	૨૪	૧૩, ૧૧	૪	૪	૪	૪	—	—	
૩૦ કોરમ	૨૪	૧૧, ૧૩	૪	૪	૪	૪	—	—	
૩૧ રમોવળી	૨૪	૧૧, ૧૩	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૨ જીગડ	૨૪	૧૪, ૧૧	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૩ ચંદ્ર	૨૪	૧૬, ૧૦	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૪ ચાસાચંદ	૨૪	૧૬, ૧૧	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૫ ચોપાવા	૨૪	૧૬, ૧૨	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૬ પુટી. પેડે	૨૪	૧૩, ૧૫	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૭ ગીયા	૨૪	૧૬, ૧૨	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૮ મહાકા	૨૬	૧૭, ૧૧	૪	૪	—	૪	—	—	
૩૯ ચોલિવા	૩૦	૧૬, ૧૪	૪	૪	—	૪	—	—	
૪૦ ચરિયા	૩૦	૧૬, ૧૪	૪	૪	—	૪	—	—	
૪૧ નીમા ૩૧મી	૩૧	૧૬, ૧૫	૪	૪	—	૪	—	—	
૪૨ પોમાનની	૩૨	૧૬, ૧૬	૪	૪	—	૪	—	—	
૪૩ નીલાવતી	૩૨	૧૬, ૧૪	૪	૪	—	૪	—	—	
૪૪ નીમની	૩૩	૧૭, ૧૬, ૧૬	૪	૪	—	૪	—	—	

૬મો તાળ
= સંધેયા ત્રીસી.

— = સંધેયા પત્રીસી.

— [પ્રાસાન્નપ્રાસ.
— ૧થા, ૨થા, ૩થા પાદ

[illegible]

પડગીની ... ગાયાનો પેહલો અર્ધ બિવડાબે એ યાચ છે.
 પડઉપગીતી ... ગાયાનો પાછલો ભાગ બેવડાબે એ યાચ છે.
 પપઉદગીતી ... ગાયાનો પેડનો તે પછી, અને પાછલો તે પેહલો કરે એ યાચ છે.
 પડડગિયા ... આ છુંદના છુ ચરણ, =ગુક, છે પેહલું ને બીજું દોહા, બીજાં કાળ. દોહાનો છેલો પાદ કાબના પેહલા પાદમાં આવેલો જોડિયો, અને છુદને આરંગ ને શબ્દ તે તેને એને પણ જોડિયો.
 પઝૂંચો ... આ છુંદના છુ ચરણ, = ગુક, છે. પેહલાં ચાર કાબનાં ટુંકા, પછી દોહાના પેહલા પાદ (તેર માત્રાનો) ને છે તે)ના જોડ જોડના બે ગુડ ફરી, તેમને આરંગી બે માત્રા વધારે યુક્તી. એ ગુડની પૂર્વે કદેલી માત્રાપર તાળ નથી, પણ દોહાના ઉપરપાદ જોડો ને ભાગ રહેલો છે, તેના પર દોહાની ચીતિ પ્રમાણે તાળ આવે.

“ਮਰੇਣੀ। ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਵਿਚ, ਕੁਝ ਘਰਾਂ ਵਿਚ :

मे अरागो! तो अभिमत अताथी, पछि कुदणि पण मेण :

પછિ કેહું પણ ગેખિ વિચારો, આર ચરણાક્રળ ધારો ;

भन रय यांदावणा भय्यिने, यरसाङ्गणुं यरसा रय्यिने." ११

૧ ગ્રી	...	૧	૨	—	
૨ કામા	...	૨	૪	—	
૩ મંદર	...	૩	૪	—	૫૫
૪ નારી	...	૩	૬	—	—
૫ મંધુ	...	૪	૫	૫૫૫	—
૬ વાર	...	૫	૬	—	૫૫
૭ સમુદ્રી	...	૫	૬	—	૫૫
૮ પ્રિયા	...	૫	૭	૫૫	—
૯ હંસા	...	૫	૮	—	૫૫
૧૦ વિવાસ	...	૫	૮	૫	—
૧૧ હારિયખા	...	૫	૯	—	—
૧૨ સમાહા	...	૫	૯	—	—
૧૩ ચતુરસા	...	૬	૮	૫૫૫	—
૧૪ શશીમુખી	...	૫	૮	૫	—
૧૫ તિલકા	...	૫	૮	૫૫	—
૧૬ કામલતા	...	૫	૯	—	—
૧૭ મંથાન	...	૫	૯	—	—
૧૮ વિમાહ	...	૫	૧૦	—	—
૧૯ શખધારી	...	૫	૧૦	—	—
૨૦ ગ્રેષા	...	૫	૧૨	—	—
૨૧ કર્કશ	...	૭	૬	૫૫૫૫૫	—
૨૨ કલિતા	...	૫	૧૦	—	—
૨૩ કુમાર લલિતા	...	૫	૧૦	—	—
૨૪ સમાનિકા	...	૫	૧૧	—	—
૨૫ મદ્દેખા	...	૫	૧૨	—	—
૨૬ શ્રીપા	...	૫	૧૪	—	—
૨૭ ગુગા	...	૬	૧૦	૫૫૫૫૫૫	—
૨૮ કમળ	...	૫	૧૦	૫૫૫૫૫	—
૨૯ માલની	...	૫	૧૧	૫૫૫	—
૩૦ ચિત્રપદા	...	૫	૧૨	—	—
૩૧ માલિકા	...	૫	૧૨	—	—
૩૨ માણવકાકીડિત	...	૫	૧૨	—	—
૩૩ પ્રમાણિકા	...	૫	૧૨	—	—
૩૪ કામતા	...	૫	૧૪	—	—
૩૫ ખંજા	...	૫	૧૪	—	—
૩૬ કૃતમાળ	...	૫	૧૪	—	—
૩૭ વિદુન્માળા	...	૫	૧૬	—	—
૩૮ તોમર	...	૬	૧૨	—	—
૩૯ સારંગ	...	૫	૧૨	—	—
૪૦ બિજા	...	૫	૧૨	—	—
૪૧ રત્નરૂપ	...	૫	૧૪	—	—

દ્વાર્ધ બધાય દીર્ઘ કરછે

= માલતિ. બે જગન.

બે સગન.

બે રમણ.

બે યમણ. = સોમરાણ.

બે બગણ અંકિ ગુ.

જ. બ. ગ.

૨. જ. ગ.

આર ગલ.

આર લગ.

બે તગણ ગગ

૪૨ મલ્લિખાંધ	...	૬	૧૪	-૦૦'--'૦૦-
૪૩ પવીના	...	૧૧	૧૪	---'૦૦'૦૦-
૪૪ મહાવદ્ધિ	...	૧૧	૧૫	-૦-X૩ ત્રણ રંગણ.
૪૫ રૂપમાળા	...	૧૧	૧૮	---X૩ ત્રણ મંગણ
૪૬ સંગતિકા	...	૧૦	૧૪	૦૦-૦'-૦૦-૦-
૪૭ પાવક	...	૧૧	૧૯	-૦૦-----૦૦-
૪૮ ગંધકમાળા	...	૧૧	૧૯	-૦૦-----૦૦-
૪૯ બિંદુ	...	૧૧	૧૯	-૦૦-૦૦-----
૫૦ સુમુખી	...	૧૧	૧૪	૦૦૦૦-૦૦-૦૦-
૫૧ દોધક	...	૧૧	૧૯	-૦૦X૩+-
૫૨ અપરા	...	૧૧	૧૯	---૦'-૦૦૦-૦૦-
૫૩ અગ્રકુલા	...	૧૧	૧૯	-૦૦'----૦૦૦૦-
૫૪ સ્વાગતા	...	૧૧	૧૯	-૦-૦૦૦'૦૦'--
૫૫ રેખાધતા	...	૧૧	૧૯	-૦-૦૦૦'૦-૦-
૫૬ લલિત	...	૧૧	૧૯	૦૦૦'૦-૦-૦-૦-
૫૭ મનિકા	...	૧૧	૧૭	-૦-૦-૦-૦-૦-
૫૮ ઉપેદ્રવજ્ઞ	...	૧૧	૧૭	૦-૦-----૦૦-૦-
૫૯ ઈદ્રવજ્ઞ	...	૧૧	૧૮	---૦'--૦૦-૦'--
૬૦ ઉપજાતિ	પૂર્વ અર્ધમાં ઈદ્રવજ્ઞ, ઉત્તરમાં ઉપેદ્રવજ્ઞ.
૬૧ રાણી	...	૧૧	૨	---'૦'--૦'--
૬૨ તાલનયન	...	૧૨	૧૨	બધા લખ.
૬૩ મારાતિ	...	૧૧	૧૫	૦૦૦૦-૦૦-૦૦૦-
૬૪ તામર	...	૧૧	૧૯	૦૦૦૦-૦૦-૦૦--
૬૫ ક્રુમ્ભવિશિષ્ટ	...	૧૧	૧૯	૦૦૦૦-----૦૦૦૦-
૬૬ પ્રિયવદા	...	૧૧	૧૯	૦૦૦-૦૦૦-૦-૦-
૬૭ દૂતવિર્યખિત	...	૧૧	૧૯	૦૦૦-૦૦-૦૦-૦-
૬૮ પ્રમિતાક્ષરા	...	૧૧	૧૯	૦૦-૦-૦૦૦-૦૦-
૬૯ તોટક	...	૧૧	૧૯	૦૦-X૪
૭૦ મોદક	...	૧૧	૧૯	-૦૦X૪
૭૧ મોતિદામ	...	૧૧	૧૯	૦-૦X૪
૭૨ રલ	...	૧૧	૧૭	-૦૦૦-૦૦૦-૦--
૭૩ સેલ	...	૧૧	૧૬	૦-----૦-૦-૦
૭૪ વરાસ્થ	...	૧૧	૧૮	૦-૦-----૦-૦-
૭૫ ઈદ્રવરા	...	૧૧	૧૬	---૦-૦૦-૦-૦-
૭૬ ભુજંગી	...	૧૧	૨૦	૦---X૪
૭૭ મેનાવણી	...	૧૧	૨૦	---૦X૪
૭૮ મગનીણી	...	૧૧	૨૦	-૦-X૪
૭૯ વૈશ્વદેવી	...	૧૧	૨૨	-----'૦-૦-૦--
૮૦ તારક	...	૧૩	૧૮	૦૦-X૪+-
૮૧ કલકુમ	...	૧૧	૧૮	૦૦-૦-૦૦૦-૦૦-
૮૨ પ્રભાવતી	...	૧૧	૧૬	---૦-૦૦૦૦-૦-૦-

૮૩ કુંક	...	૦૧૩	૨૧	૦--X ૪X ૦	
૮૪ મતમધુર	...	૧	૨૨	---000---00---	
૮૫ પડધમી	...	૧૪	૧૬	૦૦૦/૦૦૦/૦૦૦/---	
૮૬ વસંતતિલકા	...	૧	૨૧	---૦---૦૦૦---૦૦---૦---	
૮૭ લીલા	...	૧	૨૧	---૦---૦૦૦---૦---૦---	
૮૮ દાલરી	...	૧	૨૪	---૦---૮---૦---૦---	
૮૯ માળા	...	૨૫	૧૬	ખધા લધુ, છેલ્લો ગુરુ.	
૯૦ ભમરાવળી	...	૧	૨૦	૦૦-X ૫	
૯૧ નિશિપાળ	...	૧	૨૧	---૦૦૦---૦૦---૦૦૦---૦---	
૯૨ હુંસ	...	૧	૨૧	૦૦-૦-X ૩	
૯૩ માલિની	...	૧	૨૨	૦૦૦૦૦૦---/---૦---૦---	
૯૪ નિઝલ	...	૧	૨૩	---૦૦---૦૦૦૦---0---	
૯૫ આમર	...	૧	૨૩	---૦ X ૭+---	
૯૬ સારંગી	...	૧	૩૦	ખધા ગુરુ.	
૯૭ વૃષેષ	...	૧૬	૨૨	---૦૦X ૫+---	
૯૮ અંબુજા	...	૧	૨૪	---૮X ૮	
૯૯ નારાય	...	૧	૨૪	૦-X ૮	
૧૦૦ કૂપમાળી	...	૧૭	૨૪	---૦---૦૦---૦---૦૦---૦---૦---	
૧૦૧ પૃથ્વી	...	૧	૨૪	૦---૦૦૦---૦---૦૦૦---૦---૦---	
૧૦૨ શાખરિણી	...	૧	૨૫	૦-----૦૦૦૦૦---૦૦૦---	
૧૦૩ હરિણી	...	૧	૨૪	૦૦૦૦૦---૦---૦---૦૦---૦---	
૧૦૪ મંદાકાંતા	...	૧	૨૭	-----૦૦૦૦૦---૦---૦---	
૧૦૫ અર્ચરી	...	૧૮	૨૬	---૦---૦૦X ૩+---૦---	
૧૦૬ મારગવતી	...	૧	૨૬	---૦---૦૦---૦---૦૦---૦---૦---	
૧૦૭ ચેદ્રફીડા	...	૧	૩૦	૦---X ૬	
૧૦૮ મુળી	...	૧૬	૨૪	૦૦૦---000000---૦૦૦૦૦૦---	
૧૦૯ મૂવણા	...	૧	૨૬	૦૦-૦-X ૩+૦૦-૦	દસમે જતિ.
૧૧૦ માર્દૂલવિકીટિન	...	૧	૩૦	---૦૦---૦---૦૦૦---/---૦---૦---	
૧૧૧ શંખ	...	૧	૩૨	૦૦-----૦૦-----૮૦-----	
૧૧૨ મુનિશ્રીવર	...	૨૦	૨૮	૦૦-૦-X ૪	બારમે જતિ.
૧૧૩ અગધરા	...	૨૧	૨૩	-----૦---૦૦૦૦૦૦---/---૦---૦---	
૧૧૪ ગરિરા	...	૨૨	૩૦	---૦૦X ૭+---	બારમે જતિ.
૧૧૫ હમી	...	૧	૩૨	-----૦---૮૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦---	
૧૧૬ મદિવકા	...	૨૩	૩૧	૦-૦X ૭+૦---	અગધારમે જતિ.
૧૧૭ દેવવિજય	...	૧	૩૨	---૦૦X ૭+---	બારમે જતિ.
૧૧૮ કાલિકા	...	૧	૩૨	---૦---૦૦૦---૦---૦૦---/---૦---૦---	
૧૧૯ કેકનિમારદા	...	૧	૩૮	---૦-X ૭+---૦	બારમે જતિ.
૧૨૦ મંડામી	...	૧	૩૬	---૦X ૭+---	અગધારમે જતિ.
૧૨૧ વર્ણવામેખરી	...	૧	૩૬	૦---X ૭+---	બારમે જતિ.
૧૨૨ કિરીટ	...	૨૪	૩૨	---૦૦X ૮+---	બારમે જતિ.
૧૨૩ દમિયા	...	૧	૩૨	૦૦-X ૮	ગોદમે જતિ.

૧૨૪ સુખદા	...	૨૪	૩૩	૫	-	૫	+	૭	+	૫	-	-
૧૨૫ દેવ (કુલણા)	...	,,	૪૦	૫	-	-	×	૮				ખારમે યતિ.
૧૨૬ વૈકુંઠધામા	...	,,	૪૦	૫	-	૫	-	+	૮			ખારમે જતિ.
૧૨૭ અરવિન્દમુખી	...	૨૫	૩૩	૫	૫	+	૮					
૧૨૮ કુળાકરાજ	...	,,	૩૩	૫	-	૫	+	૮	+	૭		તેરમે યતિ.
૧૨૯ કિશોર	...	૨૬	૩૪	૫	૫	-	+	૮	+	૫	૫	તેરમે જતિ.
૧૩૦ વૈતાળીય	{	...	૧૦	૧૪	૫	૫	-	૫	૫	-	૫	-
		...	૧૧	૧૬	૫	૫	-	-	૫	૫	-	૫
૧૩૧ પુષ્પિતામ્ર	{	...	૧૨	૧૬	૫	૫	૫	૫	૫	૫	-	-
		...	૧૩	૧૮	૫	૫	૫	૫	-	૫	૫	-
૧૩૨ માદરી	{	...	૧૭	૨૧	-	૫	-	૫	-	૫	-	-
		...	૧૫	૨૩	-	૫	-	૫	-	૫	-	૫

૧૩૩ અનુબૂપ	...	૧૬	...	૦૦૦૦	૫	-	૫	''	૦૦૦૦	૫	-	૫	અનેક ખીખ રૂપ છે
૧૩૪ રંગી	...	૨૮	...	૦૦૦૦૦૦૦૦	-	૫	''	૦૦૦૦	-	૫	''	૦૦૦૦૦૦	-
૧૩૫ જનહર	...	૩૧	...	૧૫	લઘુ,	સાત	લઘુ,	૫	છી	પંદર,	છે	છા	ગુરુ.
૧૩૬ મનહર	...	૩૧	...	૩૦	મા	લઘુ	ગુરુનો	નેમ	નથી,	૫	છે	છા	ગુરુ.
૧૩૭ રંગીકા	...	૩૨	...	૧૦,	૮,	૮,	૬	ના	ગ્રક.				[સોળમે યતિ.
૧૩૮ સાટકા	...	૩૮	...	૧૨,	૭,	૧૨,	૭	ના	ગ્રક.				
૧૩૯ કવિત	...	૩૧	...	૮-૮-૮-૭.									

ખીખ ધણા અક્ષરછંદ છે. એમનું વર્ણન વિસ્તારેલા પીગળમાં જોઈ લેવું જોઈયે. કવિં નર્મદારાંકરે બે પીગળનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે ; કવિરાય દલપતરામ ડાહ્યાનાર્ધએ સારાં સારાં ઉદાહરણની સાથે એક પીગળ લખ્યું છે, એમાં માત્રા છંદના ૪૦, અને અક્ષર છંદના ૧૨૪નું વર્ણન કરેલું છે. વળી કવિ હીરામંદ કાનજીએ પિગળાર્ધ નામે એક મોટો ગ્રંથ રચ્યો છે ; એમાં તેણે છંદ ૪૦૦ નાં લક્ષણ લખીને, અને ગણના નામ અને લઘુ ગુરુના ચિન્હો-એ કરીને પિગળનું દર્શન સુલભ કરેલું છે.

. ઉપરના કોઈ પણ છંદમાં, અને એમના નિયમને અનુસરતા ખીખ કોઈમાં, ગુજરાતી કવિતા લખાય. સમાનિકા, જૂજગી, ઈંદ્રવિજય, આમરાદિક ગુજરાતીમાં સારા દીધે છે.

. ખીજ બે જાતની કવિતા છે ; એકને-રાગ, અને ખીજને-રાગબી કહે છે. એએમાં તાળની સંખ્યા છે ખરી, પણ એનો નિયમ ગાનારનું સાંભળીને શીખી લેવું જોઈએ.

ઉપગ્રંથ.

પ્રમુખ માણસને ઉત્પન્ન કરીને તેને જીવિદાન આપ્યું. આ જીવિ વડે માણસ બોલેછે, ખરું, પણ પોતાની જીવિથી માણસે બાપા શોધી કાઢાડી હોય, એના કાંઈ પ્રમાણ હતાં નથી : પણ જેમ જીવિ, તેમ બાપા પણ, દેવદસ છે એવું માનવું યોગ્ય દેખાયછે. સૃષ્ટિસમયે માણસની બાપા એકજ હતી. જ્યાં લગ પ્રજા બહુ વધેલી ન હતી, અને સહુ ઘાક પાસે પાસે વસેલા હોય, ત્યાં લગ તેમની બાપા એકજ રહી, એ માનવાને કાંઈ પણ અટકાવ નથી. અતિ પ્રાચીન ઇતિહાસના ઘણ ઉપરથી જાણવામાં આવેછે, કે મહાપ્રલયની પૂર્વે અનેક વિદ્યાકળાના શોધક અને શિક્ષક પ્રગટ થયા હતા : કૃષિવિદ્યા, યજુષા-જનો ધંધો, તંત્રીઓ કરવાની કળા, સાહુ ત્રાણું ધડવાની કારીગીરી, ગાય-નમાં વગાડવાના વાજીત્ર કરવાની યુક્તિ, નગરો બાંધવાની રીતિ, ઇં, શોધી કાઢેલી હતી. પણ અક્ષરમાન (લખવા વાંચવાની કળા) તેઓમાં તે કાળે પ્રગટ્યું હતું કે નહિ એ કહેવું નથી. મહાપ્રલય* થયા પછી, ઠેરલાંચે વર્ષ સુધી માનવજાતના બધા ઘાક પામે પામે વસ્યા હતા. તેઓમાં પ્રથમ પૂર્વેની વિદ્યાકળાનું વર્તુલ એકાદુ કંઈ માન રહ્યું હોય ; પણ એ માન કેટલું અને કેટલું એ કહેવું નથી, અને એનો શોધ અજી લાગ્યો નહિ. પણ એટલું તો દેખાય છે, કે શિષ્યવિદ્યા, ધર્મવિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, અને કદાચ ધાતુ ધડવાનું માન હતું. એવું જણાયછે કે તે કાળે માનવનું સ્વસ્થાન ઈરાન દેશમાં કાસ્પિયન સમુદ્રની પાસે હતું, અને ત્યાંથી કાત નદીના કાંઠા સુધી કાંઈ પ્રાંતોમાં હતું. તહિ બાપા બદલાઈ, અને પછી ઘાક વેરાયા. વેરાવાનું વર્ષ, અરારના

* કાળગણન કરનારા બે વિદ્વાનોનાં નામ તત્તાં છે, એક અરાર અને બીજો હેક્સ. એઓ બિજાબિજા ધારણથી ગણેછે. એનું વર્ણન હું અહિં કરતો નથી, પણ પરિણામ એ છે કે, અરારના ગણા પ્રમાણે, જલપ્રવય ખ્રી. પૂર્વે ૨૩૪૮ મે વર્ષ, અને હેક્સના ગણા પ્રમાણે ૩૧૫૫ મે વર્ષ થયો.

ગણા પ્રમાણે, ખ્રીસ્તાવતારની પૂર્વ આરાદે ૨૨૩૩ મે વર્ષે, અને, હેઝના ગણા પ્રમાણે, આગરે ૨૫૫૪ મે વર્ષે હોય એવું દેખાય છે. ત્યારે લોકની ઠેકનીએક પૃથક પૃથક ટોળી મૂળ સ્વમ્યાન મુકીને દૂર દૂર દેરામાં પોત પોતાને વાસ્તે નવાં નવાં વનન શોધવા નીકળે.

માનવોમાં જે પેડું ગાળ વંધાણું તે આત્મીયુ કે અમ્મુરીયું કહેવાય છે. તેનો આગમ, હેઝના ગણા પ્રમાણે, ખ્રી. પૂ. ૨૫૫૪ મે વર્ષે, અથવા તેની પામે કોઈ મમયે હતો. તેથી ગોડાંજ નાં પછી આફ્રિકાખંડના મિસર દેરામાં, મિસ્રી (ઈજીપ્ત)ના વિખ્યાન ગાળ્યો આગમ થયો.

આ જે રાત્રીયોની બાપાઓમાં કંઈ ફેર હતો નરે, તેપણ મહીક વાતોમાં મળતી હતી. આત્મી કે અમ્મુરીની બાપા શ્રીમીય કહેવાય છે, એટલે ગ્રેમ-વરીઓની બાપા; પણ હામમગીના હણા ખરા એજ વર્ગની કોઈ બાપા બોલતા. આ વર્ગમાં ખાદી, સુરીઆની, હેબી, ફેનીકી, ઈથિઓપી, આરબી, ઈ. આગિઆની અને ઉત્તર આફ્રિકાની બાપા છે. મહા પુરાતન કાસે આ લોકોમાં, મોઠાં વિભારેલાં રાત્ર્ય ગવણવાની બુદ્ધિ, અક્ષરમાન, કવિતા, ઉત્તમ ઇતિહાસ, ન્યાય, ઈલાદિના અર્થો લખવાનો અભ્યાસ હતો; વળી શિશ્વવિદ્યા, ધર્મવિદ્યા, નાવિવિદ્યા, ઈલાદિ હતી; તેમના વેપારીયો કોઈ સ્થળમાર્ગે, અને કોઈ (વિશ્વે કસીને ફેનીકીયો) જળમાર્ગે થઈને, દૂર દૂર દેશોમાં લાદેથી ઉપજ મેર્ડ જતા, અને, તાંથી વળતાં, પરદેશી દ્રવ્ય પોતાને પેર લાયતા. એવા બધા નિપયો વિદે, કેટલાએક સેકા મુધી, શ્રીમીય બાપા બોલનારી પ્રજાએ ખીજી બધી પ્રજા કરતાં ઉત્તમ બુદ્ધિ અને અધિ પગકમ દેખાડ્યા. પછીથી આવનાર આર્યોના આગેવાન અને ગીખવનારા હતા એવું દેખાય છે.

એમની એવી ચઢતી કળાના સિવમમાં આર્ય બાપા બોલનારી પ્રજાની અવસ્થા બહુજ નિજ હતી. આર્ય કહેવાયથી બાપાઓમાં, મુખ્યત્વે કરીને સંસ્કૃત, જદ, ગ્રીક, લાતીન, ગ્રીકી, ઈલાદિ ભરતખંડની અને યુરોપની બાપાઓ છે. યુરોપના લોક વાફતરેથી છે. ઈરાનમાં જદ બાપા બોલનારામા માદી કે મારાઈ લોક પણ વાફતરથી હતા. વળી અઠકળથી ધારિયે હિંદુ, કે ભરતખંડના આર્યો પણ એજ વરાના હયે; માટે એમની બાપાઓના વર્ગને વાફતી કરીને કહેવાને કોઈ ઈચ્છે છે.

આર્યપ્રજા મૂળ સ્વમ્યાનથી બહુ છેટે અને બહુ વેરાતા દેશોમા જઈ ગસી-

જાણે કે આ લોકે આખી પૃથ્વીને વસાવવાનું કામ પોતાને આંધે રાખ્યાની પંઠે કર્યું ; વળી, આખી પૃથ્વીમાં સારા સારા દેશો એમના ભાગમાં આપ્યા. જન્મસ્થળ મુઝાપાછી એક હજાર વર્ષની માટે તેમના પગ યુરોપમાં ઠારે ઠાર, અને આશીયામાં કાઠ વીઝીસના દુઆખથી, તે મિથુ નદમાં મળનાર પંચનદના કાંઠા સુધી (કદાચ યહુના ગંગાતટ સુધી પણ) મિચી જવા યજ્ઞેલા દેખાય છે. પણ આવા વિસ્તારેલા વતનમાં જઈ વસવાળુ વસતું કામ પાર પાડતાં, તેમને, પેહલાં, માઠાં ભયંકર વનોમાં પેસવું પડ્યું. વનપથને મારી અને વનસ્પતિને કાઢાડી, પોતાને કાળે વસ્તીનું સ્થળ, અને એતરની જમિ મિક કરવાનું કામ પાર પાડતાં તેઓએ એવી આગ્રહતા દેખાડી, કે જાણે આ સાક આગળ જતાં સાક્ષાત વિવિધ જરા મળવનારા યજ્ઞે એવા દેખાયા. પણ, તેમનું કામ હજી અરણ્યમાં હજી તેટલામાં તેઓ રહ્યાસી થઈ વિવાહજાદિક કેળવણી વિશે, પુરાતન સાકનું શું કહિયે, પણ પોતાના એમની અને હામની બાંધબાંધ કરતાં હીણા થયા.

ઈરાનદેશસ્થ આંધો* માનવના ગુણમ્યાનની પાસે વમેલા હતા, માટે બાબ્બલનની કે અમ્મુરીઆની પ્રજાની સાથે, પેહલાથી પૂર્વ સમ્બપણના બાગીયા, અને પછી તેના વારરા અને પાછી થયા. આશરે ખ્રી. પૂ. ૫૫૬ મે વર્ષે તેમનું રાજ્ય પ્રબળ થવા માંડ્યું. તેઓમાં વિવાહજાનો અભ્યાસ અને અક્ષર-જ્ઞાન હજી એ તો હુષી અને ગ્રીકોના અંધો ઉપરથી જાણિયે હિયે. પણ તેમની આર્યભાષામાં લખેલા ઇતિહાસના, કે કાવ્યના, કે વિવા બોધના કેઈ અથ, આજ સુધી એવા નહિ રહ્યા કે જેના ઉપર આપણે સાક્ષાત દેખાડી શકિયે કે તેમના મનોવત્તનો પગક્રમ કે વિવેકદીપક કેવા હતા. જંદ બાપામાં જે લખેલું હજી તેમાંથી બહુજ થોડું હાય આપ્યું છે, અને એના પણ અર્થનો બધ બેસાડવા કેઈ સુલભ કામ નથી.

પોતાના સ્વસ્થાને જઈ પોહવતી વેળા, યુરોપના અંધોમાં અક્ષરજ્ઞાન ન

*ઈરાનની દક્ષિણ-પશ્ચિમ બાજુએ પેહલાં ઈલામી રહેતા. તેઓ એમનીમાં ગણાય છે, પણ તેઓ માલ કે મદી લોકોની સાથે સમાઈનો નિકટ સંબધ રાખતા, માટે કાળાતરે તેઓ એક જવા થયા. ઈલામીમાં રાજબળ બહુ વેહલું પ્રગટ્યું ; સહુથી જુના ઇતિહાસમાં, આશરે ખ્રી. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષને સમયે, તેમનું નામ મળેછે. પણ પછી તેઓ આહલી-અમ્મુરીના હસ્તગત થયા હતાં.

દ્વં, પણ આ જ્ઞાન તેમને યોગીય બાપા બોલનારાની પામેથી પ્રાપ્ત થયું. ફ્રેન્ચીઝી બલિનો કાદમસ નામે એક હામરંથી પુરુષ, શ્રીસમાં આવી રહેલા પ્રવાસી, અથવા ફ્રેન્ચીઝીઓની ગમથી કરાવેલા અધિકારી, એણે શ્રીક આર્થિકને (ખ્રી. પૂ. ૧૪૬૩-૧૫૦૦) અક્ષરદાન આપ્યું એવું લખેલું છે. શ્રીક અને લાટીન બાપાના ઉચ્ચાગના અગત્ય પ્રમાણે આ અક્ષરમાં ક્રિષ્ટ વધ ૫૪ થઈ. યુરોપમાં આજ સુધી બાપનારા બધા અક્ષર તેજ મૂળથી આવ્યા છે. શ્રીકમાં પેહલાં કેવા મંથ રચાયા, એ આપણે કહી શકતા નથી, પણ લખવા વાંચવાનો અભ્યાસ આપ્નો એવો ક્રિષ્ટ સંશય નથી. ખ્રી. પૂ. ૮૫૦ થી તે ૬૦૦ સુધી કોઈ કહેણે કે તેથી પેહલાં હોમર નામે કવિ મહા વિખ્યાત કવિએ, અલ્યુલ્ટ કાબના એવા અથ રચ્યા, કે આજ સુધી તે કવિઓના પ્રથમ વર્ગમાં ગણાય છે. શ્રીકમાં કવિતાનો અભ્યાસ પૂર્વે નહિ હોત તો તેનાથી એવું ધાત નહિ.

ભારત પછી, શ્રીક લોકમાં ઘણા અથકર્તા થયા. કાબનો ખરો અભ્યાસ થયો, તેમજ ગદ્યમાં સારા મારા અને મહા ઉપગોગના અથ રસિક યીતિએ લખવાનો મનોવલ્લ ખંડ થયો. તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કવિદ્યા, વાગ્મિત્વ (મનોગ્નક-બાપાણ), ખરો ઇતિહાસ, જૂગોજ ખગોળનો શોધ, અને ગણિત, એ બધા વિદે તેઓએ પોતાના મનોવલ્લમાં એવા પરાક્રમ અને વિવેકની કૌશલ્યતા દેખાડ્યાં, કે તેમના રચેલા અથ, પેહલાં રામીએને, અને પછી યુરોપની બધી પ્રજાને, જોઈ શીખવા સારૂ દૃષ્ટાંતરૂપ થયા. આજ સુધી તેમનાં પુસ્તકો વિદ્યાનોના હાથોમાં ખડુ ફેરવેલાં છે. એટલુંજ નહિ, પણ આખા અમેરીકામાં, અને આ કાળમાં ત્યાં ત્યાં યુરોપના ભાષાની કળા, વિદ્યાશોધ, અને જ્ઞાન, ચાલે છે, ત્યાં ત્યાં, અતિ પુરાતન દેખી બાપાના અથોનો બોધ, અને પછી થયેલા શ્રીક અને લાટીનમાં લખનારાનો નયુનો બજ કહે છે. આ સેઓનાં બાપાંતરો યુરોપની બધી બાપાઓમાં થયાં છે અને તેથી, પ્રજાના આશીર્વાદની સાથે, લોકના વિવેકની યુક્તા, અને જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આપુ રહિને અચલી જાય છે.

શ્રીકમાં સમ્પણનો સ્વર્ણદ્ય થયો, આશરે તેજ વેળાએ, ભરતખંડમાં, વિશ્વે કવિને સરસ્વતી નદીને કાંઠે, આની વસેલા આર્થ સાક સભ્ય ખંધનના સુધારામાં આવવા લાગ્યા. ખ્રી. પૂ. ૧૪૦૦થી ૭૦૦ વર્ષ સુધી જગવેદનાં સ્વર્ણ રચનારા નવિયો પોતાનો વિવેક દેખાડવા લાગ્યા. તે વેળા ભરતખંડી કવિઓમાં અક્ષરદાન ન હતા એવું ધારામાં આવે છે. સ્વર્ણ રચવાની કૃતિની

સાથે સ્મરણપૂર્ણ તેઓમાં બહુ પ્રગટ્યું. તેઓ વેદ મોહો કેહેતા, અને તેમના શિષ્યો પાઠ કરતા; માટે વેદ શ્રુતિ કેહેવાય્મિએ. આ પુરાતન અભ્યાસની અસર અજી જ્ઞાણોમાં દેખાયછે; પાઠકરવાની રાક્ષિત ખીખ કોઈ લોકમાં તેમના ન્હી નથી. વેદોમાં અક્ષરગું, લખણગું, કે લખવા વાંચવાની કોઈ સામગ્રીનું નામ મળતું નથી; એ ઉપરથી નિશ્ચય થાયછે, કે તેમના રચનારામાં અક્ષરજ્ઞાન નહતું. પણ એ જ્ઞાન કહિયાં થયું? પુરાતન અક્ષરજ્ઞાન આકાર ઉપર વિચાર કરીને જ્ઞાતાં, નિશ્ચય જ્યું થાયછે કે આશીયાની પશ્ચિમ બાજુએ શેમીય બાપા બાલનારા લોકમાં જે અક્ષર આવતા, અથવા વાવની કે ગ્રીક લેક્ષિમાં જે લખાતા, તે ઉપરથી પુરાતન હિંદુને અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જે તેણી ગમથી અક્ષરજ્ઞાન આવ્યું, તે તેની સાથે ખીજી કોઈ કળા, કદાચ ન્યોતિષાદિકનું જ્ઞાન, તેજ દિશાથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું હોય. પણ પુરાતન હિંદુઓએ ઈતિ-હાસ લખવા ઉપર મન ગણ્યું નહિ. એટલું તે ખરું, કે કોઈ પુરાતન ઈતિહાસનો થંચ અજી કોઈને હાથ આવ્યો નહિ. પણ જે અહિંના આર્યોએ એતિહાસિકજ્ઞાન ઉપર યોતાનો ભાવ દેખડો નહિ, તે પણ, અક્ષરજ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી, લખવાનો અભ્યાસ કરવામાં તેઓએ યોતાની કૃત્તિ બહુ દેખાડી. મહાભારત, રામાયણઆદિક મહા મોટા મોટા ગદ્યો, રમૂતિઆદિક નીતિનો સંગ્રહ, પુરાણોની અલગ કથા, એવાં એવાં ઘણા અમળી સાથે સાથેલાં પ્રતકો તેઓમાં બહુ પ્રગટ થયાં. શિષ્ય, ધનુર, ન્યોતિષ, વૈદ્ય, સંગીત, ઈત્યાદિ શાસ્ત્ર તેઓમાં ઘણાં રચાયાં. એવી બધી વાતોમાં ભરતખંડી આપોની બુદ્ધિ ગમે તેવી મોટી હતી તે માનિએ, તે પણ પશ્ચિમ આશિયાના અને યુરોપના વિદ્વાનોની સાથે તેમને સરખાવાય નહિ. પણ યોતાનું આર્યપણું તેઓએ એક ખીજી વાતમાં ઉલ્લેખી રીતિએ દેખાડ્યું, એટલે બાપા વિનેના એકમાં, અને વિવેકપુસ્ત બાકાણ રચવામાં.

એનું મારણ પ્રાપ્તમાં એવું બાગેછે, કે વેદિક, એટલે અરબ્બતી લટના નાપિ-ઓની, બાપા બહુ વેડની વિકાર પામતા લાગી. એ વિકારને કંઈ અટકાવવાને અર્થે, વળી વેદનો ખરો અર્થ જાણાવવાને અર્થે, વિવેકી પ્રકરો બાપા વિં કોઈ ટીકા, કે વર્ણિક, લખ્યા લાખ્યા. એમ બાપા વિં વિચાર કરવાના અભ્યાસ, અને એ વિચાર સ્પષ્ટ કરી લખવાની કળા, હિંદુઓમાં પ્રકૃતિલગ થયા પછી, વ્યાકરણ રચનારામાં પાણિનિ નામ વીર થયો. તેણે અષ્ટા-ધ્યાયી, કરીને એક મહા ઉલ્લેખ થંચ પ્રગટ કર્યો. તેના ઉપર પછી કેરતાઓ

ટીકા લખનારા થયા. આરાદે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર ધંધુકાનો યુગગતી વાણિયો હિમચંદ્ર થયો ; તેણે હૈમચંદ્રાકરણ કર્યું.

વેદ ભાષાનો વિકાર કેવો વેડ્યો અને કેટલો ઘણો થવા લાગ્યો, તે તો એ ઉપરથી દેખાય છે, કે ન્યારે માત્ર્ય મુનિ - બૌદ્ધ ધર્મનો બોધક - પ્રગટ થયો (બી. ૫૦૫૮૩ કે ૪૭૭.), ત્યારે લોકોના ઉપદેશને વાસ્તે માગધીઆદિક પ્રાકૃત ભાષાઓમાં લોકોને ધર્મબોધ કરવો પડ્યો. વળી, સાંપ્રત કાળે, ખંગાળાથી તે મિથ સુધી, અને દક્ષિણથી તે કારગરિ સુધી, કેવી બિન બિન રૂપની ખરી, તો પણ એક મૂળ સ્પષ્ટ રીતિયે દેખાડનારી ભાષાઓ આસે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકિયે છિયે.

પણ અહિં તો પુછવું ધટે, કેમ, આવા વેહલા અને વિવિધ વિકારનાં કોઈ કારણ દેખાય છે ? એ પ્રશ્નને બે પ્રકારના ઉત્તર સુન્ધે.

એક તો એ, કે ન્યારે આર્થો આ દેશમાં આના ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે મૂળ દેશની વિદ્યાનું ધાડું જ ગાળ લાખ્યા. આ દેશ ગાઠો અને વિરાળ જાઈને તેઓ એક બીજાથી ધરાયા. વિજેગના કારણથી તેમના બધાની ભાષા, વેદ રચાયા તેથી પેહલાં પણ, કંઈ ફરવા લાગી હશે. તેઓ સરસ્વતીને કાઠે પેહલા વસ્યા, તેઓ પોતાના બીજા ભાઈઓ કરતાં વેહલા મુધરેલા અને કંઈ વિગેરા વિવેકી હશે. તેઓએ પોતાની ચાલતી ભાષામાં વેદ રચ્યો. હવે, બધી ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે કાળાંતરે ફરે; વિજેગ થયેલા ભાઈઓમાં, કોઈ વેળા ઘોડાજ કાળમાં, અને કોઈ વેળા અધિક કાળમાં, ભાષા વિરે એવો ફેર પડે, કે જાણે સમૂળબિન ભાષા બોલનારા લોક જેવા તેઓ દેખાય. એક જ જાતના લોક, કોઈ ગ્રામવાસી, કોઈ વનવાસી, કોઈ એકુત, કોઈ વેપારી, કોઈ પાહડી, કોઈ સમુદ્રકાંઠે રહેનારા, કોઈ જીની રીતિ રાખનારા, કોઈ નવી ચાલનું અહણુ કરનારા, એવા થાય ; તેઓની અમમાન અવસ્થા ઉપરથી, તેમના વિવિધ ઉદ્યોગ ઉપરથી, તેમના બિન બિન સ્વભાવ ઉપરથી, ઘણા આશ્ચર્યકારક ફેરફાર કાળાંતરે પડે છે. હવે, જો આ દેશમાં પેહેલા આર્ય લોક, બધાય એક સમયે અને એક જ ટાળીના જેવા થઈને આવ્યા હોય, તો ઉપરના સાધારણ કાણથી, તેઓ હિંદુસ્થાન જેવા વિસ્તારેલા અને પ્રાંત પ્રાંતમાં વિવિધ પ્રકૃતિ દેખાડનાર દેશમાં, ઘોડીજ વાર પછી એક બીજાથી થૂથક થૂથક જેવા સેહેજ થઈ જાય. આ એક ઉત્તર.

પણ એની સાથે એક બીજી ઉત્તર કોઈ મેળવે છે, એટલે, કે આ દેશમાં

પેસતા પેહલાં, બાપા વિને કોઈ વિકાર હિંદુઓના પૂર્વજામાં હશે. તેઓ બધા એકજ સમયે અને એક ટોળીના જેવા થઈને દેશમાં પેઠા નહિ હોય, પણ દેશની બાહાર હતા એટલામાંજ તેઓ એક બીજાથી પૃથક પડીને, નાના માર્ગે થઈ, અને અનેક સમયોમાં, અહિં આવી પોંહ્યા હશે. હવે આપણે ઇતિહાસ રહિત છીએ, માટે કહી નથી શકતા કે એવુંજ બન્યું, પણ જે ભિન્નતા ચાલતી પ્રાકૃતોમાં દેખાય છે તે ઉપર વિચાર કરતાં, આ અનુમાન ખરું હોય એવું દેખાય છે. તો પણ અહિં સંભારવું પડેછે, કે આ દેશમાં પેસતા પેહલાના વેરાણમાં જે વિકાર થઈ શક્યો, તે પેઠા પછીના વેરાણમાં પણ થઈ શકે. ફરી સંભારવું, કે વેદાદિક ગ્રંથ રચનારાઓ જે રચ્ય તેજ આપણી પાસે છે; તે કાળની સાધારણ બાપાના કોઈએજ કે કોઈ કુપ વેદમાં લીધા વિના રહ્યાં હોય તો તેઓ પ્રાકૃતમાં ચાલે ખરા, પણ તેમનું મૂળ પુરાતન ગ્રંથમાં મળે નહિ. *

વેદાદિક ગ્રંથના અર્થના ખુલાસાને અર્થે, અને બાપાની રક્ષા કરવાને અર્થે, સંસ્કૃત બાપાનાં બાકરણો લખાયાં એટલુંજ નહિ, પણ, બૌદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ થવા લાગ્યો, ત્યાર પછી, પ્રાકૃત બાપાનાં પણ બાકરણ થયાં. એમાંનાં કેટલાંએકનાં લખાને આરાદે બે હજાર વર્ષ થયાં હશે, એવું અનુમાન છે. ગુજરાતી બાપાના ઇતિહાસ લખનારાને તેમનો અભ્યાસ અગત્યનો છે; કમકે તેમના ઘણા ખર્ચ નિયમ ગુજરાતીમાં ચાલેછે. પેહલાથી તેમના નિયમ ગુજરાતીને નહિ મળતાં જેવા દેખાય, એટલે જો માગધીઆદિક પ્રાકૃતો ઉપરથી જોવા લાગિયે તો, કમકે માગધીના વિકારથી ગુજરાતી થઈ નથી; પણ ઉર્દુ જાળતાં મળશે. હિમચંદ્ર ગુજરાતનો વાણિયો હતો; તેણે પોતાના બાકરણના આઠમા ભાગમાં અપભ્રંશ કરીને જે બાપાનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં ગુજરાતીના મૂળને વળા મળતા વિષયો જાણ્યામાં આવેછે. આ અપભ્રંશ કહેલી બાપામાં કેટલાએક લખેલા ગ્રંથો જોઈ શકના હાયમા છે. જુના પુસ્તક બંગા-શમાં સંતાડી રાખેલા ગ્રંથો પ્રગટ થાય તો આરાધા છે કે ગુજરાતી બાપાના ઇતિહાસનું કંઈ જાણવામા આવશે.

મને બાલેછે કે પાળખની બહાણી અને સસ્વતિના કાંઠા આગળથી સંસ્કૃત બાપા બિજ બિજ દિશાએ ફેલતી ગઈ. આપોની એક ટોળી સિંધુ-નદીને કાંઠે કાંઠે થઈ સિંધ સુધી આવી, અને ત્યાં ઈરાનની ગમથી બીજા આપોની સાથે કાંઈ મળી ગઈ હશે; - એક બીજી ટોળી ગંગાતટે જઈ બંગાળા

સુધી, અને ત્યાંથી ઉડ્યા સુધી, ગર્ભ દેખાય છે ; - એક ત્રીજી ટોળી વિંધ્યા-
ચળ પર્વતની પાર જઈને મરાઠાની પૂર્વ તરફ ; - એક ચોથી ટોળી અરવલી
પાહોડોની ઠોરે ઠોરે થઈને મારવાડ, ગુજરાત, કચ્છ, અને કાઠિયાવાડમાં આવી
વશી. એ પ્રાંતોની બાપા એક ખીજની સાથે મળતી જોવાય છે, અને ગુજ-
રાતીનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામવા ઈચ્છુનારાને આ તરણ, એટલે ગુજરાતી, કછી, અને
મારવાડી વિશે કેઈ જ્ઞાન જોઈયે. એમને હિમચલની અપભ્રંશ કહેવાયલી
બાપાની સાથે મળતી જોવાયી, ગુજરાતી બાપાના ઈતિહાસનો ખરો ખુલાશો
જોઈ એવું દેખાય છે. વળી, ખજ કે હિંદી બાપાની અસર ગુજરાતીને લાગી.

ઠોઈ દેશી વિદ્વાનો એ શોધમાં ખરે બાવે વળતે તો સારું. વ્રજલાલ
શાસ્ત્રીએ એવા કામમાં પોતાનો હેતુ કુરાળ રીતિએ ચલાવ્યો છે. મારી
આશા છે કે હજી તેમનાથી બાપાના સુધારાને અર્થે ધણું ગયે થયે ; તેમનો
રચેલો નિબંધરૂપી ગુજરાતી બાપાનો ઈતિહાસ આ શોધનો આરંભ જોવા થયો છે.

સંસ્કૃતની સહુ દીકરીઓ, કુળર્જતી કન્યાની પેઠે, એકેક પોતાના ધરની રીતિ
પાળતાં પોતાની માતાનું સ્મરણ કરતી રહિયો ; તેમના બધાના ધરમાં સંસ્કૃતના
અભ્યાસ કરનારને માન મળતું આવ્યું. વળી, સંસ્કૃત, ધનવતી અને માયાળુ
માતાની પેઠે, દીકરીઓમાં જે કેઈ ન્યૂનતા હોય તે પૂરી કરતી આવી છે. માટે
એવું બન્યું છે, કે વિકાર પામેલા અપભ્રંશ રાખ્દની સાથે, ત્રણ બાપાના ધણા
રાખ્દ વિકાર વિના પેહલાંથીજ ચાલતા આવ્યા છે ; એટલુંજ નહિ, પણ
સંસ્કૃતના અખૂટ ભંડારમાંથી અપ પ્રમાણે ખીજ ધણા રાખ્દો સવામાં આવે છે.

ગુજરાતીમાં પરબાધાનો બેળ છે. બધી બાપામાં કેઈ કેઈ તો
બેળ હોય છે, એટલે, એવા રાખ્દો અને કૂટિઓ, કે જે પરબાધાથી
આવેલાં છે. બેળના કારણે અનેક છે, - બિંબ બિંબ બાપાના સોડોનો
સહવાસ, તેમની વચે વ્યાપાર, એકના ઉપર ખીજનો રાખ્યાધિકાર, એક
ખીજની પાસેથી વિદ્યા કળા અને ધર્મનો ખોલ, એવાં અનેક કારણથી બધી
બાપામાં કેઈ કેઈનો વિકાર થાય છે. એવા બેળ ઠોઈ વેળા ગુણ, ઠોઈ વેળા
અવગુણ કરે છે. સ્વબાધાના અને પરબાધાના રાખ્દોમાં એટલો ફેર હોય છે,
કે જે સ્વબાધાના છે તેઓ જ્યાંવાળાના હોય છે ; તેમના અર્થના વિવિધ
વિસ્તાર, અને તેમનું અર્થ ધારણ, વહુવું અને શેહવું જાણવામાં આવે છે. પણ

* કદો માગમાં વિખનો સાથેનો કોડ સર્વ દેસાજ છે.

પરબાણાના રાખ્દો, દેશમાં સત્તા િનાના પરદેશી નેતા, જ્યાં મહિનું રહેલું તેમના અધિકાર રહી પોતાના અધિકાર ચલાવેલે, અને, ધણું કરીને, કોઈ કાળ પછી પડી જાય છે. અબાણાના રાખ્દો વધારે ગાર રહેલે.

૧) ધાર્યામાં આવેલે કે આર્થ પ્રજા ભરતખંમાં આવી તેથી પેટલાં કોઈ અનાર્થ થાક આબ્યા હતા. દ્રાવિડમાં અનાર્થ બાપા-કાનડી, તેલિંગી, તામલ, મલિઆલ, વ્રજુ, અને મિમાનમાં સિમ્બી ચાલેલે. એ વર્ગની બાપા મૂળ દેશી કહેવાય છે. એના કોઈ બેજ ઉત્તર હિંદુસ્થાનના પ્રાકૃતોમાં હોય એટલું જ નહિ, સંસ્કૃતમાં પણ હોય, એનું કોઈ લોક ધારેલે; પણ એનો પુરા શ્રાધ અજી થયો નથી. ઇનિહોસ સંકિત, જુના કોઈ પણ લેખરહિત, કેવળ અટકળ ઉપરજ વાત રહેલે. મને તો દ્રાવિડીનો કેઈ યોજ ગુજરાતીમાં નિખય જણાતો નથી. જે દ્રાવિડી નહિ એવી કોઈ અનાર્થ બાપા પુરાતનકાળે ભરતખંમાં ચાલતી કે નહિ, એ વિશે મન કાચા અટકળ ઉપરજ હજી છે.

૨.) આરાધે જે ઉત્તર વર્ષ થયાં, રાક કે રાકી લોક આ દેશમાં આબ્યા હતા, અને તેમના કોઈ સત્તા ચલાવી હતી એનું દેખાયલે. તેમને માટી કાઢાડયાથી વિક્રમ રાજની કીર્તિ બહુ થઈ, અને તેમના મારધાના વર્ષથી રાક ચાલેલે. હવે, આ લોક ધણું કે પોડા, તેમના આ દેશમાં રક્ષાનો કાળ લાંબો કે ટુંકો, એ નિખય જણાત નથી. તેમને મારધાથી દેશમાં રાક ચાલ્યો, એ ઉપર અટકળ બાંધીયે, તો દેખાય કે તેમનું બળ કેઈ પોડું નહિ હશે. તેમની બાપા આર્થ કે અનાર્થ હતી એ પણ કહેવાત નથી. તેમની બાપાની અસર પ્રાકૃત બાપામાં કેઈ રહી હોય, પણ નિખયથી કહેવાત નથી.

૩.) આલેક્સાંદર, માસિદનના રાજ્યએ આ દેશમાં ચડાઈ કીધી (ખ્રી. પૂ. ૩૨૭), તે વર્ષથી કૃત્તાલ્યિક સેકા સુધી ગ્રીક સોડાની આવજા હતી, અને કદાચ, કોઈ વેળા સત્તા પણ ચાલી હશે. પણ ગ્રીક બાપા અનાર્થ નથી, અને આ સોડાના કોઈ જગ્યાએ આ દેશમાં રહિને, અને હિંદુમાં બળી જઈને, પોતાની બાપાની કેઈ મંત્ર ચાલ્યો એનું કદચ, એ નથી જણાત. જ્યોતિશશાસ્ત્રમાં કોઈ ગ્રીક રાખ્દ છે, ખરી પણ તેમના સાધારણે ચાલ્યા નહિ.

૪.) મુસલમાન આ દેશમાં આબ્યા અને પોતાની સત્તા ચલાવી તેથી પ્રાકૃત બાપા ઉપર મરિણામ લાગ્યો, તે બધાને પ્રત્યક્ષ છે.

ગુજરાતીમાં “ફારસી” અરબીની અસર અનેક દ્વારે થઈ. મુસલમાનના

રાજ્યથી, અને અધિકારીઓની સાથે ઘેલ્યોની ગમથી આવેલા મુસલમાન સીપાર્શીઓથી, પછી દેશમાં જે મુસલમાન થયા તેથી, વળી વારાઆદિક વેપારી તથા રથતથી, એવાં એવાં દ્વારોથી ફારશી અને અરબી રાખ્તે ગુજરાતીમાં ધણા આવ્યા. એમની સાથે પારસી લોક ગણાય; કેમકે, જે તેઓ ધર્મ વિષે મુસલમાનોના વિરોધી છે, તે પછુ તેમની રૂબરૂતા ફારસી હતી, માટે તેઓમાં જે ભાષા ચાલી તેની વળગણુ મુસલમાનોની ભાષાની સાથે રહી. આ બિજાથી ભાષામાં કોઈ રાખ્ત વધ્યા અર, પણ મનના જોડા વિચારોની, અને વિવેકના વિવિધ વિસ્તાર કહી જણાવવાની નવી સામગ્રી આવી નહિ. એનું કારણુ એ છે, કે આ દેશમાં આવેલા મુસલમાન હિંદુ કર્તો વિદ્વાન ન હતા, અને જોડા વિચાર ચલાવાના અભ્યાસમાં હિંદુ કર્તો કંઈ પોહચેલા ન હતા. બિજ રાખ્તોની સાથે, વિવેકના અને વિદ્યાના બિજ વિચાર તેઓએ ચલાવ્યા હોત, તે ભાષામાં ગુણુ કર્યો હોત.

૫.) પુરોપના લોક આફ્રિકાને ઘસિણુ છેડે યઈને હિંદુસ્થાનમાં આવવા લાગ્યા, તે દિવસથી બધી દેશી ભાષાઓમાં તેમની કંઈ કંઈ અસર લાગી. ગુજરાતીમાં પોર્તુગીજના ઠેઠલાએક રાખ્ત આવેછે; જેમકે - પાદરી, ગારદી, મેજ, તખેલા, આવી; પગાર, પોમ=શાહી.

વિવિધ પ્રકારના ઈંગ્રેજી રાખ્ત વપરાય છે; - મજબૂરબારના - ગવર્નર, કલેક્ટર, જજ, પોલીસ, મિનિસ્ટર, ઈલાદિ; વિદ્યાર્થીતાના - શુક, સ્કૂલ, માસ્ટર, મોનિટર, શી, બેચ, ક્લાસ, ઈલાદિ; રેલવે પ્રાતાના-એજન્ટ, રેલ, કારજ, ટિકેટ, પાસેજર, સ્લીપર (સલીપાટ), ઈલાદિ; પછી, વેપારના પદાર્થના ધણા રાખ્ત. પરદેશમાંથી આવેલા પદાર્થનુ, તે દેશમાં તેનું જે નામ હોય, તેજ ધણું કરીને બીજા દેશમાં આવેછે.

ગુજરાતી પુરી કે અધુરી, એ વિશે વિવાદ કોઈ વેળા સાંબળવામાં આવેછે. કેહવત છે કે, યયા રાજા તયા પ્રજા; યયા ગુરુસ્તયા શિષ્ય: . . એમજ કેહવવાય કે, યયા માષકસ્તયા માષા; જેવા બોલનાર તેવી બોલી. સામજ્ય બાદિક કવિઓ, પોતાના મનના વિવિધ વિચાર બોલતાં, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જણીને અટક્યા એવું જણાવ નથી; પણ નવા જુનું રાખ્તની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવા પ્રગટાવ્યો કે તેમનુ કહેલું ભાષામાં આવ્યું.

એક વિષયમાં તો બધી બાબા અપ્રવીઆ છે, માણસની ટુંકી સમજણમાં નહિ આવે એવી વાતો, - એટલે ઈશ્વર વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરિયે, તો બધી બાબા અપ્રવીઆ છે. માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે બાબા આવેછે, માટે ત્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડેછે, ત્યારે બાબા અપ્રવી હોયછે. બાબાને સાધારણ નિયમ એ છે, કે સોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની બાબામાં બોલાયછે. જો યોગ વિવેકી તો તેમની વાચા વિશેષે ભરેલી ; જો યોગ શૂન્ય, તો વાચા તેમના જેવીજ. ઈંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે, શૂન્ય સુધાર વાંસલા વિધણાનો વાંક કાઢડે; બાબાનો દોરા ઠરાવનાર કોઈ વળા એવા હોયછે. જે વિદ્યાર્થીઆના હાથમાં ઈંગ્રેજી બાબાનું અને તેની સાથે ઈંગ્રેજી વિદ્યાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી બાબા અપ્રવી જેવી લાગતી હોય ; કેમકે ઈંગ્રેજી માથી બાબાંતર કરવું કઠણ છે. એમાં વાંક બાબાનો નહિ, પણ સોકોનો છે. નવો રાજ્ય, નવો વિષય, બાબાનું કંઈ નવું વળણ, વાપરિયે, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ સોકોમાં નથી, માટે બોલનાર અડકે છે ; કેમકે બહેરાની આગળ ગાતાં છૂતી કેમ આવે વાર ? અને ત્યાં લગી યોગ સાઈ નરમું, નવું જીવું પરખી બુદ્ધ્ય ઠરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી લખનારનો વિવેક કેમ પ્રકટિત થાય ?

ઈંગ્રેજીમાંથી બાબાંતર કરનારમાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે, કે અમે તો માના કૂધની સાથે ગુજરાતી બાબાનું ગાન ધાન્યા, અને ઈંગ્રેજી શીખ્યા છીયે, માટે સાક્ષાત દ્વિબાષી બની ગયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરેલા. પણ પરબાબાના સંવાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વબાબામાં પ્રતીણતા મેળવવાનો અભ્યાસ અધિક છે. સામજાદિકે ગુજરાતી કવિઆના ગ્રંથમાં જુઓ, ત્રેકે ત્રેકે આવાસના પ્રમાણ દેખાય છે. મનોવલ્લ ક્યાં પૂર્વે, ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી અચી પાછી જણાય. ચલકારી અપ્રવી તો તેની બાબા પણ અપ્રવી પણ જો વાપરનારના ચલ સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા, સંજગારેલી પણ દેખાય. ગુજરાતી, - આયંકુલની, - સંસ્કૃતની પુત્રી, - ધણી ઉત્કૃષ્ટ બાબાઆની સંગી ! તેને કાણ કદી અધમ કહે ?

પ્રથુ એને આશીર્વાદ દેજો જીવના અંત લગી એની વાણીમાં સતવિદ્યા, સંગાન, સદમનો, સુનોધ હોજો. અને પ્રક્ર - કર્વા, જાતા, યોધક, એવું બાબાણ સદા સુણાવજો.

૧૧વાચક શબ્દ, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.

નંર	નાર	નાન્ય		નંર	નાર	નાન્ય
૧૨	૧૨	૧૨ (૧૨)	એક	પ્રથમ:	- મા - મં	પેહો - લી - હું
દ્વે	દ્વે	દ્વે (દ્વ, દ્વિ)	બે	દ્વિતીય:	- યા - યં	બંધો - છ - છું
ત્રય:	ત્રિત:	ત્રીણિ (ત્રી)	ત્રણ	ત્રીતીય:	- યા - યં	ત્રીણો - છ - છું
ચત્વાર:	ચત્તલ:	ચત્વારિ (ચતુર)	ચાર	ચતુર્થ:	- ચો - ચં	ચોરો - થી - થું
પચ	(પંચન)		પાંચ	પંચમ:	- યો - યં	પાંચમો - મી - મું
ષટ્	(ષ્ટ)		છ	ષટ્ઠ:	- ણી - ણં	છોટો - ઠી - ઠું
સપ્ત	(સપ્તન)		સાત	સપ્તમ:	- મઠિ - મં	સાતમો - મી - મું
અષ્ટી	(અષ્ટન)		આઠ	અષ્ટમ:	- મો - મં	આઠમો - મી - મું
નવ	(નવન)		નવ	નવમ:	- મો - મં	નવમો - મી - મું
દશ	(દશન)		દશ	દશમ:	- મો - મં	દશમો - મી - મું
एकादश			અગ્યાદ	एकादशम:	- મો - મં	અગ્યાદમો - મી - મું
द्वादश			બાર			
त्रयोदश			તેર			
चतुर्दश			ગેર			
पचदश			પંદર			
षोडश			સોળ			
सप्तदश			સત્તર			
अष्टादश			અઠાર - અસાડ			
ऊनविंशतिः			ઓગણીસ	ऊनविंशतिमः		
विंशतिः			વીસ	विंशतिमः	વીસમો - મી - મું	
एकविंशति			એકવીસ			
द्वाविंशतिः			બાવીસ			
त्रयोविंशतिः			ત્રેવીસ			
चतुर्विंशतिः			ચોવીસ			
पचविंशतिः			પચીસ			
षड्विंशतिः			છવીસ			
सप्तविंशतिः			સપાવીસ			
अष्टाविंशति			અઠાવીસ			
ऊनविंशत्			ઓગણવીસ			
विंशत्			ત્રીસ	विंशत्तमः	- મી - મં	ત્રીસમો - મી - મું
चत्वारिंशत्			ચાલીસ	चत्वारिंशत्तमः	- મો - મં	ચાલીસમો
एकचत्वारिंशत्			એકચાલીસ			
द्वाचत्वारिंशत्			બેચાલીસ			
त्रिचत्वारिंशत्			ત્રેચાલીસ			
चतुश्चत्वारिंशत्			ચુંચાલીસ			
पचचत्वारिंशत्			પિંચાલીસ			

૪૬	પદ્મચારિણી	છૂતાળીસ	
૪૭	સપ્તચારિણી	અડતાળીસ	
૪૮	અષ્ટચારિણી	અડતાળીસ	
૪૯	• કનકચારણ	અંગણપચાસ	
૫૦	પચાસ	પચાસ	પચાસનમ - સોન, પચાસમા.
૬૦	પાંચ	સાઠ	પાંચતમ ૦ સાઠમા.
૭૦	સપ્ત	સિત્તેર	સપ્તત્રિમમ. ૦ સ્ત્રીચરમા.
૮૦	અષ્ટ	અંશી	અષ્ટોત્રિમ ૦ અંશીમા.
૯૦	નવ	નેવું	નવત્રિમ ૦ નેવુંમા.
૧૦૦	દશ	દશ	સતત્રમ ૦ દશમા.
૧૦૧	અકોત્રકશન-અકશન	અકશી	અકશી એકશતનમ ૦ અકશી ને અ
૧૦૨	અધિકશન-દ્વિશત	અધિકશી	બે
૨૦૦	દ્વિશત	બેસો	
૩૦૦	ત્રિશત	ત્રણસો	
૪૦૦	ચત્તારશત	ચારસો	
૫૦૦	પચ્ચશત	પાંચસો	
૬૦૦	ષ્ટશત	છેસો	
૭૦૦	સપ્તશત	સાતસો	
૮૦૦	અષ્ટશત	આઠસો	
૯૦૦	નવશત	નવસો	
૧૦૦૦	દશશત-સહસ્ર	હાસર	સહસ્રતમ ૦ હાસરમા.
૧૦૦૦૦	અયુત	અયુત	
૧૦૦૦૦૦	લક્ષ-નિયુત	લાખ	
૧૦૦૦૦૦૦	મણ	દસલાખ	
૧૦૦૦૦૦૦૦	કોટિ =	દસપ્રયુત-કોટ	
૧૦૦૦૦૦૦૦૦	અર્બુદ =	દસકોટ	
૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦	મહાર્બુદ - પદ્મ =	દસઅર્બુદ	
૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	ચર્ચ =	દસપદ્મ	
૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦	નિર્ચર્ચ =	દસ અર્વ.	
	મહાપદ્મ =	દસનિઅર્વ.	
	શકુ =	દસ મહાપદ્મ.	
	શલ - સમુદ્ર =	દસ શકુ.	
	મહાશલ - અન્ય =	દસ સમુદ્ર.	
	રાસ - મધ્ય =	દસ અન્ય.	
	મહારાસ - વાર્ધ =	દસ મધ્ય.	
	ધુન =	દસ વાર્ધ.	
	મહાધુન =	દસ ધુન.	
	મહોદિની =	દસ મહાધુન.	
	મહોદિની =	દસ અમોદિની	

અંક ૧૯૮માં ઠેઠલાઅંક સકર્મક ક્રિયાપદ આવેછે કે જોના પ્રયોગ જૂત મૃદને કરી યનારા રૂપમાં કર્તરિ છે. અમનાંકોઈ તો શૂળે અકર્મક હોય; જોમકે, લાવ =લેઈ આવ હશે; પણ ખીજાં વિગે અવે કોઈ ખુલાશો જડતો નથી. મને જાણેછે કે જોમ સંસ્કૃતમાં કોઈ આત્મને (શૂળે અકર્મક), કોઈ પરસ્મૈ (શૂળે સકર્મક) છતાં પણ કોઈ ઉભયપદ — બેહુપદ — ના હોયછે, અને પરસ્મૈને અર્થે કોઈ આત્મને રૂપનાં, અને આત્મનેના અર્થમાં કોઈ પરસ્મૈ રૂપનાં વપરાય છે, તેમ ગુજરાતીમાં પણ કોઈ ક્રિયાપદ વર્ણે સકર્મક છતાં પણ અકર્મક ક્રિયાપદના સાધારણ પ્રયોગમાં (કર્તરિ પ્રયોગમાં) આવેછે.

પ્રમ.	લીટી.	અર્થ.	પ્રાર.
૮	૧૫	સ્વરના	સ્વરનાં
૧૩	૨	મહોપ	મહોપધ.
૩૯	૧૪	જૂમાં.	જૂમાં
૪૩	૨૦	ફ	ફ
૪૫	૧૧	દ્વિતય	દ્વિતીય કે દ્વિમય
૭૩	૧૪	હૃથ	હૃથ
૭૫	૭	તસ્પા.	તસ્પા
૯૯	૨૪-૨૫	નિશ્ચયાર્થ	નિશ્ચયાર્થ
		સંશયાર્થ	સંશયાર્થ
૧૦૦	૯	વર્તમાનશ્રવ	વર્તમાનશ્રવ
"	૧૧	યુજ	યુજ્
૧૦૪	૧૧	સ	સ
૧૧૩	૯	૧૧૫	૧૧૬
૧૩૨	૧૧	રાહ-શુહા	રાહ-રાહા
૧૩૪	૧૨	કરનાર	કરનાર* પણ પ્રેરકનો અર્થ અત્યવને વળગ્યો નહિ.
"	૧૩	(કુશલકરનાર)	કુશલકાર (કુશલ કરનાર, સપર્થિ (કરાવનાર).
૧૫૨	૨૪	સપ્તવદ્ધિ	સપ્તર્થિ
૧૫૪	૬	કમલનેત્રી	કમલનેત્રી
૧૫૬	૭	દ્વિપ	દ્વિપ
"	૧૦	મિત્ર	સંપ્રદા કે મિત્ર
"	૨૧	"જુ વાનથી ચાલે"-	આ અક્ષર કાહાડી નાંખવા.
૨૦૮	૧૭	પ્રોટ	પ્રોટ
૨૧૧	ઉપાંત્ય શબ્દ	પેલ	પેલ